

ROCZNIK GRUDZIĄDZKI

MUZEUM IM. KS. DR. WŁADYSŁAWA ŁĘGI W GRUDZIĄDZU
INSTYTUT HISTORII I ARCHIWISTYKI UMK W TORUNIU
POLSKIE TOWARZYSTWO HISTORYCZNE – ODDZIAŁ W GRUDZIĄDZU

XXXI/2023

ROCZNIK
GRUDZIĄDZKI

ROCZNIK GRUDZIĄDZKI

MUZEUM IM. KS. DR. WŁADYSŁAWA ŁĘGI W GRUDZIĄDZU
INSTYTUT HISTORII I ARCHIWISTYKI UMK W TORUNIU
POLSKIE TOWARZYSTWO HISTORYCZNE – ODDZIAŁ W GRUDZIĄDZU

Grudziądz 2023

XXXI/2023

RADA NAUKOWA

Karin Friedrich (Aberdeen), Bernhart Jähnig (Berlin), Jarosław Klaczkow (Toruń), Małgorzata Kurzyńska (Grudziądz), Gisela Parak (Warendorf), Ryszard Sudziński (Toruń), Peter Wörster (Marburg), Paul Zalewski (Frankfurt/Oder), Mariusz Żebrowski (Grudziądz)

REDAKCJA

Wiesław Sieradzan (Toruń) – redaktor naczelny, Łukasz Ciemiński (Grudziądz), Izabela Fijałkowska (Grudziądz), Sylwia Grochowina (Toruń), Jacek Gzella (Toruń), Rafał Kleśta-Nawrocki (Toruń), Maciej Krotofil (Toruń) – zastępca redaktora naczelnego, ks. Wiesław Łużyński (Toruń), Emila Markot-Borkowska (Grudziądz), ks. Mirosław Mróz (Toruń), Dariusz Poliński (Toruń) – redaktor tematyczny działu Archeologia, Wioletta Pacuszka (Grudziądz), Waldemar Rozynkowski (Toruń) – redaktor tematyczny działu Historia, Dawid Schoenwald (Grudziądz)

RECENZENCI STALI

Prof. dr hab. Wiesław Długokęcki, dr Witold Konopka, prof. dr hab. Janusz Małek, dr Renata Skowrońska, prof. dr hab. Tadeusz Stegner, ks. prof. dr hab. Jan Walkusz, dr hab. Marcin Wiewióra

Sekretarz redakcji

Paweł Nastrożny (Grudziądz)

Opracowanie redakcyjne

Izabela Kabacińska

Tłumaczenie streszczeń

Magdalena Koehna

Na okładce

Kościół pw. Ducha Świętego w Grudziądzu. Fotografia z okresu II wojny światowej. Zbiory Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu (sygn. MG/IK/2195)

94(438)

228025

Cyf. Koehna

Zgodnie z Komunikatem Ministra Edukacji i Nauki z dnia 9 lutego 2021 r. w sprawie wykazu czasopism naukowych i recenzowanych materiałów z konferencji międzynarodowych za teksty opublikowane w „Roczniku Grudziądzkim” przysługuje 40 punktów w zakresie trzech dyscyplin: archeologia, historia i nauki o sztuce.

Articles appearing in „Rocznik Grudziądzki” are abstracted and indexed in The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), Index Copernicus, POLON-index, Europe and Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

Wydano na zlecenie i z funduszy

Wydziału Kultury i Sportu Urzędu Miejskiego w Grudziądzu

Adres redakcji

Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, ul. Wodna 3/5, 86-300 Grudziądz

Nakład: 200 egz.

Printed in Poland

ISSN 0080-3464

Przygotowanie do druku: Studio KROPKA dtp – Piotr Kabaciński

Druk: Drukarnia POZKAL, ul. Cegielnia 10/12, 88-100 Inowrocław

94(438) Grudziądz, req

(05)

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

Przemysław Waszak Gotycki krucyfiks z Sartowic, fenomen miejsca i powiązane dzieła sztuki (Starzyno, Chwałęcín, Lidzbark Warmiński, Prosiły, Orneta)	19
Janusz Mańtek Papież Paweł III a Mikołaj Kopernik. Przedmowa Mikołaja Kopernika w <i>De revolutionibus</i> dedykowana papieżowi Pawłowi III	39
Izabela Fijałkowska Wyniki badań kolorystycznych elewacji wybranych grudziądzkich kamienic czynszowych z przełomu XIX i XX wieku	47
Sławomir Kwiatkowski Kościół pw. Ducha Świętego w Grudziądzu w okresie międzywojennym: przejęcie przez parafię św. Mikołaja Biskupa i renowacja obiektu	89
Paweł Nastrożny „Okupacja” Pomorza. Wybrane aspekty wojskowej rewindykacji ziemi pomorskiej w 1920 roku w polskiej perspektywie	117
Bartłomiej Wicherek Zbrodnia pomorska 1939 roku – Chełmża i okolice	147
Witold Rakowski Zarys przemian demograficznych i społeczno-zawodowych mieszkańców Grudziądza w okresie Polski Ludowej	159

MATERIAŁY I MISCELLANEA

Włodzimierz Appel Menhir spod Dębienia	199
---	-----

Małgorzata Kurzyńska Tajemnice archeologiczne piwnic dawnego Domu Handlowego braci Korzeniewskich w Grudziądzu	205
Małgorzata Kurzyńska, Marek Kołyszko „Wyrabowany” XVII-wieczny skarb monet znaleziony na archiwalnym cmentarzysku Grudziądz-Rządź (Rondsén), pow. grudziądzki	219
Stanisław Miłkowski Rzeźba Matki Bożej Skępskiej z Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu w kontekście twórczości rzeźbiarskiej rodu Miłkowskich.....	233
Katarzyna Pietrzak Historyczne dźwigi osobowe w Grudziądzu	249
Dawid Schoenwald Wizyty Prezydenta Ignacego Mościckiego w Grudziądzu w latach 1927 i 1936	265

LUDZIE MIASTA I REGIONU

Małgorzata Kurzyńska Marian Tuszyński, powstaniec wielkopolski, żołnierz, prawnik, sędzia, archeolog (1901–1966)	293
Dk. Waldemar Rozynkowski Ks. Leon Dzienisz (1906–1942) – wikariusz w parafii św. Mikołaja w Grudziądzu, męczennik drugiej wojny światowej	313
Jadwiga Drozdowska Bożena Sikorska-Nowacka (1937–2022)	323
Józef Szudy Andrzej Bączyński (1933–2016). <i>In memoriam</i>	337
Janusz Hinz, Krzysztof Czerepowicki Tadeusz Rauchfleisz (1934–2023)	351

RECENZJE I SPRAWOZDANIA

Hanna Wittstock Piotr Birecki, Wiesław Sieradzan, <i>Z kaszubskich Konarzynek do Hamburga-Altony. Życie i twórczość Józefa Tyborskiego (Joseph Tibor, 1877–1922)</i> , Toruń 2022, ss. 252	357
Dawid Przewodowski <i>Wojsko w przestrzeni miast</i> , t. 1, red. M. Krotofil, P. Nastrożny, W. Sieradzan, Grudziądz–Toruń 2022, ss. 212	363
Janusz Hinz, Tadeusz Rauchfleisz Sprawozdanie Koła Miłośników Dziejów Grudziądza za 2022 rok	369

Izabela Fijałkowska	
Sprawozdanie z działalności miejskiego konserwatora zabytków w Grudziądzu w roku 2022	375
Rafał Heidek	
Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Oddział w Grudziądzu w 2022 roku	387
Wioletta Pacuszka	
Sprawozdanie z działalności Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu za rok 2022	395

BIBLIOGRAFIA

Katarzyna Furmańska	
Bibliografia miasta Grudziądza i regionu za lata 2021–2022	429

INHALTSVERZEICHNIS

ARTIKEL

Przemysław Waszak	
Das gotische Kruzifix aus Sartowice, ein Phänomen des Ortes und damit verbundene Kunstwerke (Starzyno, Chwałęcín, Lidzbark Warmiński, Prosioty, Orneta)	19
Janusz Małtek	
Papst Paul III. und Nikolaus Kopernikus	39
Izabela Fijałkowska	
Die Ergebnisse von Farbstudien an den Fassaden ausgewählter Mietshäuser in Grudziądz aus der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert	47
Sławomir Kwiatkowski	
Heilig-Geist-Kirche in Graudenz in der Zwischenkriegszeit: Übernahme durch die Pfarrei St. Nicolaus der Bischof und Renovierung des Gebäudes	89
Paweł Nastrożny	
„Besetzung“ Pommerellens. Ausgewählte Aspekte der militärischen Rückgewinnung des pommerellischen Landes im Jahr 1920 aus polnischer Sicht	117
Bartłomiej Wicherek	
Das pommersche Verbrechen von 1939 – Culmsee (Chełmża) und Umgebung	147
Witold Rakowski	
Ein Abriss der demografischen und sozio-professionellen Veränderungen der Einwohner von Graudenz in der Zeit des Volkspolens	159

MATERIALIEN UND MISZELLEN

Włodzimierz Appel Menhir bei Dębieniec (Dambinitz)	199
Małgorzata Kurzyńska Archäologische Geheimnisse der Keller des ehemaligen Kaufhauses der Gebrüder Korzeniewski in Graudenz	205
Małgorzata Kurzyńska, Marek Kołyszko „Geplündertes“ Münzschatz aus dem 17. Jahrhundert, gefunden auf dem Archivfriedhof von Graudenz-Ronsden, Kreis Graudenz	219
Stanisław Miłkowski Skulptur Unserer Lieben Frau von Skępe aus dem Museum von Fr. Dr. Władysław Łęga in Graudenz im Kontext des bildhauerischen Schaffens der Familie	233
Katarzyna Pietrzak Historische Personenaufzüge in Graudenz	249
Dawid Schoenwald Besuche von Präsident Ignacy Mościcki in Graudenz in den Jahren 1927 und 1936	265

MENSCHEN DER STADT UND DER REGION

Małgorzata Kurzyńska Marian Tuszyński, Aufständischer in Großpolen, Soldat im Polnisch-Bolschewistischen Krieg und im Polenkrieg, Anwalt, Richter, Archäologe (1901–1966)	293
Dk. Waldemar Rozyński Pfr. Leon Dzienisz (1906–1942) – Vikar in der Pfarrei St. Nikolaus in Graudenz, ein Märtyrer des Zweiten Weltkriegs	313
Jadwiga Drozdowska Bożena Sikorska-Nowacka (1937–2022)	323
Józef Szudy <i>In memoriam</i> : Andrzej Bączyński (1933–2016)	337
Janusz Hinz, Krzysztof Czerepowicki Tadeusz Rauchfleisz (1934–2023)	351

REZENSIONEN UND BERICHTE

Hanna Wittstock Piotr Birecki, Wiesław Sieradzan, <i>Z kaszubskich Konarzynek do Hamburga-Altony. Życie i twórczość Józefa Tyborskiego (Joseph Tibor, 1877–1922)</i> , Toruń 2022, ss. 252	357
---	-----

Dawid Przewodowski	
<i>Wojsko w przestrzeni miast</i> , t. 1, red. M. Krotofil, P. Nastrożny, W. Sieradzan, Grudziądz–Toruń 2022, ss. 212	363
Janusz Hinz, Tadeusz Rauchfleisch	
Tätigkeitsbericht des Liebhaberskreises der Graudenzler Geschichte vom Jahre 2022	369
Izabela Fijałkowska	
Tätigkeitsbericht des Graudenzler Stadtdenkmalpflägers im Jahre 2022	375
Rafał Heidek	
Bericht über die Tätigkeit der Gesellschaft für Denkmalpflege, Zweigstelle in Graudenz im Jahre 2022	387
Wioletta Pacuszka	
Tätigkeitsbericht des Pfr. Dr. Władysław-Łęga-Museums in Graudenz vom Jahre 2022	395

BIBLIOGRAPHIE

Katarzyna Furmańska	
Bibliographie der Stadt Graudenz und der Region 2021–2022	429

TABLE OF CONTENTS

ARTICLES

Przemysław Waszak The Gothic crucifix from Sartowice, a phenomenon of the place and related works of art (Starzyno, Chwałęcín, Lidzbark Warmiński, Prosioty, Orneta)	19
Janusz Mańtek Pope Paul III and Nicolaus Copernicus. Nicolaus Copernicus' preface in <i>De Revolutionibus</i> dedicated to Pope Paul III	39
Izabela Fijałkowska The outcome of color research on the facades of selected Grudziądz tenement houses from the turn of the 19th and 20th centuries	47
Sławomir Kwiatkowski The Holy Spirit Church in Grudziądz in the interwar period: assumption of the parish church of St. Nicholas the Bishop and renovation of the building	89
Paweł Nastrożny „Occupation” of Pomerania. Selected aspects of the military recovery of the Pomeranian land in 1920 from the Polish perspective	117
Bartłomiej Wicherek The Pomeranian crime of 1939 – Chełmża and its surroundings	147
Witold Rakowski An outline of demographic and socio-professional changes of the residents of Grudziądz during the People's Poland period	159

MATERIALS AND MISCELLANEOUS

Włodzimierz Appel Menhir from under Dębieniec	199
--	-----

Małgorzata Kurzyńska	
Archaeological mysteries of the basement of the former Korzeniewski Brothers' Department Store in Grudziadz	205
Małgorzata Kurzyńska, Marek Kołyszko	
„Looted” 17th-century coin treasure found in the archaeological cemetery site of Grudziądz-Rządź (Rondsen), in the district of Grudziądz	219
Stanisław Miłkowski	
Sculpture of Our Lady of Skępsk from the Ks. Dr. Władysław Łęga Museum in Grudziądz in the context of the family sculptural work	233
Katarzyna Pietrzak	
Historical passenger lifts in Grudziadz	249
Dawid Schoenwald	
President Moscicki's visits to Grudziadz in 1927 and 1936	265
PEOPLE OF THE TOWN AND THE REGION	
Małgorzata Kurzyńska	
Marian Tuszyński, Insurgent of Greater Poland, soldier, lawyer, judge, archaeologist (1901–1966)	293
Dk. Waldemar Rozyński	
Rev. Leon Dzienisz (1906–1942) – vicar in the parish church of St. Nicholas in Grudziądz, a martyr of World War II	313
Jadwiga Drozdowska	
Bożena Sikorska-Nowacka (1937–2022)	323
Józef Szudy	
Andrzej Bączyński (1933–2016). <i>In memoriam</i>	337
Janusz Hinz, Krzysztof Czerepowicki	
Tadeusz Rauchfleisz (1934–2023)	351
REVIEWS AND REPORTS	
Hanna Wittstock	
Piotr Birecki, Wiesław Sieradzan, <i>Z kaszubskich Konarzynek do Hamburga-Altony. Życie i twórczość Józefa Tyborskiego (Joseph Tibor, 1877–1922)</i> , Toruń 2022, ss. 252	357
Dawid Przewodowski	
<i>Wojsko w przestrzeni miast</i> , t. 1, red. M. Krotofil, P. Nastrożny, W. Sieradzan, Grudziądz–Toruń 2022, ss. 212	363
Janusz Hinz, Tadeusz Rauchfleisz	
Report of the Association of Grudziądz History Enthusiasts for 2022	369

Izabela Fijałkowska	
Report of the Municipal Conservator of Monuments in Grudziądz for 2022	375
Rafał Heidek	
Report on the activities of Grudziądz Branch of the Society for the Care of Monuments for 2022	387
Wioletta Pacuszka	
Report on the activities of the Ks. Dr. Władysław Łęga Museum in Grudziądz for 2022	395

BIBLIOGRAPHY

Katarzyna Furmańska	
Bibliography of the town of Grudziądz and the region for the years 2021–2022	429

Artykuły

Przemysław Waszak

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Sztuk Pięknych

**GOTYCKI KRUCYFIKS Z SARTOWIC
FENOMEN MIEJSCA I POWIĄZANE DZIEŁA SZTUKI
(STARZYNO, CHWAŁĘCIN, LIDZBARK WARMIŃSKI,
PROSITY, ORNETA)***

THE GOTHIC CRUCIFIX FROM SARTOWICE,
A PHENOMENON OF THE PLACE AND RELATED WORKS OF ART
(STARZYNO, CHWAŁĘCIN, LIDZBARK WARMIŃSKI, PROSITY, ORNETA)

ABSTRACT

After field research, archival and literature queries in Poland and abroad, it became possible to more accurately present the eponymous, so far only mentioned, the early fifteenth-century wood-carved crucifix from Sartowice: a small town located in the immediate vicinity of Grudziądz. The type of Gothic Crucifixes from the area of the former order of the Teutonic Order State has been extracted, constituting an original concept. Unpublished photographs were presented: some photos came from private collections as well as particularly valuable ones found in traditional archives. The state of research as well as a detailed formal description were made. In addition to comparative methods regarding stylistic and typological features, Henri Bergson's concepts were used, as well as comparative methods of constructing types in the history of art in relation to e.g. solutions to similar problems introduced by Kenneth John Conant and the subsequent discussion around them. In addition, methodological and terminological insights by Jan Białostocki and Władysław Tatarkiewicz were applied. The category of Gesamtkunstwerk was given a new meaning and a broader scope than before. The uniqueness and considerable significance of Sartowice was outlined, referring to the rich history of this village and related historical,

* Za punkt wyjścia rozważań posłużyła rozprawa doktorska: P. Waszak, Snyckarskie krucyfiksy na obszarze Państwa Krzyżackiego w XIV i pierwszej połowie XV wieku, t. 1, Toruń 2012, promotor: dr hab. J. Jarzewicz, prof. UAM, Wydział Nauk Historycznych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. W przygotowaniu artykułu pomógł grant Wydziału Nauk Historycznych UMK nr 476-NH w 2008 r. oraz stypendia Instytutu Herdera w Marburgu zrealizowane w 2018 i 2023 r.

cultural, folklore and art history issues, as well as the value of the impressive Vistula River landscape. Artistic analogies to the eponymous crucifix, which had not been previously put forward, were proposed. Furthermore, the purpose of the article, using specific examples and through the formulation of the above-mentioned type of sculptures, was to more accurately outline the artistic landscape of the Teutonic Order's rule around the first half of the 15th century.

WSTĘP

Powojenne badania oraz inwentaryzacje poszerzyły znacznie liczbę znanych gotyckich krucyfików sprzed połowy XV w. znajdujących się na terenie władztwa krzyżackiego w Prusach. Stopniowo odkrywano dla nauki szereg snycerskich *Ukrzyżowań*, jednocześnie niektóre dzieła, zapewne zniszczone lub zaginione podczas zawieruchy wojennej, zaprzestano uwzględniać w literaturze.

Krucyfix w Sartowicach powstał zapewne około 1425 r. Odnaleziono go podczas prac inwentaryzacyjnych obiektów artystycznych i architektonicznych na początku lat 60. XX w.¹ Prezentowana wyjątkowa archiwalna fotografia z 1964 r., zapewne z momentu jego odkrycia, na której wyraźnie zaznaczało się grube przemalowanie, odpowiadające za zniekształcony obraz całej postaci, w tym rysów oblicza (il. 1), ma niezaprzeczalną wartość, ponieważ dokumentuje nieistniejący już, historyczny wygląd i stan zachowania dzieła sztuki sprzed zdjęcia przemalowań podczas konserwacji. Ukrzyżowana postać mierzy 96 cm wysokości². Omawiany krucyfix należy do gotyckich snycerskich *Ukrzyżowań* z terenu dawnego władztwa zakonnego, włączonych do obiegu naukowego dopiero po drugiej wojnie światowej, podczas uzupełniania rzetelnych badań rzeźby gotyckiej tych terenów przeprowadzonych w szczególności przez Karla Heinza Clasena oraz Gerharda Straussa³.

Obiekt funkcjonuje obecnie jako krucyfix tęczowy (il. 2) pod otwartą więźbą dachową (il. 3) w niewielkim fachurowym (o konstrukcji szkieletowej, inaczej ryglowej lub z muru pruskiego), częściowo obmurowanym, a także oszkarpowanym kościele parafialnym pw. św. Barbary w Sartowicach. Świątynię wybudowano ok. 1858 r.⁴, a zapewne – opierając się na ikonografii zawartej w pracach opublikowanych przed tą datą – wcześniej (aczkolwiek ilustracje mogą też przedstawiać kościół

¹ T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Nieznane rzeźby gotyckie kręgu pomorskiego*, „Rocznik Historii Sztuki”, t. 8, 1970, s. 322; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 11: *Województwo Bydgoskie*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, z. 15: *Powiat świecki*, oprac. T. Chrzanowski, T. Żurkowska, Warszawa 1970, s. VI.

² B. Sądowski, Karta Zabytku [Sartowice, krucyfix], mps w Archiwum kościoła w Sartowicach, 11.11.1988, s. 1.

³ K. H. Clasen, *Die mittelalterliche Bildhauerkunst im Deutschordensland Preussen. Die Bildwerke bis zur Mitte des 15. Jahrhundert*, t. 1–2, Berlin 1939, passim; G. Strauss, *Freiplastik bis 1450 im Gebiet des heutigen Ostpreußen westlich der Passarge: Studie zur Geschichte mittelalterlicher Kunst im Ordensland Preußen*, Königsberg 1937, passim.

⁴ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce...*, z. 15: *Powiat świecki*, s. 38.

istniejący w tym miejscu wcześniej, wykonany z mniej trwałych materiałów). W miejscu obecnego kościoła istniał najpierw warowny gród, w którym funkcjonowała przedkrzyżacka kaplica grodowa. Można tylko przypuszczać, że również nosiła wezwanie św. Barbary. Obecny kościół, pierwotnie dworska kaplica⁵, wykazuje zredukowane architektoniczne cechy stylowe; jego wyposażenie pochodzi z kilku epok artystycznych.

OPIS

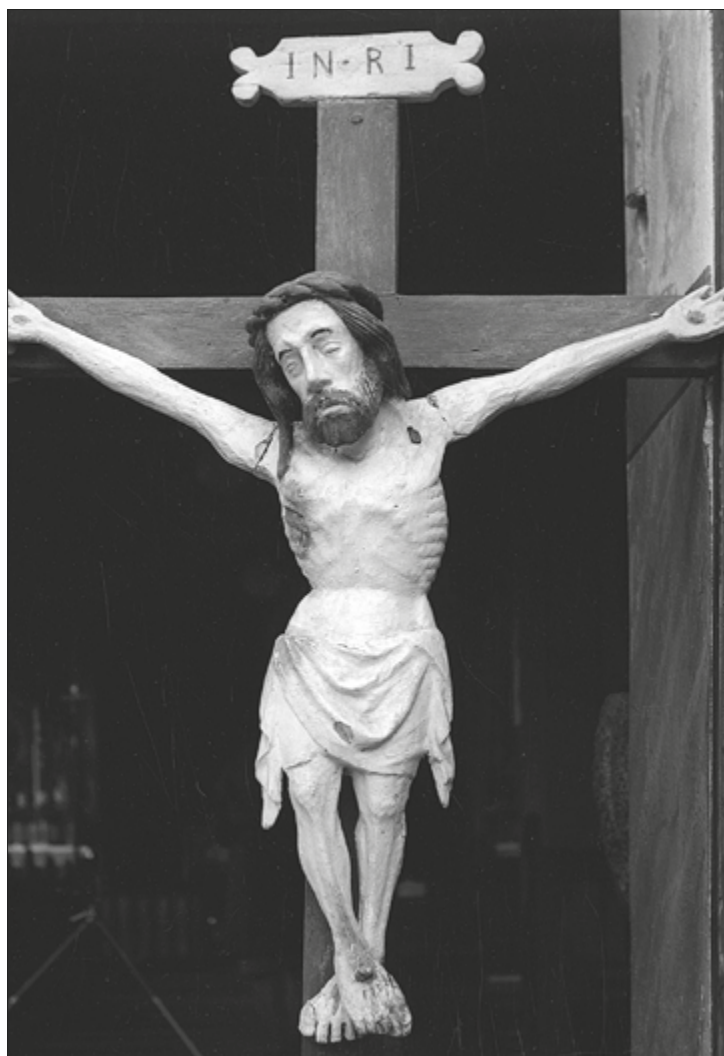
Omawiany krucyfiks to rzeźba drewniana, pełnoplastyczna, polichromowana, złożona. Wyprostowana figura Chrystusa jest wyraźnie „Y”-kształtna, umieszczona na prostym łacińskim krzyżu. Postać wyróżnia się długą brodą, a także podkreślonym kośćcem i zaakcentowanym oddaniem anatomii oraz nabrzmiałą klatką piersiową. Poniżej bioder znajduje się dość krótkie, miętko fałdujące się perizonium.

Osadzona na dość krótkiej szyi głowa jest niemal wyprostowana, zwrócona lekko ku prawej stronie, tylko nieznacznie pochylona. Twarz ma szlachetne rysy, przepelniona jest powagą i smutkiem, pociągła, a zarazem o wyrazistych rysach; czoło wysokie. Nos oddano jako wydatny, z zaznaczeniem szerokich nozdrzy. Oczy wydobyto jako podniesione, otwarte, wypukłorzeźbione. Wysoko umieszczona na głowie i jakby skręcona z cienkiego sznura korona nie ma cierni. Zwężające się kosmyki włosów ze żłobieniami w formie długich fal opadają po bokach czoła na płaty mięśni piersiowych oraz na plecy. Brodę urozmaicono skośnymi cięciami, zaś wąsy wyrzeźbiono jako długie, opadające zgrubieniem aż po krańce brody. Uszy nie są widoczne, nikną w masywie fryzury. Zamknięte usta opadają ku brzegom brody. Klatka piersiowa ma formę elipsoidy o wyraźnych ascetycznych żebrach; zaznaczono na niej sutki. Przepona opada ku dołowi. W miejscu złączenia przepony z brzuchem widnieje wyraźne anaturalne przewężenie w talii. Rana w boku ma formę dość cienkiej soczewki.

Perizonium zawieszono poniżej wypukłości kości biodrowych. Sięga ono nieco powyżej kolan. Dwa niewielkie zwisy po bokach ujmują przedni masyw draperii, rytmizowanej trzema wpisanymi w siebie, układającymi się ku dołowi coraz większymi fałdami „V”-kresłnymi, o nieostrych, delikatnie wyoblonych grzbietach. Zwisy fałd są cienkie, proste, rurkowe, rozszerzają się ku dołowi – przechodząc w fałdy lejkowate. Na znacznej długości połączone są z głównym masywem opaski biodrowej. Zwisy sięgają poniżej kolan. Prawa poła perizonium została zdominowana przez lewą.

Nogi są dość krótkie, ułożone w pewnym oddaleniu od siebie, z głębokim podkreśleniem kośćca oraz muskulatury. Duże stopy skrzyżowano w układzie prawa na

⁵ K. Parucka, E. Raczyńska-Mąkowska, *Katalog zabytków województwa bydgoskiego*, Bydgoszcz 1997, s. 206. W. Rozynekowski, *Św. Barbara – święta „od wody”. O patrociniach św. Barbary w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Město a voda. Praha, město u vody*, (Documenta Pragensia, t. 24), red. O. Fejtová, V. Ledvinka, J. Pešek, Praha 2005, s. 239–241.

Il. 1. Sartowice, kościół pw. św. Barbary, krucyfiks, ok. 1425, ujęcie całości

Źródło: Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki PAN, negatyw IS PAN nr 0000101801 (fragment). Fot. T. Chrzanowski, 1964.

lewą. Palce wykonano oddzielnie. Ręce są prawdopodobnie wtórne, ponieważ charakteryzują się pewną odmiennością od pozostałych elementów postaci. Ramiona są sztywne, wyprostowane, o dłoniach z lekko rozchylonymi palcami oraz napiętymi, trójkątnymi, długimi mięśniami ramion. Porównując z archiwalnym zdjęciem można zauważyć, że lewy kosmyk włosów dawniej stapał się z tułowiem, gdyż również był częściowo biało monochromowany.

Obecnie ukrzyżowana postać ma karnację cielisto-bladoróżową. Perizonium jest złote⁶. Włosy i broda mają kolor brązowy, korona cierniowa zielonkawą, a ślady krwi

⁶ Podobnie po niedawnej konserwacji złotą barwę przybrały perizonia gotyckich krucyfiksów z Chełmży i Gostkowa na ziemi chełmińskiej.

Il. 2. Sartowice, kościół pw. św. Barbary, krucyfiks, ok. 1425, ujęcie całości. Fot. P. Waszak, 2008

czerwony. Przed konserwacją dzieło było dość grubo, a przy tym jednolicie, przemalowane. Na czarnym krzyżu *titulus* „INRI”. Wcześniej *titulus* był nieco inny, a napis na tabliczce wykonany cięszym krojem liter: „IN·RI”. Zbawiciel ukazany został jako *Christus patiens* (Cierpiący), ale bez uwydatnienia oznak Męki oraz bólu na obliczu, zatem inaczej niż w przypadku powstających nieco wcześniej na tych terenach krucyfiksów dolorystycznych.

STAN BADAŃ

W dotychczasowej literaturze przedmiotu omawiany obiekt był różnie klasyfikowany: wyróżniany na tle innych zabytków ziemi świeckiej⁷, zaliczany do dzieł o cechach

⁷ M. Arszyński, *Sztuka regionu świeckiego*, [w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, t. 2, red. K. Jasiński, Warszawa–Poznań–Toruń 1980, s. 286; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce...*, z. 15:

Il. 3. Sartowice, kościół pw. św. Barbary, ściana tęczowa i płytkie, poligonalnie zamknięte prezbiterium. Fot. P. Waszak, 2008

ludowych⁸ lub określane jako rzeźba lokalna uproszczona o nieznanym miejscu pochodzenia⁹. Dyskusję nad wartościami estetyczno-artystycznymi tego gotyckiego krucyfiks, doceniając jego wartości artystyczne i historyczne, można zakończyć sparafrazowanym stwierdzeniem Andrzeja Grzybkowskiego „obyśmy takich [z tych terenów i z epoki gotyku – dop. PW] mieli więcej”¹⁰. Stwierdzenie to jest adekwatne do stanu rzeczy, ponieważ z wielu znaczniejszych miejscowości nie zachowały się gotyckie krucyfiks, włączając w ten zbiór również Grudziądz, Gniew, Tczew, Sztum, Nowe, Gardeję oraz Świecie. Istnieją też miasta znane z nieproporcjonalnie nikłej reprezentacji Ukrzyżowań w porównaniu do liczby kościołów, jak w przypadku Chełmna.

Powiat świecki, s. VI; W. Szulist, *Przeszłość obecnych obszarów diecezji pelplińskiej do 1772 r.*, t. 1, Pelplin 2000, s. 83.

⁸ M. Jakubek-Raczkowska, *Krucyfiks z kościoła p.w. św. Michała Archanioła w Miłoradzu*, [w:] A. Jarmilko, *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich, Chrystus Ukrzyżowany (w Miłoradzu)*, mps w Archiwum kościoła pw. św. Anny w Sztumie, Toruń 2003, s. 8.

⁹ T. Chrzanowski, M. Kornecki, dz. cyt., s. 323.

¹⁰ A. Grzybkowski, *Małopolskie kościoły XIV wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 31, 1986, z. 2, s. 216 (autor odnosi się do gotyckiego nagrobka Władysława Łokietka z katedry na Wawelu).

Anna Błażejewska sądzi, że ze względu na rozmiary obiekt pełnił pierwotnie funkcję krucyfiksu ołtarzowego oraz, że nosi pewne cechy właściwe typowi mistycznemu¹¹. Krucyfiks datowano ogólnie na pierwszą połowę XV w.¹², bądź częściej na koniec XIV stulecia¹³. Wyjątkowo podawano czasy późnogotyckie – około 1530 r., przy jednoczesnym przypisaniu Ukrzyżowania szkole pomorskiej¹⁴. Tadeusz Chrzanowski oraz Marian Kornecki zasugerowali wtórność rąk w omawianej rzeźbie¹⁵. Krucyfiks sartowicki nie jest często wzmiankowany w literaturze¹⁶. Obiekt uwzględniają jednak niektóre przewodniki¹⁷, co świadczy o jego wartości historycznej oraz artystycznej. Jest to najważniejsze dzieło sztuki w Sartowicach.

ANALOGIE, WŁĄCZENIE W WYODRĘBNIONY PRUSKI TYP UKRZYŻOWAŃ, PODEJŚCIE METODOLOGICZNE

Szczególne znaczenie ma wysunięta przez Chrzanowskiego i Korneckiego propozycja analogii w postaci krucyfiksu ze Starzyna (1425–1450)¹⁸, miejscowości położonej w połowie drogi pomiędzy Puckiem a Żarnowcem. Krucyfiks starzyński został grubo przemalowany, co można ustalić porównując stan z 2007 r. z przedwojennymi zdjęciami. Ukrzyżowanie przeniesiono ze Starzyna do zbiorów Muzeum Diecezjalnego w Pelplinie. Prezentuję archiwalną, przedwojenną fotografię tego krucyfiksu, wykonaną jeszcze *in situ* (il. 4). Prowadząc pogłębione badania zauważyłem podobieństwa typologiczno-formalne tych dwóch krucyfiksów do Ukrzyżowania z późnobarokowego sanktuarium odpustowego pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Chwałęcinie na Warmii (1400–1425, il. 5). Krucyfiks chwałęciński jest wyjątkową rzeźbą w tej grupie, ponieważ łączone są z nim nowożytnie legendy o cudownych zdarzeniach, które spowodowały wybudowanie okazałego kościoła pątniczego. Dostrzegłem ponadto podobieństwo wymienionych Ukrzyżowań do jednego z krucyfiksów gotyckich z przedwojennego muzeum zamkowego w Lidzbarku Warmińskim z ok. 1450 r. (il. 6)¹⁹.

¹¹ A. Błażejewska, *Rzeźba w Państwie Krzyżackim od jego początków do wojny trzynastoletniej*, [w:] *Fundacje artystyczne na terenie Państwa Krzyżackiego w Prusach*, t. 2: *Eseje*, red. B. Pospieszna, Malbork 2010, s. 177.

¹² T. Chrzanowski, M. Kornecki, dz. cyt., s. 322.

¹³ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce...*, z. 15: *Powiat świecki*, s. VI, 39, Fig. 130; M. Arszczyński, dz. cyt., s. 286; W. Szulist, dz. cyt., s. 83.

¹⁴ B. Sąkowski, dz. cyt., s. 1.

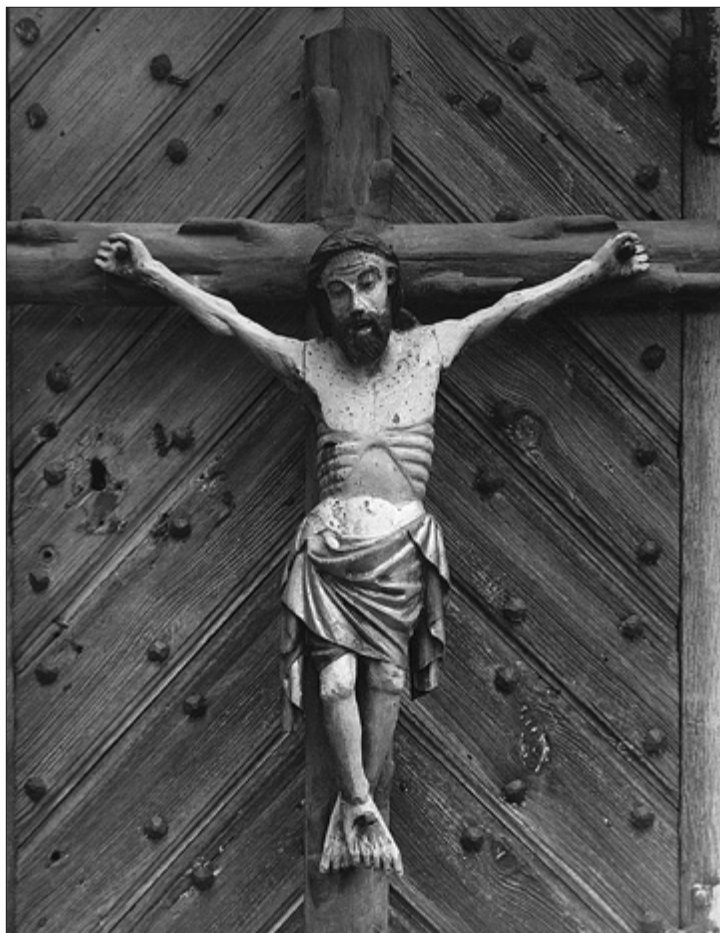
¹⁵ T. Chrzanowski, M. Kornecki, dz. cyt., s. 322.

¹⁶ Zob. także: A. Cylkowska, *Chrystus ze Starogardu*, Zblewo 1998, s. 30–31, il. 52, 54.

¹⁷ J. Milewski, *Pojezierze Kociewskie i okolice: przewodnik turystyczny*, Gdańsk 1984, s. 264; J. Ellwart, *Kociewie i Bory Tucholskie: przewodnik turystyczny*, Gdynia 2005, s. 172.

¹⁸ T. Chrzanowski, M. Kornecki, dz. cyt., s. 322.

¹⁹ P. Waszak, *Artistic landscape of the former State of the Teutonic Order in Prussia defined by the Gothic crucifixes*, „Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders”, t. 24, 2019, s. 287, il. 3.

Il. 4. Pelplin, Muzeum Diecezjalne (Starzyno, kościół pw. św. Michała Archanioła), krucyfiks, 1425–1450, ujęcie całości jeszcze *in situ* z dawniejszym krzyżem
Źródło: Herder-Institut, Marburg, Bildarchiv, Sammlung Clasen, fot. nr 96474, przed 1945.

Uważam, że do tej grupy można jeszcze dołączyć niewielkich rozmiarów krucyfiks z Prosit (1400–1425), który przedstawia archiwalna fotografia z 1938 r. (il. 7), a także, w dalszej kolejności, przenośne Ukrzyżowanie z Ornety (1390–1410), również prezentowane na archiwalnym zdjęciu (il. 8). Wymienione dzieła sztuki łączą przede wszystkim typologiczne cechy, specyficzne dla stylu danego czasu i obszaru: władztwa krzyżackiego w Prusach. Pochodzenie dzieł sztuki z odległych miejscowości przy jednoczesnych zbieżnościach formy artystycznej można tłumaczyć obiegowością stosowanych przez twórców form i rozwiązań artystycznych, motywów, wędrówkami warsztatów około roku 1400 i w pierwszej połowie XV w., produkcją na eksport, przenoszeniem niewielkich rozmiarów krucyfiksów już w średniowieczu, a także w epokach późniejszych w inne miejsce.

Stan zachowania rzeźby gotyckiej w Prusach można porównać do liczebności obecnie istniejących malarskich, tablicowych, gotyckich i późnogotyckich Hodegetrii krakowskich, szacowanych na co najwyżej 15 do 20% stanu istniejącego w śred-

Il. 5. Chwałęcín, sanktuarium
pw. Podwyższenia Krzyża
Świętego, krucyfiks, 1400–
–1425, ujęcie frontalne. Fot.
P. Waszak, 2008

niowieczu. Podobnie jest w przypadku liczby zachowanych, szczególnie czczonych, obrazów maryjnych – jest to ok. 80 eksponatów. Jako analogię można też potraktować pochodzenie krakowskich *Imagines Beatae Mariae Virginis Gratosae* z jednego, spójnego terenu: przede wszystkim obszaru diecezji krakowskiej i okolic²⁰.

Wyodrębnienie z terenów władztwa krzyżackiego grupy sześciu krucyfiksów o zbliżonych cechach typologicznych można porównać do wskazania spośród licznych zabytków architektury romańskiej na Zachodzie grupy pięciu realizacji w typie

²⁰ P. Łopatkiewicz, *Hodegetrie Krakowskie 1400–1550. Zagadnienie fenomenu powtarzalności typu ikonograficznego w malarstwie tablicowym późnego średniowiecza*, „Studia Pigioniana”, t. 4, 2021, nr 4, s. 184, 190, 201–202.

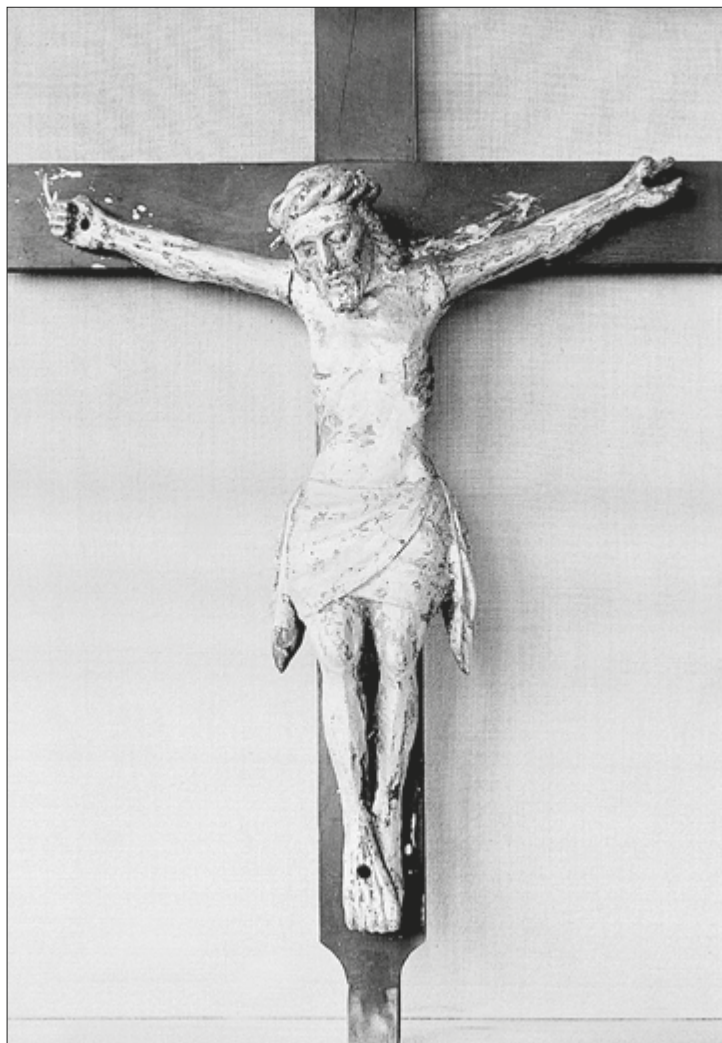

Il. 6. Lidzbark Warmiński, dawne muzeum zamkowe, ok. 1450

Źródło: Herder-Institut, Marburg, Bildarchiv, Sammlung Clasen, fot. nr 96933, przed 1939.

kościółów pielgrzymkowych. Należy zaznaczyć, że wymieniony typ z epoki romaniżu jest pojmowany w wąskim, przede wszystkim architektonicznym, a w mniejszym stopniu też funkcjonalnym sensie, związanym z przeznaczeniem kościołów przy głównych drogach pielgrzymkowych, jako ważnych stacji na traktach do miejsca pochówku św. Jakuba Starszego. Wymieniono zaledwie pięć kościołów mieszczących się w omawianym typie (Limoges, Tours, Conques, Santiago da Compostela oraz Tuluza). Te realizacje architektoniczne, nawet przy pobieżnym zapoznaniu się z planami, wyglądem brył i organizacją wewnątrz, wykazują tyleż podobieństw, ile rozbieżności. Samo zaś istnienie, możliwość wyodrębnienia tego typu, spójność i podnoszone cechy charakterystyczne budzą kontrowersje wśród naukowców²¹. Skonstruowanie typu

²¹ Por. K. J. Conant, *Carolingian and Romanesque architecture 800 to 1200*, New Haven–London 1993, s. 157–175; H. E. Kubach, *Architektur der Romanik*, Stuttgart–Mailand 1974, s. 206–207;

Il. 7. Prosyty, kościół pw. Wniebowzięcia i Oczyszczenia NMP, krucyfiks, 1400–1425

Źródło: Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki PAN, negatyw IS PAN nr 0000057841. Fot. Zink, 1938.

romańskich kościołów odpustowych stanowi jednak pewien użyteczny klasyfikujący wyróżnik, ułatwiający zrozumienie przemian, przeznaczenia oraz specyfiki architektury romańskiej. Podobnie wygląda kwestia innych uznawanych za użyteczne lub z drugiej strony aktywnie kontestowanych pojęć, jak stosowanie do klasyfikacji przede wszystkim kamiennej rzeźby romańskiej terminu „prawo ram i funkcji”²².

E. Fernie, *Romanesque architecture: the first style of the European age*, New Haven–London 2014, s. 136–138.

²² P. Waszak, *The Right of Art, the Principle of the Artist, the Imperative of the Scholar. The Example of a Romanesque Sculptor’s Workshop in the Context of the Law of the Frame*, „Ars”, t. 55, 2022, nr 2,

Il. 8. Orneta, kościół pw. św. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty, krucyfiks, 1390–1410, ujęcie całości

Źródło: Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki PAN, negatyw IS PAN 0000127261 (fragment). Fot. J. Langda, 1970.

Kwestie podobieństw „mechanicznych”, „prawa podobieństw”, jak również możliwości stwierdzenia bliskości pozornie różniących się obiektów czy procesów zawarł w istotnych dla nas rozważaniach Henri Bergson: „Nie negujemy oczywiście «prawa podobieństw», jednak, jak zauważyliśmy gdzie indziej, dwie dowolne idee, dwa przypadkowo zestawione obrazy, tak odległe, jak tylko można sobie wyobrazić, zawsze będą pod jakimś względem przypominać siebie nawzajem, ponieważ zawsze znajdzie się jakiś wspólny rodzaj, do którego uda się je zaliczyć: w ten sposób, że gdyby

s. 98–108; tenże, *Local and Supra-regional Significance of Romanesque Sculpture and its Place in Art History – the Example of Bas-reliefs from a Church in Inowrocław*, „Ars”, t. 54, 2021, nr 2, s. 146–147.

chodziło tu jedynie o mechaniczne przyciąganie podobnego przez podobne, dowolne spostrzeżenie przywoływałoby dowolne wspomnienie²³.

Podejście do realizacji zarówno romańskiego kościoła w typie pielgrzymkowym, jak i omawianych krucyfiksów gotyckich w wyznaczonym typie można scharakteryzować jako specyficzną realizację danego, obejmującego szeroki zakres tematu ramowego czy też „obrazu ramowego” i zarazem obrazu archetypicznego, zgodnie ze spostrzeżeniami metodologicznymi Jana Białostockiego²⁴. Przedstawienia Ukrzyżowania miały bowiem już w czasach powstania omawianych krucyfiksów szczególnie długą tradycję artystyczną, sięgającą czasów wczesnochrześcijańskich i odległych obszarów artystycznych. Zbliżone cechy w obrębie wyznaczonej grupy krucyfiksów dotyczą ogólnej budowy ciała, fizjonomii, oddania anatomii klatki piersiowej, zakomponowania widlastego krucyfiksu: ułożenia oraz kształtów niemal wyprostowanych nóg i rąk, w zbliżony sposób zachodzących na siebie stóp, jak również sposobu zawieszenia na krzyżu, samych proporcji figury. Podobieństwa można też w pewnej mierze wskazać w zakresie typu sięgającego powyżej kolan perizonium oraz umiarkowanej ekspresji Męki. Ukrzyżowania z nieodległych od siebie warmińskich miejscowości: z Chwałęcina oraz z Ornety posłużyły w literaturze jako przykład rozwoju autentycznego, tutejszego stylu gotyckiej snycerki około 1400 r.²⁵ To stwierdzenie można rozszerzyć na pozostałe obiekty w ramach analizowanego typu.

W wyodrębnionej grupie wzajemnie najbliższymi rozwiązaniami formalnymi wyróżniają się krucyfiksy z Sartowic i ze Starzyna. Jako analogię do nich proponuję nieco wcześniejszy, niewielkich rozmiarów (wysokości 64,5 cm) krucyfiks z Muzeum Narodowego we Wrocławiu (il. 9), rozbieżnie datowany, przede wszystkim na koniec XIV w.²⁶ Podobieństwa mogą być związane z naturalnymi migracjami ludności oraz warsztatów lub z przeniesieniem niewielkich obiektów artystycznych, stanowiących następnie modelowe rozwiązania dla późniejszej twórczości rzeźbiarskiej na innych terenach, wzory naturalnie modyfikowane w nowych, odległych topograficznie, kolejnych w serii realizacjach o innym etapie rozwoju stylistycznego. Przerzuty stylowe nie muszą jednak nosić znamion uporządkowania ani logiki²⁷.

²³ H. Bergson, *Energia duchowa*, przekł. K. Skorulski, P. Kostyło; wstęp P. Kostyło, Warszawa 2004, s. 168–169.

²⁴ J. Białostocki, *Pięć wieków myśli o sztuce: studia i rozprawy z dziejów teorii i historii sztuki*, Warszawa 1959, s. 257–259; tenże, *Wybór pism estetycznych*, wprowadzenie, wybór i oprac. A. Kuczyńska, Kraków 2008, s. 92–93, 126, 132; tenże, *Encompassing themes and archetypal images*, „Arte Lombarda”, t. 10, 1965, s. 275–284.

²⁵ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 2: *Województwo elbląskie*, red. M. Arsyński, M. Kutzner, Seria nowa, z. 1: *Braniewo, Frombork, Orneta i okolice: tekst*, oprac. M. Arsyński, M. Kutzner oraz P. Skubiszewski, E. Struszyńska, Warszawa 1980, s. XXIV.

²⁶ A. Ziomecka, *Rzeźba Chrystusa Ukrzyżowanego. Pracownia wrocławska; 1380–1390, nr kat. III.11*, [w:] B. Guldán-Klamecka, A. Ziomecka, *Sztuka na Śląsku XII–XVI w.: katalog zbiorów*, red. B. Guldán-Klamecka, Wrocław 2003, s. 216–217, il. na s. 216 (nr inw. XI 133).

²⁷ J. Białostocki, *Pięć wieków myśli o sztuce...*, s. 235, 236; Problematyka względnego miejsca dzieła sztuki w danym szeregu: P. Waszak, *Rozwojowe ciągi formalno-ideowe w ramach konstrukcji czasu artystycznego George’a Kublera*, „Sztuka i Kultura”, t. 5, 2017/2018, s. 349–366.

Il. 9. Wrocław, *Chrystus Ukrzyżowany*, 1380–1390

Źródło: zbiory Muzeum Narodowego we Wrocławiu, nr inw. MNWr XI-133, ujęcie całości. Fot. A. Podstawka.

Z metodycznych, mogących ulec rozszerzeniu na duży zakres zjawisk w historii sztuki, rozważań Władysława Tatarkiewicza dla genezy stylu krucyfiksu sartowickiego i rozprzestrzenienia się omawianego typu Ukrzyżowań istotne są niektóre stwierdzenia. Można mówić w przypadku rozpatrywanych obiektów o „skokowym” transferze artystycznym, a nie o oddziaływaniu na zasadzie promieniowania. Interesujący nas przerzut stylowy i dotyczący typu można określić jako, zgodnie z realiami epoki, dokonany drogą osobową lub bezpośrednio poprzez materialny import, w miejscach „przejezdnych” i „przyjazdowych”, częściowo też „świętych” oraz związanych z „czynnikami społecznymi”. Omawiany przerzut można scharakteryzować jako dość liczny, rozpowszechniony, w poszczególnych przypadkach daleki lub dość daleki, zmienno-kierunkowy, uwzględniający część, a nie całość formy artystycznej²⁸.

²⁸ W. Tatarkiewicz, *O sztuce polskiej XVII i XVIII wieku: architektura, rzeźba*, Warszawa 1966, s. 20–28.

SARTOWICE, KRUCYFIKS I POWIĄZANY DOROBEK CYWILIZACYJNY

Miejscowość Sartowice jest położona na lewym brzegu Wisły około 8 km na północny wschód od Świecia i około 14 km na południowy zachód od Grudziądza, przy trasie pomiędzy tymi dwoma miastami. Sartowice Górne (dawna nazwa części wsi z kościołem), usytuowane są dość wysoko, na brzegu Wysoczyzny Świeckiej, ponad Kotliną Grudziądzką, co pozwala na panoramiczne podziwianie bliższej i dalszej okolicy²⁹. To jedno z wielu godnych uwagi historycznych miejsc na Kociewiu. Wieś ma tradycje jeszcze przedkrzyżackie, sięgające czasów Świętopełka II³⁰. Sartowice należały do strategicznych celów podczas wojny krzyżaków ze Świętopełkiem Wielkim³¹. Nazywane są „flisackim sanktuarium”³². Było to miejsce, w którym chętnie zatrzymywali się flisacy, gdyż służyło ono z relikwii św. Barbary. Miejscowość znana jest też m.in. z obszernej relacji na kartach krzyżackiej kroniki Piotra z Dusburga³³. Mające charakter cudowny znalezienie relikwiarza w formie puszek z głową św. Barbary jako pierwszy opisał w Relacji Henryk z Hohenlohe, uwzględniając je także później powstałe przekazy. Relikwie uległy kilkakrotnie translacjom, na początku do Starogrodu, później do Malborka. Zmieniał się też chroniący szczątki srebrny relikwiarz – zastąpiony został zapewne hermą wczesnogotycką, a następnie piętnastowieczną. Kult świętej oraz jego oprawa w formie wotów i dzieł sztuki rozwijały się intensywnie. Na uwagę zasługuje fakt tradycji kultu nie tylko tam, gdzie znajdowały się doczesne szczątki świętej, lecz właśnie w Sartowicach – miejscu ich odnalezienia³⁴. Utrwalona została również w poemacie *Flis* (1595) późnorenansowego poety Sebastiana Fabiana Klonowica.

²⁹ Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski, red. I. Swenson, Warszawa 1998, s. 706; J. Milewski, C. Skonka, *Kociewie: przewodnik turystyczny*, Gdańsk 1977, s. 277, 341.

³⁰ Gród w Sartowicach Górnych został zdobyty w 1242 r.: M. Grzegorz, *Słownik historyczno-geograficzny komturstwa świeckiego w średniowieczu*, Bydgoszcz 2012, s. 84–85.

³¹ S. Mielczarski, *Wiek przełomu*, [w:] *Dzieje Pomorza Nadwiślańskiego: od VII wieku do 1945 roku*, red. W. Odyniec, Gdańsk 1978, s. 56.

³² *Województwo kujawsko-pomorskie: przewodnik: Bydgoszcz i Toruń, Bory Tucholskie, Kujawy, Kociewie, Krajna i Pałuki*, Warszawa 2009, s. 35.

³³ Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, przekł. S. Wyszomirski, wstępem i komentarzem hist. opatrzył J. Wenta, Toruń 2005, s. 64–66 (III, 36, O zdobyciu zamku Sartowice i o znalezieniu głowy świętej Barbary dziewicy i męczennicy; III, 37, O oblężeniu zamku Sartowice i zabicu dziewięciuset Pomorzan).

³⁴ A. Błazewicz-Oberda, *Kult świętej Barbary w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, [w:] *Z dziejów średniowiecza. Pamięci Profesora Jana Powierskiego (1940–1999)*, red. W. Długokęcki, Gdańsk 2010, s. 16–31; T. Mroczko, *Czerwińska herma św. Barbary*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 19, 1974, s. 85–108, 110–114; W. Rozynkowski, *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu*, Toruń 2012, s. 105–114; tenże, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, s. 191–193, 209, 210.

To dzieło literackie oddaje cechy charakterystyczne wielu miejscowości, wydarzeń historycznych, regionów oraz procesów. Po odniesieniu się do Świecia nad Wisłą, a przed streszczeniem specyfiki kolejnego, lokowanego w 1291 r. miasta: „Tamże i Grudziądz usiadł z prawej strony, / Grudziądz czerwony”³⁵, najwięcej miejsca zajmuje opis interesującej nas miejscowości: „Sarkawską Kępę, jedno cicho przybież, / Na miejscu zdybiesz. / Tam Sarkawice gdzie więc on wiek stary / Ofiarował się do świętej Barbary; Tam wstępowali naszy pradziadowie, / Dawni szyprowie. / Tam mądry rotman, siedząc na swej barce, / Złożył onę pieśń o świętej Barbarce; / Tej pieśni, jadąc imo Sarkawice, / Nauczał frycze”³⁶. W Toruniu za cudowny uważany był gotycki „czarny” krucyfiks z dominikańskiego gotyckiego kościoła pw. św. Mikołaja, do dzisiaj eksponowany w gotyckim kościele pw. św. Jakuba. Był on również otaczany kultem przez flisaków³⁷. Święta Barbara, wczesnochrześcijańska męczennica, była m.in. patronką osób trudniących się spławem rzeczynym³⁸. Choć liczba osób zajmujących się spławem drewna, a dawniej także innych dóbr, uległa diametralnej redukcji w XIX w., orylów utrwalono jeszcze na fotografii z przełomu XIX i XX w. wykonanej w Opaleniu pod Kwidzynie, miejscowości – podobnie jak Sartowice – położonej w zakolu Wisły³⁹. Przekaz Klonowica potwierdza zatem istnienie rozwiniętego kultu św. Barbary w Sartowicach, a więc także istnienie budowli sakralnej, której obowiązkowym elementem wyposażenia był krzyż lub krucyfiks. Zapewne istniała tu przynajmniej kapliczka bądź drewniany kościół⁴⁰. Pod koniec XVI w. mógł w nim znajdować się omawiany krucyfiks. Mógł, albowiem nie można tego stwierdzić ze stuprocentową pewnością (z uwagi na rozmiary omawianego Ukrzyżowania, ułatwiające jego mobilność, a także ze względu na praktykę przenosin dawnych dzieł sztuki, które nie odpowiadały już gustom estetycznym osób żyjących w kolejnych epokach stylistycznych; pod uwagę należy też wziąć zjawisko migracji obiektów artystycznych z kościołów ważniejszych do peryferyjnych). Obecnie eksponowany wczesnopiętnastowieczny krucyfiks sartowicki jako obiekt kultowy wpisuje się w ciągłość oddawania czci Bogu i Jego świętym w tym konkretnym miejscu za pośrednictwem pasyjnego dzieła sztuki.

³⁵ S. F. Klonowic, *Flis to jest Spuszczanie statków Wisłą i innymi rzekami do niej przypadającymi*, oprac., wstępem i przypisami opatrzył A. Karpiński, Warszawa 1984, s. 75 (wersy 1455–1456).

³⁶ Tamże, s. 75 (wersy 1443–1452).

³⁷ O kulcie w Sartowicach: F. Biernacki, J. Milewski, *Bedeker kociewski*, Gdańsk 1986, s. 30; w Toruniu: J. Domasłowski, L. Krantz-Domasłowska, *Kościół świętego Jakuba w Toruniu*, Toruń 2001, s. 82.

³⁸ U. Janicka-Krzywda, *Patron, atrybut, symbol*, Poznań 1993, s. 31, 127.

³⁹ J. Milewski, *Opalenie i okolice: przewodnik turystyczny*, Gdańsk 1988, fot. na s. 10; *Uniwersalna encyklopedia multimedialna PWN [DVD-ROM]*, red. B. Kaczorowski, Warszawa 2008 (hasła: flisactwo, spław drewna).

⁴⁰ O czternastowiecznym, drewnianym kościele pisał: R. Frydrychowicz (Ks. Fr.), *Sartawice Górne*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 10, Warszawa 1889, s. 327; zob. również: A. Karpiński, *Przypisy*, [w:] S. F. Klonowic, dz. cyt., s. 121.

Obecnie Ukrzyżowanie z Sartowic, abstrahując od funkcji kultowej, odbierać można również tylko jako *Kunstbild* – dzieło sztuki wyłącznie jako dzieło sztuki (obiekt artystyczny *tout court*). W tej konstelacji w wyraźny sposób, a przy tym harmonijnie, wplata się i zarazem niesłychanie wzbogaca ono tradycję miejsca, w którym łączą się znaczący dorobek historyczny, artystyczny, literacki oraz duchowość, wiara i religia. Litografia ilustracyjna z około połowy XIX w. ukazuje piękno natury, monumentalny, malowniczy nadwiślański krajobraz oraz sartowicki kościół ponad urwistą skarpą wiślańską⁴¹. Franz August Brandstätter nazwał Sartowice „urokliwym”, a zarazem „jednym z najświetniejszych, a przy tym jednym z najwspanialszych miejsc ulokowanych nad Wisłą”⁴². Powstał zatem na przestrzeni dziejów na niewielkim obszarze wyjątkowy konglomerat wrażeń oraz znaczeń, do którego należy jeszcze dodać architekturę świecką w postaci odbudowanego pałacu z 1792 r. oraz pozostałości założenia parkowego z interesującym drzewostanem. Istotne znaczenie ma fakt przewijania się miejscowości (lecz, co należy podkreślić, nie krucyfiks) w źródłach, uwzględniania miejsca w licznej literaturze, zwłaszcza polsko- i niemieckojęzycznej, a także w informacjach prasowych.

Interesująca jest ponadto etymologia nazwy miejscowości, tłumaczona jako Czartowice, bądź jeszcze staropruskie pochodzenie od słowa *Sartaus* oznaczającego „czerwony, o kolorze gleby”⁴³. Z Sartowicami związane są również popularne legendy: miały być diabelską kwaterą, tamtejsze czarty zaś miały być sprzymierzone ze zbójem Madejem⁴⁴, postacią znaną też z innych legend. Ludowe opowieści związane z Sartowicami i Świętopelkiem odnosiły się też naturalnie do zdobycia relikwii św. Barbary oraz wzniesienia zamku na wzgórzach będących dawniej czarcią siedzibą⁴⁵. Do zasobu wrażeń kulturowych z obszaru Sartowic dołączył zatem również dorobek etnograficzny, folklorystyczny, związany z funkcją fabularyzacyjną/fabułotwórczą (*fonction fabulatrice*), często dochodzącą do głosu przy próbach tłumaczenia w społeczeństwie zdarzeń nadprzyrodzonych bądź związanych z niezwykłymi skojarzeniami⁴⁶. Sartowice miały też epizod ekonomiczny, ponieważ w czasach przedkrzyżackich

⁴¹ F. A. Brandstätter, *Die Weichsel*, Marienwerder 1855, il. pom. s. 276 i 277. K. Jasiński, *Dzieje ziem świeckiej i nowskiej od schyłku XII w. do 1309 r.*, [w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, t. 1, red. K. Jasiński, Warszawa–Poznań–Toruń 1979, il. 2, s. 122.

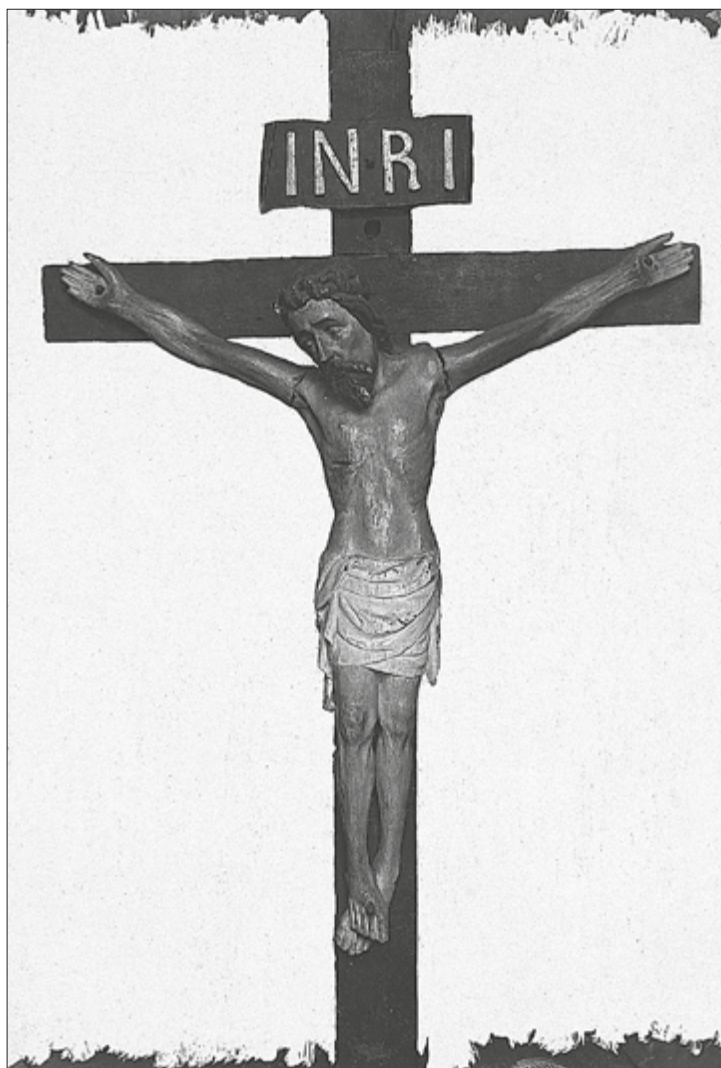
⁴² F. A. Brandstätter, dz. cyt., s. 277.

⁴³ E. Jakus-Borkowa, *Toponimia powiatu świeckiego*, Wrocław 1987, s. 29–30.

⁴⁴ M. Boroch, *Spacerkiem po mieście*, [w:] *Świecie: przewodnik turystyczny*, red. M. Boroch, Świecie 1988, s. 23.

⁴⁵ A. Koprowska-Głowacka, *Legendy z Kociewia i Borów Tucholskich*, Gdynia 2015, s. 135–137; Dorobek piśmienniczy i przekazy ustne (np. w postaci kazań, jak również podań ludowych) dotyczące pomorskich relikwii św. Barbary narosłe na przestrzeni wieków są obszerne i dość różnorodne: J. Dworzaczkowa, *Podanie o głowie św. Barbary w dziejopisarstwie pomorskim*, [w:] *Studia historica. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, oprac. A. Gieysztor, G. Labuda, T. Manteuffel, T. Zawadzki, Warszawa 1958, s. 155–165.

⁴⁶ H. Bergson, *Dwa źródła moralności i religii*, przekł. P. Kostyło, K. Skorulski; wstęp B. Skarga, Kraków 1993, s. 110–113, 121–122, 127–128, 134, 137, 164, 184–185, 191–196, 201–204, 206–207, 210, 212, 217, 259–262.

Il. 10. Frombork, Diözesan-Museum [Muzeum Diecezjalne], krucyfiks [wcześniej w Muzeum Zamkowym w Lidzbarku Warmińskim], ok. 1450

Źródło: Herder-Institut, Marburg, Bildarchiv, Sammlung Drost, fot. nr 89171, przed 1945.

funkcjonowała tam komora celna kontrolująca handel wiślany⁴⁷. Obecnie omawiana miejscowość ceniona jest za walory turystyczne i krajoznawcze.

PODSUMOWANIE

Nie można jednak mówić o w pełni nakreślonym fenomenie miejsca, polegającym w pierwszym rzędzie na jego bogactwie oraz wielostronności historycznych impul-

⁴⁷ K. Jasiński, dz. cyt., s. 122.

sów cywilizacyjnych, bez przywołania szczęśliwie zachowanego krucyfiks gotyckiego. W ten sposób Sartowice wraz z licznymi powiązanymi obiektami kultury materialnej, jak również niematerialnej oraz przyrody stają się, jako wyodrębniony, niewielki obszar, dziełem całościowym, zbliżonym do historyczno-artystycznej koncepcji harmonijnego zespolenia w dziele architektonicznym wszystkich sztuk plastycznych, liturgii, kultury oraz literatury określanej jako „holistyczne”, „mistyczne” *Gesamtkunstwerk*⁴⁸. Specyfika pozwalająca na szczególne postrzeganie Sartowic przekracza nawet sens tego użytecznego pojęcia. Wielość powiązanych kwestii oraz artyzm krucyfiks sartowickiego i Ukrzyżowań powiązanych z nim typologicznie pozwala na jeszcze jedną istotną konstatację. Ziemia chełmińska i okolice, jak i szerzej: postrzegany przez współczesnego odbiorcę sztuki lub badacza dziejów powstałej w odległych czasach twórczości, poprzez zachowane zabytki gotyckie i ich wartości artystyczne, dawny obszar władztwa krzyżackiego w Prusach zdominowany został przez: „starodawne passye na krzyżach”⁴⁹.

POSŁOWIE

Jak wiele może się zmienić w kwestii wyglądu i losów pojedynczej rzeźby gotyckiej i to na przestrzeni zaledwie kilku lat pokazują losy przywołanego jako analogia typologiczna krucyfiks z Lidzbarka Warmińskiego (il. 6). Zdjęcie w zbiorach Clasena wykonane zostało przed rokiem 1939, w latach 30. XX w., jako że Clasen pracował nad swoją monografią rzeźby gotyckiej w Prusach przez kilka lat. Ukazuje ono krucyfiks ze śladami nierównego pobielenia oraz ubytkami warstw malarskich. Niedawno odkryte przeze mnie zdjęcie (il. 10) przedstawia ten sam krucyfiks. Można je jednak datować nieco później – przed rokiem 1945. Archiwalne ujęcie pochodzi bowiem ze zbiorów Williego Drosta. W katalogu z fiszką zbiorów Drosta krucyfiks jest ponadto rozbieżnie datowany na wczesnywiek XV. Krucyfiks przeniesiono przed 1945 r. do Muzeum Diecezjalnego we Fromborku, został umieszczony na tym samym krzyżu, ale na innym tle. Poddany został konserwacji, oczyszczeniu, przemalowaniu, zaś perizonium jednolicie pobielono (por. il. 6 i 10).

⁴⁸ Pojęcie oraz jego historiografię omawia na przykładzie kościoła gotyckiego: P. Crossley, *Introduction. Frankl's Text: Its Achievement and Significance*, [w:] P. Frankl, *Gothic architecture*, red. P. Crossley, New Haven–London 2000, s. 24–25.

⁴⁹ To krucyfiks decydowały o odbiorze wnętrza kościoła św. Jakuba w Toruniu: S. Kujot, *Toruń: praca uwieńczona na konkursie rozpisany przez Towarzystwo Naukowe Toruńskie*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, R. 3, 1884, s. 64.

Janusz Małek

Toruń

**PAPIEŻ PAWEŁ III A MIKOŁAJ KOPERNIK
PRZEDMOWA MIKOŁAJA KOPERNIKA W *DE REVOLUTIONIBUS*
DEDYKOWANA PAPIEŻOWI PAWŁOWI III**

POPE PAUL III AND NICOLAUS COPERNICUS. NICOLAUS COPERNICUS' PREFACE
IN *DE REVOLUTIONIBUS* DEDICATED TO POPE PAUL III

ABSTRACT

Nicolaus Copernicus (1473–1543) prefaced his epoch-making work *De Revolutionibus* (1543) with a preface dedicated to Pope Paul III (1468–1549), in which he formulated the heliocentric system of the planetary system, in place of Ptolemy's geocentric system. The author posed several questions in the article and tried to give answers to them. Thus, to the question, "Could Copernicus had met Cardinal Alexander Farnese (Pope Paul III since 1534) during his studies in Italy, and especially during his stay in Rome in 1500–1501?". The author answered that such a fact could have taken place during Copernicus' legal practice in the Papal Curia, but in the preface Copernicus did not mention such a meeting. In turn, to the question, "Could Pope Paul III have had knowledge of the appearance of the heliocentric theory in astronomy in the 1530s ?", The answer is in the affirmative, since we have information that the new heliocentric theory was discussed in the Vatican gardens as early as 1533. The next question: "Did Copernicus obtain permission from the Holy See to supply *De Revolutionibus* with a letter of dedication addressed to Pope Paul III?" was difficult for the author of the article to answer unequivocally; if this was indeed the case, it happened through third parties working in the Papal Curia. Finally, to the next questions: "Who could have sent the pope a copy of *De Revolutionibus*?, Did the pope familiarize himself with it?, What was the reaction of the Holy See to the content of the work?" the article provided partial answers. A friend of Copernicus, Tiedemann Giese, Bishop of Chełmno, sought to send a copy of *De Revolutionibus* to Paul III. Today there are 3 copies of the 1st edition of *De Revolutionibus* in the Vatican collection. It is not known if the pope, busy with disputes with Lutheranism and despite his well-established humanistic knowledge, ever had time to even superficially read the *De Revolutionibus*. The reaction of the pope's closest circle was unfavorable to Copernicus' work because when the passages

of Scripture were interpreted literally, they were found to be incompatible with the heliocentric theory. The article closes with a summary of the main themes found in Copernicus' very preface dedicated to Pope Paul III.

Kopernik tworząc swój system heliocentryczny, diametralnie odmienny od systemu ptolemejskiego ogólnie akceptowanego przez uczonych i całą ówczesną ludzkość, liczył się z jego odrzuceniem. Kiedy w Norymberdze przygotowano jego dzieło do druku, Kopernik w czerwcu 1542 r. skończył pisać przedmowę do *De revolutionibus* w formie listu do papieża Pawła III¹ i przesłał ją drukarzowi. Chciał w ten sposób uzyskać placet dla swej nauki od najwyższego ówczesnego autorytetu w świecie katolickim, a zarazem ustrzec się być może, represji. Dedykowanie *De revolutionibus* papieżowi Pawłowi III przez Kopernika nie było posunięciem odosobionym. Pawłowi III dedykowano sporo książek, zazwyczaj były to druki związane z polemiką z luteranizmem². Wróćmy do przedmowy Kopernika w *De revolutionibus*. Od razu pojawiają się pytania: Czy Kopernik mógł poznać Aleksandra Farnese (papież Paweł III od 1534) podczas swoich studiów we Włoszech, a zwłaszcza w czasie jego pobytu w Rzymie w latach 1500–1501? Czy papież mógł wiedzieć o pojawieniu się teorii heliocentrycznej w astronomii w latach 30. XVI w.? Czy Kopernik uzyskał zgodę Stolicy Apostolskiej, aby zaopatrzyć *De revolutionibus* w list dedykacyjny adresowany do papieża Pawła III? Kto mógł wysłać papieżowi egzemplarz *De revolutionibus*? Jaka była treść przedmowy? Czy papież się z nim zapoznał? Jaka była reakcja Stolicy Apostolskiej na treść dzieła? To dużo pytań. Spróbujmy, na ile to możliwe, kolejno na nie odpowiedzieć.

Przypomnijmy najpierw główne daty z biogramów Pawła III i Kopernika. Paweł Janowski w *Encyklopedii Katolickiej* opublikował biogram Pawła III³. Cytujemy jego fragment: „Paweł III, Alessandro Farnese, ur. 29 II 1468 w Canino, zm. 10 XI 1549 w Rzymie, papież od 13 X 1534. Pochodził z rodziny kondotierów; humanistyczne wykształcenie zdobył w Rzymie, Florencji i Pizie; 1492 mianowany przez papieża Aleksandra VI skarbnikiem Kościoła rzymskiego, a 1493 kardynałem [diakonem] dzięki wpływom w kurii (jego siostra Giulia była metresą papieża) otrzymał wiele beneficjów, był także wysyłany z poufnymi misjami dyplomatycznymi; żył w nieformalnym związku z kobietą z rzymskiego rodu, z którą miał 3 synów i córkę; 1509 został mianowany biskupem Parmy przez papieża Juliusza II, następnie zwołał synod diecezjalny i wprowadził w życie postanowienia reformatorskie przyjęte na Soborze Laterańskim V; 1513 zerwał stosunki ze swoją metresą, **uporządkował**

¹ M. Biskup, *Regesta Copernicana*, Wrocław 1973, s. 211, nr 481; J. Sikorski, *Mikołaj Kopernik na Warmii*, Olsztyn 1968, s. 131, nr 505b.

² L. von Pastor, *Geschichte Papst Pauls III (1534–1549)*, Freiburg im Breisgau 1909, s. 740–741.

³ *Encyklopedia katolicka*, t. 15, Lublin 2011, s. 119–121.

życie prywatne, a 1519 przyjął święcenia kapłańskie; 1534 po śmierci Klemensa VII był dziekanem kolegium kardynalskiego: został wybrany papieżem jednomyślnie po 2-dniowym konklawe [...] Paweł III zapoczątkował nowe podejście do problemów niepokojących ówczesny świat chrześcijański; poparł nurt reformatorski będący reakcją na rozprzestrzenianie się protestantyzmu [...] głównym dziełem pontyfikatu Pawła III było zwołanie bullą *Laetere Jerusalem* [Raduj się Jeruzolimo] z 19 X 1544 Soboru Trydenckiego”. Dodajmy, że Paweł III otrzymał bardzo dobre wykształcenie, swobodnie mówił także w języku greckim⁴.

Mikołaj Kopernik urodził się 19 lutego 1473 w Toruniu, zmarł 21 lub 24 maja 1543 r. Był młodszy od papieża Pawła III o pięć lat. W jego biografii można wyróżnić cztery okresy: okres toruński, to jego młodość w Toruniu i zapewne w Chełmnie lub Włocławku w latach 1473–1491, okres krakowski – studia na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1491–1495, okres włoski – studia w Bolonii, Padwie, Ferrarze w latach 1495–1503 i pobyt w Rzymie w latach 1500–1501, okres warmiński – kanonia w Kapitułe Warmińskiej, zamieszkanie u boku wuja Łukasza Watzenrode biskupa warmińskiego w Lidzbarku Warmińskim, potem w Olsztynie i Fromborku w latach 1503–1543.

Kopernik miał możliwość spotkać się z kardynałem Alessandro Farnese w roku 1500 w Rzymie. Jerzy Retyk uczeń Kopernika pisał w *Naratio prima* o pobycie Kopernika w Rzymie tak: „Pan Doktor i Nauczyciel mój był [...] w Rzymie zaś około 1500 roku, mając mniej więcej 27 lat, niczym profesor matematyki, otoczony tłumem słuchaczy oraz gronem znakomitych mężów i uczonych w tej dziedzinie wiedzy [...] z największą starannością przeprowadzał obserwacje”⁵. Zapewne w czasie spotkań ze słuchaczami Kopernik poddawał krytyce teorię geocentryczną Ptolemeusza, choć nie formułował jeszcze swojej teorii heliocentrycznej. Jednym ze studentów Kopernika – zdaniem kopernikologa Franciszka Hiplera⁶ – mógł być 32-letni kardynał Farnese, późniejszy papież Paweł III. Za tą hipotezą przemawiały zainteresowania kardynała astrologią, a zapewne i astronomią. Papież Paweł III nie rozpoczynał obrad konsystorza dopóki astrologowie nie wyznaczyli godziny otwarcia⁷. Kopernik przebywał w Rzymie kilka miesięcy, więc szansa na spotkanie kardynała Farnese z Kopernikiem była duże, skoro ten ostatni odbywał praktykę prawniczą w Kurii. Informację tę podaję, cytując Teresę Borawską, która pisze: „Anno Santo 1500 roku bracia (Mikołaj i Andrzej Kopernikowie) spędzili w Rzymie, gdzie nie tylko uczestniczyli w uroczystościach kościelnych, lecz także dzięki [Bernardowi – dop. JM] Scultetiemu

⁴ J. Burckhardt, *Kultura Odrodzenia we Włoszech*, Warszawa 1965, s. 106.

⁵ J. J. Retyk, *Naratio prima. Relacja pierwsza z ksiąg „O obrotach” Mikołaja Kopernika*, przekład I. Lewandowski, wstęp i komentarz J. Włodarczyk, Warszawa 2015, s. 74.

⁶ Zob. S. L. Janikowski, *Miscellanea Copernicana. Przyczynki do biografii*, Toruń 2011, s. 152.

⁷ J. Burckhardt, dz. cyt., s. 270.

[protonoatriuszowi apostołskiemu, kanonikowi warmińskiemu – dop. JM] odbywali praktykę prawniczą w Kurii⁸. Autorka nie podaje jednak źródła tej informacji, choć jest ona bardzo prawdopodobna. Podobną opinię wypowiada także kopernikolog Jarosław Włodarczyk⁹. O ewentualnym kontakcie osobistym Kopernika z przyszłym papieżem nie ma jednak wzmianki w jego liście dedykacyjnym, choć wymienione są nazwiska dwóch dostojników Kościoła, którzy namawiali Kopernika do upublicznienia jego badań. Byli to: Paweł z Middelburga – biskup Fosobrone, który uczynił to w roku 1513¹⁰ i Mikołaj Schönberg – kardynał, który pisał do Kopernika w tej sprawie w roku 1536¹¹. Kardynał Alessandro Farnese mógł natomiast wiedzieć, iż pojawiła się nowa teoria heliocentryczna i mógł poznać nazwisko jego twórcy również później. Była ona bowiem przedmiotem dyskusji na dworze papieskim. W roku 1533 Jan Albert Widmanstadt, sekretarz papieski, wyjaśniał papieżowi Klemensowi VII (1478–1534) w ogrodach watykańskich pogląd Kopernika o ruchu ziemi w obecności dwóch kardynałów Franciszka Ursini i Jana Salviati, Jana Petri – biskupa viterbskiego i Mateusza Curii – lekarza, choć bez udziału kardynała Farnese¹². Kopernikolog Jeremi Wasiutyński sądził, że o teorii Kopernika Pawła III mógł poinformować jego astrolog Luca Gaurico¹³. Nie wiemy, czy Kopernik czynił starania o uzyskanie zgody kurii papieskiej na dedykowanie *De revolutionibus* papieżowi, choć nie można tego wykluczyć. Może tylko zaufani Kopernika w kurii sondowali jak taka dedykacja zostanie przyjęta przez Pawła III. Czy i jaka była decyzja w tej sprawie nie wiemy, choć Kopernik korespondował w tym czasie ze Stolicą Apostolską i 1 czerwca 1542 r. papież mianował na prośbę Kopernika, jego krewnego, dwunastoletniego kleryka Jana Loitza na jego koadiutora¹⁴. Zastanawiające jest stosunkowo późne redagowanie przez Kopernika, bo w czerwcu 1542 r., przedmowy do *De revolutionibus* dedykowanej papieżowi Pawłowi III¹⁵. Jaka była więc treść tej przedmowy?

Mikołaj Kopernik pisał¹⁶: „Dostatecznie jasno, Ojczyce Święty, w moich księgach o obrotach sfer wszechświata, przypisuję jakieś ruchy kuli ziemskiej, zaraz podniosą krzyk, że należy mnie wraz z takim przekonaniem potępić. Nie jestem bowiem do tego stopnia zakochany we własnym dziele, żebym nie zważał na to, co o nim będą

⁸ T. Borawska, *Z Kaszub do Wiecznego Miasta, Bernard Sculteti (ca. 1450–1518)*, Toruń 2019, s. 165.

⁹ W komentarzu do *Naratio prima...*, s. 150, przyp. 19.

¹⁰ M. Biskup, dz. cyt., s. 78, nr 86: Rzym, połowa 1513 r. Bp Paweł z Middelburga do Kopernika; zob. też s. 82, nr 103: Rzym 4 czerwca 1516 r. biskup Paweł z Middelburga do papieża Leona X pisze, że Mikołaj Kopernik nadesłał pismo w sprawie reformy kalendarza.

¹¹ M. Biskup, dz. cyt., s. 169–170, nr 359.

¹² Tamże, s. 163, nr 339.

¹³ J. Wasiutyński, *Kopernik twórca nowego nieba*, Toruń 2008, s. 462.

¹⁴ M. Biskup, dz. cyt., s. 211, nr 482.

¹⁵ Tamże, s. 221, nr 481.

¹⁶ M. Kopernik, *Dzieła wszystkie*, t. 2: *O obrotach*, przekład S. Oświęcimski, Warszawa–Kraków 1976, s. 3–6.

sądzić inni. I jakkolwiek wiem, że myśli uczonego są niezależne od sądu ogółu – ponieważ dążeniem uczonego, o ile tylko ludzkiemu rozumowi pozwala na to Bóg, jest szukanie we wszystkim prawdy – mimo to jestem zdania, że poglądów zgoła różnych od uznanej prawości należy się wystrzegać. Toteż – rozmyślając nad tym, jak niedorzecznym opowiadaniem wydałoby się ludziom, gdybym wystąpił z twierdzeniem, że Ziemia się porusza, wręcz przeciwnym ich zapatrywaniu utwierdzonemu wyrokami wielu wieków, że Ziemia jest nieruchoma i leży w środku świata, jako jego punkt centralny – długo się wahałem, czy wydać te księgi, które napisałem dla udowodnienia ruchu Ziemi, czy też może pojąć raczej za przykładem pitagorejczyków i niektórych innych myślicieli, którzy mieli zwyczaj przekazywać tajemnice swej nauki nie pisemnie, lecz ustnie, tylko swoim najbliższym i przyjaciołom, jak o tym świadczy list Lizisa do Hipparcha”. I dalej: „Ale po długim z mej strony zwlekaniu, a nawet oporze, odwiedli mnie od tego moi przyjaciele, wśród nich zaś przede wszystkim Mikołaj Schönberg, kardynał kapuański, szeroko znany z wszechstronnej uczoności, a obok niego mój serdeczny przyjaciel, biskup chełmiński Tiedemann Giese, oddany z największym zapałem, tak **teologicznym**, jak i wszystkim innym naukom szlachetnym”.

Kopernik pominął tu rzeczywistego inicjatora wydania *De revolutionibus* Jerzego Joachima Retyka, co wydaje się zrozumiałe, gdyż pojawienie się jego nazwiska, przecież luteranina, w liście dedykacyjnym skierowanym do papieża byłoby nietaktem. Kopernik pisał dalej: „Lecz Twoja Świątobliwość może nie tyle dziwić się będzie, że wyniki tej żmudnej mojej pracy odważyłem się ogłosić, skoro już w opracowanie ich tak dużo włożyłem trudu, iż tych rozmyślań swoich o ruchu Ziemi nie wahałem się także utrwalić na piśmie, lecz raczej zechce się ode mnie dowiedzieć, skąd mi to przyszło do głowy, że wbrew przyjętemu zdaniu matematyków i niemal wbrew powszechnemu przekonaniu miałem odwagę wyobrazić sobie jakiś ruch Ziemi. Dlatego to pragnę, by Twoja Świątobliwość dobrze o tym wiedziała, że do powzięcia myśli o innej zasadzie obliczania ruchów sfer świata nie skłoniło mnie nic innego, jak tylko spostrzeżenie, że matematycy w swych badaniach nad nimi są sami z sobą w sprzeczności. Przede wszystkim bowiem, co do ruchu Słońca i Księżycy mają tyle wątpliwości, że nie potrafią nawet oznaczyć i obliczyć stałej wielkości roku zwrotnikowego [...] Toteż zadałem sobie ten trud, żeby na nowo przeczytać wszystkie dostępne mi dzieła filozofów, celem zbadania, czy przypadkiem któryś z nich nie wyraził kiedyś co do ruchów sfer wszechświata zdania odmiennego od założeń przyjmowanych przez wykładawców nauk matematycznych. I rzeczywiście, natrafiłem najpierw u Cycerona na wzmiankę, że sądził, że Ziemia się porusza. Następnie znalazłem kilka dalszych nazwisk ludzi tego samego zapatrywania również u Plutarcha [...] Stąd zatem nabrawszy podniety, zacząłem i ja rozmyślać o ruchu Ziemi [...] Aby zaś pokazać zarówno uczonym jak i nieuczonym, że nie uchylam się wcale od niczyjej krytyki, wolałem te owoce mozolnej pracy dedykować raczej Twojej Świątobliwości niż komukolwiek innemu, a to dlatego, że i w tym tak odległym zakątku Ziemi, gdzie ja żyję uznawany jesteś za najwybitniejszego, tak przez swą godność hierarchiczną, jak i przez umiło-

wanie wszystkich nauk, nie wyłączając matematyki. Łatwo więc swoją powagą i swym sądem będziesz mógł stłumić napaści oszczerczych języków, jakkolwiek przysłowie powiada, że nie ma lekarstwa na ukąszenie fałszywego oskarżyciela. Być może znajdą się tacy, co lubią bredzić i mimo zupełnej niezajomości nauk matematycznych roszcząc sobie przecież prawo do wypowiedania o nich sądu, **na podstawie jakiegoś miejsca w Piśmie Świętym**, tłumaczonego źle i wykrętnie, odpowiednio do ich zamierzeń ośmiały się potępiać i prześladować tę moją teorię [...] Dzieła matematyczne pisane są dla matematyków, którzy – o ile się nie myślę dostrzegą, że te moje trudy przyniosą pewną korzyść również Kościołowi powszechnemu, nad którym władzę sprawuje teraz Twoja Świątobliwość. Bo nie tak dawno za Leona X, gdy na Soborze Laterańskim roztrząsano zagadnienie poprawy kalendarza kościelnego, pozostawiono je bez rozstrzygnięcia, jedynie z tego powodu, że nie rozporządzano jeszcze dostatecznie dokładnymi pomiarami lat i miesięcy, ani też ruchów Słońca i Księżyca. Od tego czasu zachęcony przez znakomitego męża, księdza Pawła (z Middelburga) biskupa Fosobrone¹⁷ [...] zacząłem wytyżać umysł, by te rzeczy dokładniej zbadać, czego zaś w tej materii zdołałem dokazać, to pozostawiam przede wszystkim ocenie Twojej Świątobliwosci, jak i wszystkich innych uczonych matematyków”.

Jak bardzo zależało Kopernikowi na aprobachie zwierzchników Kościoła katolickiego dla jego systemu heliocentrycznego świadczy opublikowanie w pierwszym wydaniu *De revolutionibus* listu wspomnianego już wyżej kardynała Mikołaja Schönberga (1472–1537), datowanego w Rzymie 1 listopada 1536 r.¹⁸ Prosił w nim Kopernika, aby udostępnił swoje odkrycia społeczeństwu i przesłał mu wyniki badań wraz z tablicami. O los dzieła Kopernika po jego zgonie (21 lub 24 maja 1543 r.) martwił się jego przyjaciel Tiedemann Giese. W liście z 26 lipca 1543 r. datowanym z Lubawy biskup¹⁹ pisał do Retyka i apelował, aby ponownie wydrukowano kilka kart *De revolutionibus*, i aby odbiorca listu włączył do tego dzieła życiorys Kopernika („ongiś przez Retyka napisany”). Co więcej, prosił, aby w książce znalazło się opracowanie Retyka, w którym trafnie **bronił ruchu Ziemi przed niezgodnością z Pismem Świętym**. Giese zapytywał, czy dzieło zostało **przesłane papieżowi** Pawłowi III, gdyż chciałby wyświadczyć zmarłemu tę przysługę. Dodajmy, iż obecnie w Bibliotece Watykańskiej znajdują się trzy egzemplarze *De revolutionibus*, ale nie są to chyba egzemplarze, które mogła wysłać papieżowi Pawłowi III oficyna Petreiusa lub biskup Giese²⁰. Wreszcie Giese usprawiedliwiał Kopernika z faktu nieumieszczenia w przedmowie do dzieła nazwiska Retyka. Tłumaczył to – niezbyt przekonująco – pewną ociężałością astronoma.

¹⁷ Zob. przyp. 9.

¹⁸ M. Biskup, dz. cyt., s. 169–170, nr 359.

¹⁹ Tamże, s. 219–220, nr 503.

²⁰ O. Gingerich, *An Annotated Census of Copernicus „De revolutionibus” Nuremberg 1543 and Basel 1566*, Leiden–Boston 2002, s. 105–111.

Nie wiemy jak papież Paweł III przyjął list dedykacyjny i dzieło Kopernika. Wybitny kopernikolog amerykański Edward Rosen²¹ twierdził, że Paweł III nigdy nie wyraziłby zgody na dedykowanie mu dzieła Kopernika, co miałooby swoje uzasadnienie w nieprzychylnym nastroju wobec niego w Kurii Rzymskiej. Faworyt papieża – kardynał Guido Ascanio di Santaflora Sforza (1518–1569)²² miał podobno napisać do Pawła III: „**Sarmata**, kanonik warmiński, Mikołaj Kopernik, nadmiernie oczom swoim i głowie wierząc, śmie dowodzić – wbrew świętym pismom i naukom, że Ziemia dookoła Słońca się kręci. Jeżeli radzę, by tę ciężką zniewagę następców Świętego Piotra płazem puścić – wszakże i Ty, Ojczyce wraz z Ziemią musiałbyś wokół Słońca szybować, co Majestatowi Twojemu niepomieranie by ubliżało – jeżeli **radzę jej nie dostrzegać**, to dlatego, że natchnienie mi mówi, iż szatan iskierkę rozniecił, a my dmuchając zamienić ją możemy w pożar. Radzę więc, by na rzecz tę nie zwracając uwagi, ominąć szatańską pułapkę, bo Kościół i tak ma już dość wrogów pod dostatkiem”. Rzeczywiście reakcja Stolicy Apostolskiej była powściągliwa. Papież zajęty był sporem z protestantami i przygotowaniem Soboru Trydenckiego (1545–1563). Natomiast „Mistrz Pałacu Papieskiego” dominikanin Bartłomiej Spina z Pizy, cenzor ksiąg na dworze Pawła III zamierzał zganić dzieło Kopernika, ale najpierw chorował, a potem przeszkodziła mu w realizacji tego zamiaru śmierć (1546)²³. Po jego zgonie niezgodności teorii Kopernika z Biblią poświęcił osobną rozprawkę „De caelo supremo immobili et terra infima stabili”, przyjaciel tego pierwszego, także dominikanin Jan Maria Tolosani z Florencji (1470/71–1549)²⁴. Dopiero jednak w roku 1616 *De revolutionibus* Kopernika znalazło się w Indeksie Ksiąg Zakazanych (*Indeks Librorum Prohibitorum*), a w roku 1756 zostało z niego wykreślone²⁵.

²¹ E. Rosen, *Was Copernicus' Revolutions approved by Pope?*, „Journal of the History of Ideas”, Vol. 35, 1975, s. 531–542.

²² Z. Wardęska, *Teoria heliocentryczna w interpretacji teologów XVI wieku*, Wrocław 1975, s. 44 cytuje za A. Nowickim, *Kopernik człowiek Odrodzenia*, Warszawa 1953, który nie podaje jednak źródła.

²³ M. Kokowski, *Różne oblicza Mikołaja Kopernika. Spotkania z historią interpretacji*, Warszawa–Kra-ków 2009, s. 346.

²⁴ Tamże, s. 100 i 346.

²⁵ J. Małek, *Mikołaj Kopernik. Szkice do portretu*, Toruń 2015, s. 116–118.

Izabela Fijałkowska

Grudziądz

WYNIKI BADAŃ KOLORYSTYCZNYCH ELEWACJI WYBRANYCH GRUDZIĄDZKICH KAMIENIC CZYNSZOWYCH Z PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU

THE OUTCOME OF COLOR RESEARCH ON THE FACADES OF SELECTED GRUDZIĄDZ
TENEMENT HOUSES FROM THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES

ABSTRACT

The article presents the results of the research conducted on the facades of 15 Grudziądz tenement houses dating from the late 19th and early 20th centuries, establishing the original color scheme of these buildings. The research was carried out in connection with planned renovations. After the analysis of the results, it was found that among the facades of the Grudziądz tenement houses discussed in the article, those with a plastered or painted elevations in various shades of gray are dominant: grey, warm grey-beige, grey-olive.

An ochre or beige color scheme is also common. Sometimes the architectural detail is highlighted with a lighter or darker shade or other color. The facades can also be red or yellow, resulting from the use of colored facing bricks for finishing. Window frames in shades of green, brown or cream are often used. Sometimes forged elements (balcony railings, grilles) in red, black or green are also introduced. It was also noticed that sporadically conducted color studies in other cities confirm the use of intense colors on the facades, such as red on the historical tenement house at Królowej Jadwigi 46 street (end of the 19th century) in Inowrocław, blue on a historical tenement house at ul. Łazienna 28 in Toruń (beginning of the 20th century), or orange, pink, green, violet and blue on the plastered parts of the facades of buildings in the cities of Warmia and Mazury. Research conducted in Wrocław as part of the „100 Tenements” program indicates that the facades of 19th-century tenement buildings „built up color contrasts within the frontage or development quarter” (e.g., 6–12 Księcia Józefa Poniatowskiego 6–12, 12–28 Stanisława Staszica Square). A more individual and liberal treatment of details and colors of the façade can also be observed when Art Nouveau appeared. Among the facades of the Grudziądz tenement houses discussed in the article, eclectic- Art Nouveau decor and traditional colors were mostly used. The color scheme of the Grudziądz townhouses discussed in the article follows some of the recommendations of Schmidt’s pattern

book from the late 18th century, mentioned in the article. The decor of the tenement houses in Grudziądz, along with the color program, did not differ from the stylistic trends occurring at the turn of the 19th and 20th centuries in Prussian cities. Further research on the facades of other townhouses in the city, conducted in 2022, confirms the theses in the summary. Nevertheless, it is possible that other color arrangements may be present on facades that have not yet been surveyed.

Krajobraz miejski Grudziądza począwszy od średniowiecza ulegał przemianom. Obecnie tworzy go w większości zabudowa mieszkaniowa z drugiej połowy XIX w. Powstał w wyniku intensywnego rozwoju gospodarczego miasta oraz napływu nowych mieszkańców. Pobudowane w tym okresie kamienice czynszowe otrzymywały wystrój elewacji wpisujący się w ówczesnie panującą modę, zarówno skromny, prosty, jak też bogaty, powstały na bazie indywidualnych projektów. Nieodzownym dopełniającym elementem elewacji budynków była kolorystyka. Celem artykułu jest przedstawienie wyników badań kolorystycznych prowadzonych w latach 2014–2022 przy elewacjach grudziądzkich kamienic pochodzących z drugiej połowy XIX i początku XX w. Do analizy wybrano dwie grupy kamienic: powstałe na terenie Starego Miasta w wyniku przebudowy lub likwidacji wcześniejszej zabudowy oraz wybudowane na rozwijających się przedmieściach, na nowo wyznaczonych parcelach. Wystrój elewacji tych kamienic prezentuje popularne w tym okresie style neohistoryczne, eklektyzm i secesję. Temat wystroju kolorystycznego grudziądzkiej historycznej zabudowy mieszkaniowej dotychczas nie był poruszany w literaturze. Artykuł przygotowano opierając się na badaniach konserwatorskich i programach prac konserwatorskich wykonanych dla poszczególnych budynków, które później stanowiły podstawę do opracowania projektów budowlanych wymagających uzgodnienia z organami konserwatorskimi.

Po drugiej wojnie światowej remonty kamienic w Grudziądzu, podobnie jak w innych ośrodkach miejskich, nakierowane były raczej na przywracanie im wcześniejszej formy¹, z kolei tynki pokrywano dostępnymi wówczas farbami. Decydowała o tym z pewnością sytuacja ekonomiczna kraju oraz brak czasu na wykonanie badań i prac konserwatorskich. Obecne standardy prowadzenia prac przy zabytkach zakładają przywrócenia im wyglądu jak najbardziej zbliżonego do pierwotnego, łącznie z kolorystyką elewacji, stolarek okiennych i drzwiowych, a także innych elementów, jak np. kutych balkonów czy krat okiennych. W tym celu prowadzone są badania stratygraficzne polegające na wykonaniu odkrywek na ścianach oraz detalach architektonicznych i pobraniu próbek do badań laboratoryjnych warstw znajdujących się na murze. Pobierane próbki zatapia się w żywicy i wykonuje naszlify, a następnie fotografuje pod mikroskopem (il. 1). Zdjęcie przedstawia kolejne warstwy tynków

¹ Zagadnienie odbudowy zabytkowych obiektów Grudziądza, w tym kamienic, omówiono w: I. Fijałkowska, *Zniszczenia obiektów zabytkowych Grudziądza w czasie II wojny światowej i ich odbudowa*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 28, 2020, s. 185–219.

NR PRÓBK	6
-----------------	----------

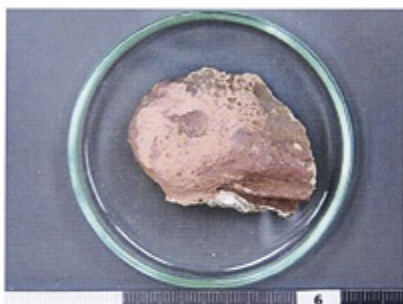
Data pobrania: 20.06.2016

MIEJSCE POBRANIA: Grudziądz, kamienica przy ul. Nadgórnej 57/57a,, elewacja frontowa, III oś, IV kondygnacja, narożnik, detal

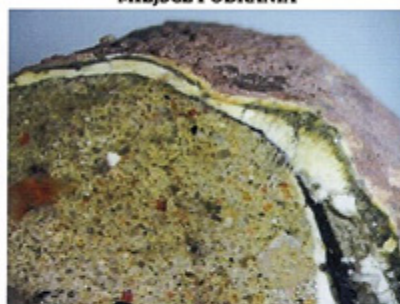
CHARAKTERYSTYKA PRÓBK: zaprawa tynkarska i oryginalna

MIEJSCE POBRANIA

FOTOGRAFIA PRÓBK

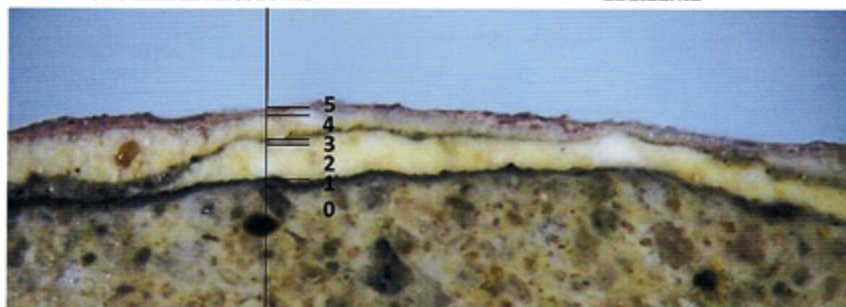
FOTOGRAFIA PRZEKROJU

FOTOGRAFIA KRUSZYWA

ZBLIŻENIE

ZBLIŻENIE PRZEKROJU

Il. 1. Fotografia dokumentacji badań stratygraficznych detalu kamienicy przy ul. Nadgórnej 57/57a

Źródło: K. Polak, Dokumentacja konserwatorska. Badania konserwatorskie w obrębie elewacji frontowej i stolarki drzwiowej kamienicy przy ulicy Nadgórnej 57/57a w Grudziądz, Toruń 2016, s. 25, dostępna w Biurze Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądz.

i przemaalowań. Na podstawie analizy tych warstw, posilując się także wiedzą z zakresu historii sztuki oraz analizując materiały archiwalne, ustala się wcześniejszą kolorystykę obiektu, tę pierwotną oraz późniejsze nawarstwienia. Taką samą procedurę stosuje się w przypadku ustalania pierwotnej kolorystyki stolarek drzwiowych i okiennych. Opisane badania prowadzono w związku z planowanymi pracami remontowymi zabytkowych kamienic, które znajdują się w zasobach gminy – miasto Grudziądz oraz Miejskiego Przedsiębiorstwa Gospodarki Nieruchomościami Sp. z o.o., w mniejszej skali dla obiektów będących własnością prywatną². Dla części omawianych w artykule kamienic odnaleziono materiały archiwalne zawierające projekty budowlane. Czasami były to tylko dokumentacje projektowe związane z założeniem kanalizacji lub przebudową parteru na lokal handlowy.

Podczas odbudowy miast po drugiej wojnie światowej nie prowadzono, z nielicznymi wyjątkami, badań kolorystyki historycznych fasad budynków. Na problem doboru koloru elewacji przy porządkowaniu ośrodków miejskich w 1966 r. zwrócił uwagę Marian Arszyński³. Wspominał on o utartym zwyczaju, że projekty kolorystyki zabytkowej architektury były opracowywane przez artystów plastyków zajmujących się na ogół przygodnie tą tematyką⁴. W artykule zawarł też tezę, że „wiek XIX wprowadził szare, bezbarwne tynki, które dominowały w krajobrazie miast do lat 30. XX wieku”⁵. Kolorystyka elewacji kamienic z XIX i XX w. była w latach powojennych przedmiotem nielicznych badań, głównie prowadzonych przez Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków. W 2000 r. Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej wydał numer pisma „Architectus” poświęcony temu temowi. Zamieszczono w nim także materiały z konferencji dotyczącej tego zagadnienia, zorganizowanej w 1997 r. przez Zakład Konserwacji i Rewaloryzacji Architektury⁶. Artykuły zawarte w piśmie dotyczyły głównie architektury powstałej do pierwszej połowy XIX w., modernizmu oraz architektury wiejskiej. Na uwagę zasługują dwie wypowiedzi dotyczące ceramicznych elewacji wrocławskich z przełomu XIX i XX w. i kolorystyki secesyjnej elewacji kamienicy toruńskiej mieszczącej się przy ul. Wielkie Garbary 17⁷. Zagadnienie kolorystyki elewacji kamienic mieszczkańskich Torunia z przełomu XVIII i XIX w. zostało omówione przez Jolantę Miśkowiec w artykule

² Przyczyną jest przede wszystkim sytuacja ekonomiczna prywatnych właścicieli. Prace przy kamienicach ograniczają się z reguły do bieżących napraw.

³ M. Arszyński, *O problemach kolorystyki fasad*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 16: Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo I, 1966.

⁴ Tamże, s. 163.

⁵ Tamże, s. 160.

⁶ „Architectus”, 2000, nr 1 (7).

⁷ K. Kirschke, *Elewacje ceramiczne wrocławskich kamienic czynszowych z przełomu XIX i XX w. Stan zachowania i problemy konserwatorskie*, „Architectus”, 2000, nr 1 (7), s. 85–94; E. Orłowska, *Ustalenie oryginalnej kolorystyki elewacji secesyjnej kamienicy przy ul. Wielkie Garbary 17 w Toruniu*, „Architectus”, 2000, nr 1 (7), s. 103–105.

z 1999 r.⁸ W 2003 r. problematykę współczesnego malowania fasad zabytków poruszyła w skromnym artykule Maria Wojtysiak⁹. We wrześniu 2010 r. w Warszawie zorganizowano konferencję „Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności”. Publikacja pokonferencyjna zawiera szereg tekstów dotyczących badań kolorystycznych obiektów pochodzących głównie z poprzednich epok oraz wnętrz i architektury obronnej. Kilka artykułów wspomina o problematyce odtworzenia kolorystyki elewacji kamienic czynszowych z XIX i początku XX w.¹⁰ W 2013 r. Ewa Doleżyńska-Sewerniak opublikowała artykuł dotyczący kolorystyki fasad budynków Olsztyna i małych miast Warmii i Mazur, w którym zaprezentowała szczegółową analizę kolorystyki elewacji kamienic i innych budynków z XIX i początku XX w.¹¹ W latach 2015–2016 w czasopiśmie „Renowacje i Zabytki” ukazały się opracowania poświęcone kolorystyce elewacji zabudowy Łodzi i Wrocławia z analizowanego okresu¹². Na problematykę kolorystyki wrocławskich kamienic z przełomu XIX i XX w. zwróciła uwagę w 2021 r. Barbara Pierścionek¹³. Dotychczas nie ukazała się publikacja poruszająca w pełni zagadnienie kolorystyki kamienic czynszowych przełomu XIX i XX w. w Prusach.

TŁO HISTORYCZNE

W omawianym okresie Grudziądz znajdował się w granicach państwa pruskiego i ten fakt miał podstawowy wpływ na wygląd zabudowy miejskiej. Po 1870 r., kiedy to Prusy otrzymały olbrzymie sumy w wyniku kontrybucji wojennych uzyskanych po pokonaniu Francji, nastąpił intensywny rozwój gospodarczy tych ziem, w tym także Grudziądz¹⁴. Poza granicami Starego Miasta zaczęły powstawać nowe przedmieścia

⁸ J. Miśkowicz, *Kolorystyka elewacji wybranych kamienic mieszczańskich w Toruniu i ich problematyka konserwatorska*, [w:] *Studenci o konserwacji*, t. 2: *Materiały II Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Studentów Konserwacji Zabytków Toruń, 24–26 lutego 2000 r.*, red. T. Korzeniowski, Toruń 2000, s. 88.

⁹ M. Wojtysiak, *Kolorystyka elewacji obiektów zabytkowych*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 13, 2003, s. 71–74.

¹⁰ *Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności. Historia i konserwacja. Materiały międzynarodowej konferencji z okazji 30-lecia wpisu Starego Miasta w Warszawie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Warszawa 22–24 września 2010*, red. K. Guttmejer, Warszawa 2010.

¹¹ E. Doleżyńska-Sewerniak, *Kolorystyka fasad zabytkowych budynków z przełomu XIX i XX wieku Olsztyna i małych miast Warmii i Mazur*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*, 44, 2013, s. 349–378.

¹² K. Białobłocka, *Kolorystyka architektury przedwojennej Wrocławia a farby KEIM*, „Renowacje i Zabytki”, nr 2, 2015, s. 174–177; M. Rzepecka, *Historyczna kolorystyka elewacji kamienic w Łodzi*, „Renowacje i Zabytki”, nr 1 2016, s. 185–187.

¹³ B. Pierścionek, *Problematyka kształtowania kolorystyki elewacji zabytkowych wrocławskich kamienic mieszczańskich przełomu XIX i XX w. – analiza na wybranych przykładach*, „Builder”, R. 25, 2021, nr 12, s. 52–57.

¹⁴ *Dzieje Grudziądza*, red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992, s. 327.

z zakładami przemysłowymi, koszarami, obiektami użyteczności publicznej, szkołami i nowoczesnymi kamienicami czynszowymi. Ogromne znaczenie miało też powstanie węzła kolejowego i mostu na Wiśle. Zmiany ludnościowe, w tym napływ wojska i pruskich urzędników, robotników do fabryk oraz zwiększenie się liczby zamożnych przedsiębiorców, których stać było na budowę dochodowych kamienic przyczyniły się do rozwoju budownictwa mieszkalnego.

Do połowy XIX w. Grudziądz był miastem o barokowej prowincjonalnej architekturze, otoczonym murami średniowiecznymi i luźno zabudowanymi przedmieściami¹⁵. W latach 50.-70. XIX w. nastąpił jednak pierwszy etap przekształceń zabudowy. Zaczęto podwyższać jednopiętrowe domy, likwidować szczyty i wprowadzać formy klasycyzujące¹⁶. W trzeciej ćwierci XIX w. rozebrano część grudziądzkich murów miejskich wraz z bramami (z wyjątkiem Wodnej), a po 1885 r. zasypano fosę w miejscu, na którym powstała ul. Grobłowa z nową zabudową. Trwał także proces łączenia działek na Starym Mieście i zwiększania skali budowanych kamienic¹⁷. Dominantę w krajobrazie miejskim, zarówno starówki, jaki i przedmieść, zaczęły tworzyć nowe prywatne kamienice czynszowe. W mieście pojawiły się także kamienice stawiane przez spółdzielnię mieszkaniową urzędników.

KAMIENICE CZYNSZOWE NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU¹⁸

Pojęcie „kamienicy czynszowej” pojawiło się w XIX w. dla oznaczenia miejskich domów mieszkalnych, które budowane były jako wielorodzinne domy dochodowe, z mieszkaniami przeznaczonymi na wynajem¹⁹. W niemieckiej dla tego typu zabudowy występuje określenie „Mietshaus” (dom wynajmowany) lub „Zinshaus” (dom czynszowy). Zjawisko to związane było z rozwojem gospodarczym miast i napływem do nich ludności, a co za tym idzie intensyfikacją zabudowy mieszkaniowej. W tym czasie rozwinął się odmienny pod względem funkcjonalnym model kamienicy czynszowej w postaci kilkukondygnacyjnego budynku z wieloma mieszkaniami przeznaczonymi na wynajem²⁰, przy czym właściciel mógł również zajmować jedno z nich. Na parterze często mieściły się lokale handlowe i usługowe. W kamienicy mogły znajdować się także lokale biurowe. Kamienice te rozbudowywano wewnątrz działek o oficyny stawiane w różnych wariantach – jedna boczna, dwie boczne, środkowa,

¹⁵ J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 1, 1960, s. 42.

¹⁶ Tamże, s. 44.

¹⁷ *Dzieje Grudziądza...*, s. 324; J. Frycz, dz. cyt., s. 44.

¹⁸ Zagadnienie rozwoju kamienic grudziądzkich omówiła I. Fijałkowska w: *Grudziądzkie kamienice. Wybrane zagadnienia*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 23, 2015, s. 75–98.

¹⁹ M. J. Sołtysik, *Termin i pojęcie kamienicy w tradycji historycznej*, [w:] *Kamienica w krajach Europy Północnej*, red. M. J. Sołtysik, Gdańsk 2004, s. 33. W niemieckiej terminologii jest to „Mietshaus” lub „Zinshaus”.

²⁰ M. Pszczółkowski, *Toruńska kamienica czynszowa w latach 1850–1914*, Toruń 2021, s. 41.

tylna na parceli lub kilka z nich jednocześnie²¹. W oficynach niekiedy prowadzono działalność gospodarczą. Kamienice budowali przedsiębiorcy, kupcy i przedstawiciele handlu, budowniczowie, mistrzowie różnych specjalności (np. piekarze, rzeźnicy, stolarze, cieśle, krawcy), fabrykanci. Domy postawały także z inicjatywy spekulantów, czy zorganizowanej spółki lub spółdzielni mieszkaniowej²². W pojedynczej kamienicy od frontu znajdowały się większe mieszkania, przeznaczone dla klasy średniej (zamożnego mieszczaństwa i inteligencji), w oficynach mniejsze dla niższych klas społecznych. Budowano także osobne domy dla różnych grup społecznych²³. Budynki o najniższym standardzie przeznaczone dla robotników zwane były „Mietkaserne” (koszary czynszowe). W XIX w. mieszkanie stało się wyznacznikiem statusu społecznego, który określano na podstawie wielkości, położenia, wysokości, zajmowanego piętra oraz wyposażenia lokalu. Wielkość pojedynczego mieszkania wahała się od jednego ogrzewanego pokoju po duże luksusowe, z większą liczbą pokoi i pomieszczeniami pomocniczymi, w tym dla służby. Istniała też zasadnicza różnica między modelem mieszkania dla inteligenta, urzędnika i robotnika, a i w obrębie tej samej klasy można było zauważyć rozwarstwienie²⁴. Na rentowność kamienicy wpływ miało również usytuowanie parceli (w zależności od rangi dzielnicy), jej forma i wielkość. Istotnym element był wystrój fasady. W centrum wznoszono z reguły kamienice o bogatym wystroju. Im dalej od śródmieścia, domy traciły swój reprezentacyjny charakter, zmieniając się w zaniedbane czynszówki dla ubogich najemców. Fasada wyrażała określony program ideowy i stanowiła wykładnik sytuacji finansowej oraz układów klasowo-społecznych inwestora²⁵. Forma kamienicy czynszowej w miastach pruskich zależała od berlińskich władz budowlanych oraz dostępności fachowej niemieckiej literatury i czasopism, w tym wzorników i katalogów budowlanych, z których chętnie korzystano²⁶.

Podstawową zasadą dekoracji fasad kamienic czynszowych lat 70. i 80. XIX w. była horyzontalna kompozycja bryły oraz symetria i rytmiczne rozmieszczenie otworów. Horyzontalny podział podkreślały gzymsy międzykondygnacyjne i gzymsy wieńczący, którym podporządkowano obramienia i zwieńczenia otworów okiennych, oprawę architektoniczną bram, opracowanie płaszczyzny ścian pasami boniowania oraz rustyką. Zasadniczo środkowa oś okien wyznaczała usytuowanie bramy. Czasami

²¹ A. Geul, *Die Anlage der Wohngebäude mit besonderer Rücksicht auf das Städtische Wohn- und Mietshaus*, Stuttgart 1868, s. 3.

²² Por.: M. Pszczółkowski, dz. cyt., s. 55–64.

²³ D. Bręczewska-Kulesza, *Wielkomięjska kamienica czynszowa w Bydgoszczy na przełomie XIX i XX wieku*, Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu, z. 12, Bydgoszcz 2007, s. 23.

²⁴ J. Skuratowicz, *Architektura Poznania 1890–1918*, Poznań 1991, s. 138.

²⁵ P. Krakowski, *Fasada dziewiętnastowieczna. Ze studiów nad architekturą wieku XIX*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historii Sztuki”, z. 16, 1981, s. 55.

²⁶ Por.: niemieckie czasopisma wydawane od 2. poł. XIX w. zawierające projekty fasad, wnętrz, plany budynków, projekty detali architektonicznych: *Architektonisches Skizzenbuch 1852–1886*, *Architektonisches Rundschau 1885–1915*; M. Berger, *Atlas Wohn- und Bürgerhäuser 1846–1902*, Berlin 1986.

bramy umieszczano w skrajnej osi. Detal architektoniczny wybierany był z katalogów gotowych wyrobów i stosowany z niewielkim zróżnicowaniem formalnym²⁷. Starannie opracowywano fasady frontowe. Elewacje podwórzowe, zarówno budynku głównego, jak i oficyn, pozbawione były indywidualnego programu dekoracyjnego. Ich wyraz architektoniczny tworzył, podporządkowany funkcji pomieszczeń, skromny układ otworów okiennych i drzwiowych. Jednym z nielicznych elementów urozmaicających elewacje podwórzowe było stosowanie w oknach głównych klatek schodowych opraw witrażowych²⁸. Motywy architektoniczne dla fasad wzorowano na architekturze okresu klasycyzmu, renesansu, manieryzmu, baroku. W ostatnich latach XIX w. stosowano również motywy inspirowane architekturą średniowiecza, stylem romańskim i gotyckim. Motywy czerpano także z dawnej architektury orientalnej (bizantyjskiej, mauretańskiej). Powstawały wówczas dekoracje stylów neo-: neoromański, neogotycki, neo-renesansowy, neomanierystyczny, neobarokowy, neoklasycystyczny, neomauretański. Obecnie w stosunku do tych budowli używane jest pojęcie „historyzmu”. W drugiej połowie XIX w. powszechnie łączono motywy architektoniczne różnych stylów w obrębie pojedynczych obiektów, tworząc kompozycje tzw. eklektyczne²⁹.

W ostatniej dekadzie XIX w. sylwety kamienic wzbogacają wertykalne ozdobne wieżyczki, które akcentują skrzyżowania głównych ulic, i określają jednocześnie ich znaczenie w układzie kompozycyjnym dzielnicy. Z czasem akcenty wieżowe pojawiają się także w budynkach usytuowanych w układzie pierzei. Formy zabudowy urozmaicano także balkonami, loggiami, wykuszami i ryzalitami. Zdarzają się również rozwiązania odchodzące od wcześniej sztywno obowiązującej zasady symetrii, co pozwalało tworzyć na elewacjach swobodniejsze kompozycje plastyczne. Dekoracja fasad zostaje, w porównaniu z powszechnym wcześniej stosowaniem rustyki, zindywidualizowana kompozycjami pilastrowo-kolumnowymi, balustradami w częściach podokiennych i w zwieńczeniu, dekoracyjnymi boniowaniami w narożnikach³⁰.

Na początku XX w. pojawił się nowy styl architektoniczny – secesja. W architekturze Prus, inaczej niż na zachodzie Europy, nie spowodowało to jednak żadnych zmian wewnątrz. Ornamentem secesyjnym pokrywano domy o identycznej kompozycji przestrzennej i funkcjonalnej jak te, które parę lat wcześniej dekorowano detalem zaczerpniętym ze stylów historycznych³¹. W Prusach, podobnie jak w Wiedniu, Berlinie,

²⁷ P. Fiuk, *Miejska kamienica czynszowa z drugiej połowy XIX wieku i przełomu XIX/XX wieku na przykładzie Szczecina. Charakterystyka form i źródeł inspiracji z analizą możliwości adaptacyjnych*, praca doktorska napisana na Politechnice Krakowskiej pod kierunkiem dr. hab. inż. arch. B. M. Pawlickiego, prof. PK, Kraków 1999–2000, s. 13, dostępna w Bibliotece Cyfrowej Politechniki Krakowskiej.

²⁸ Tamże, s. 15.

²⁹ Tamże.

³⁰ Tamże, s. 16.

³¹ Tendencje do takiego traktowania fasady mają swoje źródło w Niemczech i Austrii. Natomiast inaczej rozwijała się secesja w Belgii, Francji, Hiszpanii, Szkocji i Anglii, gdzie również obejmowała zmiany w układzie i wystroju wewnątrz, np. kamienice autorstwa Antonio Gaudiego w Hiszpanii.

Hamburgu i Monachium, secesja w pierwszej fazie występuje łącznie z formami historycznymi. Wprawdzie można zauważyć znamioną dla Europy ornamentykę krzywoliniową, jednak nie odgrywa ona większego znaczenia. Zachowany zostaje historyczny detal nałożony na schemat fasady z końca XIX w. (zaakcentowanie gzymsów, ekspozycja strefy cokołowej itd.). Częsty jest surowy, chropowaty tynk, nieregularny układ osi okiennych, balkonów i loggii, różnorodne opracowanie obramień okiennych i wysokie mansardowe dachy³². W miastach Prus dominował nurt secesyjno-eklektyczny, nawiązujący do lokalnych lecz zmodyfikowanych stylów historycznych. Lica elewacji wykańczano różnego rodzaju tynkami (w tym barwionymi i fakturalnymi, sgraffito), farbami nanoszonymi na tynki, różnokolorową cegłą licówką, czasami kamieniem, ceramiką czy drewnem.

W obszarze malowania elewacji budynków znaczący był traktat *Der bürgerliche Baumeister* z 1790 r. autorstwa niemieckiego architekta, radcy książęcego Kommissionsrat, Friedricha Christiana Schmidta, wydany w Gotha w Niemczech³³. Prezentuje on stan ówczesnej wiedzy architektonicznej i budowlanej. Jeden z rozdziałów został poświęcony malowaniu fasad kamienic mieszczańskich. Autor udziela praktycznych porad i opisuje panującą wówczas modę. Wyznacza ważną rolę doborowi kolorów. Do malowania elewacji zaleca barwy jasne i blade. Odradza natomiast używanie kolorów czystych, o dużym stopniu nasycenia barwników. Według niego kolorystyka indywidualnych obiektów ma wpływ na wygląd całej ulicy. W traktacie zamieścił malowaną ręcznie tablicę barwną, która zawierała 35 kombinacji kolorystycznych, stanowiących wzorniki zestawień barwnych przy projektowaniu i malowaniu elewacji (il. 2). Każda kombinacja składała się z czterech części, odpowiadających poszczególnym elementom elewacji przeznaczonym do malowania: cokół i boniowanie, gładkie tło fasady, obramienia okienne oraz wypukłości, w tym gzymsy i lizeny. Autor traktatu podał również listę pigmentów naturalnych, które mieszano z wapnem i olejem. Wskazał dokładny skład mieszanek dla poszczególnych kolorów. Kolorystyka przedstawiona w traktacie obowiązywała budowniczych i architektów na terenie miast niemieckich (w tym: Torunia, Poznań, Wrocław, Szczecin) od końca XVIII do początku XX w.³⁴

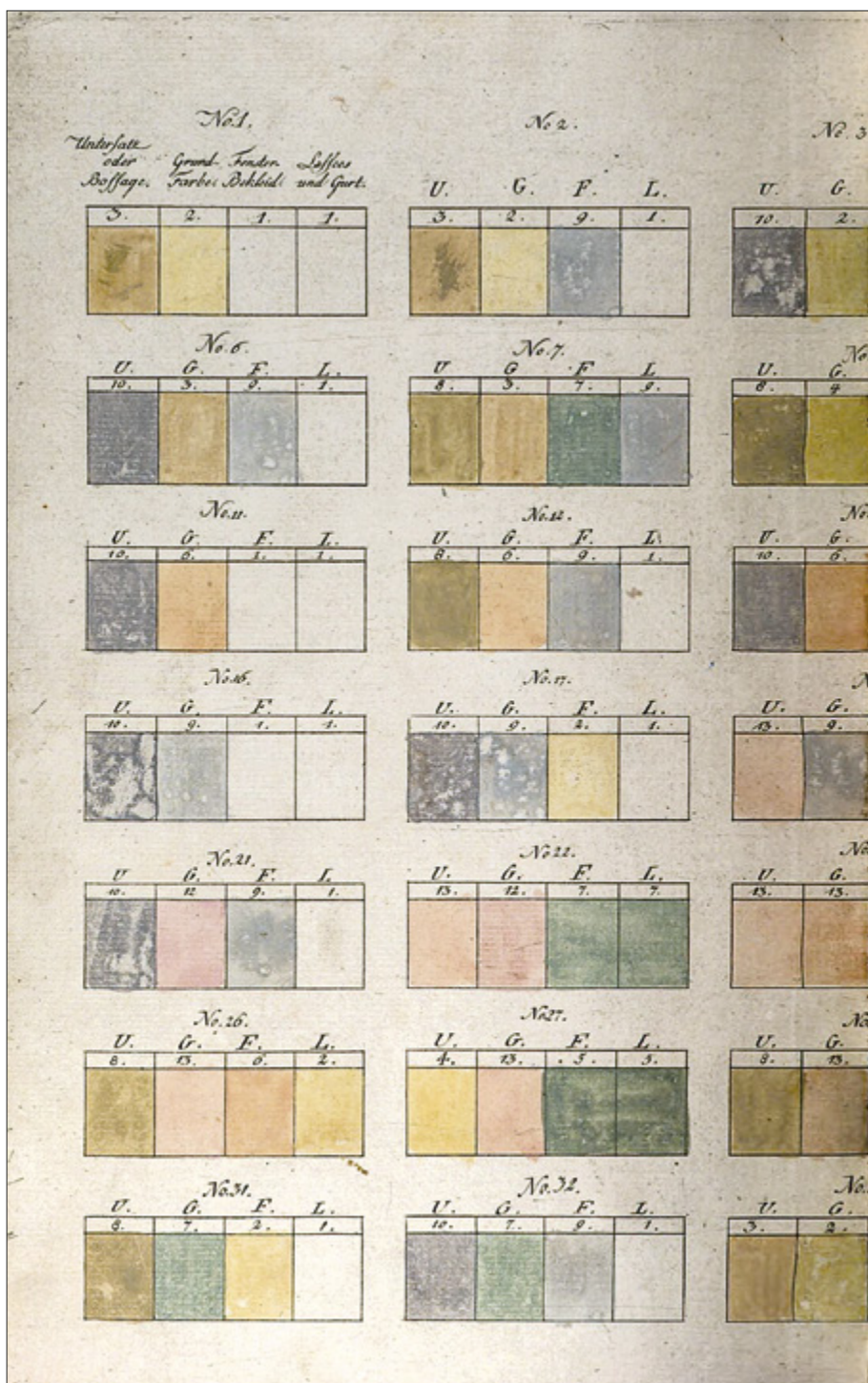
W drugiej połowie XIX w. upowszechnił się szczególnie ceniony tzw. „styl ceglany prosty”³⁵, w którym dominowała fasada z cegły licówki w różnych odcieniach czerwieni, rzadziej w kolorach żółtym, brązowym a nawet zielonym i czarnym. Partie ścian tynkowanych pojawiają się w parterze w postaci boniowania, w detalach obramień

³² P. Wiek, *Das Großstädtische Etagenhaus. Vergleiche zwischen Hamburg, Berlin und Wien*, „Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege”, 36, 1982, H. 1–2, s. 155, 162.

³³ F. Ch. Schmidt, *Der bürgerliche Baumeister*, Gotha 1790.

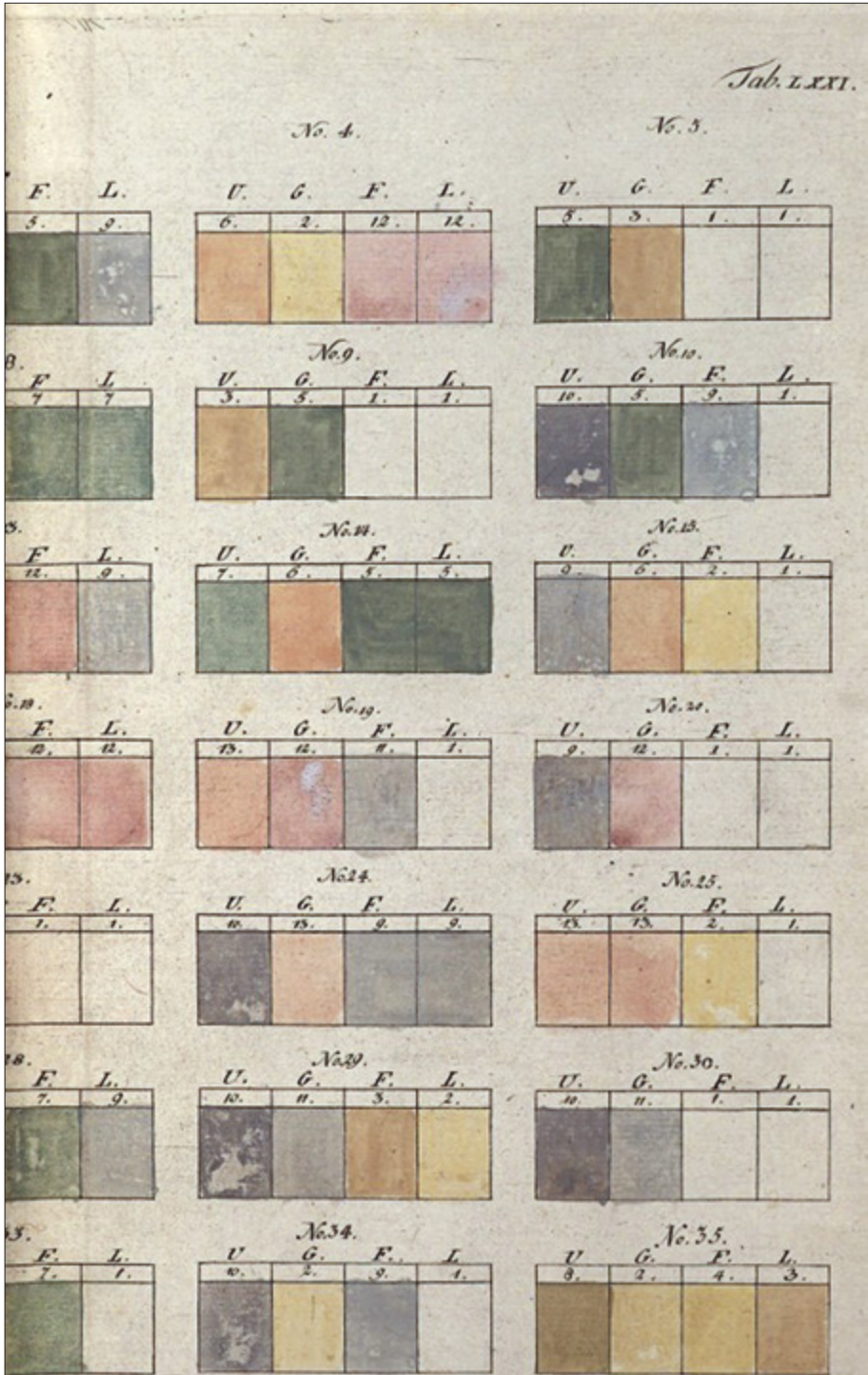
³⁴ J. Miśkowicz, dz. cyt., s. 87–88.

³⁵ W. Krassowski, *Aestetyczna ozdoba w architekturze XIX w.*, [w:] *Sztuka 2 połowy XIX wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Łódź, listopad 1971*, Warszawa 1973, s. 144.

II. 2. Tablica barwna z traktatu Schmidta

Źródło: F. Ch. Schmidt, *Der bürgerliche Baumeister*, Gotha 1790.

okiennych i na gzymsach. Tynki te były barwione lub malowane w kolorystyce szarej, ugrowej, beżowej. Stolarka okienna budynków była malowana w kolorze écru lub brązowym. Drzwi pokrywano brązowymi, beżowymi lub zielonymi wymalowaniami³⁶.

WYKAZ KAMIENIC OMAWIANYCH W ARTYKULE

Integralną częścią poniższego wykazu jest zestawienie stosowanych kolorów zawarte w tabeli 1 oraz dwie mapy z lokalizacją kamienic (il. 3–4).

1. UL. PAŃSKA 2 / REJA 1 (IL. 5–7)

Kamienica znajduje się na obszarze Starego Miasta. W 1871 r. przeprowadzono gruntowną przebudowę wcześniejszego domu wraz z oficyną. Właścicielem kamienicy był kupiec Albrecht Luedecke. Z dawnej zabudowy zachowały się gotyckie i nowożytny piwnice. Wystrój elewacji ma cechy historyzująco-eklektyczne, neorenesansowe i neoklasyczne. Podczas przeprowadzonych w 2022 r. prac remontowo-konserwatorskich na słupkach otworu drzwiowego odkryto malowane reklamy palarni kawy i restauracji z początku XX w.³⁷

2. UL. KOSYNIERÓW GDYŃSKICH 23 (IL. 8–9)

Kamienicę pobudowano na Kwidzyńskim Przedmieściu w 1876 r. Nie ma informacji o pierwszym właścicielu. W 1929 r., w części zachodniej przyziemia, znajdował się sklep mięsny Agnieszki Dudek. W 1930 r. w podwórzu mieścił się zakład rzeźniczy. Właścicielem domu był wówczas mistrz dekarSKI Wilhelm Kutowski. W 1934 r. w podwórzu funkcjonował zakład blacharsko-instalacyjny Wiktora Brunirskiego. Wystrój elewacji jest neoklasycystyczny. Do 2022 r. nie przeprowadzono prac remontowych³⁸.

³⁶ E. Doleżyńska-Sewerniak, dz. cyt., s. 357.

³⁷ K. Polak, M. Pasińska, Projekt konserwatorski. Badania konserwatorskie i program prac konserwatorsko-restauratorskich elewacji kamienicy przy ul. Pańskiej 2 / Reja 1 w Grudziądzu, Toruń 2018, w aktach sprawy Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu; Karta inwentaryzacyjna kamienicy przy ul. 22 Lipca 2 / Reja 1 wykonana w 1979/1980 przez Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Instytut Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Zakład Planowania Obszarów Śródmiejskich w Warszawie (ul. Koszykowa 55), w Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądzu.

³⁸ K. Polak, Program prac konserwatorsko – restauratorskich elewacji i klatki schodowej kamienicy przy ul. Kosynierów Gdyńskich 23 w Grudziądzu, Toruń 2022, akta sprawy Urzędu Miejskiego w Grudziądzu (Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków); Karta inwentaryzacyjna kamienicy przy ul. Kosynierów Gdyńskich 23 wykonana w 1979/1980 przez Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Instytut Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Zakład Planowania Obszarów Śródmiejskich w Warszawie (ul. Koszykowa 55), w Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądzu.

3. UL. SPICHRZOWA 34 (IL. 10)

Kamienica zlokalizowana jest na obszarze Starego Miasta. Pierwotnie zabudowania w tym miejscu stanowiły zaplecze gospodarcze kamienicy przy ul. Pańskiej 2. Brak jest danych o właścicielu. Dwie dolne kondygnacje budynku powstały wcześniej, zapewne w drugiej połowie XIX w. jako murowane. Następnie, prawdopodobnie w wyniku przebudowy budynek ten został podwyższony o dwie kondygnacje w konstrukcji szkieletowej. Pod koniec XIX w. konstrukcję tę rozebrano i zastąpiono murowaną. Do 2022 r. nie przeprowadzono prac remontowych³⁹.

4. UL. SPICHRZOWA 37 (IL. 11–12)

Kamienica znajduje się na obszarze Starego Miasta. Na tej parceli już w XIV w. istniała spichrzowa zabudowa, zniszczona podczas pożaru w 1659 r. Na poziomie piwnic zachowane są relikty gotyckie. Spichlerz ten, podobnie jak sąsiednie, odbudowano w drugiej połowie XVII w. Dwie ostatnie kondygnacje miały konstrukcję szkieletową. W 1897 r. obiekt przebudowano na budynek mieszkalny, wykorzystując istniejące mury. Właścicielem budynku w tym czasie był kupiec Gustav Brandt. Wystrój elewacji jest historyzujący o skromnym detalu. Do 2022 r. nie przeprowadzono prac remontowych⁴⁰.

5. UL. DŁUGA 9 / STARORYNKOWA 10 (IL. 13)

Kamienica powstała na obszarze Starego Miasta, w miejscu wcześniejszej zabudowy. Około 1899 r. jej budowę zlecił mistrz krawiecki Georg Schäfer. Projekt wykonał

³⁹ A. Zaręba, K. Witkowska, P. Szczurek, Program prac konserwatorskich wraz z dokumentacją badań konserwatorskich i architektonicznych dla kamienicy przy ul. Spichrzowej 34 w Grudziądzu, 30.07.2020, w Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądzu (dalej: MKZ w Grudziądzu); Karta inwentaryzacyjna obiektu mieszkalnego przy ul. Spichrzowej 34 wykonana w 1979/1980 przez Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Instytut Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Zakład Planowania Obszarów Śródmiejskich w Warszawie (ul. Koszykowa 55), w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu.

⁴⁰ A. Zaręba, P. Szczurek, Program prac konserwatorskich wraz z dokumentacją badań konserwatorskich i architektonicznych dla kamienicy przy ul. Spichrzowej 37 w Grudziądzu, 15.05.2022, w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu; Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa dla spichlerza 37 przy ul. Spichrzowej 21, wykonana przez K. Milanowskiego w 2005 r., w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu; Decyzja z dnia 25 stycznia 2011 r., znak: WUOZ/T/RZNR.4153-254/2010 w sprawie wpisania do rejestru zabytków spichlerza, ob. budynku mieszkalnego – murowanego, na zrębie gotyckim, przebudowanego w okresie nowożytnym i w 1896 r. położonego na działce 8 obr. 045 w miejscowości Grudziądz, ul. Spichrzowa 37 (nr rejestru zabytków: A/1578); Karta inwentaryzacyjna obiektu mieszkalnego przy ul. Spichrzowej 37 wykonana w 1979/1980 przez Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Instytut Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Zakład Planowania Obszarów Śródmiejskich w Warszawie (ul. Koszykowa 55), w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu; Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), Akta budowlane miasta Grudziądza, sygn. 17/2332, 2261.

Tabela 1. Zestawienie kolorów wykorzystanych przy renowacji elewacji

NR	ADRES	CZAS POWSTANIA	KOLORYSTYKA				
			COKÓL I DOLNA KONDYGNACJA	ŚCIANY	DETALE	OKNA	DRZWI
1.	PAŃSKA 2/REJA 1 (Dzielnica Starego Miasta)	1871 r. (przebudowa istniejącego budyńku)	wymalowania: NCS S 3502-Y	wymalowania: NCS S 2500-N/2000-N	wymalowania: NCS S 3502-Y (portal, obramienia i dekoracje okienne, profile gzymsów pośrednich, dekoracje w plyninach, kosz wykusza)	RAL 8016	RAL 8016
2.	KOSYNIERÓW GDYŃSKICH 23 (Kwidzyńskie Przedmieście)	1876 r.	wymalowania: cokol – Hexa A8A27E wymalowania: I kondygnacja Hexa C8C297	wymalowania: Hexa D0D0A7	wymalowania: NCS: S4502 – Y (gzyms koronujący wraz z całą dekoracją sztukatorską)	Hexa 493D35	nie zachowały się oryginalne drzwi

3.	SPICHRZOWA 34 (Dzielnica Starego Miasta)	2 poł. XIX w. (dolne kondygnacje), 4 ćw. XIX w.	tynk: NCS: S 2002- Y50R/2005- Y20R/2005-Y10R (II kondygnacja) cegła (III i IV kondygnacja)	tynk: NCS: S 2002- Y50R/2005- Y20R/2005-Y10R	 NCS: S 8010- Y30R/8010- Y50R	 NCS: S 8010- Y30R/8010- Y50R
4.	SPICHRZOWA 37 (Dzielnica Starego Miasta)	XIV w., XVII w., 1896 r. (przebudowa spichlerza na kamienicę)	tynk: NSC: S 2010- G90Y/S 1510-G90Y (elewacja od ul. Spichrzowej) cegła	tynk: NSC: S 2010- G90Y/S 1510-G90Y (elewacja od ul. Spichrzowej)	 NCS S 5020- B50G/S 5030- B50G	 NCS S 5020- B50G/S 5030- B50G
5.	DLUGA 9/ STARORZYŃKOWA 10 (Dzielnica Starego Miasta)	XIX/XX W. (ok. 1899 r.)	 cegła	tynk: Keim Naturstein PG II S113	 RAL 8016	 RAL 8016
6.	LEGIONÓW 68 (Kwidzińskie Przedmieście)	1899/1900 r.	 cegła tynk naturalny	nie zachowały się oryginalne stolarzki okienne cegła nie zachowały się oryginalne balustrady balkonów	nie zachowały się oryginalne stolarzki okienne	 NCS: S 4040- G60Y/4040- G70Y/4050- G70Y

7.	SIENKIEWICZ A 10 (Śródmieście)	XIX/XX w.	wymalowania: szary	 cegła żółtaszklawiona	wymalowania: jasnoszary metaloplastyka (krata, balustrady balkonów)- czerwona	nie zachowały się oryginalne stolarzki okienne	 ciemno - zielony
8.	SPICHRZOWA 57 (Dzielnica Starego Miasta)	2 poł. XVIII/XIX w.? 1901 r. (przebudowa <u>spichlerza na kannienicę</u>)	farba wapienna: NCS: S 2002-Y50R/2005-Y20R (elewacja od ul. Spichrzowej i Wisły)	 farba wapienna: NCS: S 2002-Y50R/2005-Y20R (elewacja od ul. Spichrzowej i Wisły)	farba wapienna: NCS: S 1510-Y20R (elewacja od ul. Spichrzowej i Wisły)	NCS: S 7020- G10Y/6020- G10Y	NCS: S 7020- G10Y/6020- G10Y
9.	SPICHRZOWA 29 (Dzielnica Starego Miasta)	XIV w., XVII/XVIII w., 1903 (przebudowa <u>spichlerza na kannienicę</u>)	tynk: NCS: S 2002- Y50R/2005- Y20R/2005- Y10R/2010-Y10R (elewacja od ul. Spichrzowej)	 cegła (elewacja od ul. Spichrzowej)	tynk: NCS: S 2002- Y50R/2005- Y20R/2005- Y10R/2010-Y10R (elewacja od ul. Spichrzowej)	NCS: S 4020- B70G/4020- B50G	NCS: S 4020- B70G/4020- B50G
10.	SPICHRZOWA 21-23 (Dzielnica Starego Miasta)	XIV w., XVIII w., 1905 r. (przebudowa <u>spichlerzy na kannienicę</u>)	tynk: NCS: S 2002- Y50R/2005-Y20R (elewacja od ul. Spichrzowej i Wisły)	 tynk: NCS: S 2002- Y50R/2005-Y20R (elewacja od ul. Spichrzowej i Wisły)	tynk: NCS: S 2002- Y50R/2005-Y20R (elewacja od ul. Spichrzowej i Wisły)	NCS: S 8005 – Y50R	NCS: S 6010- B50G/5010- B50G

11.	<p>KOŚCIUSZKI 37 (Kwidzińskie Przedmieście)</p>	1906 r.	<p>wymalowania: <u>Keim</u> <u>Exclusiv</u> 9003S (imitacja czerwonego piaskowca- cokół)</p> <p>wymalowania: <u>Keim</u> <u>Exclusiv</u> 9091 (dolna kondygnacja)</p>	<p>wymalowania: <u>Keim</u> <u>Exclusiv</u> 9091</p>	<p>wymalowania: <u>Keim</u> <u>Exclusiv</u> 9003S (imitacja czerwonego piaskowca)</p> <p>braz (szkieletowa konstrukcja szczytów)</p>	nie przebadano	nie przebadano
12.	<p>KOŚCIUSZKI 39 (Kwidzińskie Przedmieście)</p>	1906 r.	<p>wymalowania: <u>Keim</u> <u>Exclusiv</u> 9091</p>	<p>wymalowania: <u>Keim</u> <u>Exclusiv</u> 9091</p>	<p>wymalowania: <u>Keim</u> <u>Exclusiv</u> 9087</p>	nie przebadano	nie przebadano
13.	<p>NADGÓRNA 57/57A (Kwidzińskie Przedmieście)</p>	pocz. XX w.	<p>tynek: NCS: S 2005- Y40R</p>	<p>tynek: NCS: S 2005- Y40R</p>	<p>wymalowania: NCS S 2030-Y20R</p>	<p>NCS: S 4050- Y90R</p>	<p>NCS: S 4050- Y90R</p>
14.	<p>NADGÓRNA 31 (Kwidzińskie Przedmieście)</p>	XIX/XX w.	<p>tynek beżowo - ugrowy na bazie cementu romańskiego z wypełniaczem z otoczków i z drobnoziarnistego piasku</p>	<p>tynek beżowo - ugrowy na bazie cementu romańskiego z wypełniaczem z otoczków (część rustykalna)</p>	<p>tynek beżowo-szary na bazie cementu romańskiego z wypełniaczem z drobnoziarnistego piasku</p>	<p>NCS S 1002-Y</p>	<p>NCS S 1002-Y</p>

15.	GROBLOWA 4 (Dzielnica Starego Miasta)	pocz. XX w.	 tynk: Caparol – Fassade A1: Ginster 5	 tynk: Caparol – Fassade A1: Ginster 75	 tynk: Caparol – Fassade A1: Curcuma 90 balustrady balkonów	 ciennobrazowy	 ciennobrazowy
-----	---	-------------	---	---	--	--	--

Oscar Meissner. Elewacje mają wystrój eklektyczny z elementami nawiązującymi do stylu szwajcarskiego. Parter przeznaczono na cele użytkowe. Remont kamienicy przeprowadzono w 2022 r.⁴¹

6. UL. LEGIONÓW 68 (IL. 14–16)

Projekt narożnej kamienicy powstał w latach 1899–1900. Budynek postawiono na Kwidzyńskim Przedmieściu. Przeznaczony były tylko na cele mieszkalne. Pierwszym właścicielem był mistrz murarski Karl Buttke. Elewacje zaprojektowano w stylu neo-historycznym nurtu romantycznego o proveniencji średniowiecznej. Do 2022 r. nie przeprowadzono prac remontowych⁴².

7. UL. SIENKIEWICZA 10 (IL. 17–18)

Kamienica powstała pod koniec XIX lub w początkach XX w. na terenie Układu Urbanistycznego Śródmieścia, w obszarze dawnego Folwarku Fryta. Nie ma informacji o właścicielu. Prawdopodobnie w parterze nie było lokali użytkowych. Dekoracje elewacji utrzymane są w duchu eklektycznym o cechach stylowych neoklasycyzy i neomanierystycznych. Remont elewacji przeprowadzono w 2014 r.⁴³

8. UL. SPICHRZOWA 57 (IL. 19–20)

Kamienica znajduje się na obszarze Starego Miasta. Parcela, na której powstała kamienica prawdopodobnie jeszcze w połowie XVIII w. nie była zabudowana. W późniejszym okresie postawiono na niej budynek magazynowy, najprawdopodobniej dwukondygnacyjny spichlerz. W 1901 r. spichlerz przebudowano na kamienicę czynszową z zachowaniem murów piwnic. Właścicielem był licytator (Auktionator)

⁴¹ D. Dombek, *Program prac konserwatorskich elewacji i dachu kamienicy przy ul. Długiej 9 w Grudziądzu*, Toruń–Grudziądz 2020, akta sprawy Urzędu Miejskiego w Grudziądzu i Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu; Karta inwentaryzacyjna kamienicy przy ul. Długiej 9 / Starorynkowej 10 wykonana w 1979/1980 przez Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Instytut Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Zakład Planowania Obszarów Śródmiejskich w Warszawie (ul. Koszykowa 55), w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu.

⁴² K. Polak, *Program prac konserwatorsko-restauratorskich elewacji kamienicy przy ul. Legionów 68 w Grudziądzu*, Toruń 2021 r., akta sprawy Urzędu Miejskiego w Grudziądzu (Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków); APT, Akta budowlane miasta Grudziądza, sygn. 2263, 2664, 2665, 2666.

⁴³ F. Dulka, K. Ryfka, *Dokumentacja badań konserwatorskich. Elewacja frontowa kamienicy przy ul. Sienkiewicza 10 w Grudziądzu*, Toruń 2014, akta sprawy Urzędu Miejskiego w Grudziądzu (Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków); Karta inwentaryzacyjna kamienicy przy ul. Sienkiewicza 10 wykonana w 1979/1980 przez Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Instytut Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Zakład Planowania Obszarów Śródmiejskich w Warszawie (ul. Koszykowa 55), w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu.

Il. 3. Plan katastralny Grudziądza 1906–1907. Lokalizacja kamienic omawianych w artykule. Źródło: *Atlas historyczny miast polskich. Grudziądz*, Toruń 1997.

Il. 4. Plan Grudziądza 1909. Lokalizacja kamienic omawianych w artykule

Źródło: *Atlas historyczny miast polskich. Grudziądz*, Toruń 1997.

Otto Nogatzki. Remont budynku wraz z adaptacją na cele społeczne przeprowadzono w l. 2022–2023⁴⁴.

⁴⁴ A. Zaręba, K. Witkowska, P. Szczurek, Program prac konserwatorskich wraz z dokumentacją badań konserwatorskich i architektonicznych dla kamienicy przy ul. Spichrzowej 57 w Grudziądzu, 14.07.2020, w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu; Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa dla spichlerza 57 przy ul. Spichrzowej 57, wykonana przez K. Milanowskiego w 2005 r., w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu; decyzja z dnia 28.10.2010, znak: WUOZ/T/RZNR.4153-252/2010, WUOZ/T/DKI-IA-16/770/2008 w sprawie wpisania do rejestru zabytków kamienicy – murowanej z 1901 roku położonej na działce 26 obr. 045 w miejscowości Grudziądz, ul. Spichrzowa 57 (nr rejestru zabytków: A/1572); Karta inwentaryzacyjna obiektu mieszkalnego przy ul. Spichrzowej 57 wykonana w 1979/1980 przez Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Instytut Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Zakład Planowania Obszarów Śródmiejskich w Warszawie (ul. Koszykowa 55), w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu; APT, Akta budowlane miasta Grudziądza, sygn. 7/2314.

Il. 5. Grudziądz. Kamienica przy ul. Pańskiej 2 / Reja 1, stan z 2011 r.

Źródło: Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądzu.

9. UL. SPICHRZOWA 29 (IL. 21–22)

Kamienica na obszarze Starego Miasta. Prawdopodobnie już w XIV w. istniała tu zabudowa spichrzowa, zniszczona podczas pożaru w 1659 r. Na poziomie piwnic zachowane relikty zabudowy gotyckiej. Spichlerz, podobnie jak sąsiednie, odbudowano w drugiej połowie XVII w. Był to niewielki budynek. W 1903 r., wraz z sąsiednią zabudową, zniszczony został przez pożar. Wkrótce potem zdecydowano się wznieść w tym miejscu kamienicę czynszową. Brak informacji o właścicielu. Elewacja od strony ul. Spichrzowej ma dekoracje sztukatorskie o cechach eklektycznych, od strony Wisły jest jedynie tynkowana. Do 2022 r. nie przeprowadzono prac remontowych⁴⁵.

⁴⁵ A. Zaręba, K. Witkowska, P. Szczurek, Program prac konserwatorskich wraz z dokumentacją badań konserwatorskich i architektonicznych dla kamienicy przy ul. Spichrzowej 29 w Grudziądzu, 30.10.2020, w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu; Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa dla spichrza 29 przy ul. Spichrzowej 29, wykonana przez K. Milanowskiego w 2005 r., w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu; Karta inwentaryzacyjna obiektu mieszkalnego przy ul. Spichrzowej 29 wykonana w 1979/1980 przez Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Instytut Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Zakład Planowania Obszarów Śródmiejskich w Warszawie (ul. Koszykowa 55), w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu; APT, Akta budowlane miasta Grudziądz, sygn. 21/24/2340.

Il. 6–7. Grudziądz. Kamienica przy ul. Pańskiej 2 / Reja 1 po pracach remontowo-konserwatorskich wraz z odkrytymi malowanymi reklamami palarni kawy i restauracji, luty 2023. Fot. I. Fijałkowska.

Il. 8. Grudziądz. Kamienica przy ul. Kosynierów Gdyńskich 23, stan z 2006 r.
Źródło: Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądzu.

Il. 9. Projekt odtworzenia kolorystyki elewacji frontowej kamienicy przy ul. Kosynierów Gdyńskich 23 (należy porównać z zestawieniem w tabeli)
Źródło: Projekt architektoniczno-budowlany wyk. przez mgr. inż. P. Świrzyńskiego (PSBUD Pracownia Projektowa Architektoniczno-Budowlana) w dniu 30.06.2022 r., dostępny w Urzędzie Miejskim w Grudziądzu.

Il. 10. Grudziądz. Kamienica przy ul. Spichrzowej 34, stan z 2023 r. Fot. I. Fijałkowska

10. UL. SPICHRZOWA 21–23 (IL. 23–24)

Kamienica zlokalizowana na obszarze Starego Miasta. Na parcelach, na których obecnie znajduje się prawdopodobnie już w XIV w. istniała zabudowa spichrzowa (2 spichlerze). Została ona zniszczona podczas pożaru miasta w 1659 r. Relikty zabudowy gotyckiej zachowały się w partiach piwnicy (przyziemia od strony Wisły). Spichlerze odbudowano w drugiej połowie XVIII w. W początkach XX w. (1905) oba spichlerze przebudowano na cele mieszkalne wykorzystując istniejące obiekty. Właścicielem była firma „Gibbe und Schulz Tapetenhandlung und Malergeschaft”. Budynki połączone funkcjonalnie od pierwszego piętra (od strony ul. Spichrzowej). W kamienicy znajdowały się także pomieszczenia składowe (i warsztatowe?). Od strony Wisły elewacje otynkowano, pozostawiając je jako dwie oddzielne. Od strony

Il. 11. Grudziądz. Kamienica przy ul. Spichrzowej 37, elewacja od ul. Spichrzowej, stan z 2006 r.

Źródło: Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądz.

Il. 12. Grudziądz. Kamienica przy ul. Spichrzowej 37, elewacja od strony Wisły, stan z 2006 r.

Źródło: Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądz.

Il. 13. Grudziądz. Kamienica przy ul. Długiej 9 / Starorynkowej 10, stan z 2022 r. po pracach remontowo-konserwatorskich. Fot. I. Fijałkowska.

Il. 14. Grudziądz. Kamienica przy ul. Legionów 68, stan z 2011 r.

Źródło: Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądzu.

Il. 15. Projekt odtworzenia kolorystyki elewacji frontowej kamienicy przy ul. Legionów 68 w Grudziądzu (należy porównać z zestawieniem w tabeli)

Źródło: Projekt architektoniczno-budowlany, wyk. przez mgr. inż. P. Świrzyńskiego (PSBUD Pracownia Projektowa Architektoniczno-Budowlana) w dniu 20.06.2022 r., dostępny w Urzędzie Miejskim w Grudziądzu.

Il. 16. Projekt odtworzenia kolorystyki elewacji frontowej kamienicy przy ul. Legionów 68 w Grudziądzu (należy porównać z zestawieniem w tabeli).

Źródło: Projekt architektoniczno-budowlany wyk. przez mgr. inż. Piotra Świrzyńskiego (PSBUD Pracownia Projektowa Architektoniczno-Budowlana) w dniu 20.06.2022 r., dostępny w Urzędzie Miejskim w Grudziądzu.

Il. 17. Grudziądz. Kamienica przy ul. Sienkiewicza 10, stan z 2006 r.

Źródło: Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądzu.

Il. 18. Grudziądz. Kamienica przy ul. Sienkiewicza 10, stan z 2023 r. Fot. I. Fijałkowska

Il. 19. Grudziądz. Kamienica przy ul. Spichrzowej 57, stan z 2019 r. Fot. I. Fijałkowska

Il. 20. Grudziądz. Kamienica przy ul. Spichrzowej 57, stan z 2023 r. Fot. I. Fijałkowska

Il. 21–22. Grudziądz. Kamienica przy ul. Spichrzowej 29, stan z 2006 r.

Źródło: Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądzu.

Il. 23–24. Grudziądz. Kamienica przy ul. Spichrzowej
21–23, stan z 2004 r.
Źródło: Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków
w Grudziądzu.

Il. 25–26. Grudziądz. Kamienice przy ul. Kościuszki 37 i 39, stan z 2002 r.

Źródło: Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądzu.

Il. 27. Grudziądz. Kamienice przy ul. Kościuszki 37 i 39. Stan z 2021 r. po pracach remontowych odtwarzających kolorystykę elewacji. Fot. I. Fijałkowska

Il. 28. Grudziądz. Kamienica przy ul. Nadgórnej 57, 57A, stan z 2011 r. Źródło: Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądzu.

Il. 29. Grudziądz. Kamienica przy ul. Nadgórnej 57, 57 A, stan z 2022 r. po pracach remontowych odtwarzających kolorystykę elewacji.
Fot. I. Fijałkowska

82 Il. 30. Grudziądz. Kamienica przy ul. Nadgórnej 57, 57 A, stan z 2022 r. po pracach remontowych, odkryte płytki ceramiczne. Fot. I. Fijałkowska.

Il. 31. Grudziądz. Kamienica przy ul. Nadgórnej 31, stan z 2006 r.
Źródło: Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądzu.

Il. 32. Grudziądz. Kamienica przy ul. Grobłowej 4, 4a, stan z 2006 r.
Źródło: Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądzu.

ulicy Spichrzowej nadano im wspólną elewację. ze skromnym detałem sztukatorskim o cechach historyzujących. Do 2022 r. nie przeprowadzono prac remontowych⁴⁶.

11–12. UL. KOŚCIUSZKI 37 I 39 (IL. 25–27)

Powstanie kamienic związane jest z rozwojem budownictwa spółdzielczego w mieście. Pobudowano je na terenie Kwidzyńskiego Przedmieścia, na zamówienie Spółdzielni Mieszkaniowej Urzędników w Grudziądzu (Beamten – Wohnungs – Bau – Verein, w skrócie – BWBV) założonej w 1903 r., z przeznaczeniem na mieszkania dla urzędników niższego i średniego stopnia (księgowych, pisarzy itp.)⁴⁷. Obie kamienice zaprojektowano na wspólnej karcie. Opracowanie sygnowane jest nazwiskiem Schwarz (Ulrich Franz) i Millauer (imię nieczytelne) oraz datą 20 lutego 1906 r. Ten sam rok oraz inicjały B.W.B.V. widnieją na nadprożu kamienicy pod numerem 39. Elewacja budynku nr 37 wykazuje cechy neogotyckie. Stylistyka kamienicy nr 39 jest neorenesansowa. Remont elewacji obu budynków przeprowadzono w 2020 r.⁴⁸

13. UL. NADGÓRNA 57, 57A (IL. 28–30)

Kamienica powstała na początku XX w. na terenie Kwidzyńskiego Przedmieścia, z przeznaczeniem na mieszkania. Elewacja frontowa posiada dekoracje w stylu

⁴⁶ A. Zaręba, K. Witkowska, P. Szczurek, Program prac konserwatorskich wraz z dokumentacją badań konserwatorskich i architektonicznych dla kamienicy przy ul. Spichrzowej 21–23 w Grudziądzu, 20.07.2020, w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu; Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa dla spichlerza 21 przy ul. Spichrzowej 21, wykonana przez K. Milanowskiego w 2005 r., w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu; Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa dla spichlerza 23 przy ul. Spichrzowej 23, wykonana przez K. Milanowskiego w 2005 r., w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu; Decyzja z dnia 12.11.2008 r., znak: WUOZ/T/DKI-IA-13/5801/2008 w sprawie wpisania do rejestru zabytków spichlerza, ob. budynku mieszkalnego – murowanego, zapewne na zrębie gotyckim, przebudowanego w okresie nowożytnym i w XIX wieku położonego na działce 27 obr. 046 w miejscowości Grudziądz, ul. Spichrzowa 21 (nr rejestru zabytków: A/1394); decyzja z dnia 12.11.2008 r., znak: WUOZ/T/DKI-IA-14/5802/2008 w sprawie wpisania do rejestru zabytków spichlerza, ob. budynku mieszkalnego – murowanego, zapewne na zrębie gotyckim, przebudowanego w okresie nowożytnym i w XIX wieku położonego na działce 27 obr. 046 w miejscowości Grudziądz, ul. Spichrzowa 23 (nr rejestru zabytków: A/1395); Karta inwentaryzacyjna obiektu mieszkalnego przy ul. Spichrzowej 21/23 wykonana w 1979/1980 przez Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Instytut Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Zakład Planowania Obszarów Śródmiejskich w Warszawie (ul. Koszykowa 55), w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu; APT, Akta budowlane miasta Grudziądza nr 21/23, sygn. 24/24/2340.

⁴⁷ W latach 1903–1906 spółdzielnia postawiła 11 budynków (jeden przy ul. Kilińskiego 5, sześć przy ul. Rapackiego 52 i 54, dwa przy ul. Kościuszki 37 i 38, dwa przy ul. Młyńskiej – obecnie nieistniejące).

⁴⁸ D. Dombek, Program prac konserwatorskich kamienic przy ul. Kościuszki 37 i 39 w Grudziądzu, Toruń–Grudziądz 2019, akta sprawy Urzędu Miejskiego w Grudziądzu (Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków); <https://smgr.pl/historia-spoldzielni/> (dostęp: 08.11.2022); APT, Akta budowlane miasta Grudziądza, sygn. 1307.

eklektyczno-secesyjnym. Brak jest informacji o właścicielu budynku. Remont kamienicy przeprowadzono w 2018 r.⁴⁹

14. UL. NADGÓRNA 31 (IL. 31)

Kamienica powstała na początku XX w. na obszarze Kwidzyńskiego Przedmieścia. Miała funkcję tylko mieszkalną. Wystrój elewacji frontowej jest skromny i wykazuje cechy secesyjne. Nie ma informacji o właścicielu budynku. Do 2022 r. nie przeprowadzono prac remontowych⁵⁰.

15. UL. GROBLOWA 4, 4A (IL. 32)

Kamienica znajduje się na obszarze Starego Miasta. Pobudowana została w miejscu zasypanej fosy otaczającej średniowieczne mury miejskie. Nie ma informacji o właścicielu budynku. Elewację zdobią detale o cechach secesyjnych. Wystrój nawiązuje do późniejszego okresu secesji, tzw. prostokątnej, występującej w Niemczech i Austrii. Do 2022 r. nie rozpoczęto remontu⁵¹.

WYNIKI BADAŃ

W rejonie Starego Miasta Grudziądza, podobnie jak na terenach innych zespołów staromiejskich Prus, nie było możliwości, by swobodnie rozbudowywać kamienice. Parcele ograniczały średniowieczne podziały. Czasem wyburzano wcześniejsze domy i stawiano na ich miejscu nowoczesne większe kamienice (w tym omawiane w artykule kamienice przy ul. Długiej 9 / Starorynkowej 10, Pańskiej 2 / Reja 1), zachowując niekiedy zręby wcześniejszej zabudowy. Nowe budynki stawiano także na zasypanej średniowiecznej fosie przy ulicach Grobłowej i Małogrobłowej (ul. Grobłowa 4, 4a), czasem wykorzystując fosę do budowy dwóch kondygnacji piwnic. Część dawnych

⁴⁹ K. Polak, Dokumentacja konserwatorska. Badania konserwatorskie w obrębie elewacji frontowej i stolarki drzwiowej kamienicy przy ulicy Nadgórnej 57/57a w Grudziądzu, Toruń 2016, akta sprawy Urzędu Miejskiego w Grudziądzu (Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków).

⁵⁰ K. Polak, Projekt konserwatorski. Badania konserwatorskie i program prac konserwatorsko-restauratorskich elewacji frontowej kamienicy przy ul. Nadgórnej 31 w Grudziądzu, Toruń 2018; akta sprawy Urzędu Miejskiego w Grudziądzu (Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków).

⁵¹ G. Mielniczek, P. Postaremczak, Dokumentacja ekspertyzy oraz badań konserwatorskich kamienicy przy ul. Grobłowej 4/4a w Grudziądzu, Grudziądz–Toruń 2018, akta sprawy Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu; Karta inwentaryzacyjna kamienicy przy ul. Grobłowej 4 (z Grobłową 4a) wykonana w 1979/1980 przez Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Instytut Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Zakład Planowania Obszarów Śródmiejskich w Warszawie (ul. Koszykowa 55), w Archiwum Biura MKZ w Grudziądzu.

domów mieszkalnych, a nawet magazynowych i gospodarczych na Starówce przebudowywano w granicach historycznych działek. Takie rozwiązania zastosowano także w przypadku budynków zlokalizowanych przy ul. Spichrzowej, które pierwotnie pełniły funkcje magazynowe, służąc głównie do przechowywania zboża (ul. Spichrzowa 21–23, 29, 34, 37, 57). Inaczej było przy stawianiu nowych kamienic na pustych działkach, na terenach rozwijających się przedmieść (ul. Kosynierów Gdyńskich 23, Legionów 28, Sienkiewicza 10, Kościuszki 37 i 39, Nadgórna 31, Nadgórna 57, 57A). Można tam było wybudować kamienicę wraz z oficynami (w różnych wariantach), budynkami gospodarczymi i czasem stajniami. Wszystkie te obiekty łączyła jedna cecha: elewacje były dekorowane. Z ogólnej analizy fasad grudziądzkich kamienic wynika, że niezależnie od dzielnicy i tego czy były budowane jako nowe, czy powstawały w wyniku przebudów, wystrój elewacji był zgodny z panującymi wówczas trendami. Niektóre miały bogaty wystrój, inne skromny, zależało to od zamożności inwestora, docelowego najemcy oraz lokalizacji kamienicy.

Spośród omawianych kamienic najstarsze dwie powstały w latach 70. XIX w. przy ul. Pańskiej 2 / Reja 1 (1871), na terenie Starego Miasta, w miejscu wcześniejszej zabudowy oraz przy ul. Kosynierów Gdyńskich 23, w obszarze Kwidzyńskiego Przedmieścia (1876). Nadano im wystrój historyzujący, charakterystyczny dla lat 70. i 80. XIX w. Pierwsza w duchu neoklasycyzmu i neorenesansowym, o szarej naturalnej kolorystyce i brązowych stolarkach. Druga z dekoracją o cechach neoklasycyzmu w kolorystyce jasnoszaro-oliwkowej, także z zastosowaniem ciemnobrązowej barwy dla stolarek okiennych i prawdopodobnie dla drzwi.

Z końca XIX i początku XX w. pochodzi osiem kamienic o stylistyce historyzującej i eklektycznej. Pięć z nich otrzymało ceglane wykończenie części elewacji, trzy z czerwonej licówki (ul. Spichrzowa 34 – III i IV dobudowana kondygnacja, Spichrzowa 29 – elewacja od strony ul. Spichrzowej, Legionów 68), jedna z żółtej (ul. Sienkiewicza 10) i jedna z żółtej oraz czerwonej (ul. Długa 9 / Starorynkowa 10). Dodatkowo niektóre partie elewacji tych kamienic (pierwsza kondygnacja lub górne kondygnacje, lub część parteru) i detale otynkowano w kolorze szarym lub szarobeżowym. Pierwotne stolarki w przeważającej większości miały kolor zielony, ale występowały też brązowe. Pozostałe trzy były w całości otynkowane. Dwie w jednolitej kolorystyce lica i detali – szarej i ciepłoszarej (ul. Spichrzowa 21–23 – elewacje od strony ul. Spichrzowej i od strony Wisły, Spichrzowa 37 – elewacja od strony ul. Spichrzowej). Trzecią pokryto farbami wapiennymi w kolorze szarym ciepłym z jasnobieżowymi detalami (ul. Spichrzowa 57 – elewacja od strony ul. Spichrzowej oraz od strony Wisły). We wszystkich trzech przypadkach zastosowano stolarkę w kolorystyce zielonej (drzwi wejściowe budynku przy ul. Spichrzowej 21–23 były brązowe).

Osobno należy rozpatrywać budynki przy ul. Kościuszki 37 i 39 pobudowane przez Spółdzielnię Mieszkaniową Urzędników w Grudziądzu w 1906 r. Na elewacjach zastosowano stylistykę historyzującą o cechach neogotyckich i neorenesansowych. Obie kamienice utrzymane są w tonacji ugrównej (żółtawej). Cokół i detale elewacji o cechach

neogotyckich budynku przy ul. Kościuszki 37 pomalowano na kolor ceglasty, imitując tym samym lico z czerwonego piaskowca, z pewnością ze względów ekonomicznych.

Ostatnią grupę tworzą kamienice o wystroju inspirowanym secesją, powstałe w początku XX w. Kamienica przy ul. Nadgórnej 57 i 57A ma wystrój eklektyczno-secesyjny. Lico i detale utrzymane są w tradycyjnej jasnoszarej i ugrowej tonacji. Natomiast oryginalne jest wprowadzenie ciemnoróżowych stolarek i dekoracyjnych niebiesko-beżowych płytek o motywach secesyjnych. W duchu secesji organicznej utrzymane jest lico elewacji frontowej kamienicy przy ul. Nagórnej 31. Kolorystyka tynków – beżowo-ugrowa – powstała poprzez dodanie do zaprawy piasku i otoczaków. Dzięki temu otrzymano także fakturę elewacji nawiązującą do skał. Całości dopełniały kremowo-beżowa stolarka. Kamienicę przy ul. Groblowej 4, 4a cechuje zgeometryzowany detal secesyjny, który może świadczyć o jej późniejszym wybudowaniu, i jest to najpewniej najmłodsza z omawianych w artykule kamienic. Kolor elewacji utrzymany jest w tonacji beżowej o ciepłym odcieniu i wyróżnionym jaśniejszym detalem. Balustrady balkonów były zielone, a stolarka brązowa.

PODSUMOWANIE

Wśród omówionych w artykule elewacji grudziądzkich kamienic czynszowych dominują tynkowane lub malowane lica w różnych odcieniach szarości: szarym, ciepłym szaro-beżowym, szaro-oliwkowym. Często występuje także kolor ugrowy lub beżowy. Czasami detal architektoniczny wyróżnia jaśniejszy lub ciemniejszy odcień albo inny kolor. Lica elewacji bywają także czerwone lub żółte, dzięki zastosowaniu kolorowej cegły licówki. Wprowadzenie stolarki okiennej, najczęściej w odcieniach koloru zielonego, czasem brązowego lub kremowego, a także wykorzystywanie elementów kutych w kolorze czerwonym, zielonym, bądź czarnym, nie do końca pozwala zgodzić się z tezą M. Arszyńskiego z 1966 r., że w wieku XIX, i do lat 30. XX w. dominowały w krajobrazie miejskim szare bezbarwne tynki. Potwierdzają to badania przeprowadzone w innych miastach, w których elewacje kamienic otrzymywały intensywne barwy, np. czerwoną na historyzującej kamienicy przy ul. Królowej Jadwigi 46 (k. XIX w.) w Inowrocławiu, błękitną na historyzującej kamienicy przy ul. Łaziennej 28 w Toruniu (pocz. XX w.) czy pomarańczową, różową, zieloną, fioletową i błękitną na tynkowanych partiach elewacji budynków miast Warmii i Mazur opisanych w powołanym artykule Ewy Doleżyńskiej-Sewerniak. Badania prowadzone we Wrocławiu w ramach programu „100 Kamienic” wskazują, że elewacje XIX-wiecznych domów czynszowych „budowały kontrasty kolorystyczne w obrębie pierzei lub kwartału zabudowy” (np. ul. Księcia Józefa Poniatowskiego 6–12, Plac Stanisława Staszica 12–28)⁵².

⁵² B. Pierścioneł, dz. cyt., s. 55–56.

Bardziej indywidualne i swobodne traktowanie detalu i kolorystyki elewacji pojawia się wraz z secesją. Elewacje grudziądzkich kamienic omówionych w artykule otrzymały przeważnie eklektyczno-secesyjny wystrój i tradycyjną kolorystykę, która wpisuje się w niektóre zalecenia wspomnianego w artykule wzornika Schmidta (np. 1, 30, 35) z końca XVIII w. Wystrój grudziądzkich kamienic wraz z programem barwnym nie odbiegał od trendów stylistycznych występujących na przełomie XIX i XX w. w miastach pruskich. Prowadzone w 2022 r. dalsze badania elewacji kolejnych kamienic Grudziądza potwierdzają tezy zawarte w podsumowaniu. Możliwe że na nieprzebadanych jeszcze fasadach mogą występować inne rozwiązania kolorystyczne.

Sławomir Kwiatkowski

Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu

**KOŚCIÓŁ PW. DUCHA ŚWIĘTEGO W GRUDZIĄDZU
W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM:
PRZEJĘCIE PRZEZ PARAFIĘ ŚW. MIKOŁAJA BISKUPA
I RENOWACJA OBIEKTU**

**THE HOLY SPIRIT CHURCH IN GRUDZIĄDZ IN THE INTERWAR PERIOD:
ASSUMPTION OF THE PARISH CHURCH OF ST. NICHOLAS THE BISHOP
AND RENOVATION OF THE BUILDING**

ABSTRACT

The year 1920 was a turning point for Grudziądz. With the retaking of the city, buildings that were part of German garrisons were taken over by the military authorities. Among the seized buildings was the Church of the Holy Spirit. The former Benedictine nuns' convent church had been turned into a garrison temple by the Prussian authorities.

The parish of St. Nicholas the Bishop, lacking adequate worship space for the faithful living in the city center, undertook efforts to develop the Church of the Holy Spirit. Initial talks led to the approval of the military authorities for the use of the temple by the parish church of St. Nicholas and then, as a result of continued efforts, the Church Supervision of Grudziądz' parish led to the legal acquisition of the temple.

Assuming control of the church was associated with the need to restore and collect funds for this purpose. With the help of the faithful and residents of the city, many of whom organized performances, festivals and concerts, it was accomplished.

NOWE ŚWIĄTYNIE NA POCZĄTKU XX WIEKU

Na mocy dekretu króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III z 4 grudnia 1833 r. w procesie kasaty klasztoru benedyktynek, kościół pw. Ducha Świętego został odebrany dotychczasowym właścicielkom i przekazany gminie ewangelickiej z przeznaczeniem na kościół garnizonowy¹. Utworzono z niego symultaniczną świątynię, w której nabożeństwa odbywały się zarówno dla katolickich jak i ewangelickich żołnierzy stacjonujących w grudziądzkich koszarach². Mieszkanie należące do kościoła zostało przekazane proboszczowi parafii wojskowej, natomiast na potrzeby organisty i osób obsługujących świątynię przeznaczono pomieszczenia znajdujące się na terenie dawnego klasztoru.

Ze względu na skromną powierzchnię użytkową świątyni, w której było jedynie 360 miejsc siedzących, zapadła decyzja o wybudowaniu większego obiektu. Latem 1897 r. przy dzisiejszej ul. Władysława Jagiełły, na skraju Kępy Fortecznej przystąpiono do budowy. Uroczyste poświęcenie odbyło się natomiast 18 czerwca 1900 r. Otwarcie nowego dużego, o tysiącu miejsc siedzących, kościoła odciążło znacznie mniejszą świątynię, która od tej pory pełniła funkcję garnizonowego kościoła dla żołnierzy wyznania katolickiego³. Odprawiano w niej także nabożeństwa dla uczniów szkół średnich⁴.

Dynamiczny rozwój przemysłowy w drugiej połowie XIX w. spowodował wzrost liczby mieszkańców miasta⁵. Wśród nowo osiedlających się pracowników grudziądzkich zakładów było wiele osób wyznania rzymskokatolickiego. Powiększająca się liczba wiernych spowodowała, że świątynia pw. św. Mikołaja Biskupa, jako jedyny katolicki kościół w mieście, stała się za mała⁶.

¹ Proces przejmowania kościoła Ducha Świętego przez gminę ewangelicką z przeznaczeniem na kościół garnizonowy rozpoczął się już w 1823 r., kiedy sprzęty kościelne za pośrednictwem władzy duchownej porozdawano ubogim kościołom. Faktyczne przejście świątyni przez władze wojskowe nastąpiło dopiero 4 XII 1833 r. D. Schoenwald, *Plany architektoniczne zespołu poklasztorowego benedyktynek w Grudziądzu z lat 1836–1839*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 23, 2015, s. 102; A. Mańkowski, *Prepozytura św. Ducha*, [w:] *Kościół i klasztory grudziądzkie*, oprac. J. Binnek, J. v. Bleriq, N. Dembski, W. Łęga, A. Mańkowski, J. Mańkowski, A. Markwicz, A. Pakalski, A. Pronobis, E. Sowiński, Grudziądz 1928, s. 43.

² I. Żniński, *Grudziądz*, Grudziądz 1913, s. 66–67; B. Janiszewska-Mincer, *Grudziądz w latach 1064–1772*, [w:] *Dzieje Grudziądzka*, t. 1, red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992, s. 257–258.

³ K. Biskup, *Twierdza Grudziądz na przełomie XIX i XX w.*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 10, 1992, s. 96–97.

⁴ „Głos Pomorski” (dalej: GP), nr 3 z 5 I 1926 r., s. 6.

⁵ W 1852 r. w Grudziądzu mieszkało wraz z wojskiem ok. 10 tys. osób, a według spisu z 1910 r. liczba ta wzrosła do ponad 40 tys. Zob. *Historia Grudziądzka 1920–1945*, t. 1, red. R. Sudziński, Grudziądz 2012, s. 18–19.

⁶ J. Blericq, *Kościół Najśw. Serca Pana Jezusa*, [w:] *Kościóły...*, s. 64.

W 1911 r. powołana została specjalna komisja, na czele której stanął ówczesny proboszcz parafii św. Mikołaja ks. Otto Kunert. Dzięki jej staraniom udało się kupić teren pod nowy kościół na Przedmieściu Chełmińskim, przy skrzyżowaniu obecnych ulic Chełmińskiej i Bydgoskiej. Według pierwotnego planu miał powstać nowy duży kościół. W tym celu w 1913 r. parafia rozpoczęła pertraktacje z władzami duchownymi i świeckimi. Wybuch pierwszej wojny światowej i koszty z nią związane przekreśliły jednak wykonanie tak ambitnych planów. Zdecydowano ograniczyć się do wystawienia tzw. Wielkiej Sali, czyli tymczasowego kościoła⁷.

Rozpoczęte w 1915 r. prace budowlane zostały zakończone w roku następnym. Świątynia pw. Świętego Krzyża została oddana do użytku 1 października 1916 r.⁸

Powstanie kościoła na Przedmieściu Chełmińskim spowodowało, że parafia zyskała dodatkową świątynię, która mogła przejąć posługę duchową dla stale rozrastającej się katolickiej społeczności w południowej jej części. Stan taki trwał aż do oswobodzenia Pomorza z niewoli prusko-niemieckiej.

Od 23 stycznia 1920 r. stosunki wyznaniowe w Grudziądzu zupełnie się zmieniły. Niemcy masowo opuszczali odzyskiwane tereny. W 1910 r. w Grudziądzu 84,4% mieszkańców deklarowało swoją przynależność do narodowości niemieckiej, natomiast w 1921 r. było ich już tylko 20,7%⁹. Wraz z narodowością w wyzwolonym mieście zmieniła się także proporcja wyznaniowa. Grudziądz z miasta ewangelickiego stał się katolicki. W 1911 r. liczba katolików w Grudziądzu wynosiła 5 tys., natomiast w 1920 r. wzrosła do 31 tysięcy¹⁰.

Po utworzeniu przez ks. Kunerta tymczasowej świątyni w południowej części parafii, jej nowy proboszcz, ks. Bernard Dembek¹¹, postanowił analogicznie rozwiązać kwestię obciążenia kościoła farnego całą północną częścią miasta i okolicznych wsi.

⁷ Archiwum Parafialne Kościoła św. Mikołaja w Grudziądzu (dalej: APMG), Tit. II, nr 11, Prośba o przekazanie na własność kościoła św. Ducha skierowana do Ministra Spraw Wojskowych (dalej: MSWojsk.) w Warszawie z dn. 22 I 1924 r.

⁸ D. Schoenwald, *100 lat parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Ojca Pio w Grudziądzu 1922–2022*, Grudziądz 2022, s. 21.

⁹ Z. Waszkiewicz, *Grudziądz w latach 1920–1939*, Toruń 2008, s. 273.

¹⁰ Tamże, s. 318.

¹¹ Bernard Franciszek Dembek (ur. 11 IV 1878 w Bartodziejach, zm. 3 VI 1937 w Łomży) – w l. 1890–1896 uczęszczał do Collegium Marianum w Pelplinie, a następnie do gimnazjum w Chełmnie. Po ukończeniu gimnazjum w 1899 r. ukończył studia w seminarium duchownym w Pelplinie. 22 III 1903 r. otrzymał święcenia prezbiteratu. Następnie pracował jako wikariusz w parafiach w Barłoznie, Wielu, Kościerzynie i Chełmży. Od 1911 r. był proboszczem w Nawrze, a od 1920 w parafii św. Mikołaja Biskupa w Grudziądzu. Piastował również stanowisko dziekana grudziądzkiego. W 1927 r. został przez papieża obdarzony godnością prałata domowego. Był aktywnym działaczem niepodległościowym i społecznym. 25 VII 1930 r. papież Pius XI mianował go biskupem pomocniczym diecezji łomżyńskiej ze stolicą tytularną Troas. Święcenia biskupie otrzymał 5 X 1930 r. Zmarł 3 VI 1937 r. w Łomży. Pochowano go na tamtejszym cmentarzu parafialnym. K. Krasowski: *Biskupi katoliccy II Rzeczypospolitej. Słownik biograficzny*, Poznań 1996, s. 52–53; Ks. *Prałat Bernard Dembek*, [w:] *Kościół...*, s. 6.

Jeszcze kilka lat przed wybuchem pierwszej wojny światowej ks. O. Kunert starał się w tym celu wykupić od rządu pruskiego kościół pw. św. Franciszka znajdujący się na terenie zakładu karnego przy ul. Wybickiego. Pomysł nie uzyskał jednak akceptacji władz miejskich, a rząd pruski zgodził się na przejęcie kościoła jedynie w przypadku zakupu całego więzienia¹². Wówczas z braku wystarczających funduszy, ks. O. Kunert zdecydował się poszukać innej lokalizacji pod nowy kościół, wybierając Tarpno. Ostatecznie z powodu zaangażowania się w budowę kościoła św. Krzyża, projekt budowy północnej filii kościoła farnego został odłożony¹³.

Pośród wielu koncepcji lokacyjnych nowego kościoła Dozór Kościelny¹⁴ przy parafii św. Mikołaja, z inicjatywy ks. B. Dembka, ostatecznie wybrał budynek restauracji „Concordia”. Od 1 października 1922 r. funkcjonowała tam tymczasowa kaplica (w wejściu do budynku). Po dostosowaniu jego całej powierzchni do potrzeb kościelnych, 23 grudnia 1923 r. uroczystie poświęcono kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa w Tarpnie¹⁵.

Kościół św. Krzyża i Najświętszego Serca Pana Jezusa były początkowo świątyniami tymczasowymi, przeznaczonymi głównie dla mieszkańców okolicznych gmin wiejskich¹⁶. Pozwoliły jednak na zmniejszenie liczby wiernych przybywających do kościoła farnego z północnej i południowej części parafii. Jednak w śródmieściu dostęp do świątyni dla wiernych katolickich nadal nie był zadowalający. Jak pisał proboszcz parafii ks. B. Dembek: „...mieliśmy dotąd niestety jeden tylko kościół, w którym ani część wiernych pomieścić się nie mogła, mimo że od godz. 6 do godz. 13 bez przerwy nabożeństwa się odprawiały”¹⁷.

¹² J. Blericq, dz. cyt., s. 64.

¹³ D. Schoenwald, *100 lat...*, s. 21.

¹⁴ Dozór Kościelny (dalej: DK) – instytucja publiczna, utworzona prawnie, która czuwała nad utrzymaniem w całości i w porządku wszystkich zabudowań kościelnych i plebańskich oraz cmentarzy. Do 1817 r. obowiązek ten spoczywał na samych księżach. Dekretem z dnia 18 III 1818 r. rząd Królestwa Polskiego oddał wszelkie fundusze i budowle kościelne pod opiekę Komisji Obrządków Religijnych i Oświecenia Publicznego. Wówczas ustanowione zostały w parafiach DK, na wzór istniejących we Francji. Przepisy organizujące tę instytucję kilkakrotnie były zmieniane, jednak ogólnie dozór w każdej parafii składał się z członków wchodzących z prawa oraz z reguły z trzech członków wybieranych przez parafian na sześcioletnią kadencję. Członkami z mocy prawa uznawano się kollatora i plebana, późniejsze rozporządzenie z 1824 r. wyłączyło plebana, stanowiąc w jego miejsce dziekana i dziedzica majątności ziemskiej, w obrębie której znajdował się kościół parafialny. Na terytorium zaboru pruskiego ustawą z 20 VI 1875 r. ustalono kompetencje gminy wyznaniowej w zakresie zarządu majątkiem kościelnym. Według tej ustawy członkowie gminy wyznaniowej wybierali spośród siebie reprezentację i dozór kościelny. Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 2, Warszawa 1901, s. 30.

¹⁵ J. Blericq, dz. cyt., s. 64.

¹⁶ APMG, Tit. II, nr 11, Prośba DK o przekazanie budynków poklasztornych skierowana do Rady Ministrów w Warszawie z dn. 30 XI 1925.

¹⁷ Tamże, Prośba DK o wydanie budynku poklasztornego skierowana do Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dn. 19 IX 1927 r.

BATALIA O PRZEJĘCIE KOŚCIOŁA

Przejęcie w 1920 r. przez Wojsko Polskie ewangelickiego kościoła garnizonowego i kościoła pw. Ducha Świętego oraz przekształcenie ich w dwa katolickie kościoły garnizonowe, dało władzom parafialnym możliwość rozwiązania problemów związanych z liczbą wiernych w parafii. Ponieważ znajdujący się przy ul. Władysława Jagiełły wielki katolicki kościół garnizonowy z tysiącem miejsc siedzących¹⁸ całkowicie zaspokajał potrzeby katolickiego wojska, DK rozpoczął starania o przejęcie na potrzeby parafialne kościoła Ducha Świętego. Rozpoczęto aktywną korespondencję z MSWojsk., która zaowocowała kontraktem z 17 listopada 1921 r., w którym władze wojskowe wyrażały zgodę na użytkowanie świątyni przez parafię św. Mikołaja w Grudziądzu¹⁹.

Dozór Kościelny w całym procesie odzyskiwania świątyni chęć przejęcia argumentował jej katolicką przeszłością: „Kościół św. Ducha w Grudziądzu był od początku swego założenia kościołem parafialnym na równi z dzisiejszym kościołem farnym św. Mikołaja i miał osobnego proboszcza. Gdy w 1341 r. z powodu wielkiego pożaru, któremu prawie połowa miasta uległa i stąd bardzo dużo ludności ubyło, osobna parafia przy kościele św. Ducha została zniesiona, a kościół św. Ducha przyłączono, jako kościół filialny do kościoła św. Mikołaja. Stan ten przetrwał aż do połowy XVI w., kiedy protestantyzm szerzyć się zaczął i doprowadził do odszczepieństwa pewną część ludności katolickiej, także w Grudziądzu. Wtedy to dnia 15 kwietnia 1569 r. protestanci otrzymali od króla Zygmunta Augusta przywilej na kościół św. Ducha. W niespełna jednak 30 lat później, a mianowicie 15 czerwca 1598 r. Zygmunt III Waza oddaje kościół parafii św. Mikołaja spowrotem. W 1624 r. buduje Katarzyna Działyńska w Grudziądzu obok kościoła św. Ducha klasztor, sprowadza SS. Benedyktynki, które w zarząd obejmują kościół św. Ducha. Od tego czasu aż do r. 1833 SS. Benedyktynki utrzymują w klasztorze nieprzerwalnie pensjonat i zarządzają kościołem. W 1833 r. dnia 4 grudnia król pruski wydaje dekret, że kościół pod wezwaniem św. Ducha ma być używany, jako kościół garnizonowy a klasztor zamknięty i zakonnice skazane na wymarcie. Istotnie został też kościół św. Ducha użyty, jako kościół wojskowy, tak dla katolików, jak i protestantów. Gdy zaś w r. 1900 rząd pruski pobudował dla wojska – żołnierzy protestantów nowy wielki kościół garnizonowy, od tego roku w kościele św. Ducha odprawiały się nabożeństwa wyłącznie dla żołnierzy katolickich, a oprócz tego zaprowadzono w nim również nabożeństwa dla młodzieży szkół średnich”²⁰.

¹⁸ K. Biskup, dz. cyt., s. 96–97.

¹⁹ APMG, Tit. II, nr 11, Kontrakt z dn. 17 XI 1921 r.; *Diecezja chełmińska: zarys historyczno-statystyczny*, Pępłin 1928, s. 311.

²⁰ APMG, Tit. II, nr 11, Pismo DK informujące o historii kościoła Ducha Świętego skierowane do Okręgowego Szefostwa Budownictwa nr VIII, L.dz. 12364/27.Adm. z dn. 14 I 1926 r.

Na mocy wynegocjowanego kontraktu, zawartego w 1921 r., w świątyni odprawiano nabożeństwa dla parafian kościoła św. Mikołaja²¹. Po uzyskaniu zgody, DK planował, aby w świątyni celebrowano msze św. dla szkół średnich oraz by służyła odbywaniu praktyk religijnych sporej liczbie niemieckich obywateli miasta, którzy musieli uczestniczyć w osobnych ceremoniach religijnych²². Przez całe dwudziestolecie międzywojenne odprawiano tutaj (oprócz okresu letniego), msze święte w dni powszednie po godzinie 7.00 rano. W niedziele i święta, pomijając wyjątkowe sytuacje, o godzinie 10.45 odbywały się nabożeństwa dla niemieckich katolików, a o godz. 12.00 msze święte dla katolików polskich, z kazaniem w języku polskim. Kościół był miejscem spotkań niektórych bractw i stowarzyszeń²³, pełnił także funkcję kościoła szkolnego dla uczennic gimnazjum żeńskiego i uczniów gimnazjum klasycznego.

Dozór Kościelny natychmiast po podpisaniu umowy rozpoczął starania o przejęcie budynku na własność. Przez kilka lat trwała wymiana korespondencji pomiędzy tym organem parafialnym a instytucjami decyzyjnymi, zarówno wojskowymi, jak i świeckimi oraz kościelnymi²⁴.

Pertraktacje nie były łatwe. Z powodu zaginięcia dokumentów kościelnych, problematyczne było udowodnienie, że kościół w przeszłości był świątynią parafialną. Ponieważ wojsko pozwalało używać jej według istniejących potrzeb parafialnych, DK miał także problem z argumentacją powodu, dla którego ubiegał się o przekazanie świątyni na własność parafii²⁵. Władze wojskowe stawiały także warunki, które były trudne do przyjęcia przez zarząd parafii. Przekazanie świątyni uzależniły od uzyskania zgody miejscowych władz kościelnych na to, że parafia zezwoli na wieczyste odprawianie w kościele św. Krzyża nabożeństw wojskowych dla oddziałów stacjonujących w południowej części Grudziądza. Ze względu na jego tymczasowość i planowaną budowę nowej świątyni w okolicach dworca kolejowego, uzgodnione prawa miały

²¹ Tamże, Kontrakt z dn. 17 XI 1921 r.

²² Tamże, Prośba o przekazanie... z dn. 22 I 1924 r.

²³ W dwudziestoleciu międzywojennym w kościele Ducha Świętego spotkania i nabożeństwa odbywały m.in. stowarzyszenia i bractwa: Zjazd Kół Oddziałów Pomorskich Stowarzyszeń Chrześcijańsko-Narodowych Nauczycieli Szkół Powszechnych; Hufce harcerskie; Towarzystwo Urzędników Komunalnych; Towarzystwo Czeladzi Katolickiej; Towarzystwo Kolarzy; Stowarzyszenie Polskiej Młodzieży Katolickiej; Bractwo Matek Chrześcijańskich; Towarzystwo Czytelni dla Kobiet; Stowarzyszenie Katolickiej Młodzieży Żeńskiej; Stowarzyszenie Pań Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo; Towarzystwo Głuchoniemych; Kurkowe Bractwo Strzeleckie; Związek Zawodowych Akuserek; Stowarzyszenie Dzieciństwa Pana Jezusa; Katolickie Stowarzyszenie im. ks. Piotra Skargi; Sodaliczka Mariańska Pań.

²⁴ W trakcie przejmowania kościoła Ducha Świętego przez parafię św. Mikołaja DK zwracał się m.in. do takich instytucji, jak: Generalny Wikariat Diecezji Chełmińskiej, Kierownictwo Rejonu Inżynierii i Saperów w Grudziądzu, Ministerstwo Spraw Wojskowych Departament V Inżynierii Saperów, Kuria Biskupia Diecezji Chełmińskiej, Wojewoda Pomorski, Wydział Robót Publicznych w Toruniu, Kuria Biskupia Wojsk Polskich w Warszawie, Szefostwo Duszpasterstwa DOK VIII w Toruniu oraz Rada Ministrów w Warszawie.

²⁵ APMG, Tit. II, nr 11, Pismo Generalnego Wikariatu Diecezji Chełmińskiej do ks. B. Dembka, L.dz. G.W.952 z dn. 18 II 1924 r.

w przyszłości przejść na nowo wybudowaną świątynię²⁶. Urząd parafialny musiał także zagwarantować, że ewentualne oddanie kościoła Ducha Świętego nie może zmienić prawa własności hipotecznej fiskusa wojskowego²⁷.

Władze wojskowe dekretem MSWojsk. z dnia 3 listopada 1924 r. ostatecznie zgodziły się na przejęcie kościoła przez parafię św. Mikołaja, jednakże pod warunkiem spełnienia powyżej przedstawionych warunków²⁸. Kilka dni później odbyło się spotkanie korporacji kościelnych, podczas którego podjęto decyzję o przystaniu na warunki strony wojskowej²⁹.

Dozór Kościelny po uzgodnieniu z władzami wojskowymi wszystkich warunków na przełomie 1924 i 1925 r. zwrócił się do Biskupa Generalnego Diecezji Chełmińskiej w Pelplinie³⁰ oraz do Wojewody Pomorskiego w Toruniu, Stanisława Wachowiaka³¹, z prośbą o zatwierdzenie warunków przejęcia kościoła. W piśmie stwierdzał, iż pomimo uciążliwości warunków stawianych przez władze wojskowe, zamierzał jednak je dopełnić, aby uzyskać kościół na własność. Decyzję swoją argumentował sytuacją w innych miastach regionu, tj. Brodnicy, Chojnicach, Stargardzie czy Pucku, w których pomimo braku kościołów garnizonowych żołnierze sprawnie koegzystują z wiernymi tamtejszych parafii w ich kościołach. Wymieniając korzyści wypływające z przejęcia świątyni argumentował, że kościół Ducha Świętego jest niezbędny do odprawiania nabożeństw w wystarczającej ilości, jak na tak dużą liczbę wiernych. Dodatkowo mogłyby się tu odbywać spotkania przygotowawcze dla dzieci przystępujących do pierwszej Komunii Świętej, których liczba corocznie dochodziła do 700. Przejmując kościół na własność, parafia również nigdy nie byłaby narażona na niebezpieczeństwo utraty prawa do korzystania z niego. Dodatkowo, przez uzyskanie kościoła powiększyłyby się znacznie stan majątkowy parafii³².

W odpowiedzi Biskup Generalny i Wojewoda Pomorski wyrazili zgodę na przedstawione warunki, zatwierdzając przejęcie kościoła Ducha Świętego przez parafię św. Mikołaja w Grudziądzu na własność³³.

²⁶ Tamże, Rozkaz Departamentu V Inżynierii i Saperów Ministerstwa Spraw Wojskowych dla Dowództwa Okręgu VIII Korpusu, L.dz. 15330/24.V.W.IV.B z dn. 3 XI 1924 r.

²⁷ Tamże, Warunki przekazania kościoła Ducha Świętego przesłane przez Kierownictwo Rejonu Inżynierii i Saperów w Grudziądzu do DK, L.dz. 2662/24 Bk z dn. 4 XI 1924 r.

²⁸ Tamże, Rozkaz... z dn. 3 XI 1924 r.

²⁹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu (dalej: APB UWPT), sygn. 6/4/3434, Pismo Kancelarii parafialnej do Wojewody Pomorskiego w Toruniu z prośbą o zatwierdzenie przejęcia kościoła przez parafię, L.dz. 25/25 z dn. 14 I 1925 r.

³⁰ APMG, Tit. II, nr 11, Prośba DK o zatwierdzenie przejęcia kościoła przez parafię skierowana do Biskupa Generalnego Diecezji Chełmińskiej z dn. 3 XII 1924 r.

³¹ APB UWPT, sygn. 6/4/3434, Pismo... z dn. 14 I 1925 r.

³² APMG, Tit. II, nr 11, Prośba... z dn. 3 XII 1924 r.

³³ APMG, Tit. II, nr 11, Zgoda Generalnego Wikariatu Diecezji Chełmińskiej na przekazanie parafii kościoła skierowana do ks. B. Dembka, L.dz. 7/84 z dn. 19 XII 1924 r.

Po zakończeniu pertraktacji i uzyskaniu wymaganej zgody wojska, władz świeckiej i duchownej wyznaczono datę komisyjnego przejścia kościoła na 20 stycznia 1925 r.³⁴

Pięć dni przed wyznaczonym terminem, 15 stycznia 1925 r., kierownik Rejonu Inżynierii i Saperów mjr Mieczysław Hann poinformował Okręgową Dyрекcję Robót Publicznych w Toruniu oraz DK o odroczeniu terminu przekazania kościoła bez podania przyczyny, wskazując, jako podstawę decyzji rozkaz Szefa Inżynierii i Saperów Dowództwa Okręgu Korpusu nr VIII³⁵.

Informacja ta nie dotarła do wojewody pomorskiego, który jeszcze 19 stycznia 1925 r. delegował na dzień następny Naczelnika Wydziału Robót Publicznych inż. Wawrowskiego do uczestnictwa w Komisji. Ustalony został również termin i miejsce spotkania: godz. 9.00 w koszarach Władysława Jagiełły³⁶.

Termin spotkania komisji zdawczo-odbiorczej został odroczony z powodu protestu Kurii Biskupiej Wojska Polskiego (dalej: KBWP). Negacja kurii była spowodowana tym, że procedura przejścia kościoła Ducha Świętego przez parafię św. Mikołaja przebiegała z pominięciem tejże instytucji³⁷. Osobiste interwencje u ks. bpa Stanisława Galla³⁸ delegacji parafii, jak i diecezji pelplińskiej, nie przynosiły skutku.

W drugiej połowie lipca 1925 r. DK mógł wykazać potrzebę posiadania przez parafię drugiej świątyni w centralnej części ośrodka duszpasterskiego. W związku z pracami renowacyjnymi organów w kościele farnym przeniesiono bowiem dzienne nabożeństwa odprawiane w dni powszednie do kościoła Ducha Świętego³⁹.

W czasie, gdy DK oraz przedstawiciele diecezji pelplińskiej podejmowali dyplomatyczne zabiegi, aby przekonać bpa S. Galla do zmiany swojej decyzji, doszło do wydarzenia, które mogło sprawić, że wszystkie wysiłki podjęte przez władze parafialne w ciągu ostatnich lat stałyby się bezprzedmiotowe. Dnia 29 sierpnia 1925 r. o godz. 20.30 w spichrzu, należącym do firmy F. Dumonta przy ul. Pańskiej, wybuchł pożar. Szalejący żywioł błyskawicznie przeniósł się na pobliskie budynki, docierając także do kościoła Ducha Świętego. Intensywna akcja zmierzająca do powstrzymania rozprzestrzeniania się pożaru i jego ugaszenia trwała całą noc. W wyniku heroicznej pracy

³⁴ Dokument został oznaczony numerem L.dz. 62/25 B.K. z dn. 8 I 1925 r. – APB UWPT, sygn. 6/4/3434, Pismo Kierownictwa Rejonu Inżynierii i Saperów w Grudziądzu do Okręgowej Dyрекcji Robót Publicznych w Toruniu, L.dz. 388/BK25 z dn. 15 I 1925 r.

³⁵ Tamże.

³⁶ APB UWPT, sygn. 6/4/3434, Delegacja wydana przez Wojewodę Pomorskiego przesłana do Naczelnika Wydziału Robót Publicznych, L.dz. I.278/25 z dn. 19 I 1925 r.

³⁷ APMG, Tit. II, nr 11, Zapytanie Generalnego Wikariatu Diecezji Chełmińskiej skierowane do DK, L.dz. 4661 z dn. 11 VII 1925 r.

³⁸ Stanisław Gall (1865–1942) – dr filozofii, gen. dyw. Wojska Polskiego, bp połowy Wojska Polskiego w latach 1919–1933, bp pomocniczy warszawski w latach 1918–1919 i 1933–1940, abp *ad personam* od 1933 r., administrator apostolski archidiecezji warszawskiej w latach 1940–1942. K. Krasowski, dz. cyt., s. 67–69; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000, s. 62.

³⁹ „Słowo Pomorskie” (dalej: SP), nr 164 z 18 VII 1925 r., s. 10.

zastępów straży pożarnej z Grudziądza, przy pomocy żołnierzy i ludności cywilnej udało się uratować świątynię i inne budynki przed poważniejszym zniszczeniem⁴⁰.

Dnia 21 września 1925 r. ks. proboszcz B. Dembek udał się do Warszawy i w bezpośredniej rozmowie z bp. S. Gallem, przekazał mu prośbę o wyrażenie zgody na przekazanie kościoła. Petycję tę powtórzył ponownie w piśmie z 5 października 1925 r., gdzie wyrażał „uprzejmą gorącą prośbę”, aby KBWP „zechciała łaskawie się przychylić” do wyrażonej już dawno zgody MSWojsk. do decyzji o przekazaniu kościoła Ducha Świętego grudziądzkiej parafii⁴¹. Dwa tygodnie później nadeszła odpowiedź, w której KBWP wyraziła wreszcie zgodę na przejęcie kościoła⁴².

Pod koniec października 1925 r. Szef Duszpasterstwa Katolickiego OK VIII, ks. Jerzy Sienkiewicz, przesłał do Szefa Inżynierii i Saperów OK VIII w Toruniu pismo, w którym prosił o wyznaczenie komisji zdawczo-odbiorczej owego kościoła wraz z inwentarzem, w skład której powinien wejść z ramienia Szefa Duszpasterstwa kierownik Rejonu Duszpasterstwa w Grudziądzu, st. kapelan ks. Władysław Łęga. Prosił także, aby podczas przekazywania świątyni zostały dotrzymane warunki podane przez stronę wojskową. Władze wojskowe miały mieć zagwarantowane przez stronę kościelną z Grudziądza i Pelplina prawo do korzystania z kościoła św. Krzyża. Prawo to sprowadzało się do odprawiania nabożeństw wojskowych dla oddziałów stacjonujących w południowej części Grudziądza we wszystkie niedziele i święta oraz podczas składaniu przysięgi przez rekrutów, a także z okazji wspólnych spowiedzi i komunii świętych, świąt pułkowych i innych uroczystości wojskowych. W przypadku zniesienia kościoła św. Krzyża analogiczne prawa miały przysługiwać w innym kościele, którego budowa planowana była w okolicach dworca kolejowego⁴³.

Wykonanie powierzonych zadań zostało przekazane kierownikowi Rejonu Inżynierii i Saperów w Grudziądzu⁴⁴, który dwa tygodnie później wyznaczył wstępną datę komisyjnego przekazania kościoła Ducha Świętego na rzecz parafii św. Mikołaja na 21 listopada 1925 r.⁴⁵, którą ostatecznie przesunięto na 2 stycznia 1926 r. Na miejsce spotkania komisji została wyznaczona kancelaria parafialna kościoła św. Mikołaja w Grudziądzu⁴⁶.

⁴⁰ *Album jubileuszowy Ochotniczej Straży Pożarnej 50-letni jubileusz 1876–1926*, Grudziądz 1926, s. 28–29; GP, nr 202 z 2 IX 1925 r., s. 5.

⁴¹ APMG, Tit. II, nr 11, List DK do Kurii Biskupiej Wojsk Polskich w Warszawie, L.15330/24.V.W.IV.B. z dn. 5 X 1925 r.

⁴² Tamże, Pismo Szefa Duszpasterstwa Katolickiego OK Nr VIII do Szefa Inżynierii i Saperów OK Nr VIII w Toruniu, L. dz.2217 z dn. 26 X 1925 r.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Tamże, Rozkaz Szefa Inżynierii i Saperów Okręgu Korpusu Nr VIII do Kierownika Rejonu Inżynierii i Saperów, L.dz. 4787/25.Bud. z dn. 30 X 1925 r.

⁴⁵ Tamże, Zawiadomienie Kierownictwa Rejonu Inżynierii i Saperów w Grudziądzu przesłane do DK, L.dz. 7425/15 z dn. 14 XI 1925 r.; APB UWPT, sygn. 6/4/3434, Pismo Kierownictwa Rejonu Inżynierii i Saperów w Grudziądzu do Okręgowej Dyrekcji Robót Publicznych w Toruniu, L.dz. 7425/15 z dn. 14 XI 1925 r.

⁴⁶ APMG, Tit. II, nr 11, Zawiadomienie Kierownictwa Rejonu Inżynierii i Saperów w Grudziądzu przesłane do Parafii kościoła św. Mikołaja, L.dz. 8491/15 z dn. 31 XII 1925 r.

Il. 1. Kościół pw. Ducha Świętego ok. 1939 r.

Źródło: zbiory Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, sygn. MG/IK/487.

Wyznaczonego dnia o godzinie 10.00 zebrała się specjalna komisja. Podczas spotkania spisano oficjalny protokół zdawczo-odbiorczy.

W skład komisji weszli: ze strony władz wojskowych: przedstawiciel Kierownictwa Rejonu Duszpasterstwa w Grudziądzu st. kapelan W. Łęga, jako przewodniczący; przedstawiciel komendanta garnizonu w Grudziądzu Gustaw Baumfeld, kapitan 16 p.a.p.; przedstawiciel 8. Okręgowego Szefostwa Budownictwa w Toruniu, st. służb. Emil Pretorius; przedstawiciel Okręgowej Dyrekcji Robót Publicznych, Józef Puckowski, kierownik Państwowego Urzędu Budownictwa Naziemnego w Grudziądzu.

Ze strony DK parafii św. Mikołaja w Grudziądzu: ks. B. Dembek przewodniczący; Alojzy Ruchniewicz zastępca przewodniczącego; Waław Korzeniewski sekretarz.

Protokół zdawczo-odbiorczy zawierał zaświadczenie, że w zamian za oddanie wojskowego kościoła Ducha Świętego na własność parafii św. Mikołaja, DK oddawał wieczyste prawo bezpłatnego korzystania władzom wojskowym z kościoła św. Krzyża

położonego przy ul. Chełmińskiej. Zezwalał też na wieczyste odprawianie nabożeństw przez kapelanów dla żołnierzy wyznania rzymskokatolickiego z oddziałów stacjonujących w południowej części Grudziądza, we wszystkie niedziele i święta, wraz z używaniem organów. Czas i sposób korzystania z kościoła św. Krzyża miały zostać ustalone na podstawie porozumienia duszpasterstwa wojskowego bądź komendanta garnizonu grudziądzkiego z urzędem parafialnym św. Mikołaja. Poza tym mogły się odbywać nabożeństwa wojskowe w tym kościele w dni powszednie, w przypadku składania przysięgi przez rekrutów, przy wspólnych spowiedziach i komuniach św. organizowanych dla żołnierzy, świętach pułkowych i innych uroczystościach wojskowych, za poprzednim porozumieniem się zgodnie z powyższą procedurą. Po ewentualnym zniesieniu kościoła św. Krzyża, analogiczne prawa miały przysługiwać władzom wojskowym w innym kościele wybudowanym przez parafię w okolicach dworca kolejowego, do którego obecny kościół św. Krzyża miał należeć. Ustalono także, że sądowe przewłaszczenie kościoła Ducha Świętego na własność parafii św. Mikołaja nastąpi w najbliższym czasie drogą służbową⁴⁷.

Do protokołu dołączono także szczegółowy opis stanu wymienionego kościoła wraz z planem i wykaz stałego inwentarza: „Kościół murowany z cegły 29,00 m. długości 10,25 m. szeroki, kryty dachówką. Tynk ścian zewnętrznych odpadnięty i okazuje ślady wielkiego zniszczenia. Dach uszkodzony musi być przełożony, cały budynek wymaga kapitalnego remontu. Stan wewnętrzny: Malowidło normalnie zużyte, posadzka wnętrza z płyt kamiennych znajduje się w stanie dobrym. Organy są zupełnie zniszczone, witraże okienne w stanie średnim”⁴⁸.

Tabela 1. Wykaz inwentarza stałego kościoła Ducha Świętego zawartego w raporcie zdawczo-odbiorczym

Jednostki		Nazwa przedmiotu	Miara jednostki	Stopień zdatności			Razem	Uwagi
Ogólnie	Szczegółowo	–	–	a	b	c	–	–
1	2	Cyborjum	szt.	–	1	–	1	–
1	18	Pulpit	szt.	–	1	–	1	koszykowy
2	12	Lampka przed ss.-mum.	szt.	–	–	1	1	mosiężna bez klosza
7	1	Ambona	szt.	–	1	–	1	sosnowa malowana
7	3	Balustrada	szt.	–	1	–	1	dębowa malowana
7	9	Dzwonek ścienny	szt.	–	1	–	1	mały przy zakrystii
7	13	Klosze	szt.	–	24	–	24	na lampach
7	14	Konfesjonał	szt.	–	1	–	1	dębowy
7	15	Kredencja	szt.	–	1	–	1	sosna malowana na 1 m dł ½ m szer

⁴⁷ Tamże, Protokół zdawczo-odbiorczy przejęcia kościoła św. Ducha przez parafię św. Mikołaja w Grudziądzu z dn. 2 I 1926 r.

⁴⁸ Tamże.

Jednostki		Nazwa przedmiotu	Miara jednostki	Stopień zdadności			Razem	Uwagi
Ogólnie	Szczegółowo	–	–	a	b	c	–	–
7	19	Kłęcznik	szt	–	1	–	1	drewniany
7	17	Kropielnica	szt	–	2	–	2	marmurowa
7	20	Ławki	szt	–	57	–	57	sosna malowana
7	21	Obraz	szt	–	–	–	1	duży oprawny
7	22	Ołtarz	szt	1	–	1	1	główny z 2 obrazami
7	23	Organy	szt	–	–	1	1	pneumatyka
7	26	Statua	szt.	–	–	2	2	z drzewa
7	30	Żyrandol	szt.	–	1	–	1	żelazny
8	11	Stół	szt.	–	–	1	1	sosnowy
7		Piec	szt.	–	–	3	3	gazowe
7		Szafa żelazna	szt.	1	–	–	1	wmurowana
7		Lampy	szt.	–	25	–	25	gazowe

Źródło: APMG, Tit. II, nr 11, Protokół zdawczo-odbiorczy przejęcia kościoła św. Ducha przez parafię św. Mikołaja w Grudziądzu z dn. 2 I 1926 r.

Jeszcze przed sporządzeniem protokołu zdawczo-odbiorczego i faktycznym przejęciem kościoła Ducha Świętego przez parafię, na początku listopada 1925 r. Generalny Wikariat Diecezji Chełmińskiej zainspirowany sukcesem parafii św. Mikołaja w procesie obejmowania w posiadanie świątyni przesłał do ks. B. Dembka zapytanie czy według wiedzy DK dom karny, seminarium niemieckie i kościół pojezuicki również nadają się na cele kościelne⁴⁹.

W przededniu przekazania kościoła DK, mając pozwolenie Diecezji Chełmińskiej, zwrócił się do Rady Ministrów z prośbą o przekazanie parafii poklasztornych budynków sióstr benedyktynek. Prośbę swoją argumentował tym, że parafia św. Mikołaja, będąc „największą na Pomorzu”⁵⁰, nie posiada przy farze budynków mieszkalnych dla czterech księży, trzech organistów i trzech zakrystianów. Tłumaczył dalej, że sytuacja materialna w jakiej obecnie znajduje się parafia, nie sprzyja wybudowaniu nowych mieszkań, tym bardziej, że kasa parafialna została uszczuplona z powodu wybudowania i urzędzenia dwóch tymczasowych kościołów. Dozór Kościelny argumentował także, że znajdujące się wówczas w poklasztornych pomieszczeniach „gimnazjum symultane niemieckie nie ma w Grudziądzu racji bytu i jest w likwidacji”⁵¹.

⁴⁹ Tamże, Zapytanie Generalnego Wikariatu Diecezji Chełmińskiej skierowane do ks. B. Dembka, L.dz.7527/25 z dn. 5 XI 1925 r.

⁵⁰ Według informacji zawartych w „Głosie Pomorskim” (nr 39 z 10 II 1922 r., s. 4), pod względem liczby „dusz” parafia kościoła św. Mikołaja zajmowała, z liczbą 13 165 osób, trzecie miejsce za Toruniem (20 tys.) i Gdańskiem-Wrzeszczem (13,5 tys. osób).

⁵¹ APMG, Tit. II, nr 11, Prośba... z dn. 30 XI 1925 r.

Wniosek został dołączony do szerszego sprawozdania Oddziału Wyznaniowego w Pomorskim Urzędzie Wojewódzkim w Toruniu, dotyczącego reklamacji budynków niegdyś kościelnych i zaanektowanych przez władze zaborcze. W rozdziale szóstym dokumentu przedstawiona została sytuacja klasztoru benedyktynek przy kościele Ducha Świętego i prośba o oddanie go parafii. Ponieważ sprawa ta nie leżała w kompetencjach Rady Ministrów, została przekazana do Departamentu Wyznań w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Do tego celu miała zostać powołana specjalna mieszana komisja, składająca się z przedstawicieli mianowanych przez Stolicę Apostolską i rząd polski⁵². Pomimo licznych prób nadania sprawie biegu, nie udało się jednak DK przejąć pomieszczeń dawnego klasztoru⁵³.

Według komisyjnych ustaleń przeprowadzonych podczas przejmowania świątyni na początku stycznia 1926 r. kościół nie był w najlepszym stanie⁵⁴. W wyniku wieloletniego zaniedbania i nieumiejętnego sposobu renowacji świątyni pod koniec XIX w.⁵⁵, wewnątrz jej nadawało się do generalnego remontu⁵⁶. Dlatego bezpośrednio po fizycznym przejęciu obiektu zapadła decyzja o przeprowadzeniu najpotrzebniejszych prac remontowych obejmujących prace dekarские i malarskie. Początek restauracji kościoła Ducha Świętego został zaplanowany na wiosnę 1926 r.⁵⁷ Remont miał obejmować prace wewnątrz i na zewnątrz świątyni, która miała tworzyć „prawdziwą ozdobę miasta, a wewnętrznym swoim urządzeniem i odmalowaniem pociągać wiernych na nabożeństwa i stanowić godny przybytek Boży”⁵⁸.

Na prośbę parafii w kwietniu 1926 r. kierownik Państwowego Urzędu Budownictwa Naziemnego J. Puckowski stworzył kosztorys prac remontowych potrzebny do zaplanowania wymaganych prac i wydatków z nimi związanych.

W zakresie prac dekarских zaplanowano czyszczenie i przełożenie dachówki na głównym dachu oraz pokrycie głównego wejścia i wejścia do zakrystii, uzupełniając brakujące elementy nowymi. Łączenia dachowe wymagały także dodania przy murach i szczytach wapiennej listwy, która uszczelniałaby wewnątrz. Konserwacji wymagały także rynny i odprowadzenie ścieków⁵⁹.

W ramach prac murarskich zaplanowane usunięcie zużytego tynku płaszczyzny zewnętrznej filarów oporowych oraz gzymsów, „wyskrobanie fug”, oczyszczenie,

⁵² Tamże, Pismo Oddziału Wyznaniowego Pomorskiego Urzędu Wojewódzkiego przesłane do ks. B. Dembka, L.dz. I.Wz.216/26 z dn. 25 II 1926 r.

⁵³ Tamże, APMG, Tit. II, nr 11, Pismo Kuratora Pomorskiego Okręgu Szkolnego przesłane do ks. B. Dembka, L.dz. I.K.N.8679/26 z dn. 3 VII 1926 r.; tamże, Pismo Wojewody Pomorskiego do ks. B. Dembka, L.dz. IC-12-99/27 z dn. 17 II 1927 r.

⁵⁴ Tamże, Protokół... z dn. 2 I 1926 r.

⁵⁵ SP, nr 181 z 6 VIII 1936 r., s. 4.

⁵⁶ APMG, Tit. II, nr 11, Protokół... z dn. 2 I 1926 r.

⁵⁷ GP, nr 3 z 5 I 1926 r., s. 6.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ APMG, Tit. II, nr 11, Kosztorys dotyczący remontu kościoła św. Ducha w Grudziądzu z dn. 2 IV 1926 r.

a następnie ponowne otynkowanie zaprawą wapienną. Dodatkowo oszacowano wymianę 16 częściowo zużytych nakryć filarowych i pokrycie ich dachówką holenderską. Ogólny koszt remontu został wyceniony na 5 tys. 600 złotych⁶⁰.

Do zorganizowanego w połowie kwietnia konkursu przetargowego przystąpiło kilka firm, m.in.: „Przedsiębiorstwo Pokrywania Dachów W. Kutowski” z ulicy Ogrodowej 39⁶¹, „Grudziądzkie Przedsiębiorstwo Budowlane Peikert Rysiewski”⁶², „dekarz M. Olkowski” z ul. Dworcowej⁶³, „Leon Gackowski, mistrz dekarSKI”, Grudziądz-Tuszewo⁶⁴ oraz „Franciszek Mansfeld, Przedsiębiorstwo Budowlane”, Plac 23 Stycznia⁶⁵. Przetarg na wykonanie prac murarskich wygrała oferta ostatniego przedsiębiorcy⁶⁶.

Całkowite koszty wykonanego remontu kościoła Ducha Świętego wyniosły 6 tys. zł⁶⁷. Odnowienie zewnętrznej elewacji kościoła poprawiło jego estetykę. W związku z tym w maju 1926 r. Towarzystwo Upiększenia Miasta wysłało poprzez Dyрекcję Seminarium Niemieckiego list do Wysokiego Kuratorium Szkolnego Okręgu Pomorskiego ponaglenie, aby odnowiło także gmach seminaryjny, ponieważ jego boczna ściana psuje efekt stworzony przez odrestaurowany kościół⁶⁸.

W związku z zamierzeniem przeprowadzenia sprawy sądowego przewłaszczenia kościoła Ducha Świętego na rzecz parafii św. Mikołaja rozpoczęto kompletowanie

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ Tamże, Kosztorys przetargowy Przedsiębiorstwa Pokrywania Dachów W. Kutowski dotyczący remontu kościoła św. Ducha w Grudziądzu z dn. 15 IV 1926 r.

⁶² Tamże, Kosztorys przetargowy Przedsiębiorstwa Budowlanego Peikert Rysiewski dotyczący remontu kościoła św. Ducha w Grudziądzu z dn. 16 IV 1926 r.

⁶³ Tamże, Kosztorys przetargowy dekarza M. Olkowskiego dotyczący remontu kościoła św. Ducha w Grudziądzu z dn. 16 IV 1926 r.

⁶⁴ Tamże, Kosztorys przetargowy mistrza dekarzkiego Leona Gackowskiego dotyczący remontu kościoła św. Ducha w Grudziądzu z dn. 16 IV 1926 r.

⁶⁵ Tamże, Kosztorys przetargowy Przedsiębiorstwa budowlanego Franciszka Mansfelda dotyczący remontu kościoła św. Ducha w Grudziądzu z dn. 16 IV 1926 r.

⁶⁶ W czasie remontu do parafii dotarła wiadomość, że przedsiębiorca jest w trakcie rozprawy sądowej w charakterze dłużnika. Sprawa toczyła się już od 30 grudnia 1925 r. i oskarżony przez firmę „Przechowo” Młyny i Tartaki parowe, przegrał już dwie rozprawy sądowe. Aby nie utracić pieniędzy na rzecz zasądzanego wyroku, F. Mansfeld zaczął cedować swoje zarobki, jak i oszczędności na osoby trzecie, czego przykładem były pisma przesłane przez niego do parafii w maju 1926 r. Dodatkowo w trakcie procesu ustalono, że oskarżony był także zadłużony w Magistracie z powodu nieopłacania składek na ubezpieczenie inwalidowe. Prace murarskie i cedowanie wynagrodzenia za ich wykonanie spowodowało, że ks. B. Dembek, jako przewodniczący DK, został włączony w rozprawę sądową. Tamże: Pismo Franciszka Mansfelda do DK z dn. 8 V 1926 r.; List firmy „Przechowo” Młyny i Tartaki do ks. B. Dembka z dn. 3 VII 1926 r.; Pismo z Urzędu egzekucyjnego Magistratu do ks. B. Dembka, L.dz. I 5.2238/26 z dn. 19 X 1926 r.; Pismo adwokatów Spitzera i Pehra do ks. B. Dembka z dn. 26 VI 1926 r.; Pismo adwokatów Spitzera i Pehra do ks. B. Dembka z dn. 17 XI 1926 r.

⁶⁷ Tamże, List ks. B. Dembka przesłany do Generalnego Wikariatu Diecezji Chełmińskiej z dn. 31 XII 1927 r.

⁶⁸ Tamże, Pismo Towarzystwa Upiększenia Miasta przesłane do Kuratorium Szkolnego Okręgu Pomorskiego, L.dz. 252/26 z dn. 11 V 1926 r.

dokumentów i planów kościoła Ducha Świętego oraz planów i rysunków kościoła św. Krzyża⁶⁹. W lutym 1927 r. ppłk M. Hornowski, Szef Budownictwa OK VIII, uzyskawszy te dokumenty, odniósł się w MSWojsk. w Warszawie, gdzie uzyskał informację, że ze względu na to, iż kościół Ducha Świętego w Grudziądzu został przekazany parafii św. Mikołaja poprzez Okręgową Dyрекcję Robót Publicznych, przewłaszczenie kościoła należało więc do kompetencji Ministerstwa Robót Publicznych i do tego urzędu DK powinien się zwrócić z odpowiednim wnioskiem⁷⁰. Pismo takie złożono 27 czerwca 1927 r. Proszono w nim, aby Wydział Robót Publicznych zechciał poczynić dalsze kroki w celu przewłaszczenia kościoła Ducha Świętego. Do dokumentu załączono cztery plany sytuacyjne kościoła oraz kilka pism⁷¹. Po jego otrzymaniu Wojewódzki Wydział Robót Publicznych przesłał je do Wydziału Spraw Wyznaniowych⁷².

Pod koniec listopada 1927 r. w trakcie prac przygotowawczych do rozprawy przewłaszczeniowej, Sąd Powiatowy w Grudziądzu wydał decyzję, że z powodu braku księgi wieczystej kościoła Ducha Świętego w Grudziądzu ze względów proceduralnych nie można wyznaczyć terminu do jego przewłaszczenia. Dozór Kościelny musiał więc dostarczyć wyciąg z matrykuły i odpisów gruntów oraz mapę z miejscowego Urzędu Katastralnego, aby takową księgę założyć. Ponadto pełnomocnik przekazujący nieruchomość na rzecz parafii św. Mikołaja musiał przedłożyć pełnomocnictwo od kompetentnej władzy (Skarb Państwa, Fiskus Wojskowy), zezwalającej i upoważniającej do przeniesienia nieruchomości. Dopiero po otrzymaniu tych dokumentów można było wyznaczyć termin rozprawy sądowej powołanej do przewłaszczenia kościoła Ducha Świętego na rzecz parafii św. Mikołaja⁷³.

Jeszcze przed prawnym przekazaniem kościoła, na podstawie rozporządzenia z 6 marca 1928 r. wpisany został on do rejestru zabytków wraz z następującymi grudziądzkimi obiektami: kościół poklasztorny jezuitów pw. św. Franciszka Ksawerego, mury miejskie (w tym Brama Wodna, mury przy ul. Zamkowej, mury przy Trynce, wieżyczka wodna), wieża Klimek, zespół klasztorny siostr benedyktynek, kościół pw. św. Mikołaja, ratusz dawnej kolegiaty jezuickiej, kościół reformatów pw. Krzyża Świętego⁷⁴.

⁶⁹ Tamże, Prośba Okręgowego Szefostwa Budownictwa nr VIII skierowana do DK, L.dz. 1058/27 Adm. z dn. 4 II 1927 r.

⁷⁰ APB UWPT, sygn. 6/4/3434, Pismo Okręgowego Szefostwa Budownictwa nr VIII do DK, L.dz. 4923/27 Adm. Bud. z dn. 23 V 1927 r.

⁷¹ Tamże, Pismo DK do Wydziału Robót Publicznych, L.dz. 319/27 z dn. 27 VI 1927 r.

⁷² Tamże, Pismo Wydziału Robót Publicznych do Wydziału Spraw Wyznaniowych, L.dz. 2278 z dn. 14 VII 1927 r.

⁷³ APMG, Tit. II, nr 11, Uchwała Sądu Powiatowego, 5.RWp.35/27 z dn. 23 XI 1927 r.

⁷⁴ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 III 1928 r. o opiece nad zabytkami, Dz.U. 1928, nr 29, poz. 265.

Po spełnieniu wszystkich wymaganych aprobat i procedur⁷⁵ oraz wpisaniu kościoła Ducha Świętego do księgi wieczystej 21 kwietnia 1928 r. w Sądzie Powiatowym dokonano prawnego przejęcia kościoła Ducha Świętego. W rozprawie władze wojskowe reprezentowali: ppłk Rudolf Fiałka i kierownik Wydziału Administracyjnego w Szefostwie Budownictwa OK VIII Roman Nieciecki; z ramienia DK przybyli: przewodniczący ks. B. Dembek, zastępca przewodniczącego A. Ruchniewicz i sekretarz W. Korzeniewski⁷⁶. Od tej chwili, kościół Ducha Świętego wszedł pod prawną zależność parafii św. Mikołaja⁷⁷.

W 1928 r. obok powyżej wymienionych członków w skład DK wchodził: Stanisław Wodwud – zastępca sekretarza, Kasper Barańczak – dyrektor Powiatowej Kasy Chorych, Bona – wójt z Małego Tarpna, Bońkowski – urzędnik Banku Polskiego, Chudyszewicz – mistrz kotlarski, Gączyzewicz – mistrz szewski, Lange – kupiec, Rost – cechmistrz krawiecki oraz wiceprezes Pomorskiej Izby Rzemieślniczej i Tutlewski – urzędnik kolejowy. Skarbnikiem kasy kościelnej został Jan Biniek. Na tej korporacji spoczywał obowiązek starania się o należyte utrzymanie kościołów parafialnych i wszystkiego, co do nich przynależy. Parafia grudziądzka w 1928 r. liczyła około 46 tys. dusz⁷⁸.

ODNOWIENIE KOŚCIOŁA DUCHA ŚWIĘTEGO

We wnętrzu kościoła, mimo pozornej skromności, znajdowało się kilka zabytków o nieprzeciętnej wartości artystycznej. Były to: ołtarz, odrzwia wejściowe oraz ławki o bardzo pięknych rokokowych licówkach, na których znajdowały się malowidła olejne wyobrażające sceny alegoryczne⁷⁹. W trosce o ich zachowanie i z chęci umieszczenia ich w odpowiednim tle postanowiono przystąpić do restauracji wnętrza kościoła. Chodziło przede wszystkim o nadanie wnętrzu takiej oprawy malarskiej, która konsekwentnie podkreślałaby styl oraz strukturę całości, nie usuwając w cień piękna istniejących zabytków. Aby także „przez nadanie kościołowi pięknego i miłego wyglądu, przeznaczyć świątynię na specjalne, uroczystościowe i reprezentacyjne nabożeństwa”⁸⁰.

W celu wyceny usługi zwrócono się do Pomorskiej Szkoły Sztuk Pięknych o sporządzenie kosztorysu wykonania w kościele polichromii. Dnia 16 sierpnia 1930 r. dyrektor szkoły Waław Szczęblewski przesłał parafii kosztorys. Zaplanowano wy-

⁷⁵ APMG, Tit. II, nr 11, List ks. B. Dembka do Generalnego Wikariatu Diecezji Chełmińskiej z dn. 31 XII 1927 r.

⁷⁶ *Diecezja chełmińska: zarys...*, s. 311; „Goniec Nadwiślański” (dalej: GN), nr 97 z 26 IV 1928 r., s. 7.

⁷⁷ *Parafia Grudziądzka, [w:] Kościoły...*, s. 25.

⁷⁸ Tamże, s. 25–26.

⁷⁹ SP, nr 181 z 6 VIII 1936 r., s. 4.

⁸⁰ GN, nr 97 z 26 IV 1928 r., s. 7.

konanie około tysiąca metrów kwadratowych polichromii na suficie i ścianach kościoła⁸¹. Za najbardziej praktyczną i trwałą metodę uznano polichromię kazeinową⁸². Kosztorys obejmował oczyszczenie ścian i sufitu ze starej farby, zakup nowej farby i kazeiny, zakup potrzebnego materiału i narzędzi, koszt robocizny, koszty administracyjne, Kasę Chorych, ubezpieczenie oraz wypożyczenie rusztowania z opłatą za jego ustawienie. Ogólny sugerowany koszt wykonania malowideł został wyceniony na 4 tys. 870 złotych⁸³.

Ponieważ koszty remontu były wysokie, a parafia miała też inne potrzeby, decyzja o rozpoczęciu renowacji kościoła Ducha Świętego została odłożona.

W przeszłości kilkakrotnie dochodziło w kościele do aktów wandalizmu i kradzieży⁸⁴, dlatego w czerwcu 1930 r. utworzono przy świątyni straż honorową złożoną z wiernych obojga płci, którzy wzięli na siebie obowiązek czuwania w godzinach otwarcia nad jej bezpieczeństwem⁸⁵.

W 1930 r. dotychczasowy proboszcz parafii pw. św. Mikołaja ks. B. Dembek mianowany został biskupem pomocniczym diecezji łomżyńskiej ze stolicą tytularną Troas⁸⁶. W Teatrze Miejskim miała miejsce uroczysta pożegnalna akademie ku jego czci⁸⁷. Nowym proboszczem grudziądzkiej fary został ks. Bolesław Partyka.

Od listopada 1932 r. z inicjatywy dzieci i młodzieży z pobliskich szkół zainicjowano w lokalnej prasie formę „łańcuszka” wpłat na renowację kościoła Ducha Świętego. Osoby wpłacające na ten cel drobne sumy pieniędzy (0,50 i 1,00 zł), nominowały swoich znajomych do naśladowania. Kolejne osoby chętnie brały udział w akcji, traktując ją jako formę zabawy, a nominację jako punkt honoru⁸⁸. W prasie zaczęły się pojawiać informacje o wpłatach przedsiębiorców, instytucji i związki grudziądzkich, np. firma Włoskie lody „Umberto Gei”, ul. Mickiewicza – przekazała 20 zł; J. Zajączkowski, mistrz piekarski, ul. Mickiewicza – 10 zł; Towarzystwo Urzędników Komunalnych – 10 zł; Związek Bokserów – 3 zł; „Sokół” Gniazdo II Grudziądz

⁸¹ APMG, Tit. II, nr 11, Kosztorys przesłany przez Pomorską Szkołę Sztuk Pięknych do ks. B. Dembka z dn. 16 VIII 1930 r.

⁸² Według dopisku W. Szczeblewskiego na kosztorysie: kazeina jest „odporna na wilgoć i zmianę temperatury, która przy przepelnionym kościele jest nieunikniona. Ponieważ odnośny kościół jest stosunkowo niski, należy się spodziewać pocenia ścian. Farba klejowa aczkolwiek nie wytrzymuje tej wytrzymałości co farba kazeinowa, to jednak ze względu na to, że kościół będzie ogrzewany może ją w całej pełni zastąpić, a jednak jest tańsza. W farbie klejowej spoiwem jest klej. Klej pod względem zmiany temperatury butwieje, niszczy się i z biegiem czasu farba się ściera. Natomiast kazeina [...] przez częstsze zwilżenia twardnieje”. Tamże.

⁸³ Tamże.

⁸⁴ GN, nr 21 z 26 I 1928 r., s. 8.

⁸⁵ Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, Dział Akt Parafialnych (dalej: ADP DAP), sygn. G, Ogłoszenia duszpasterskie parafii św. Mikołaja w Grudziądzu, Ogłoszenie parafialne z dn. 15 VI 1930 r.

⁸⁶ K. Krasowski, dz. cyt., s. 52–53; Ks. *Prałat Bernard Dembek...*, s. 6; GN, nr 181 z 7 VIII 1930 r., s. 5.

⁸⁷ ADP DAP, sygn. G, Ogłoszenie parafialne z dn. 28 IX 1930 r.

⁸⁸ GN, nr 266 z 18 XI 1932 r., s. 8.

– 5 zł⁸⁹. Również wszystkie ofiary z kolekty zbierane podczas nabożeństw w kościele Ducha Świętego przeznaczane były na odnowienie tej świątyni, dodatkowo cel ten wspierały czynsze dzierżawne ławek kościelnych.

Na początku 1933 r. wykonanie polichromii powierzono artyście malarzowi Stefanowi Wojciechowskiemu, absolwentowi Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, którego projekt został zaaprobowany przez kurię biskupią i urząd konserwatorski⁹⁰. W kontrakcie artysta wycenił swoją pracę na 7 tys. zł. Wykonanie zlecenia warunkował także zastrzeżeniami, że prace przygotowawcze, tj. usunięcie starego malowania lub nowe otynkowanie ścian miały być przeprowadzone po uzgodnieniu z nim przez innego kontrahenta. Do zamawiającego nalażało także zorganizowanie rusztowań⁹¹.

W związku z rosnącymi kosztami remontu, 29 stycznia 1933 r. ks. proboszcz B. Partyka wystosował w gazetach apel do mieszkańców miasta, w którym podziękował za dotychczasowe dowody szczodrości, stwierdzając: „z radością należy powitać odruchową akcję Społeczeństwa Grudziądzkiego, aby nareszcie choć spróbować, co się zrobić da. Rozpoczęto już od mniejszych ofiar. Darowano piękne stuły, złożono się na zakupienie krzyża, rozpoczęto łańcuch w prasie, w tych dniach każe pan mecenas Sielski zastąpić bardzo już zniszczoną posadzkę w zakrystii nową podłogą...⁹². Zapowiedział także powstanie nowego komitetu: „Jeżeli dużo zdziałały chlubnie zapisane Stowarzyszenia jak Towarzystwo Upiększenia Miasta itd., to czemu nie miałyby dokonać Towarzystwo Upiększenia czy odnowienia kościoła tego niezbyt [w stosunku do innych wydatków społeczeństwa w czasie kryzysu – dop. S.K.] kosztownego dzieła⁹³.”

Ponieważ zbierane przez ponad dwa kolekty na mszach świętych, łańcuszki prasowe⁹⁴ i roczne oraz półroczne wpływy z dzierżawy ławek nie dały wystarczających przychodów, w celu ich zwiększenia uznano za konieczne uatrakcyjnienie zbiórki. Od 6 do 9 kwietnia w Teatrze Miejskim o godz. 20.00 odbywały się misteria pasyjne *Ecce Homo*⁹⁵, natomiast 26 kwietnia w budynku „Tivoli” wystawiono dramat misyjny *pt. Zwycięstwo*, który został przygotowany przez koło ministrantów przy farze. Wystawiono dwa biletowane spektakle (dla dzieci i dla dorosłych). Dochód z biletów przeznaczony został na odnowienie kościoła Ducha Świętego⁹⁶.

W celu koordynacji i organizacji bardziej zaawansowanych działań, zmierzających do zgromadzenia funduszy na wyremontowanie kościoła Ducha Świętego,

⁸⁹ GN, nr 145 z 24 VI 1936 r., s. 9.

⁹⁰ SP, nr 181 z 6 VIII 1936 r., s. 4.

⁹¹ APMG, Tit. II, nr 11, Oferta wykonania polichromii z dn. 3 I 1933 r.

⁹² GN, nr 24 z 29 I 1933 r., s. 10.

⁹³ Tamże, s. 10.

⁹⁴ Młodzież gimnazjum im. Bolesława Chrobrego złożyła na cel odnowienia kościoła 300 zł, natomiast z kucia łańcucha, podtrzymywanego między młodzieżą gimnazjum żeńskiego i gimnazjum im. Bolesława Chrobrego, wpłynęło 200 zł. SP, nr 107 z 7 V 1936 r., s. 7.

⁹⁵ SP, nr 82 z 7 IV 1936 r., s. 5.

⁹⁶ ADP DAP, sygn. G, Ogłoszenie parafialne z dnia 19 IV 1936 r.

proboszcz parafii św. Mikołaja utworzył zapowiadany już przez niego w prasie Komitet Odnowienia Kościoła św. Ducha w Grudziądzu (dalej: KOKŚD). W jego skład weszli: S. Wodwud – prezes, Kazimierz Karow – wiceprezes, J. Binek – skarbnik oraz członkowie: cechmistrz Zajączkowski, Herczyński i Kunz⁹⁷. 11 maja 1936 r. w lokalu „Caritasu” zorganizowano zebranie komitetu wykonawczego Wielkiego Festynu Parafialnego. Jego członkowie rozdzielili między siebie poszczególne funkcje przygotowawcze⁹⁸.

Pod koniec maja odbyło się zebranie przedstawicieli miejscowych cechów rzemieślniczych, na którym jednogłośnie uchwalono poparcie dla komitetu odnośnie do odnowienia kościoła. Obecni na zebraniu starsi cechów postanowili przeprowadzić ogólną zbiórkę dobrowolnie składanych ofiar pieniężnych i darów w naturze, przeznaczając równocześnie wartościowe fanty na loterię podczas planowanego festynu. Poszczególne cechy delegowały także w skład komitetu wykonawczego po trzech przedstawicieli, aby wspólnym wysiłkiem osiągnąć jak najlepsze rezultaty⁹⁹.

Już 7 czerwca 1936 r. KOKŚD zorganizował na boisku miejskim Wielki Festyn Parafialny, z którego cały zysk przeznaczony został na odnowienie kościoła. Wstęp dla dorosłych wynosił 25 gr, natomiast dla dzieci i wojskowych 10 gr¹⁰⁰.

Podczas festynu wystąpiły uczennice szkół powszechnych im. Królowej Jadwigi, Marii Curie-Skłodowskiej i szkoły zawodowej, które wspólnie wykonały kilka tańców narodowych. Rozpoczęto także „licytację amerykańską” pięknej leżanki ofiarowanej przez miejscowy cech siodlarsko-tapicerski. Z powodu ulewnego deszczu festyn przerwano¹⁰¹.

Termin kontynuacji tak udanie rozpoczętej imprezy został wyznaczony na 15 sierpnia (uroczystość Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny), tym razem w ogrodzie „Tivoli” przy ul. Legionów, aby w razie niepogody można było schronić się w budynku¹⁰².

W środę 24 czerwca 1936 r. w lokalu konferencyjnym „Caritasu” przy ul. 3 Maja odbyło się zebranie KOKŚD, podczas którego podsumowano jego działalność. Według obliczeń festyn i dotychczasowe wpływy kasowe przyniosły 2271,64 zł, które zostały złożone na koncie komitetu w Miejskiej Komunalnej Kasie Oszczędności¹⁰³. Podczas zebrania przyjęto także pomoc budowniczego Ochoty, który zaofiarował swą bezinteresowną współpracę w nadzorze robót oraz dyrektora Pomorskich Zakładów Ceramicznych inż. Józefa Handzelewicza, który przekazał rusztowanie i wapna potrzebne do remontu¹⁰⁴.

⁹⁷ GN, nr 151 z 2 VII 1936 r., s. 9; SP, nr 33 z 9 II 1936 r., s. 10.

⁹⁸ SP, nr 112 z 13 V 1936 r., s. 7.

⁹⁹ SP, nr 126 z 30 V 1936 r., s. 7.

¹⁰⁰ ADP DAP, sygn. G, Ogłoszenie parafialne z dn. 7 VI 1936 r.

¹⁰¹ GN, nr 135 z 11 VI 1936 r., s. 10.

¹⁰² GN, nr 149 z 28 VI 1936 r., s. 11; GN, nr 151 z 2 VII 1936 r., s. 9.

¹⁰³ GN, nr 151 z 2 VII 1936 r., s. 9.

¹⁰⁴ SP, nr 152 z 2 VII 1936 r., s. 7.

Towarzystwo Ogródków Działkowych i Kąpieli Słonecznych mające swoją siedzibę przy ul. Cegielnianej poinformowało, że 2 sierpnia 1936 r. zorganizuje na terenie ogródków wielki festyn na rzecz odnowienia kościoła Ducha Świętego. Ofiarowało także na ten cel 50 złotych¹⁰⁵.

W związku z dalszymi planami KOKŚD uchwalił pomysł, aby zorganizować wielki koncert religijny w kościele św. Mikołaja. Wydarzenie to zaplanowano wstępnie na początek października 1936 r.¹⁰⁶

Na następnym posiedzeniu, 1 lipca 1936 r., w lokalu „Caritas” KOKŚD rozszerzył swój skład o sekretarza redaktora Kunza seniora, zastępcę sekretarza dr. Wienieckiego oraz ks. K. Okrója¹⁰⁷. Podsumowano dotychczasowe wpływy kasowe na cel odnowy kościoła¹⁰⁸. Omówiono i ustalono także program kiermaszu ludowego, który jako kontynuacja przerwanej przez deszcz festynu z 7 czerwca, miał się odbyć w sobotę 15 sierpnia w ogrodach i budynkach „Tivoli”¹⁰⁹.

Wykorzystując letnią przerwę w szkołach, i tym samym zmniejszenie liczby nabożeństw w kościele Ducha Świętego, w lipcu 1936 r. rozpoczęto prace renowacyjne w świątyni. Od 7 lipca kolekty na cel remontu były zbierane w trakcie nabożeństw w farze¹¹⁰.

W celu przybliżenia wiernym, jak w przyszłości będą wyglądały polichromie namalowane na ścianach i suficie odnowionego kościoła Ducha Świętego, jeszcze przed festynem wynajęty do ich stworzenia artysta malarz S. Wojciechowski stworzył fragment, który został wystawiony w Domu Towarowym Korzeniewskich przy Rynku Głównym¹¹¹.

Prace nad odnowieniem świątyni postępowały. Konieczne okazało się otynkowanie ścian, przygotowanie nowej ambony i nowych stacji Drogi Krzyżowej, zreperowanie ławek i odświeżenie ołtarzy¹¹².

Na początku sierpnia w salce „Caritasu” przy ul. 3 Maja odbyło się kolejne zebranie KOKŚD, na którym po sprawozdaniach poszczególnych członków z dotychczasowej działalności, omówiono szczegółowy program wielkiego kiermaszu ludowego zaplanowanego na 15 sierpnia. Wziął w nim udział nowo mianowany proboszcz parafii św. Mikołaja, ks. Antoni Pastwa, który zapoznał się z wynikami dotychczasowych prac w kościele Ducha Świętego i przeczytał podziękowanie byłego proboszcza dla komitetu za dotychczasową działalność¹¹³.

¹⁰⁵ Tamże, s. 7.

¹⁰⁶ GN, nr 151 z 2 VII 1936 r., s. 9.

¹⁰⁷ GN, nr 154 z 5 VII 1936 r., s. 9.

¹⁰⁸ „Dziennik Bydgoski” (dalej: DB), nr 154 z 5 VII 1936 r., s. 8.

¹⁰⁹ GN, nr 154 z 5 VII 1936 r., s. 9; DB, nr 166 z 19 VII 1936 r., s. 10.

¹¹⁰ ADP DAP, sygn. G, Ogłoszenie parafialne z dnia 12 VII 1936 r.

¹¹¹ Tamże, Ogłoszenie parafialne z dn. 2 VIII 1936 r.

¹¹² Tamże, Ogłoszenie parafialne z dn. 15 VIII 1936 r.

¹¹³ DB, nr 183 z 8 VIII 1936 r., s. 7.

Termin festynu parafialnego ze względu na uroczystości związane ze świętem narodowym został przeniesiony na następny dzień, czyli 16 sierpnia 1936 r.¹¹⁴ Przy rekordowo licznym udziale publiczności w ogrodzie „Tivoli” odbył się festyn, który przyniósł kasie Komitetu aż 1378,55 złotych¹¹⁵.

Na początku września w Ratuszu zorganizowano zebranie KOKŚD, podczas którego zostały dopracowane szczegóły następnego muzycznego wydarzenia, mającego na celu zebranie środków pieniężnych na odnowienie kościoła. Był to odegrany po raz pierwszy w Grudziądzu „Koncert Religijny”¹¹⁶. Podczas zebrania ze względu na szybki tok prac remontowych w kościele, ustalono ich zakończenie na październik¹¹⁷.

„Koncert Religijny”, rozpoczął się w niedzielę 11 października 1936 r. o godz. 18.00 w farze¹¹⁸. Na wstępie ks. Pastwa wygłosił przemówienie. Następnie ks. proboszcz parafii z Linowa, Dreszler, zagrał na organach toccatę D-moll J. S. Bacha. Śpiewający barytonem artysta Józef Gaczyński z Poznania wraz z akompaniującym mu płk. Egonem de Frenblem z Grudziądza, wykonał O *Władco Świata* S. Moniuszki oraz *Zmartwychwstał Pan* S. Rachmaninowa. Połączone chóry męskie z Grudziądza, Towarzystwa Śpiewaczego „Echo” i Kolejowego Przysposobienia Wojskowego „Sygnał” z akompaniamentem ks. Dreszlera, pod batutą P. Malinowskiego wykonały utwór F. Schuberta *Sanctus*. Kolejno wystąpił uczeń Grudziądzkiego Konserwatorium Muzycznego Stanisław Topoliński, który odegrał na skrzypcach melodię G-dur Saint Saensa i kawatynę J. Raffa. F. Raczyńska przy akompaniamencie ks. Dreszlera wykonała *Modlitwę* T. Hertza, *Na skrzydłach pieśni* Studzińskiego oraz *Agnus Dei* Mozarta. We tróję, wraz z grającym na skrzypcach S. Topolińskim, wykonali *Ave Verum Corpus* Mozarta. Następnie ks. Dreszler zagrał Sonatę e-moll A. Guilmanta. Koncert zakończył chór męski „Echo” pod dyрекcją P. Malinowskiego, śpiewając *Niebiosa głoszą* Ludwiga van Beethovena¹¹⁹.

Sprawozdanie kasowe z koncertu przygotował skarbnik parafii J. Binek. Po odliczeniu kosztów, dochód na rzecz odnowienia kościoła wyniósł 1127 złotych¹²⁰.

Tydzień później, w niedzielę 18 października o 20.00 w Teatrze Miejskim odbyła się „Akademia ku czci ks. Piotra Skargi” z okazji 400 rocznicy jego urodzin. Uroczy-

¹¹⁴ ADP DAP, sygn. G, Ogłoszenie parafialne z dn. 15 VIII 1936 r.

¹¹⁵ DB, nr 192 z 20 VIII 1936 r., s. 8.

¹¹⁶ DB, nr 208, z 8 IX 1936 r., s. 8.

¹¹⁷ ADP DAP, sygn. G, Ogłoszenie parafialne z dn. 13 IX 1936 r.; DB, nr 211 z 11 IX 1936 r., s. 10.

¹¹⁸ Tamże, Ogłoszenie parafialne z dn. 28 IX 1936 r. Ceny biletów kolportowanych przez kancelarię parafialną uzależnione były od miejsca na widowni i kształtowały się następująco: miejsce w bocznych Stellach Prezbiterium – 5,00 zł; krzesło w Prezbiterium – 2,00 zł; miejsce w ławkach nawy głównej i bocznej – 1,00 zł; miejsca stojące w nawie głównej i bocznej – 0,50 zł. APMG, Tit. II, nr 12, Zaproszenie na koncert religijny na odnowienie wnętrza kościoła św. Ducha z dn. 11 X 1936 r.

¹¹⁹ APMG, Tit. II, nr 12, Zaproszenie... z dn. 11 X 1936 r.

¹²⁰ Sprzedano 688 biletów, z tego: po 50 gr na sumę 344 zł, po 1 zł na sumę 331 zł, po 2 zł na sumę 342 zł oraz po 5 zł na sumę 140 zł. GN, nr 254 z 31 X 1936 r., s. 7; DB, nr 256 z 3 XI 1936 r., s. 7.

stość nie była biletowana, jednak w czasie jej trwania zbierano dobrowolne datki na pokrycie kosztów, a zysk przeznaczony został na prace przy kościele¹²¹.

Po 18 października zatrudniona przez KOKŚD Pomorska Elektrownia Krajowa „Gródek” rozpoczęła montowanie elektrycznego ogrzewania w kościele¹²².

Dnia 27 października w salce parafialnej przy farze zorganizowano zebranie KOKŚD, w czasie którego, poza podsumowaniem koncertu kościelnego, podjęto decyzję o zorganizowaniu kolejnego koncertu w dniu patrona parafii św. Mikołaja, 6 grudnia. Profesor Dyzis proponował, aby sprowadzić chór archikatedralny z Poznania, który pod dyrekcją ks. Wacława Kazimierza Gieburowskiego zdobył światową sławę¹²³. Nie udało się go jednak sprowadzić. W zamian wystąpił chór katedralny z Pelplina, przy współudziale zaproszonego z Poznania śpiewaka solisty¹²⁴.

W czasie świąt Bożego Narodzenia zorganizowano wieczór kolęd, a w Wielkim Poście – koncert wielkopostny¹²⁵.

Prace w kościele Ducha Świętego dobiegały końca. Na 22 listopada zaplanowano uroczyste otwarcie świątyni. W zapowiedziach uroczystości proszono o dalsze dary, tak wielce potrzebne do całkowitego wykończenia prac restauracyjnych¹²⁶.

Dnia 22 listopada 1936 r. w całkowicie wypełnionym kościele św. Mikołaja odbyło się dziękczynne nabożeństwo odprawione przez byłego proboszcza ks. Partykę z Pelplina. Okolicznościowe kazanie wygłosił ówczesny proboszcz parafii farnej ks. Pastwa, który nakreślił historię kościoła Ducha Świętego oraz przedstawił poszczególne etapy akcji remontowej, podziękował zarządowi miasta na czele z prezydentem J. Włodkiem, władzom, duchowieństwu, prasie, członkiniom Stowarzyszenia św. Wincentego à Paulo, cechom, zrzeszeniom, bractwom, dyrekcjom szkół, młodzieży szkolnej oraz wszystkim ofiarodawcom za pokazaną pomoc i współpracę. Ksiądz Pastwa na zakończenie prosił wszystkich o dalszą życzliwość dla poczynań Rady Parafialnej i Komitetu.

Po uroczystych nieszporach odprawionych przez ks. Partykę, o godzinie 19.00 w asyście księży Kądzieli i Okroja oraz licznego miejscowego duchowieństwa, wyruszyła procesja z Najświętszym Sakramentem do odnowionego kościoła Ducha Świętego. Modły dziękczynne zakończone odśpiewaniem *Te Deum*, celebrował ks. Partyka, który ze stopni ołtarza raz jeszcze podziękował wszystkim katolikom grudziądzkim, którzy przyczynili się do odnowienia świątyni¹²⁷.

Odrestaurowany kościół zachwycał swoim wyglądem. Kolorystycznie stonowane barwy ścian tworzyły tło dla odnowionych: ołtarza, ambony, ławek i chóru. Zamontowano również światło elektryczne oraz elektryczne ogrzewanie. W ołtarzu głównym

¹²¹ GN, nr 241 z 16 X 1936 r., s. 10.

¹²² ADP DAP, sygn. G, Ogłoszenie parafialne z dnia 18 X 1936 r.; SP, nr 71 z 27 III 1938 r., s. 7.

¹²³ GN, nr 254 z 31 X 1936 r., s. 7.

¹²⁴ GN, nr 260 z 7 XI 1936 r., s. 6; DB, nr 256 z 3 XI 1936 r., s. 7.

¹²⁵ GN, nr 254 z 31 X 1936 r., s. 7.

¹²⁶ GN, nr 271 z 20 XI 1936 r., s. 7; DB, nr 271 z 20 XI 1936 r., s. 8.

¹²⁷ GN, nr 275 z 25 XI 1936 r., s. 8.

Il. 2. Wnętrze odrestaurowanego kościoła pw. Ducha Świętego w 1939 r.

Źródło: zbiory Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, sygn. MG/IK/1955.

znajdowały się dwa obrazy. Górny przedstawiał *Wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny*, poniżej był XVIII-wieczny obraz *Zesłanie Ducha Świętego*¹²⁸. Bogata polichromia na sklepieniu wykonana w stylu barokowym przez S. Wojciechowskiego pomyślana

¹²⁸ Na uwagę zasługuje temat obrazu *Zesłania Ducha Świętego*, którego umiejscowienie w ołtarzu głównym po generalnym remoncie zostało dostatecznie udokumentowane zarówno wzmiankami prasowymi, jak i fotografią (zob. il. 2). Problematyczny staje się jednak moment umieszczenia tego obrazu w tym miejscu, gdyż w wydanej w 1928 r. książce *Kościoty i klasztory grudziądzkie* na s. 42 znalazł się szkic ołtarza głównego ze znajdującym się w nim zarysem dolnego obrazu, ukazującym inny wizerunek. Prawdopodobnie był to obraz przedstawiający Chrystusa błogosławiącego, który był pozostałością po ewangelickim okresie użytkowania świątyni. Zatem pomiędzy 1928 a 1936 r. nastąpiła wymiana obrazów w ołtarzu głównym. Kwestia ta wymaga jednak dokładniejszej i głębszej analizy niezwiązanej bezpośrednio z tematem artykułu.

została jako rozwarte niebo z Duchem Świętym pośrodku, otoczonym tworzącymi wieniec aniołami, rozrzucającymi po całym stropie kwiaty. Efektowne sklepienie kościoła oddzielał od ścian bogaty fryz, przerywany tarczami wyobrażającymi symbole sakramentów świętych. Całość została utrzymana w stylu późnego baroku. Polichromia wykonana została techniką temperową, dającą większą gwarancję trwałości. Boki ambony, chóru i ławek dzięki symbolicznym rysunkom i motywom, również zostały wykonane w stylu barokowym¹²⁹.

Pomimo uroczystego oddania świątyni, pozostało jeszcze wiele pracy. Najważniejsze były nowe stacje Drogi Krzyżowej, których projekt prezentowano we wnętrzu. Ich zakup miał pochłonąć około 1300 zł¹³⁰. W kościele potrzebne były nowe witraże, dywan przed ołtarz, lichtarze oraz maty kokosowe na kamienną posadzkę¹³¹. Planowano także ponowne otynkowanie elewacji¹³².

Od niedzieli 29 listopada 1936 r. w kościele Ducha Świętego przywrócono odprawianie nabożeństw w normalnym trybie kalendarzowym. Zmieniła się jedynie godzina niedzielnej mszy w języku polskim, z godziny 12.00 na 12.15¹³³. Ofiara zebrana podczas nabożeństw nadal była przeznaczana na remont.

Dzień przed uroczystym oddaniem kościoła parafianom w ratuszu odbyło się zebranie KOKŚD, podczas którego ustalono plan przyszłych wydarzeń. Uczestniczyli w nim: ks. Pastwa, ks. Okroj, dyr. Instytutu Muzycznego – Zwierzchowski, prof. Dzius, dyr. Okręgu śpiewaczego – Paweł Malinowski, dyrygent Bloch, przedstawiciele prasy i członkowie Komitetu.

Powrócono do ustalania kolejnych koncertów. Na 6 grudnia, czyli w święto patrona parafii św. Mikołaja, zaplanowano występ chóru katedralnego z Pelplina pod batutą ks. Jana Wiśniewskiego. Na uroczystość Objawienia Pańskiego (6 I 1937 r.) w Teatrze Miejskim miał odbyć się koncert „Wieczór kolęd”, na którym miały zaprezentować się chóry „Echo”, pod batutą P. Malinowskiego oraz chór kościelny mieszany przy farze, pod batutą organisty Blocha. W planach był także koncert wielkopostny w farze. Na maj 1937 r. przewidywano ponadto zorganizowanie koncertu ku czci Królowej Korony Polskiej Najświętszej Maryi Panny, w którym miały wziąć udział połączone chóry żeńskie Grudziądza¹³⁴.

Wśród deklarowanych przez DK wydarzeń, które miały odbywać się w odrestaurowanym kościele Ducha Świętego, były doniosłe i specjalne uroczystości religijno-patriotyczne. Okazja nadarzyła się już cztery dni po uroczystym oddaniu świątyni:

¹²⁹ GN, nr 273 z 22 XI 1936 r., s. 8; GN, nr 1 z 1 I 1937 r., s. 10; SP, nr 181 z 6 VIII 1936 r., s. 4.

¹³⁰ ADP DAP, sygn. G, Ogłoszenie parafialne z dn. 10 I 1937 r.; DB, nr 9 z 13 I 1937 r., s. 9; SP, nr 10 z 14 I 1937 r., s. 7.

¹³¹ SP, nr 279 z 29 XI 1936 r., s. 9.

¹³² SP, nr 272 z 21 XI 1936 r., s. 8.

¹³³ ADP DAP, sygn. G, Ogłoszenie parafialne z dn. 22 XI 1936 r.

¹³⁴ GN, nr 273 z 22 XI 1936 r., s. 10.

26 listopada Państwowe Gimnazjum Żeńskie w Grudziądzu uroczyście świętowało nadanie szkole imienia Marii z Billewiczów Piłsudskiej oraz poświęcenie nowego sztandaru¹³⁵.

Uroczystości rozpoczęły się o godz. 10.00 nabożeństwem w kościele Ducha Świętego. Był on wypełniony uczennicami gimnazjum, rodzicami oraz tłumem wiernych. Specjalne miejsce przed ołtarzem zajęli przedstawiciele władz rządowych, wojskowych, miejskich, szkolnictwa, sądownictwa i prasy, na czele z Wojewodą Pomorskim Raczkiewiczem, gen. Sawickim i wizytatorem okręgu szkolnego pomorskiego Eustachewiczem. Obecny był również brat Marszałka J. Piłsudskiego, Kazimierz Piłsudski oraz Franciszek Billewicz. Po obu stronach ołtarza ustawiły się poczty sztandarowe miejscowych szkół średnich. Mszę świętą w asyście licznych duchowieństwa celebrował ks. bp Stanisław Okoniewski¹³⁶. Pieśni religijne wykonały uczennice gimnazjum żeńskiego¹³⁷.

Po nabożeństwie Biskup wygłosił podniosłe okolicznościowe kazanie, w którym mówił m.in.: „Tak, jak odnowiona została ta Świątynia Pańska, tak odnowiony został duch tego gimnazjum. Wy macie odebrać tego ducha mocy, tego ducha światłości, ażeby później móc spełnić w życiu zadanie bardziej doskonałe”. Dłuższe przemówienie poświęcił wielkiej matce Marszałka, Marii z Billewiczów Piłsudskiej, wspominając o jej patriotycznym duchu, wielkiej i niezłomnej woli. Kolejno uroczystości poświęcił nowy sztandar gimnazjum. Jego chrzestnymi zostali m.in: wojewoda pomorski Raczkiewicz wraz z żoną, żona prezydenta miasta J. Włodka, K. Piłsudski i F. Billewicz¹³⁸.

Dnia 6 grudnia 1936 r. w kościele św. Mikołaja odbył się „Koncert religijny” na rzecz odnowienia kościoła Ducha Świętego. Wykonał go Chór Katedralny Księżych Kleryków Seminarium Duchownego w Pelplinie, którym dyrygował znany ówczesnie kompozytor utworów religijnych ks. Jan Wiśniewski. Podczas uroczystości nastąpiła także introdukcja nowo obranego proboszcza fary ks. A. Pastwy¹³⁹.

Koncert poprzedziło przemówienie ks. Leona Dzienisza z Grudziądza. W części muzycznej wybrzmiały dzieła takich kompozytorów, jak: Domenico Zipoli, Giovanni Croce, Orlando di Lasso, *Tomás Luis de Victoria*, Claudio Casciolini, Mieczysław Surzyński, Peter Piel, Peter Griesbacher oraz Ludwigo van Beethoven¹⁴⁰.

¹³⁵ GN, nr 277 z 27 XI 1936 r., s. 8; DB, nr 277 z 27 XI 1936 r., s. 15.

¹³⁶ Stanisław Wojciech Okoniewski (1870–1944) pochodził z Wielkopolski (diec. gnieźnieńska). Święcenia kapłańskie przyjął w Poznaniu w 1895 r. Był wikariuszem w Biezdrowie, penitencjarzem katedry w Poznaniu, wydawcą i redaktorem „Przeglądu Kościelnego”, proboszczem w Bninie i Kościelcu. Konsekrowany na biskupa w Pelplinie 25 IV 1926 r. Diecezję objął 4 X 1926 r. Z upoważnienia episkopatu był autorem urzędowych tłumaczeń na język polski encyklik papieskich. Zmarł w Lizbonie. K. Krasowski, dz. cyt., s. 184–187; *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza*, red. K. Esden-Tempski, Toruń 1930, s. 84–85.

¹³⁷ GN, nr 277 z 27 XI 1936 r., s. 8; DB, nr 277 z 27 XI 1936 r., s. 15.

¹³⁸ Jak w przyp. 137.

¹³⁹ GN, nr 286 z 8 XII 1936 r., s. 7.

¹⁴⁰ ADP DAP, sygn. G, Ogłoszenie parafialne z dn. 1 XII 1936 r.

W nowym roku, 6 stycznia 1937 r. o godz. 17.00 w Teatrze Miejskim rozpoczął się bożonarodzeniowy koncert pod tytułem „Wieczór kolęd”¹⁴¹. Pomimo bogatego repertuaru, tym razem publiczność nie dopisała i przychody okazały się niższe od prognozowanych¹⁴².

Na początku lutego 1937 r. w salce parafialnej przy farze na zebraniu KOKŚD skarbnik komitetu Binek przedłożył szczegółowe sprawozdanie kasowe. Dotychczasowy ogólny dochód z imprez i zbiórek urządzonych na odnowienie kościoła Ducha Świętego wynosił 9724,36 zł. Wydatki remontowe wraz z instalacją elektrycznego ogrzewania pochłonęły około 18 500 zł. Zatem do spłaty zadłużenia pozostała jeszcze suma około 8700 zł¹⁴³.

Dnia 7 lutego 1937 r. w kościele św. Mikołaja, a tydzień później w kościele Ducha Świętego, odprawiono nabożeństwa w intencji wszystkich ofiarodawców i współpracowników odnowienia tej drugiej świątyni¹⁴⁴. Wówczas zgłosiło się sześciu ofiarodawców stacji Drogi Krzyżowej, którzy ufundowali po jednej stacji o wartości 90 złotych¹⁴⁵.

Staraniem KOKŚD 7 marca 1937 r. o godz. 18.00 odbył się „Pasyjny koncert religijny”, z którego dochód przeznaczono na spłatę długów za odnowienie kościoła Ducha Świętego¹⁴⁶. Program uroczystości był adekwatny do okresu Wielkiego Postu.

Koncert poprzedziło przemówienie proboszcza A. Pastwy. Następnie naprzemienne Wojskowa Orkiestra Piechoty pod batutą J. Guza, chór Seminarium Nauczycielskiego Męskiego dyrygowany przez Maternę oraz grający na organach ks. Dreszler z Linowa zaprezentowali utwory muzyczne popularnych kompozytorów: Leonarda Leo, Wolfganga Amadeusza Mozarta, Michaela Haydna, Aleksandra Guilmana czy Friedricha Wernera Bernera¹⁴⁷. Przychód z koncertu wyniósł 400 zł¹⁴⁸.

Z inicjatywy KOKŚD i za zgodą ks. Pastwy przez cały maj z wieży fary grudziądzkiej rano i wieczorem roznosiły się pieśni ku czci Matki Bożej – miało to przypominać wiernym o potrzebach parafii. Wykonywanli je członkowie orkiestry Stowarzyszenia Młodzieży Katolickiej przy farze. Młodzież grała na trąbkach i klarnetach¹⁴⁹.

Na konto KOKŚD sukcesywnie wpływały ofiary na spłatę zadłużeń powstałych po remoncie kościoła. Dla przykładu uczniowie gimnazjum im. Bolesława Chrobrego w Grudziądzu przeznaczyli na ten cel 50 zł¹⁵⁰.

¹⁴¹ GN, nr 302 z 30 XII 1936 r., s. 9.

¹⁴² GN, nr 6 z 10 II 1937 r., s. 7.

¹⁴³ DB, nr 27 z 4 II 1937 r., s. 6.

¹⁴⁴ ADP DAP, sygn. G, Ogłoszenie parafialne z dn. 7 II 1937 r.; DB, nr 30 z 7 II 1937, s. 10.

¹⁴⁵ DB, nr 27 z 4 II 1937 r., s. 6.

¹⁴⁶ DB, nr 30 z 7 II 1937 r., s. 10.

¹⁴⁷ APMG, Tit. II, nr 12, Zaproszenie na Koncert Wielkopostny z dn. 07 III 1937 r.; GN, nr 56 z 10 III 1937 r., s. 9.

¹⁴⁸ ADP DAP, sygn. G, Ogłoszenie parafialne z dn. 14 III 1937 r.; SP, nr 69 z 25 III 1937 r., s. 8.

¹⁴⁹ DB, nr 84 z 13 IV 1937 r., s. 9; SP, nr 82 z 10 IV 1937 r., s. 7.

¹⁵⁰ „Tygodnik Parafialny”, nr 26 z 27 VI 1937 r., s. 6.

Oprócz pomocy finansowej do parafii docierały także dary materialne. Anonimowy darczyńca przekazał na przykład do kościoła Ducha Świętego 18 świec ołtarzowych¹⁵¹.

Na początku marca 1938 r. w kościele Ducha Świętego odbył się kolejny koncert. Tym razem chór św. Cecylii z udziałem orkiestry symfonicznej wykonał pieśni religijne¹⁵².

Dnia 18 marca 1938 r. proboszcz fary ks. Pastwa przyjął delegację zarządu Chóru Męskiego „Echo”, która wręczyła mu 90 zł na ufundowaną przez chór stację Męki Pańskiej w kościele Ducha Świętego. Delegacja złożyła także ofiarę na mszę św. żalobną za spójność duszy zamordowanego „z ręki zbirą komunistycznego” proboszcza parafii w Luboniu pod Poznaniem, ks. Streicha¹⁵³.

Dnia 27 listopada 1938 r. w kościele Ducha Świętego na koncercie ku czci św. Cecylii, patronki muzyki kościelnej, wystąpiły chóry działające przy kościele Ducha Świętego i przy farze. Na organach, przy akompaniamencie wojskowej orkiestry symfonicznej, zagrał Ksiądz Dreszler. Utwory *Królowo Niebios* Nowowiejskiego oraz *Kołysankę* Regera zaśpiewała Bednarska. Poza tym ks. Dreszler na organach wykonał utwory Jana Sebastiana Bacha i A. Guilmana. Koncert poprzedziło przemówienie proboszcza Pastwy¹⁵⁴.

We wrześniu 1938 r. w kościele Ducha Świętego podczas niedzielnej mszy świętej doszło do incydentu, który opisano na łamach lokalnej prasy. Uznana za chorą umysłowo kobieta przerwała odprawiane nabożeństwo, krzycząc, że je rozwiązuje i zaczęła wyganiać wiernych z kościoła. Biorąc pod uwagę, że zdarzenie to miało miejsce podczas mszy odprawianej zwyczajowo w języku niemieckim, można domniemywać, że zdarzenie to mogło być rezultatem rosnących napięć narodowościowych w mieście, jak i całej Rzeczypospolitej¹⁵⁵.

ZAKOŃCZENIE

Proces przejmowania dla parafii i remontowania kościoła Ducha Świętego trwał przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego. Rozpoczął go w 1921 r. ks. B. Dembek, który dzięki zdolnościom dyplomatycznym i negocjacyjnym początkowo doprowadził do odprawiania w tym kościele nabożeństw, a następnie w 1926 r. do przejęcia go na własność przez parafię. Dzięki determinacji ks. Dembek doprowadził trudne zadanie przejęcia do końca. Udało mu się także przeprowadzić, pomimo problemów finansowych i prawnych, najważniejsze prace renowacyjne kościoła. Rozpoczął również w 1930 r. planowanie odrestaurowania świątyni w stylu barokowym, zlecając wykonanie kosztorysu polichromii. Jego następcy – ks. B. Partyka i A. Pastwa wraz z całym Komitetem

¹⁵¹ Tamże.

¹⁵² ADP DAP, sygn. G, Ogłoszenie parafialne z dn. 4 IV 1937 r.; DB, nr 75 z 2 IV 1937 r., s. 10.

¹⁵³ GN, nr 65 z 19–20 III 1938 r., s. 10.

¹⁵⁴ SP, nr 273 z 29 XI 1938 r., s. 5.

¹⁵⁵ GN, nr 211 z 14 IX 1938 r., s. 8; DB, nr 211 z 15 IX 1938 r., s. 9; SP, nr 210 z 14 IX 1938 r., s. 8.

Odnowy Kościoła świętego Ducha doprowadzili do odnowienia i upiększenia świątyni. Dzięki ofiarom mieszkańców oraz przedsiębiorców z miasta i okolic, spektakłom, festynom i koncertom udało się przeprowadzić renowację świątyni do końca. Zbiórki z kolekt w trakcie nabożeństw na cel spłaty zadłużenia wynikłego z remontu trwały zapewne także w 1939 r., lecz cel nakreślony przez ks. B. Dembka został osiągnięty.

Odzyskany nie bez trudu i odnowiony dzięki pracy całej wspólnoty parafialnej kościół Ducha Świętego przetrwał jeszcze siedem lat. Do 1 września 1939 r. służył jako filialna świątynia parafii pw. św. Mikołaja Biskupa w Grudziądzu, przejmując nawet główne nabożeństwa fary na czas jej remontu w latach 1938–1939¹⁵⁶. Po wybuchu wojny i przejściu miasta przez niemieckiego okupanta świątynia ponownie służyła jako kościół garnizonowy, tym razem żołnierzom Wehrmachtu. Podczas oblężenia Grudziądza przez wojska radzieckie i walk w mieście w lutym 1945 r. obiekt został zniszczony. Ocalały tylko zewnętrzne mury. Straty wyceniono na kwotę 60 tys. zł, według kursu waluty obowiązującej w 1939 r.¹⁵⁷

Chociaż okoliczne budynki, w tym kompleks poklasztorny były odbudowywane już od 1949 r.¹⁵⁸, władze ludowe nie pozwalały na podniesienie z gruzów kościoła aż do roku 1956¹⁵⁹. W 1945 r. zostały jedynie przeprowadzone prace zabezpieczające. Z inicjatywy bpa chełmińskiego Kazimierza Janusza Kowalskiego kościół Ducha Świętego został odbudowany w latach 1956–1959. Z uwagi na poważne uszkodzenia ścian i częste przebudowy we wcześniejszych okresach, zdecydowano się odejść od przedwojennego wyglądu świątyni i postawić kościół w prostszej formie, zachowując jednak tynkowane fasady i rozmieszczenie okien. Podczas prac uproszczono sklepienie, tworząc strop zamiast kolebki. Zrezygnowano także z odtworzenia zakrystii po wschodniej stronie kościoła. Skromne wnętrze świątyni w latach 70. XX w. zostało ozdobione mozaiką zaprojektowaną przez artystę malarza Krzysztofa Candra oraz sgraffitem¹⁶⁰ wykonanym przez artystę malarza Teodora Nowaka, przedstawiającym scenę zesłania Ducha Świętego¹⁶¹.

Przy kościele Ducha Świętego dekretem z 1 grudnia 1980 r. biskup chełmiński Marian Przykucki erygował parafię, której pierwszym proboszczem został ks. Jan Kahl¹⁶².

¹⁵⁶ SP, nr 96 z 26 IV 1939 r., s. 9; DB, nr 194 z 26 VIII 1938 r., s. 7; DB, nr 96 z 26 IV 1939 r., s. 9.

¹⁵⁷ A. Gajewska, *Odbudowa życia kulturalnego w Grudziądzu w latach 1945–1950*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 18, 2009, s. 162–63.

¹⁵⁸ M. Gzyło, *Furta dawnego klasztoru pp. benedyktynek, czyli tzw. pałac opatek w Grudziądzu*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 11, 1994, s. 25–26.

¹⁵⁹ W. Rozynkowski, *Represje wobec Kościoła Katolickiego w Grudziądzu w latach 1945–1964 w świetle kwestionariusza episkopatu Polski*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 22, 2014, s. 230.

¹⁶⁰ Sgraffit ścienny – technika polegająca na nakładaniu kolejnych kolorowych warstw tynku lub kolorowych glin i na zeszkrobywaniu fragmentów warstw wierzchnich w czasie, kiedy jeszcze one nie zaschły (nie utwardziły się). Poprzez odsłanianie warstw wcześniej nałożonych powstaje dwu- lub wielobarwny wzór.

¹⁶¹ I. Fijałkowska, *Zniszczenia obiektów zabytkowych Grudziądza w czasie drugiej wojny światowej*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 28, 2020, s. 205.

¹⁶² S. Rafaliński, *Kościół św. Ducha w Grudziądzu*, „Jantarowe Szlaki”, nr 1, 2000, s. 25.

Paweł Nastrożny

Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu

**„OKUPACJA” POMORZA
WYBRANE ASPEKTY WOJSKOWEJ REWINDYKACJI
ZIEMI POMORSKIEJ W 1920 ROKU
W POLSKIEJ PERSPEKTYWIE**

„OCCUPATION” OF POMERANIA. SELECTED ASPECTS OF THE MILITARY RECOVERY OF
THE POMERANIAN LAND IN 1920 FROM THE POLISH PERSPECTIVE

ABSTRACT

Although the Republic of Poland formally regained its independence in November 1918, this was only the beginning of the efforts and struggles for the final shape of its borders. Pomerania was one of the areas that remained part of the German Reich for over a year. Most of this region before the partitions, as Royal Prussia, remained under the sovereign power of the Polish king. As a result of the Paris Peace Conference, convened after the end of the Great War, part of this area was granted to the Republic. The incorporation of the lands granted to Poland by the Treaty of Versailles (including part of Pomerania) in early 1920 was officially referred to as „occupation”. The meaning of the term was different at the time. It was characterized by much less pejorative connotations than it was established during the subsequent World War II. This article presents the preparations for the above-mentioned „occupation”, the projects for its introduction and the circumstances of the course of action. Particular attention has been paid to selected aspects, especially the reactions of the civilian population (Polish and German) to the presence in Pomerania of Polish troops, that occupied the designated areas according to the established plan, although not entirely in a bloodless manner. The then-understanding of the term „occupation” was characterized separately. The selection of the problems discussed in the article results from the fact that they are not – contrary to appearances – widely known, although such a view may be provided by the already numerous literature on the recovery of Pomerania.

WPROWADZENIE

Początek listopada 1918 r. w Cesarstwie Niemieckim przyniósł wybuch rewolucji. W jej wyniku doszło do zniesienia monarchii i abdykacji cesarza Wilhelma II Hohenzollerna. Krótco później w Compiègne strona niemiecka podpisała z Ententą rozejm na froncie zachodnim. Splot wielu korzystnych uwarunkowań pozwolił odzyskać niepodległość państwu polskiemu. Był to jednak dopiero początek starań oraz walk o ostateczny kształt Rzeczypospolitej i jej granic. Jednym z terenów znajdujących się jeszcze przez ponad rok w państwie niemieckim było Pomorze. Większość tego regionu przed rozbiorami, jako Prusy Królewskie, pozostawała w suwerennej władzy polskiego króla. W wyniku postanowień paryskiej konferencji pokojowej część tego obszaru została przyznana Rzeczypospolitej. Objęcie na początku 1920 r. ziem przyznanych Polsce traktatem wersalskim (w tym części Pomorza) oficjalnie określano mianem „okupacji”. Znaczenie tego terminu było wówczas inne. Charakteryzowało się o wiele mniej pejoratywnymi skojarzeniami, niż zostało to ugruntowane później, podczas drugiej wojny światowej.

W niniejszym artykule przedstawiono przygotowania do wspomnianej „okupacji”, projekty jej wprowadzenia oraz okoliczności przebiegu akcji. Szczególną uwagę skupiono na wybranych aspektach, zwłaszcza reakcjach ludności cywilnej (polskiej i niemieckiej) na pojawienie się na Pomorzu wojsk polskich, które zajęły wyznaczone obszary zgodnie z ustalonym planem, choć nie całkiem bezkrwawo. Osobno scharakteryzowano ówczesne rozumienie pojęcia „okupacja”. Dobór poruszanych w artykule treści wynika z faktu, że nie są one – wbrew pozorom – powszechnie znane, choć taki pogląd może stwarzać dość liczna już literatura dotycząca rewindykacji Pomorza.

Artykuł został przygotowany na podstawie materiałów zgromadzonych w Centralnym Archiwum Wojskowym Wojskowego Biura Historycznego w Warszawie, źródeł aktowych wydanych drukiem oraz źródeł opisowych – wspomnień i relacji. Cennym uzupełnieniem były opublikowane opracowania.

OKRES POPRZEDZAJĄCY PRZEJĘCIE POMORZA PRZEZ POLSKĘ PROJEKTY PRZEBIEGU REWINDYKACJI

Na początku stycznia 1919 r. władze niemieckie na obszarze Prus Zachodnich wprowadziły liczne ograniczenia i rozpoczęły różnego rodzaju szykany wobec ludności polskiej. Próbowano dokonać paraliżu działalności narodowej w zakresie swobody zbiegania się członków stowarzyszeń lub nawet rozwiązywania organizacji, dokonywania rewizji, kontroli korespondencji w języku polskim, pociągania Polaków (zwłaszcza aktywnych politycznie) do odpowiedzialności prawnej, a nawet ogłoszono zakaz noszenia

polskich symboli narodowych. Celem tych działań prewencyjnych było niedopuszczenie do rozprzestrzeniania się walk powstania wielkopolskiego i zdławienie jakichkolwiek dążeń niepodległościowych na Pomorzu. Ponadto wzywano do zbrojenia się Niemców pomorskich i powiększono oddziały Grenzschtuzu i innych formacji¹.

Równolegle w styczniu w Paryżu rozpoczęły się obrady konferencji pokojowej, na której wśród wielu różnorodnych i ważnych kwestii zdecydowano również o dalszych losach Pomorza. Udział w obradach strony niemieckiej ograniczał się niemal do przedstawiania jej gotowych, wynegocjowanych w toku rozmów międzynarodowych rozwiązań. Jednocześnie prowadzono szeroką akcję propagandową, która miała utrwalić właściwy, czyli niemiecki, pogląd na przyszłość polityczną Prus Zachodnich².

Oficjalnie Rzesza Niemiecka mogła zapoznać się z warunkami pokojowymi dopiero w pierwszej dekadzie maja, kiedy otrzymała gotowy projekt traktatu pokojowego. Na ulicach miast Pomorza (i nie tylko) zorganizowano liczne wiece protestacyjne, sprzeciwiające się oddaniu Polsce części ziem niemieckich. Akcja antypolska była inspirowana przez władze państwowe. Do centralnych instytucji w Berlinie kierowano szereg rezolucji. Przeprowadzono aresztowania i rewizje wśród polskiego ruchu niepodległościowego. Wzrastała liczba oddziałów wojsk niemieckich na Pomorzu. W całej prowincji Prusy Zachodnie ogłoszono w połowie maja obowiązywanie częściowego stanu oblężenia. Wzmagaly się represje wobec Polaków w formie aresztowań, rewizji oraz znieważania uczuć narodowych, w czym szczególnie aktywny był Grenzschutz³.

Po uzgodnieniu ostatecznego tekstu traktatu podpisano go w podparyskim Wersalu w dniu 28 czerwca. W wyniku podjętych ustaleń Polsce przyznano ponad 62% (bliisko 16 tys. km²) obszaru Prus Zachodnich, ówczesnej prowincji Rzeszy Niemieckiej⁴.

Pierwsze reakcje władz oraz ludności niemieckiej na Pomorzu na decyzje podjęte na szczelbu międzynarodowym nie były przychylne. Legły w gruzach złudzenia o utrzymaniu przy Rzeszy Gdańska i Prus Zachodnich oraz nierozdzielaniu teryto-

¹ Szerzej zob.: M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza do Polski 1918–1920*, Warszawa–Poznań–Toruń 1981, s. 103–111; P. Hauser, *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*, Poznań 1998, s. 24 i n.; P. Kosiński, *Prusy Zachodnie 1914 – Pomorze 1920. Ludność regionu wobec przemian politycznych okresu I wojny światowej*, Gdańsk 2002, s. 67–71; J. Kutta, *Druga Rzeczpospolita i Kaszubi 1920–1939*, Bydgoszcz 2003, s. 62 i n.

² Nie był on jednak jednolity. Zob. M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza...*, s. 72–74, 112–116, 132–135; P. Hauser, *Mniejszość niemiecka...*, s. 22–34.

³ Obszerniej na ten temat zob.: M. Stażewski, *Kwestia „niebezpieczeństwa polskiego” na łamach niemieckiej prasy w Gdańsku w pierwszej połowie 1919 r.*, [w:] *Gdańsk i Pomorze w XX wieku: księga ofiarowana Profesorowi Stanisławowi Mikosowi z okazji 70. rocznicy Jego urodzin*, red. M. Andrzejewski, Gdańsk 1977, s. 121–124; M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza...*, s. 112–120, 131; P. Hauser, *Niemcy wobec sprawy polskiej (październik 1918–czerwiec 1919)*, Poznań 1984, s. 206 i n.; tenże, *Mniejszość...*, s. 25–32.

⁴ Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (dalej: Dz.U.) 1920, nr 35, poz. 200, art. 27 i 28; M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza...*, s. 136.

rium państwa (Prusy Wschodnie). Postawę mieszkańców stymulowały liczne odezwy wydawane przez władze magistrackie i wojskowe w miastach (będących często wojskowymi garnizonami, jak twierdze Toruń, Grudziądz, Chełmno i Malbork). Dochodziło do licznych strajków, które wywoływał lawinowy wzrost cen, przy jednoczesnej niedostępności wielu artykułów, ale sytuacja dość szybko została ustabilizowana. Częściowo poluzowano nawet wcześniej wprowadzone obostrzenia, m.in. ograniczono czas obowiązywania godziny policyjnej. Organizowano wiele zebrań i konferencji niemieckich partii, stowarzyszeń i związków. Starano się zwiększyć tempo prac nad zjednoczeniem niemczyzny na obszarze Pomorza⁵.

Rozpoczął się ważny proces przemian w świadomości Niemców mieszkających na terenach, które miały zostać scedowane Polsce. Ludność ta musiała zdecydować o swoich dalszych losach. Coraz częściej wybierano wyjazd do Rzeszy Niemieckiej (możliwy wciąż w granicach jednego państwa, na razie bez bariery w postaci przyszłej granicy polsko-niemieckiej). Część mieszkańców opuściła również Pomorze. Zjawisko to, które rozpoczęło się w drugiej połowie 1919 r. i trwało jeszcze kilka lat po zmianie przynależności państwowej ziem przyznanych Polsce w traktacie wersalskim, można określić jako masowe⁶.

Kiedy początkowe emocje opadły, obie strony, także polska, skupiły się na podjęciu prób uregulowania wielu problemów, które w traktacie pokojowym zostały potraktowane pobieżnie lub całkowicie pominięte. W lipcu 1919 r. rozpoczęły się rokowania pomiędzy delegatami rządów Rzeszy i Rzeczypospolitej. Na miejsce głównych obrad wyznaczono Berlin. Ustalano sposób, w jaki ziemia pomorska zostanie przekazana Polsce. Zwracano przy tym uwagę na doprecyzowanie wielu niuansów, które z pozoru wydawały się mało ważne, mogły mieć znaczący wpływ na zachowanie bezpieczeństwa i uniknięcie ewentualnych starć zbrojnych⁷.

Równocześnie, choć było to jeszcze pozbawione umocowań prawnych, projekty zajęcia Pomorza zaczęły opracowywać polskie władze wojskowe. Jedną z pierwszych, szerszych koncepcji, był datowany na 25 lipca „Plan wstępny okupacji Prus Zachodnich”, przygotowany przez Oddział III (operacyjny) Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich (dalej: NDWP) dla Ministerstwa Spraw Wojskowych (dalej: MSWojsk.) w Warszawie⁸. W opracowaniu tym zakładano prawdopodobieństwo stawiania przez

⁵ Zob. m.in. M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza...*, s. 132–135, 139–140; tenże, *Toruń w latach 1914–1920*, [w:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 471–472; P. Hauser, *Przejęcie obszarów byłego zaboru pruskiego przyznanych Polsce traktatem wersalskim*, „Dzieje Najnowsze”, 1973, nr 3, s. 4–5; tenże, *Mniejszość...*, s. 34–47.

⁶ Obszerniej na temat kwestii emigracji ludności niemieckiej zob. M. Stażewski, *Exodus: migracja ludności niemieckiej z Pomorza do Rzeszy po I wojnie światowej*, Gdańsk 1998, s. 55–305.

⁷ Szerzej zob. M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza...*, s. 140–164.

⁸ Plan wstępny okupacji Prus Zachodnich, Warszawa, 25 VII 1919 r., [w:] *Wojsko Wielkopolskie 1919 r.*, cz. 2: *Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920 r.: wybór dokumentów wojskowych*, wstęp, wybór i oprac. I. Polak i B. Polak, Koszalin 1986, s. 34–40.

Niemców oporu. Miałby on posiadać znamiona walki partyzanckiej prowadzonej w małych grupach ukrywających się na terenach wiejskich, bez szczególnego kierownictwa ze strony wyższych władz wojskowych. Spodziewano się również sabotażu w fabrykach i na stacjach oraz infrastrukturze kolejowej, co było bardzo prawdopodobne ze względu na wysoki odsetek zatrudnionych tam Niemców.

Wydano ogólne regulacje dotyczące przebiegu „okupacji”. Miała ona: „oprzec się na wojsku i powinna być prowadzona systematycznie i planowo. [...] Obsadzenie terenów odbywać się będzie stopniowo. Po zajęciu pewnej części kraju i po względny uregulowaniu tam stosunków następuje okupacja dalszych części. Okupacja ma się odbywać w ścisłej łączności i przy współdziałaniu miejscowej polskiej ludności”⁹. Jednocześnie wojskom polskiemu nakazano bezwzględne poszanowanie praw wszystkich obywateli narodowości niemieckiej. Podkreślono też, co jest istotne dla ukazania charakteru przyszłej „okupacji” Pomorza, że „na terenach okupowanych regulują stosunki prawne dotychczas tam obowiązujące ustawy i przepisy”¹⁰. Co więcej, w czasie dwóch faz operacji, tj. zajmowania terenu przez wojska polskie i później organizacji funkcjonowania nowych terenów, obowiązywać miały wprawdzie prawa przewidziane dla obszaru objętego działaniami operacyjnymi armii czy służby etapowej – odpowiednio pierwsza i druga faza, ale według litery prawa niemieckiego¹¹. Te pierwotne postanowienia zmieniono nieco w ostatnich tygodniach 1919 r., o czym w dalszej części tekstu.

Już w pierwszym omawianym planie zajęcia Pomorza wspomniano o konieczności utworzenia zrębów polskiej administracji wojskowej na przyszłych terenach włączonych do Polski¹². Miało powstać Dowództwo Okręgu Generalnego (dalej: DOG) Grudziądz¹³. Formalnie DOG Pomorze (taką nazwę finalnie przyjęto) utworzono w sierpniu 1919 r., a jego siedziba po przejściu Pomorza mieścić się miała w Grudziądzu. Formowanie sztabu przeprowadzano najpierw we Włocławku, a w październiku przeniesiono do Inowrocławia¹⁴. Pierwszym dowódcą Okręgu Generalnego (dalej: OG) był gen. ppor. Kazimierz Raszewski. Krótco później zastąpił go gen. ppor. Robert Lamezan de Salins. Po ukończeniu głównych przygotowań organizacyjnych

⁹ Tamże, s. 36.

¹⁰ Tamże, s. 35–36.

¹¹ Tamże, s. 36–37.

¹² Tamże, s. 37.

¹³ Grudziądz znajdował się wśród najpoważniejszych kandydatów na stolicę nowego polskiego województwa, choć już w drugiej dekadzie sierpnia 1919 r. postanowiono, że siedzibą władz wojewódzkich zostanie Toruń. Urząd Wojewódzki Pomorski z tymczasową siedzibą w Poznaniu rozpoczął swoją działalność 5 grudnia. M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza...*, s. 178; S. Błażejewski, *Przygotowania do przejścia władzy w województwie pomorskim przez polską administrację państwową /1919 – styczeń 1920/*, „Studia z Zakresu Nauk Prawnoustrojowych. Miscellanea”, t. 8, 2018, z. 1, s. 35, 37–38.

¹⁴ Rozkaz Departamentu I MSWojsk. o utworzeniu Dowództwa Okręgu Generalnego Pomorze, Warszawa, 19 VIII 1919 r., [w:] *Wojsko Wielkopolskie...*, s. 57–58.

DOG Pomorze rozpoczęło działalność jeszcze przed rzeczywistym objęciem polską władzą regionu Pomorza¹⁵.

Warto zwrócić uwagę, że w przebiegu „okupacji” Pomorza przewidywano wykorzystanie oficerów i szeregowych, którzy pochodzili z zajmowanych regionów. Wykazy takich żołnierzy miały przygotować istniejące dowództwa frontów i Dowództwo Rezerwy NDWP¹⁶. Było to przemyślane działanie, mające na celu usprawnienie kontaktów i łatwiejsze pozyskanie ewentualnej pomocy ze strony autochtonów podczas rewindykacji. Inną zaletą było skorzystanie z naturalnej znajomości terenu tych żołnierzy podczas przemieszczenia wojsk lub ewentualnych działań zbrojnych.

Niemal w tym samym czasie, co omówiona wyżej koncepcja, inny plan opracował gen. Józef Haller, dowódca Frontu Południowo-Zachodniego. Projekt nosił tytuł: „Plan okupacji Prus Książęcych i Królewskich”. Składał się z dwóch części. Pierwsza była datowana na 28 i 31 lipca. Był to plan zajęcia Pomorza podzielony na dwie fazy. W pierwszym okresie zakładano rewindykację obszarów znajdujących się na wschód od Wisły, a następnie – na zachód od niej. W początkowym etapie zwracano uwagę na ważne zadanie, jakim było przejście twierdz i przyczółków Toruń, Fordon, Chełmno i Grudziądz, ze względu na istniejące tam (za wyjątkiem Chełmna) stałe przeprawy mostowe. Siłami polskimi miał dowodzić francuski generał André Joseph Emmanuel Massenet. Podczas zajmowania prawobrzeżnych obszarów razem ze sztabem miał on kwaterować we Włocławku, a w trakcie drugiego okresu operacji – w Chełmży lub Chełmnie¹⁷. W drugiej, niedatowanej części całego planu, sztab Armii Hallera podał główne wytyczne w zakresie organizacji transportu wojsk, zabezpieczenia zapasów amunicji oraz materiałów: artyleryjskiego, inżynierskiego i kolejowego oraz przygotowania zaplecza sanitarnego i weterynaryjnego¹⁸.

Kolejnym projektem przebiegu i warunków akcji rewindykacyjnej był sporządzony przez Dowództwo Główne w Poznaniu „Plan zajęcia Prus Zachodnich i części Księstwa i Śląska Średniego przyznanych Polsce”¹⁹. Został on przedstawiony Naczelnemu Dowództwu Wojska Polskiego 1 sierpnia 1919 r. Po zapoznaniu się z projektem ostatecznie go odrzucono. Jego przygotowanie nie było jednak bezcelowe, gdyż pewne założenia wykorzystano przy tworzeniu kolejnych dokumentów. Również ten plan zakładał stawianie oporu przez Niemców. Przeciwko Wojsku Polskiemu miały wystąpić

¹⁵ Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Warszawa (dalej: CAW), sygn. DOK VIII/1, Rozkaz dzienny DOG Pomorze nr 1, Inowrocław, 14 I 1920 r.

¹⁶ Pismo NDWP do dowództw frontów i Okręgów Generalnych w sprawie oficerów i szeregowych pochodzących z Pomorza, Warszawa, 28 VII 1919 r., [w:] *Wojsko Wielkopolskie...*, s. 43.

¹⁷ CAW, sygn. I.310.10.88, Plan okupacji Prus Książęcych i Królewskich, cz. 1, Dowództwo Frontu Południowo-Zachodniego – III Biuro, L. 1042/3 z dn. 28 i 31 VII 1919 r.

¹⁸ Tamże, Plan okupacji Prus Książęcych i Królewskich, cz. 2, Armia Hallera – IV Biuro, nr 101/1, b.d.

¹⁹ Plan zajęcia Prus Zachodnich i części Księstwa i Śląska Średniego przyznanych Polsce, Poznań, 31 VII 1919 r., [w:] *Wojsko Wielkopolskie...*, s. 44–48.

oddziały Grenzschtzu, zasilone – jak przypuszczano – pewnymi formacjami wojsk regularnych, powracających z frontów Wielkiej Wojny do garnizonów pokojowych²⁰.

„OKUPACJA” POMORZA – ZNACZENIE TERMINU

W przedstawionych projektach i w ostatecznym planie zajęcia Pomorza²¹, a także w wielu innych oficjalnych dokumentach używano ówczasie terminu „okupacja”. Wyznaczone traktatem wersalskim ziemie wchodzące jeszcze w 1919 r. w skład Rzeszy Niemieckiej miały być oddane Rzeczypospolitej Polskiej i przejęte przez Wojsko Polskie w sposób legalny oraz – jak zakładano – całkowicie pokojowy. Jest to więc – ze współczesnego punktu widzenia – szczególnie przypadek „okupacji”²². W rzeczywistości jednak termin ten miał na początku XX stulecia inne znaczenie niż to, jednoznacznie pejoratywne, które ugruntowało się po drugiej wojnie światowej i tak jest powszechnie rozumiane również obecnie.

Zasady okupacji wojennej jasno formułowała „Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej”, znana jako IV Konwencja Haska. Dokument podpisano w październiku 1907 r. i zastępował on wydaną osiem lat wcześniej II Konwencję Haską (1899). W ostatnim, III dziale konwencji, zatytułowanym „O władzy wojennej na terytorium państwa nieprzyjacielskiego”, przedstawiono zasady prowadzenia okupacji zebrane w 15 artykułach (nr. 42–56). Wśród przepisów znalazły się m.in. następujące artykuły:

Art. 42.

[...] Okupacja rozciąga się jedynie na te terytoria, gdzie ta władza jest ustanowiona i gdzie może być wykonywana.

Art. 43.

Z chwilą faktycznego przejścia władzy z rąk rządu legalnego do rąk okupanta, tenże powożmie wszystkie będące w jego mocy środki, celem przywrócenia i zapewnienia, o ile to jest możliwe, porządku i życia społecznego, przestrzegając, z wyjątkiem bezwzględnych przeszkód, prawa obowiązujące w tym kraju²³.

Termin „okupacja” został użyty w powyższym kontekście prawnym we wszystkich projektach i planach dotyczących objęcia ziem scedowanych Rzeczypospolitej Polskiej w wyniku postanowień traktatu wersalskiego. Nie można jednak całkowicie

²⁰ Tamże.

²¹ Zostanie on przedstawiony w dalszej części artykułu.

²² Z tego powodu w podanym znaczeniu słowo to oddawane jest w artykule w cudzysłowie, choć jest to jedynie zabieg odautorski.

²³ Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej, Dz.U. 1927, nr 21, poz. 161.

łączyć jego ówczesnego rozumienia, jeszcze raz warto podkreślić – innego niż obecnie, z zasadami okupacji wskazanymi w cytowanej IV Konwencji Haskiej. W przypadku zajęcia Pomorza przez siły Frontu Pomorskiego nie chodziło bowiem o przejęcie terytorium państwa nieprzyjacielskiego, gdyż Rzeczpospolita nie była w stanie wojny z Rzeszą Niemiecką, ale dokonywała rewindykacji części niemieckich ziem, które zostały jej przyznane na mocy międzynarodowego traktatu pokojowego.

Celem „okupacji” było jedynie stworzenie warunków zabezpieczających obszar przejmowany przed potencjalnymi i bardzo prawdopodobnymi niemieckimi działaniami, które prowadziłyby do zakłócenia procesu całej operacji oraz przed rozruchami społecznymi, których powodem byłyby nie tylko kwestie polityczne, ale i problemy ekonomiczne. Trwająca możliwie najkrócej „okupacja” miała zapewnić silny start – osłonę i wsparcie w budowie formalnych struktur polskiego państwa na obejmowanym po ponad stuletniej przerwie obszarze. Jednocześnie postawa wielu żołnierzy polskich stacjonujących na Pomorzu podczas całej operacji, częściowo uprawnia do określania tego obszaru „okupowanym” w znaczeniu bardziej odpowiadającym – co nie znaczy, że bardzo bliskim – okupacji w dzisiejszym rozumieniu, o czym szerzej w dalszej części artykułu.

UTWORZENIE FRONTU POMORSKIEGO

Przygotowania do przeprowadzenia akcji rewindykacyjnej nabrały tempa wczesną jesienią 1919 r. Z dniem 19 października utworzono Front Pomorski, który częściowo powstał na bazie likwidowanego Frontu Południowo-Zachodniego²⁴. Dowództwo powierzono gen. broni Józefowi Hallerowi. Szefem sztabu, który ulokował się w Skiernewicach, został ppłk Adam Nieniewski²⁵.

Jeszcze w poprzednich miesiącach teren Pomorza – Prus Zachodnich pozostawał w zainteresowaniu polskiego wywiadu. Działania operacyjne prowadził tam Wydział Informacyjny Dowództwa Frontu Mazowieckiego²⁶. Gromadzono dane dotyczące budownictwa wojskowego i cywilnego, istniejącej sieci łączności, stanu dróg i mostów, zwłaszcza dużych przepraw wiślanych o charakterze stałym. Ponadto monitorowano nastroje ludności niemieckiej i polskiej zamieszkującej obszar, który miał zostać

²⁴ Jeden z wyższych związków operacyjnych WP, które formowano na podstawie rozkazów Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego od wiosny 1919 r.

²⁵ J. Haller, *Jak wojska polskie zajęły Pomorze*, [w:] *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza*, red. K. Esden-Tempski, Toruń 1930, s. 57; W. Skóra, *Organizacja i działalność wywiadu Frontu Pomorskiego w latach 1919–1920*, [w:] *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*, red. P. Kołakowski, A. Peplowski, Toruń 2006, s. 67.

²⁶ Związek operacyjny WP utworzony dyrektywą Wodza Naczelnego J. Piłsudskiego z dn. 22 V 1919 r., na wypadek inwazji wojsk niemieckich. Jego rozformowanie zbiegło się w czasie z momentem utworzenia Frontu Pomorskiego.

Il. 1. Generał Józef Haller (1873–1960), dowódca Frontu Pomorskiego. Fot. portretowa.

Źródło: Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, zbiór kopii.

Il. 2. Podpułkownik Adam Nałęcz Nieniewski (1884–1947), szef sztabu Frontu Pomorskiego. Fot. późniejsza (oficer w stopniu pułkownika)

Źródło: *XV-lecie 16/2 Pułku Ułanów Wielkopolskich: 1919–1934*, oprac. C. Dmochowski, b.m.w. [1934].

wkrótce przejęty²⁷. Działania wywiadowcze aktywnie organizowało i prowadziło też Biuro Wywiadowcze Frontu Wielkopolskiego²⁸. Skupiono się m.in. na dyslokacji wojsk niemieckich na terenie przyszłych działań rewindykacyjnych²⁹. Po utworzeniu Frontu Pomorskiego jego dowództwo przejęło koordynację działań wywiadowczych. Pod koniec 1919 r. w Toruniu zbieraniem informacji zajmowało się czterech agentów wywiadu wspomnianego związku operacyjnego³⁰.

Akcja przejęcia ziem pomorskich, poza oczywistym celem jakim było rewindykowanie dla Polski Pomorza, była ważna również ze względów propagandowych. Stąd też w skład wojsk Frontu Pomorskiego włączono znaczne siły wojskowe: 11 Dywizję Piechoty pod dowództwem gen. ppor. Jakuba Włostowicza-Gąsieckiego (w jej skła-

²⁷ Szerzej zob. CAW, sygn. I.123.6.46, Opis terytorium Pomorza Gdańskiego i północnego Mazowsza; korespondencja w sprawie kontroli ruchu granicznego.

²⁸ Związek operacyjny WP utworzony wraz z Frontem Mazowieckim. Został rozwiązany w marcu 1920 r.

²⁹ Informacja Biura Wywiadowczego Frontu Wielkopolskiego z rozpoznania rozmieszczenia wojsk niemieckich w pasie działania Frontów Wielkopolskiego i Pomorskiego, b.m., 31 VIII 1919 r., [w:] *Wojsko Wielkopolskie...*, s. 62–64.

³⁰ CAW, sygn. I.310.10.32, Wykaz agentów ofensywnych Ekspozytury nr 1, Sztab – II Biuro, Dowództwo Frontu Pomorskiego, L.dz. 2471, Warszawa, 23 XII 1919 r.

dzie były m.in.: 46, 47 i 48 Pułk Strzelców Kresowych oraz 11 Kresowy Pułk Artylerii Polowej), Dywizję Strzelców Pomorskich płk. Stanisława Skrzyńskiego (Toruński Pułk Strzelców, Grudziądzki Pułk Strzelców, Starogardzki Pułk Strzelców i Kaszubski Pułk Strzelców Pomorskich), 42 Pułk Strzelców Kresowych, 3 Pułk Strzelców Podhalańskich, 5 Brygadę Jazdy (1 Pułk Ułanów Krechowieckich, 12 Pułk Ułanów Podolskich, 2 Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich) oraz wiele jednostek pomocniczych, w tym m.in. wojska techniczne, dywizjon pociągów pancernych, lotnictwo rozpoznawcze, batalion morski i flotyllę wiślaną³¹.

SPOSÓB I WARUNKI PRZEJĘCIA POMORZA

Jesienią decyzje zapadały także na polu politycznym. Efektem długich rokowań polsko-niemieckich w Berlinie w zakresie sposobu i czasu przekazania obszaru Pomorza Polsce było wydanie wielu oficjalnych regulacji. Najważniejsze z nich to:

- porozumienie polsko-niemieckie w sprawie przekazania terenu Polsce pod względem wojskowym z 24 października 1919 r.³²;
- polsko-niemiecki układ w sprawie tymczasowego uregulowania spraw urzędniczych z 9 listopada 1919 r.³³;
- umowa polsko-niemiecka z 25 listopada 1919 r. o przekazaniu zarządu cywilnego na terenach Pomorza przyznanych Polsce³⁴, którą uzupełniały protokoły dodatkowe podpisane 8 i 9 stycznia 1920 r.³⁵

Wymienione w pierwszym punkcie porozumienie polsko-niemieckie w sprawie wojskowego przekazania terenów państwa niemieckiego na rzecz Polski z 24 października 1919 r., poprzedzało opracowany ostatecznie przez stronę wojskową cztery dni później plan pt. „Okupacja Prus Królewskich i Książęcych”³⁶. Natomiast 8 listopada

³¹ Skład Frontu Pomorskiego był już wielokrotnie tematem badań. Szerzej zob. np. A. Smoliński, *Udział sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w operacji przejmowania ziem przyznanych na mocy traktatu w Wersalu (styczeń–luty 1920 r.)*, [w:] *Problemy militarne na Pomorzu w latach 1914–1989*, red. A. Stachula, Słupsk 2002, *passim*.

³² Dokument ten jest znany również pod inną nazwą: „Układ o wycofaniu wojsk z obszarów przypadających Państwu Polskiemu”. CAW, sygn. I.371.8.574, DOG Pomorze, L.dz. 275/I, Inowrocław, 28 XI 1919 r., zał. 3; Porozumienie w sprawie wojskowego przekazania terenu Polsce, Berlin, 24 X 1919 r., [w:] *Powrót. Dokumentacja ustanowienia suwerenności polskiej na Pomorzu w latach 1918–1920*, wybór i oprac. J. Bełkot, M. Wojciechowski, Toruń 1988, s. 82–87.

³³ Polsko-niemiecki układ co do tymczasowego unormowania spraw urzędniczych, Berlin, 9 XI 1919 r., [w:] *Powrót. Dokumentacja...*, s. 88–92.

³⁴ Umowa polsko-niemiecka o przekazaniu zarządu cywilnego na terenach Pomorza przyznanych Polsce, Berlin, 25 XI 1919 r., [w:] *Powrót. Dokumentacja...*, s. 94–100.

³⁵ J. Krasuski, *Stosunki polsko-niemieckie 1919–1932*, Poznań 1975, s. 86. Zob. także np. P. Kosiński, *dz. cyt.*, s. 80–87.

³⁶ Okupacja Prus Królewskich i Książęcych, Warszawa, 28 X 1919 r. P. Stawecki, *Wyzwolenie Pomorza w roku 1920 w świetle akt wojskowych*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 44, 2007, s. 229–230.

MSWojsk. wydało instrukcję w sprawie przejścia ziem przyznanych Polsce³⁷. W dokumentach tych precyzyjnie opisano w jakim porządku należy przeprowadzać całą akcję. Obszar podzielono na strefy, według których miała się odbywać rewindykacja, a jej czas określono łącznie na 20 dni, w tym jeden dzień przerwy dla obu stron. Kolejność działań zaplanowano tak, aby zminimalizować ryzyko zetknięcia się armii polskiej i niemieckiej. Przewidziano czas buforowy mający nastąpić pomiędzy wymarszem wojsk Rzeszy a wkroczeniem Wojska Polskiego. Nie mógł być on jednak zbyt długi, gdyż niemal całkowite zdemilitaryzowanie ośrodków miejskich mogło zostać wykorzystane w celu wywołania zakłóceń porządku publicznego i bezpieczeństwa, nie tylko przez zwolenników którejkolwiek ze stron, ale też przez pospolitych przestępców. Jedyną uzbrojoną formacją miały być straża rekrutujące się z mieszkańców oraz policja pomocnicza, tworzone w dużej części już u schyłku 1919 r. Warto zauważyć, że ustalone porozumienie dodatkowo zastrzegало wstrzymywanie wszelkich działań w porze nocnej (w godz. 18:00–6:00)³⁸.

Do niektórych dowództw w garnizonach niemieckich postanowiono wcześniej oddelegować polskich oficerów z zadaniem czuwania nad przygotowaniem do przekazania terenu i podjęcia starań o minimalizację ewentualnych wypadków³⁹. Sformowano specjalne komisje odbiorcze, których trzon tworzyli oficerowie. Ich działalność miała skupić się na przejściu poszczególnych obiektów w twierdzach i garnizonach.

Początek całej dobrze przemyślanej i przygotowanej akcji przejmowania Pomorza ustalono na godzinę 6:00 rano w siódmym dniu następującym po złożeniu w Paryżu dokumentów ratyfikacyjnych traktatu pokojowego ustalonego w Wersalu. Strona niemiecka jednak zwlekała. Wprawdzie parlament Rzeszy Niemieckiej ratyfikował traktat już w pierwszej dekadzie lipca 1919 r., a w ostatnim dniu tego miesiąca uczyniła to Rzeczpospolita Polska, to znacznie przedłużyło się przyjęcie dokumentów przez państwa sprzymierzone. Przedstawiciele Wielkiej Brytanii, Francji i Włoch złożyli swoje podpisy do października, ale problemów przysporzyła sprawa zgody niemieckiej na ustaloną postać protokołu dodatkowego, którego treść stwierdzała jasno niewywiązanie się państwa niemieckiego z niektórych postanowień już wcześniej przyjętych w układzie o zawieszeniu działań wojennych⁴⁰.

Ostateczne sfinalizowanie sprawy przyjęcia stanu prawnego tworzonego przez traktat wersalski miało miejsce 10 stycznia 1920 r. W Paryżu dokonano wówczas wymiany dokumentów ratyfikujących⁴¹. Był to moment faktycznego uprawomocnienia

³⁷ Instrukcja Sekcji Organizacyjnej MSWojsk. w sprawie przejścia ziem przyznanych Polsce i zarządzeń regulujących podległość DOG Pomorze, Warszawa, 8 XI 1919 r., [w:] *Wojsko Wielkopolskie...*, s. 80–81.

³⁸ Porozumienie w sprawie..., s. 82–84. Zob. także: CAW, sygn. I.371.8.574, Rozkaz organizacyjny DOG Pomorze, zał. 3, s. 1.

³⁹ Porozumienie w sprawie..., s. 84–85; CAW, sygn. I.310.10.122, Rozkaz NDWP – II Biuro do Dowództwa Frontu Pomorskiego, nr 17563/II z dn. 17 XI 1919 r.; P. Stawecki, dz. cyt., s. 231–232.

⁴⁰ M. Stażewski, *Exodus...*, s. 119–121.

⁴¹ Należy podkreślić, że pierwotnie wojskowa akcja rewindykacyjna była planowana już na jesień 1919 r., ale została odroczone w oczekiwaniu na pełną ratyfikację traktatu pokojowego.

się wszelkich ustaleń. Ziemie scedowane Rzeczypospolitej, w tym Pomorze, znalazły się oficjalnie pod jej władzą, choć w praktyce nie mogła być ona jeszcze wykonywana na nowych terytoriach⁴². Zaraz po zmianie przynależności państwowej ziemi pomorskiej na kilka tygodni niemal ustały wyjazdy Niemców do Rzeszy⁴³.

W ostatniej dekadzie grudnia 1919 r. Minister byłej Dzielnicy Pruskiej Władysław Seyda⁴⁴ w drodze rozporządzenia dokonał zawieszenia na podległym sobie terenie swobód obywatelskich odnoszących się do wolności osobistej i słowa, nietykalności własności (w zakresie dokonywania przeszukań domów i rekwizycji dokumentów), a także prawa do zgromadzeń. Tego rodzaju zabieg możliwy był po uprzednim dokonaniu pewnej zmiany w – obowiązującej dotąd wciąż na obszarze byłej dzielnicy pruskiej – ustawie o stanie oblężenia z 4 czerwca 1851 r.⁴⁵, przewidującej możliwość zawieszenia określonych praw obywateli tylko w wyniku wojny. Po decyzji polskiego ministra dodano również prawo do takiego działania w obliczu przewidywanych zamieszek. Władzę wykonawczą w kwestii zapewnienia bezpieczeństwa scedowano na wojsko, któremu również przyznano możliwość wydawania rozporządzeń w celu utrzymaniu porządku, co ważne, niezbędnych z punktu widzenia armii⁴⁶.

Nowy stan prawny wynikał z obaw o stawianie ewentualnego aktywnego oporu ze strony niemieckiej ludności cywilnej na Pomorzu. Zawczasu utworzono sądy tymczasowe i zaprzysiężono sędziów śledczych, którzy mieli działać natychmiastowo po zaistnieniu ewentualnej potrzeby. Na mocy rozkazu Dowództwa Frontu Pomorskiego utworzono stanowiska 17 komendantów Wojskowych Posterunków Powiatowych na terenie Pomorza. Mogli oni – w porozumieniu ze starostami – zarządzać rewizje cywilnych lokali i osób, konfiskować pocztę czy nielegalne pisma oraz ograniczać działalność stowarzyszeń i związków, które mogłyby zagrozić bezpieczeństwu publicznemu⁴⁷. Dowództwo Frontu Pomorskiego po konsultacji z przysłą władzą cywilną

⁴² K. Skubiszewski, *Aspekt prawny zagadnień polsko-niemieckich w Traktacie Wersalskim*, [w:] *Problem polsko-niemiecki w Traktacie Wersalskim*, red. J. Pajewski, Poznań 1963, s. 326–327, 339–341.

⁴³ M. Stażewski, *Exodus...*, s. 139.

⁴⁴ Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej (dalej: MbDzP) powstało na mocy ustawy z 1 VIII 1919 r. o tymczasowej organizacji zarządu b. dzielnicy pruskiej. W odróżnieniu od innych ówczesnych ministerstw, które były zorganizowane pod względem rzeczowym, zakres działania MbDzP określony był terytorialnie do części ziem (dawnego) zaboru pruskiego, tj. późniejszych województw: poznańskiego i pomorskiego.

⁴⁵ Ustawa o stanie oblężenia z dnia 4 czerwca 1851 r., P. K. Marszałek, *Polskie prawo stanów szczególnych 1918–1939. Wybór źródeł*, Wrocław 2004, s. 24 i n.

⁴⁶ Rozporządzenie Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej dotyczące zmian pruskiej ustawy o stanie oblężenia z dn. 23 XII 1919 r. oraz Rozporządzenie Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej dotyczące uchylecia mocy obowiązującej przepisów § 5 l. 1–6 ustawy o stanie oblężenia z dn. 25 XII 1919 r., Dz.U. MbDzP, nr 2 z dn. 16 I 1920 r., s. 13–25.

⁴⁷ CAW, sygn. I.310.10.62, Rozkaz Dowództwa Frontu Pomorskiego – II Biuro, nr 4361/II z dn. 16 XII 1919 r.; Raport bojowy „Obejmowanie Pomorza”, Dowództwo Frontu Pomorskiego – III Biuro, nr 953/III z dn. 24 III 1920 r., k. 10–11; P. Stawiecki, dz. cyt., s. 233; S. Błażejowski, dz. cyt., s. 30–31.

Pomorza rozważało nawet wprowadzenie ogólnego stanu oblężenia, który wiązałby się z daleko bardziej posuniętymi ograniczeniami praw obywatelskich⁴⁸. Ostatecznie do tego nie doszło⁴⁹. Obowiązujący stan prawny miał natomiast wszelkie znamiona stanu wyjątkowego. Nie jest natomiast pewne – w kontekście przedstawionych w dalszej części artykułu faktów, że stan oblężenia nie był lokalnie zarządzany przez dowódców/komendantów pewnych miejscowości lub obszarów, gdyż taką możliwość przewidywały rozporządzenia Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej z grudnia 1919 r. Stan oblężenia mógł ponadto w nagłych wypadkach wprowadzić wspomniany minister, a w trybie normalnym – Rada Ministrów⁵⁰.

W miastach Pomorza po 10 stycznia 1920 r. obywatelom przekazywano informacje o mającym nastąpić za kilka dni początku przekazywania tego obszaru. Organizowano ostatnie uroczystości pożegnalne przygotowane przez lokalne stowarzyszenia niemieckie; w kościołach odprawiano nabożeństwa o charakterze ekumenicznym. Obchody często kończyły wojskowe defilady.

Tuż przed objęciem poszczególnych obszarów Polacy rozpoczęli przystrajanie centrów miast na okoliczność uroczystego przyjęcia wojsk polskich. Swoją rolę dobrze odegrała polska Straż Ludowa, która już od końca 1919 r. obsadzała posterunkami okolice gmachów użyteczności publicznej, koszar, dworców kolejowych itp.⁵¹ Po wyjściu oddziałów niemieckich Straż Ludowa przejmowała warty, m.in. przy obiektach wojskowych.

Dla żołnierzy z oddziałów wchodzących w skład Frontu Pomorskiego zorganizowano szeroką akcję uświadamiającą im mające nastąpić wydarzenia i charakter przyszłej „okupacji”. Wielokrotnie pouczano szeregowych, że będą zajmować ziemie polskie, a nie nieprzyjacielskie. Specjalne odezwy w sprawie wydano na najwyższych szczeblach. Działania te odniosły tylko częściowy skutek, o czym w ostatniej części artykułu.

Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego w ostatniej dekadzie października 1919 r. wydało instrukcję zawierającą sposób postępowania wobec cywilnych władz i ludności podczas wkraczania na Pomorze. Stwierdzano jednoznacznie: „Przy przeprowadzaniu zajmowania przyznanych nam ziem traktatem wersalskim wojska nasze muszą zachować się nadzwyczaj poprawnie w stosunku do miejscowej ludności zarówno polskiej, jak i niemieckiej. Należy unikać wszystkiego, co może doprowadzić do scysji z ludnością”⁵². Dopuszczano wyżywienie wojska jedynie z własnych zapasów, zabra-

⁴⁸ Do PP. Delegatów!, Komisarjat na Prusy Król. w Gdańsku, dz. nr 2919/16 z dn. 1 XII 1919 r., [w:] *Księga pamiątkowa...*, s. 33; P. Hauser, *Przejęcie obszarów...*, s. 6; R. Wapiński, *Endecja na Pomorzu 1920–1939*, Gdańsk 1966, s. 17.

⁴⁹ Rację w tym względzie należy przyznać P. Stawekiemu (dz. cyt., s. 233). Innego zdania są P. Hauser (*Przejęcie obszarów...*, s. 17) i J. Kutta (dz. cyt., s. 83).

⁵⁰ Rozporządzenie Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej dotyczące zmian pruskiej ustawy o stanie oblężenia z dn. 23 XII 1919 r., Dz.U. MbDzP, nr 2 z dn. 16 I 1920 r., s. 13–14.

⁵¹ M. Wojciechowski, *Toruń...*, s. 479–480.

⁵² CAW, sygn. I.310.10.122, NDWP – Oddział III, Instrukcja dla postępowania z władzami cywilnymi i ludnością w czasie okupacji Prus Królewskich, nr 4802-III z dn. 26 X 1919 r.

PROGRAM

powitania wojsk polskich w Grudziądzu.

Na dzień przybycia wojska polskiego w piątek dn. 23 stycznia rb. o godz. 3 po poł. ustanawia się następujący program uroczystości powitania:

Wszystkie Towarzystwa tutejsze polskie z orkiestrą uprasza się przybyć ze sztandarami o godz. 1 po poł. na plac przy „Elysium”, ul. Lipowa.

Towarzystwa ustawi się przez porządkowych, i to członków „Sokoła” i „Straży Ludowej”.

Od głównego Rynku począwszy ustawia się Towarzystwa szpalerem, i to w ten sposób, że Towarzystwo na końcu kroczące stanie szpalerem przy Rynku w wylocie ul. Szwajskiej. Dalsze Towarzystwa utworzą kolejno w dalszym ciągu szpaler ku ul. Radzyńskiej wzdłuż linii tramwajowej.

Porządek pochodu Towarzystw i tworzenia szpaleru przez Towarzystwa jest następujący:

Towarzystwo Śpiewu „Lutnia”
Towarzystwo Śpiewu „Mieniszko”
Towarzystwo Śpiewu „Chopin”
Towarzystwo Śpiewu „Biały Orzeł”
Towarzystwo Przemysłowców
Towarzystwo Ludowe „Oświata”
Towarzystwo gimnastyczne „Sokol”
Towarzystwo Czytelni Kobiet

Wydział Młodych Polek
Zjednoczenie Zawodowe Polskie
Towarzystwo św. Mikołaja „Jedność”
Polski Czerwony Krzyż
Towarzystwo Samodzielnych Kupców
Towarzystwo Młodzieży Kupaieckiej
Towarzystwo św. Wincentego a Paulo
Sodalitje męskie i żeńskie.

Dalszy szpaler utworzą dzieci szkolne.

Po utworzeniu szpaleru delegacje Towarzystw: przedstawione każde przez 3 członków, z sztandarami swymi ustawia się na Rynku przy mównicy.

Powitanie przybywającego wojska nastąpi przed miastem przez osobną delegację, do której należą pp. przyszyły prezydent miasta Włodek, adw. J. Szychowski jako delegat rządu polskiego, K. Gączyński, wiceprezes tut. Rady Ludowej, ks. administrator Parafii, ks. kuratuz Br. Gordon, pp. W. Pawlak i J. Karaszewski jako przedstawiciele organizacji robotniczych, oraz pp. Kruszonowa, Lenartowska jako przedstawicielki organizacji kobiet polskich i p. Klimkova imieniem Polskiego Czerwonego Krzyża.

Po powitaniu delegacja z orkiestrą na czele wprowadza wojsko szpalerem utworzonym przez Towarzystwa na Rynek. W miarę posuwania się wojska szpaler związa się i tworzy pochód za wojskiem, tak że Towarzystwa Śpiewu, Tow. Przemysłowców, Tow. Ludowe „Oświata”, „Sokol” itd. kolejno jedno za drugim się przyłączają do pochodu za wojskiem na Rynek.

Rynek jest przeznaczony tylko dla wojska, delegacji i chórów śpiewackich.

Słowa powitalne wygłosi przy wejściu do miasta p. prezydent Włodek, a na Rynku po śpiewie „Roty” imieniem Rady Ludowej na m. Grudziądz p. adw. J. Szychowski. Uroczystość powitania zakończy się śpiewem dwóch zwrotek pieśni legionów polskich: „Jeszcze Polska nie zginęła”.

Po akcie uroczystym odbędzie się nabożeństwo dziękczynne w kościele farym.

Wkroczenie wojska nastąpi przy biciu dzwonów. Ponieważ wojsko niemieckie wyprowadza się dopiero o godz. pół do 12 w południe, uprasza się, aby wywieszono chorągwie i sztandary dopiero o godz. 12 w południe.

Uprasza się, aby wszyscy byli gotowi już od południa i zachowali spokój, ład i porządek, aby żadne zatargi nie zaszyły, jak to godność i powaga chwili tego od nas wymagają.

Wzywamy ludność, aby upiększyła jaknajbardziej swe okna, drzwi i domy, aby miasto jak najpiękniejszy przybrało wystrój.

Grudziądz, dnia 19-go stycznia 1920 r.

J. Szychowski,

przewodniczący Komisji przyjęcia wojsk polskich.

niano jakichkolwiek rekwizycji, a w ostateczności **zakupy** [podkr. PN] mogli przeprowadzać oficerowie prowiantowi lub intendenci. Formacje miały kwaterować głównie w budynkach rządowych. Ewentualna organizacja kwater w obiektach prywatnych była możliwa tylko za pośrednictwem miejscowych władz komunalnych i bezwzględnie za opłatą, zgodnie z dotychczasowymi przepisami i stawkami obowiązującymi wojsko niemieckie⁵³.

Jeszcze w końcu listopada 1919 r. apel wystosował gen. Haller. Wpisując się w ówczesny charakter tego rodzaju dokumentów, jego treść obfitowała w historyczne odniesienia, podkreślające odwieczną walkę polsko-niemiecką i krzywdy doznane przez Rzeczpospolitą ze strony państwa niemieckiego na przestrzeni dziejów, sięgając aż do czasów średniowiecza. Nie brakowało też – mylnych, jak okazało się dwie dekady później – zapewnień o tym, że „zwyciężeni Niemcy [...] nigdy już tutaj [na Pomorze – dop. PN] nie wrócą”⁵⁴.

Szczególną uwagę zwracano na uzmysłowienie żołnierzom konieczności przyjęcia właściwej postawy wobec ludności obszarów, które miały być rewindykowane dla Rzeczpospolitej. Z początkiem stycznia wydano odrębną „Instrukcję w sprawie zachowania się wojska na obszarach przejmowanych”, gdzie informowano, że: „Wszelkie wybryki przeciw ludności cywilnej – obojętnie jakiej narodowości – będą surowo karane. [...] Na wojsko przede wszystkim będzie ludność tubylcza spoglądać. Dlatego nie należy aktów samowoli tolerować, a dbać o to, by żołnierz nie tylko w służbie, ale także poza służbą wzorowo się zachowywał”⁵⁵. W bezpośrednich apelach do oficerów nakazywano im wyobrażenie sobie warunków, jakie zapanują na Pomorzu po jego przejęciu. Wskazywano na wyczekującą postawę mieszkańców na bliskie zjednoczenie z niepodległą Polską. Dowództwo było świadome dotychczasowych wyrobionych postaw i dyscypliny – „pruskiego drylu”, stąd za niedopuszczalne uznano jakiegokolwiek wykroczenia przeciwko dyscyplinie⁵⁶.

CZAS TRWANIA FORMALNEJ „OKUPACJI” POMORZA I OKOLICZNOŚCI JEJ ZAKOŃCZENIA

Akcja wojskowej rewindykacji Pomorza, a więc i początek tzw. „okupacji” rozpoczęła się 17 stycznia 1920 r., kiedy w godzinach przedpołudniowych z dotychczasowo-

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Odezwa gen. Józefa Hallera do żołnierzy Frontu Pomorskiego, b.m., 30 XI 1919 r., [w:] *Wojsko Wielkopolskie...*, s. 126–127.

⁵⁵ Rozkaz mjr. Bronisława Wzacnego, szefa Sekcji Operacyjnej Dowództwa Głównego w Poznaniu b.m. [31 VII 1919 r.], [w:] *Wojsko Wielkopolskie...*, s. 49–50; Instrukcja III Oddziału NDWP w sprawie zachowania się wojska na obszarach przejmowanych, Warszawa, 6 I 1920 r., [w:] *Wojsko Wielkopolskie...*, s. 139–140.

⁵⁶ CAW, sygn. I.310.10.2, Rozkaz oficerski Dowództwa Frontu Pomorskiego z dn. 12 I 1920 r.

wych miejsc koncentracji wyruszyły wojska Frontu Pomorskiego⁵⁷. Już na początku, 18 stycznia, doszło do krwawego incydentu. Tuż przed wkroczeniem polskiej armii do Torunia rozegrała się potyczka z Niemcami pod Lipiami koło Gniewkowa. W czasie wymiany ognia zginął plut. Gerard Pająkowski (1894–1920) z 4 Pułku Ułanów Nadwiślańskich (późniejszy 18 Pułk Ułanów Pomorskich), którego szwadron został podporządkowany płk. Skrzyńskiemu. Podoficer ten był pierwszą (i jedną z kilku) polską ofiarą śmiertelną podczas akcji rewindykacyjnej, należy dodać – całkowicie niepotrzebną. Dowodzący Dywizją Pomorską Strzelców płk. Stanisław Skrzyński nie respektując ustaleń ze stroną niemiecką wydał rozkaz rozpoczęcia marszu i przekroczenia granicy o cztery godziny wcześniej. Występowała też godzinna różnica czasu na zegarkach żołnierzy wojsk polskich i niemieckich. Generał Haller nakazał cofnięcie tego polecenia, ale Skrzyński łamiąc dyscyplinę, nie zastosował się do tego, ulegając panującej atmosferze wśród podległych sobie żołnierzy i kierując się własną ambicją. Skutkiem tego wydarzenia, oprócz śmierci wspomnianego podoficera, były rany odniesione przez dziewięciu polskich żołnierzy i ośmiu zabitych po stronie niemieckiej⁵⁸.

Zajmowanie Pomorza odbywało się zgodnie z planem. Pierwsza faza zakończyła się przejściem Grudziądza 23 stycznia 1920 r. Po jednodniowym odpoczynku, 25 stycznia, wojska polskie rozpoczęły drugą część akcji. Jej finałem były symboliczne zaślubiny Polski z Morzem Bałtyckim 10 lutego w Pucku, których dokonał gen. Haller. Przejęcie Pomorza było istotnym wydarzeniem dla całego, wciąż odradzającego się kraju⁵⁹.

„Okupacja” terenu Pomorza przez wojska Frontu Pomorskiego trwała formalnie do końca lutego 1920 r., a w rzeczywistości została przedłużona do końca istnienia tego związku operacyjnego, tj. do 23 marca, do godz. 19:00⁶⁰. Generał Haller chciał pozostać z oddziałami na zrewindykowanym obszarze dłużej. Przez cały okres trwania „okupacji” obawiał się bowiem bezpośredniej akcji regularnych wojsk niemieckich

⁵⁷ Komunikat operacyjny Oddziału III NDWP, Warszawa, 16 I 1920 r., [w:] *Wojsko Wielkopolskie...*, s. 171. W tym samym czasie ruszyły wojska Frontu Wielkopolskiego, które także brały udział w akcji rewindykacji ziem scedowanych Polsce na mocy traktatu wersalskiego. Dowódcą tego związku operacyjnego był gen. J. Dowbór-Muśnicki. W północnej części obszaru, gdzie miał działać, akcja trwała do końca stycznia 1920 r. Wojska Frontu Wielkopolskiego wkroczyły na obszary Kujaw, Krajny i Pomorza, m.in. do Bydgoszczy, Fordonu, Nakła, Koronowa, Więcborka, Sępólna Krajeńskiego, Tucholi i Chojnic.

⁵⁸ CAW, sygn. I.123.1.223, *Dziennik Operacyjny Dowództwa Armii Gen. Hallera, Frontu Południowo-Zachodniego i Frontu Pomorskiego*, 16 IV 1919 r. – 23 III 1920 r., s. 70; J. Bijak, *Wspomnienia ze służby wojskowej*, Poznań 1929, s. 140; J. Haller, dz. cyt., s. 58; M. Orłowski, *Generał Józef Haller 1873–1960*, Kraków 2007, s. 312–313.

⁵⁹ Por. CAW, sygn. I.310.10.2, *Rozkaz nr 13 Dowództwa Frontu Pomorskiego* z dn. 28 II 1920 r., s. 1–2.

⁶⁰ W związku ze spokojnym przebiegiem akcji rewindykacyjnej, wcześniej, już w trakcie jej drugiej fazy, postanowiono przystąpić do częściowej likwidacji Frontu Pomorskiego. Natomiast z dniem rozformowania tego związku operacyjnego zniesiono przepustki wewnętrzne konieczne przy podróżach pomiędzy Pomorzem a pozostałymi częściami kraju. CAW, sygn. I.123.1.223, *Dziennik Operacyjny...*, s. 83, 101, 103; sygn. I.310.10.44, *Rozkaz Dowództwa Frontu Pomorskiego do Komendanta Wojskowego w Powiecie Tczew*, nr 1385 z dn. 23 III 1920 r.

II. 4. Wkroczenie wojsk polskich do Torunia – uroczystość na Rynku Staromiejskim, 18 I 1920 r.

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 3/1/0/1/344.

II. 5. Uroczystość powitania wojsk polskich na Rynku w Grudziądzu, 23 I 1920 r.

Źródło: Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, sygn. MG/IK/1949.

lub jednostek Grenzschtzu. Takie zagrożenie istniało, ale było mało prawdopodobne. Groźba działań irredentystycznych wzrosła po nieudanej próbie przewrotu monarchistycznego w Berlinie (pucz Kappa-Lüttwita). W połowie marca Haller rozkazał podległym oddziałom przygotować się do obrony, poprzez skupienie się wokół zasadniczych miejsc ich stacjonowania oraz podniesienie aktywności wywiadowczej poza Polską. W przypadku niemieckiej akcji zbrojnej wojska Frontu miały cofnąć się z obszarów nadgranicznych, a następnie podjąć walkę⁶¹.

Generał Haller chciał pozostać na „okupowanym” Pomorzu także po upadku puczu w Rzeszy Niemieckiej. Argumentował to koniecznością dłuższej koordynacji ogółu spraw wojskowych i ciągłym zagrożeniem nowo utworzonej granicy. Wysu-

⁶¹ M. Orłowski, dz. cyt., s. 323–324.

Il. 6. Wkroczenie wojsk polskich do Pucka – zaślubiny Polski z morzem, 10 II 1920 r.
Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 3/1/0/1/347.

wał też kwestię przyszłego plebiscytu na obszarach znajdujących się na wschód od Wisły. Józef Piłsudski planował jednak zlikwidować Front Pomorski, a jego dowódcę i część oddziałów przerzucić na wschód w celu podjęcia walk z wojskami sowieckimi. Hallerowi udało się wstrzymać odejście z Pomorza 11 Dywizji Piechoty i 5 Brygady Jazdy, z których stworzono tymczasowo rezerwę NDWP, utrzymującą stałe pogotowie marszowe z gotowością użycia w ciągu 12 godzin od wydania rozkazu⁶². Nie powstrzymało to rozformowania Frontu Pomorskiego, który – jak już wspomniano – zlikwidowano. Niektóre jego wydziały i agendy przekazano DOG Pomorze. Tak było m.in. ze sprawą bezpieczeństwa, obroną granic i zachowaniem porządku, które to obowiązki scedowano na dowództwa okręgów⁶³, z czym jednak nie zawsze potrafią sobie poradzić.

REAKCJE CYWILNEJ LUDNOŚCI POLSKIEJ I NIEMIECKIEJ ORAZ POSTAWA WOJSK NIEMIECKICH

PODCZAS PRZEJMOWANIA POMORZA

Jak nietrudno przypuszczać, reakcja cywilnej ludności polskiej na pojawienie się na Pomorzu wojsk polskich, przynoszących faktyczny początek polskiej państwowości na

⁶² CAW, sygn. I.310.10.62, Ścisłe tajny rozkaz NDWP (Oddz. III) do Dowództwa Frontu Pomorskiego, nr 3015-III z dn. 18 III 1920 r.; M. Orłowski, dz. cyt., s. 324–325.

⁶³ Pismo Dep. Mobilizacyjno-Organizacyjnego MSWojsk. do DOG Poznań z dn. 7 II 1920 r., [w:] *Wojsko Wielkopolskie...*, s. 261–264; CAW, sygn. I.310.10.62, Ścisłe tajny rozkaz NDWP (Oddz. III) do Dowództwa Frontu Pomorskiego, nr 3015-III z dn. 18 III 1920 r.

Il. 7. Legitymacja posiadacza odznaki honorowej Frontu Pomorskiego

Źródło: Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, sygn. MG/AR/291.

terenach, na których suwerenność Niemiec (wcześniej Prus) trwała niemal półtora wieku (1772–1920), była właściwie jednoznacznie pozytywna. Panowała wszechobecna radość, widoczna szczególnie w pierwszych dniach od momentu wkroczenia oddziałów polskich do miast i wsi⁶⁴. Organizowano manifestacyjne pochody, rauty, odprawiano specjalne nabożeństwa dziękczynne. Miasta były dekorowane – ustawiano bramy triumfalne, przez które przechodziły wkraczające oddziały. Ówczesne emocje podkreślały nawet oficjalne raporty, odnotowujące kolejne przejmowane miejscowości: „Ludność polska przyjmuje [...] żołnierza polskiego z nieopisanym entuzjazmem”⁶⁵.

⁶⁴ Szerzej zob.: *Dzień 18 stycznia 1920 roku w Toruniu. Wywiad z pierwszym polskim prezydentem miasta dr. Ottonem Steinbornem*, „Dzień Pomorski”, nr 16 z 18 I 1935 r., s. 1–2; *Wspomnienia Heleny Steinbornowej, przewodniczącej komisji przyjęcia wojsk polskich w Toruniu*, [w:] *Powrót. Dokumentacja...*, 183–204.

⁶⁵ Komunikat operacyjny Oddziału III NDWP, Warszawa, dn. 19 I 1920 r., [w:] *Wojsko Wielkopolskie...*, s. 188. Zob. także: CAW, sygn. I.310.10.62, Raport bojowy Dowództwa grupy takt[ycznej] gen. Pruszyńskiego z dn. 30 I 1920 r., k. 12–13; Raport bojowy „Obejmowanie Pomorza”, k. 23–24. Opisana euforia mieszkańców Pomorza szybko przerodziła się w rozczarowanie, o czym w dalszej części tekstu.

Generał Juliusz Bijak tak zapisał w swoich wspomnieniach kilka lat później: „Pomorzanie [...] kochali głęboko tę **wyidealizowaną** [podkr. PN] Polskę, z której nadzieją wiązali pojęcie sprawiedliwości i wszystkiego co dobre i szlachetne!”⁶⁶

Znacząco inne postawy, bo nie mogło być inaczej, prezentowali Niemcy. Jeszcze podczas prac komisji odbiorczych, które pojawiły się w garnizonach wojskowych na kilka-kilkanaście dni przed rewindykacją, miejscowi Niemcy odnosili się do polskich oficerów nieprzychylnie, ale na ogół spokojnie. Jeden z oficerów przybyłych do Grudziądza tak wspominał swoje pierwsze kroki na stacji kolejowej: „W tunelu dworcowym przechadzał się posterunek Grenzschtzu. Gdy ujrzał polski mundur, oniemiał. [...] Gdy go już minąłem, zdobył się jeszcze na «rechtsgehen». [...] Ruch na dworcu panował dość wielki. Widząc mnie, gawiedź utworzyła szpaler. W złowrogich spojrzeniach widziałem okropną nienawiść”⁶⁷.

Dochodziło także do incydentów. Niemal regułą było, że oficerowie regularnej armii zachowywali się poprawnie, w przeciwieństwie do oficerów Grenzschtzu i większości szeregowych żołnierzy. Zdarzały się przypadki grożenia bronią palną polskim oficerom, pomimo, iż posiadali oni wszelkie gwarancje bezpieczeństwa. Zajścia przyjmowały niekiedy charakter drwin, np. żołnierze niemieccy na widok umundurowanych polskich oficerów symulowali salutowanie, chcąc do oddania honorów sprowokować Polaków⁶⁸. Tego rodzaju zdarzenia zanotowano w trakcie przejmowania przez polskich oficerów z rąk niemieckich różnych obiektów infrastruktury militarnej.

Po rozpoczęciu działań Frontu Pomorskiego, 17 stycznia, biorąc pod uwagę skalę operacji, dość rzadko dochodziło do incydentów, choć nie były one pojedyncze. Na ogół przejawy antypolskich nastrojów były szybko tłumione. Jednym z nich było odebranie patriotycznych chorągiewek grupie Niemców manifestujących swoje uczucia narodowe, którzy wracali z pożegnania swoich wojsk w Grudziądzu w dniu przejścia miasta (23 stycznia). Tego „rozbrojenia” dokonały już czołówki polskich wojsk⁶⁹.

Opuszczając w styczniu i lutym 1920 r. niektóre pomorskie garnizony niemieccy żołnierze wypowiadali prorocze, jak się okazało niespełna 20 lat później, słowa: „Wir kommen wieder”⁷⁰. Dla nich oraz większości Niemców, którzy pozostali na Pomorzu w okresie międzywojennym, według niemieckiej propagandy, rozpoczął się prawdziwy okres okupacji.

⁶⁶ J. Bijak, dz. cyt., s. 140.

⁶⁷ A. Markwicz, *Hallerczycy przejmują Grudziądz. Przypomnienie*, „Słowo Pomorskie”, nr 17 z 22 I 1930 r., s. 8.

⁶⁸ *Wspomnienia Aleksandra W. Aleksandrowicza, członka wojskowej komisji odbiorczej twierdzy Toruń*, [w:] *Powrót. Dokumentacja...*, s. 179.

⁶⁹ *Wkroczenie Wojsk Polskich*, [w:] *Życie Pomorza. Królewskie miasto Grudziądz*, oprac. A. Markwicz, Grudziądz 1926, s. 39.

⁷⁰ *Wspomnienia Aleksandra W. Aleksandrowicza...*, s. 181; J. Grabowski, *Oswobodzenie Pomorza*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918–1928*, Kraków–Warszawa 1928, s. 162–163.

Il. 8. Defilada Wojska Polskiego na rynku w Chełmnie z okazji wizyty w mieście gen. J. Hallera, 29 I 1920 r. Na pierwszym planie jedna z wielu bram tryumfalnych, które w wielkiej euforii zostały przygotowane przez miejscową ludność oczekującą przybycia polskich żołnierzy

Źródło: Muzeum Ziemi Chełmińskiej w Chełmnie, sygn. MZCH-D-1947.

Nieco wypadków odnotowano w ważnych punktach jakimi były stacje kolejowe. W Skarszewach przejmujący dworzec Polacy spotkali się z odmową Niemców, ulegając dopiero pod naciskiem. W Działdowie natomiast niemieccy pracownicy kolei wszczęli strajk w związku ze zmianą tablic stacyjnych z niemieckich na polskie oraz wywieszeniem polskiej flagi. Po aresztowaniu naczelnika powrócili do służby, uzależniając to jednocześnie od zwolnienia go, co też się stało. Do strajku i oporu w przekazaniu węzła kolejowego doszło też na przełomie stycznia i lutego w Tczewie. Natomiast bardziej krwawy epizod wydarzył się na tej stacji 9 stycznia, kiedy dywersant rzucił w kierunku pasażerskiego pociągu granat. W wyniku eksplozji ucierpiało dziewięć osób⁷¹.

Niewielka liczba zajęć z udziałem ludności niemieckiej podczas przejmowania Pomorza wynikała z prawidłowego przygotowania akcji i organizacji Frontu Pomorskiego, zajęcia miast przez liczne i dobrze zorganizowane siły Wojska Polskiego oraz neutralnego stosunku Polaków do Niemców.

PO ZAKOŃCZENIU BEZPOŚREDNIEJ AKCJI REWINDYKACYJNEJ

Moment włączenia Pomorza do Rzeczypospolitej był szczególny. Nastąpiło zderzenie pragnień mieszkańców wyczekujących powrotu pod polskie rządy z państwem, które po niemal półtorawiecznym rozbiciu borykało się z trudnościami scalenia w jeden organizm państwowy, nie posiadając wciąż ukształtowanych granic, skodyfikowanego prawa itd.

⁷¹ M. Przegiętka, *Komunikacja i polityka. Transport kolejowy i drogowy w stosunkach polsko-niemieckich w latach 1918–1939*, Warszawa 2015, s. 54–55.

Rewindykacja Pomorza nie przez wszystkich została zapamiętana pozytywnie. Wielu Polaków było rozczarowanych rzeczywistością. Lepsza sytuacja była w powiatach prawego brzegu Wisły. Gorzej sprawy przedstawiały się w części lewobrzeżnej Pomorza, a szczególnie w miejscowościach znajdujących się na północy.

Janusz Kutta, autor monografii poświęconej stosunkom polsko-kaszubskim w okresie II Rzeczypospolitej, napisał: „Kaszubi, podobnie jak ludność polska na całym Pomorzu, w napięciu oczekiwali przejęcia rządów przez władze polskie. Spodziewali się, że Polska będzie dla nich prawdziwie dobrą matką. [...] włączenie ich ziem do Rzeczypospolitej przyjęli z niekłamanym entuzjazmem. W Polsce widzieli swoją oswobodzicielkę”⁷². Po radości okazywanej (z wzajemnością) polskiemu wojsku wkraczającemu do kolejnych miejscowości w styczniu i na początku lutego, niewiele pozostało w ciągu kolejnych tygodni trwającej „okupacji”. Żołnierze zachowywali się nierzadko jak w kraju podbitym, a nie przejętym na podstawie ustaleń pokojowego traktatu, a *de facto* przecież własnym, gdzie niegdyś rozciągała się władza polskiego króla (m.in. Prusy Królewskie).

Taka sytuacja w dużej mierze wynikała ze składu formacji tworzących Front Pomorski. Ich żołnierze rekrutowali się w znacznej części z byłego Królestwa Kongresowego, Galicji oraz Kresów Wschodnich. Jedynie w Dywizji Strzelców Pomorskich większy odsetek stanowili Pomorzanie. Wielu żołnierzy miało doświadczenie wyniesione z walk na froncie wschodnim, gdzie dochodziło do aktów przemocy wobec ludności. Odezwy wydawane do żołnierzy przed rozpoczęciem akcji rewindykacyjnej nie przyniosły oczekiwanego rezultatu. Wojskowych mógł odstręczać język kaszubski, którego w dużej mierze nie rozumieli oraz okraszony germanizmami język polski. Nie znali też historii i skomplikowanych dziejów Pomorza w ciągu minionych wieków, choć postulowano im zapoznanie się z nią⁷³. Żołnierze postępowali za przyzwoleniem swoich dowódców – podoficerów i oficerów. Tym ostatnim, z racji ich pozycji oraz powierzanych funkcji i obowiązków, zarzucano najczęściej⁷⁴.

Postępowaniu wojska sprzyjał pod względem formalnym obowiązujący od 25 grudnia 1919 r. stan prawny, który dawał szerokie uprawnienia władzy wojskowej w zakresie utrzymania bezpieczeństwa i dysponowania możliwością wprowadzania tymczasowego stanu oblężenia na pewnych terenach. Dopiero 10 czerwca 1920 r., czyli w momencie znacznie wykraczającym poza datę likwidacji Frontu Pomorskiego (23 marca) i ustania formalnej „okupacji”, zniesiono prawo ograniczania swobód obywatelskich (m.in. wolności osobistej, wolności słowa, nietykalności własności czy prawa do zgromadzeń)⁷⁵. Przez kilka miesięcy żołnierze polscy przeprowadzali liczne

⁷² J. Kutta, dz. cyt., s. 74, 78.

⁷³ Zob. CAW, sygn. I.310.10.2, Rozkaz oficerski Dowództwa Frontu Pomorskiego z dn. 12 I 1920 r.

⁷⁴ P. Hauser, *Przejęcie obszarów...*, s. 17.

⁷⁵ Rozporządzenie o zniesieniu rozporządzenia, dotyczącego uchylenia mocy obowiązującej przepisów par. 5 liczb. 1–6 ustawy o stanie oblężenia dla ziem nowo przejętych, Dz.U. MbDzP, nr 30 z dn. 9 VI 1920 r., s. 608.

rewizje połączone z rekwizycjami, a jeśli zaciągali zobowiązania, to ich nie regulowali. Często, wbrew sformułowanym zasadom mówiącym o kwaterunku wyłącznie w budynkach, których właścicielem był skarb państwa⁷⁶, wojsko zajmowało prywatne zabudowania. Pomimo przyjętych regulacji celnych (wprowadzono granicę celną pomiędzy województwem pomorskim a pozostałą częścią kraju) żołnierze (w większości wyższych stopni – oficerowie) oraz cywili małwersanci skupowali po niskich cenach wiele towarów, a następnie w dużej części wywozili (a w praktyce wysyłali) z Pomorza do innych województw w państwie. To z kolei powodowało drożyznę związaną z brakiem wystarczającej ilości różnych artykułów⁷⁷. Proceder ten ułatwiali strażnicy graniczni, czerpiący nielegalne dochody z przemytu⁷⁸. Wiele zastrzeżeń odnosiło się do żandarmów wojskowych, którzy nierzadko zachowywali się w stosunku do mieszkańców w sposób brutalny⁷⁹.

Ludność, zwłaszcza północnych powiatów Pomorza, uskarżała się na władze wojskowe, w tym komendantów garnizonów i terenowych agend różnych instytucji Wojska Polskiego, którzy prowadzili politykę gospodarczą pogłębiającą jeszcze istniejące problemy i przez to szybko doprowadzający do ruiny materiałowo-finansowej. Dochodziło nawet do licznych nadużyć wizerunkowych, których sprawcami okazywali się często oficerowie, a na które szczególnie wrażliwi byli Kaszubi. Wypominano im daleko posuniętą niemoralność czy częste przebywanie w towarzystwie kobiet narodowości niemieckiej oraz bratanie się z zamożnymi niemieckimi właścicielami majątków⁸⁰.

Nad niewłaściwym, a wielokrotnie bezprawnym postępowaniem oficerów i szeregowych nie mogła zapanować generalicja i sztab Frontu Pomorskiego, w tym jego dowódca gen. Haller. Zapewne niewystarczający skutek przynosiły pojawiające się w rozkazach już od stycznia surowe upominania żołnierzy do właściwego zachowywania się na Pomorzu, skoro w marcu pisano: „Ze względu na nieobliczalną szkodę wywołaną nadużyciami osobników stawiających własną korzyść ponad dobra ogółu i dobre imię żołnierza Rzeczypospolitej, który wszędzie, a szczególnie na Pomorzu musi świecić przykładem cnót obywatelskich i jak najsumienniejszem przestrzeganiem rozporządzeń władz, Dowództwo Frontu widzi się zmuszonym do użycia ener-

⁷⁶ Por. CAW, sygn. I.310.10.122, NDWP – Oddział III, Instrukcja dla postępowania...

⁷⁷ CAW, sygn. I.310.10.2, Rozkaz oficerski Dowództwa Frontu Pomorskiego z dn. 26 I 1920 r.; Tajny rozkaz oficerski nr 2 Dowództwa Frontu Pomorskiego z dn. 6 III 1920 r.; *Sejm Rzeczypospolitej o Pomorzu w 1920 roku. Sprawozdanie Komisji Pomorskiej*, oprac., wstęp i przypisy J. Borzyszkowski, P. Hauser, Gdańsk 1985, s. 51–55 i in.; J. Bijak, dz. cyt., s. 141, 150; J. Kutta, dz. cyt., s. 83–84.

⁷⁸ Było to spowodowane różnicą cen pomiędzy Pomorzem a pozostałą częścią kraju wskutek m.in. nieprzemyślanych decyzji w sprawach walutowych, polegających na zrównaniu marki polskiej z niemiecką. Z tego powodu ludność Pomorza straciła ogromne sumy pieniędzy. Wzrost cen odnotowywano już od pierwszych dni akcji rewindykacyjnej. Zob. CAW, sygn. I.310.10.62, Raport bojowy Dowództwa grupy..., k. 13; J. Bijak, dz. cyt., s. 141, 146–147, 151.

⁷⁹ *Sejm Rzeczypospolitej o Pomorzu...*, s. 51–55 i in.; J. Bijak, dz. cyt., s. 151; J. Kutta, dz. cyt., s. 83–84.

⁸⁰ *Sejm Rzeczypospolitej o Pomorzu...*, s. 51–52; J. Bijak, dz. cyt., s. 146.

gicznych środków zaradczych. [...] Dowództwo Frontu [...] zwraca po raz ostatni uwagę, że skupowanie artykułów [...] w ilościach przewyższających potrzeby danego oficera lub żołnierza, lub ich najbliższej rodziny jest surowo wzbronione⁸¹.

Wzmiankowany rozkaz wydano niewiele ponad dwa tygodnie przed likwidacją całego związku operacyjnego. Nieco wcześniej polecenie zmierzania się z nadużyciami od gen. Hallera otrzymał gen. ppor. Juliusz Bijak. Pierwszą podróż inspekcyjną podjął 8 marca. Kontrolował m.in. Tczew, Starogard i Wejherowo. Jego wizyty w terenie potwierdzały opisane wyżej nadużycia. Na ile było to możliwe, starał się rozwiązywać sprawy na miejscu. Z pewnością przynosiło to skutek jedynie doraźny, a dodatkowo nie udało się wprowadzić wszystkich zarządzeń przed rozformowaniem Frontu Pomorskiego. Później gen. Bijak działał pod rozkazami dowódcy miejscowego OG gen. Bolesława Roji, którego zastępował podczas wyjazdów terenowych w celu likwidowania miejscowych nadużyć⁸².

Mieszkańcy zrewindykowanego obszaru nie uskarżali się jedynie na wojsko. Na porządku dziennym było niezadowolenie ze stosunków panujących w sprawach cywilnych. W tym miejscu można wymienić: sprowadzanie urzędników z odległych części kraju⁸³ przy jednoczesnym pozostawianiu na dotychczasowych stanowiskach Niemców w wielu branżach technicznych⁸⁴, używanie języka niemieckiego w sprawach służbowych, niemieckojęzyczne napisy na urzędach czy w innych miejscach⁸⁵ oraz wskazane już problemy gospodarcze. Domagano się przynajmniej czasowego zniesienia blokad i ceł na sprowadzanie towarów z Rzeszy Niemieckiej. Aprowizacja była wysoce niezadowolająca. Później konstatowano: „[...] słabo tu [na Pomorzu – dop. PN] kielkujące poczucie polskości zostało przez nieudolność władz, przez niedostateczną aprowizację niemal zupełnie zniweczone⁸⁶. Wielu produktów nie można było kupić nie tylko z powodu ich masowego skupowania i gwałtownej zwyczajki cen, ale również z powodu ich zupełnego niemal braku związanego z ustaniem produkcji⁸⁷.

⁸¹ CAW, sygn. I.310.10.2, Tajny rozkaz oficerski nr 2...

⁸² J. Bijak, dz. cyt., s. 141–154.

⁸³ Bez tego posunięcia niemożliwe było jednak szybkie spolszczenie administracji.

⁸⁴ Było to konieczne w niektórych przypadkach dla zapewnienia ciągłości funkcjonowania np. transportu kolejowego. Strona polska jeszcze w 1919 r. zabiegała o pozostawienie w służbie kolejarzy niemieckich, co rzeczywiście się stało. Po przejęciu Pomorza szybko zmieniono nastawienie i wydano decyzje dotyczące obsadzania różnych stanowisk Polakami w zastępstwie pracujących jeszcze Niemców. Obawiano się sabotażu, działań wywiadowczych oraz utrudniania procesu polonizacji rewindykowanych ziem. M. Przegiętka, dz. cyt., s. 51. Szerzej zob. M. Stażewski, *Problem pozostania urzędników niemieckich w Wielkopolsce i na Pomorzu w latach 1919–1920*, „Studia Historica Slavo-Germanica”, t. 21, 1996, s. 60 i n.

⁸⁵ Na niektórych stacjach kolejowych niemieckie tablice znajdowały się jeszcze co najmniej na początku 1921 r. M. Przegiętka, dz. cyt., s. 57.

⁸⁶ *Sejm Rzeczypospolitej o Pomorzu...*, s. 44.

⁸⁷ Tamże, s. 33, 38, 40–44. Zob. także: CAW, sygn. I.310.10.62, Raport bojowy „Obejmowanie Pomorza”, passim.

Niewielki skutek przynosiły próby szukania pomocy w urzędach administracji państwowej. Na Pomorzu była ona jeszcze słabo zorganizowana, a jej ewentualne działanie było (czemu nie należy się dziwić) mało skuteczne, zwłaszcza w pierwszych miesiącach 1920 r., kiedy wojska funkcjonowały w ramach Frontu Pomorskiego. Niewiele lepiej było też później, ze względu na obowiązujące rozporządzenia Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej z grudnia 1919 r. Organy wojskowe nie respektowały działań cywilnych władz, kiedy te próbowały wykonywać swoje obowiązki. Rozformowanie Frontu wpłynęło na zmniejszenie skali nieprawidłowości, ale nie na koniec „okupacji”. Spekulacje i wywózki towarów, a być może i bezkarność żołnierzy wyjeżdżających na front wojny z Rosją Sowiecką, trwała w związku z częstą zmianą dyslokacji oddziałów. U ludności Pomorza rodziło to niechęć do państwa polskiego, a nawet skrajne opinie, że sytuacja z 1920 r. przypomina czasy okupacji szwedzkiej z XVII stulecia⁸⁸.

Na Pomorzu, zwłaszcza wśród Kaszubów, przelała się czara goryczy. Odnotowano przypadki zgłoszeń do funkcjonującej wówczas Komisji Granicznej o przyłączenie regionu do Wolnego Miasta Gdańska. Ponadto duża część młodych mężczyzn w wieku poborowym z Kaszub optowała na rzecz państwa niemieckiego, aby uniknąć służby w Wojsku Polskim, które odbierali jako organizację złowrogą, odpowiedzialną za opisane sytuacje bezprawia na Wybrzeżu⁸⁹.

Liczba skarg płynących do władz wojewódzkich i wojskowych (DOG Pomorze w Grudziądzu), a w konsekwencji również bezpośrednio do Warszawy, spowodowała w końcu bardziej zdecydowaną reakcję. W pierwszej dekadzie lipca 1920 r. podjęto dyskusję w Sejmie, w której wypowiedali się m.in. posłowie: Izydor Brejski, Stanisław Wachowiak i ks. Feliks Bolt. Podjęto jednomyślnie uchwałę powołującą specjalną komisję, której zadaniem było przeprowadzenie dochodzenia w sprawie nadużyć na Pomorzu. Inicjatorem wniosku był I. Brejski, a przewodniczącym został ks. Bolt. Komisja Pomorska, bo taką nazwę przyjął ten organ, rozpoczęła prace jeszcze w lipcu i trwały one równo tydzień. Jej wnioski został spisane w postaci raportu, do którego opracowano jeszcze 16 załączników⁹⁰.

W tym samym czasie MSWojsk. powołało zespół, który miał sprawdzić panujące na Pomorzu stosunki. Otrzymał szereg uprawnień w celu przeciwdziałania stwierdzonym nadużyciom władz wojskowych. Jego pracami kierował płk Franciszek Kleeberg. Tak okoliczności powołania zespołu opisywał poseł Stanisław Wachowiak, jeden z jego członków: „Nikt dziś nie może sobie wyobrazić, co to znaczy budować zręby nowej państwowości. Na Pomorzu szło to trudniej niż w Poznańskim. Wbrew temu, co niemądrzy albo złośliwi ludzie później opowiadali czy pisali, Piłsudski, postępując z niezwykłą ostrożnością, pragnął wszelkimi możliwymi środkami usunąć

⁸⁸ *Sejm Rzeczypospolitej o Pomorzu...*, s. 22. Por. J. Bijak, dz. cyt., s. 143, 150.

⁸⁹ *Sejm Rzeczypospolitej o Pomorzu...*, s. 62; J. Kutta, dz. cyt., s. 85.

⁹⁰ *Sejm Rzeczypospolitej o Pomorzu...*, s. 6–20, 30, 50–51 i in.

Il. 9. Ksiądz Feliks Bolt (1864–1940), działacz i polityk polskiego ruchu narodowego w zaborze pruskim oraz w II Rzeczypospolitej; przewodniczący Komisji Pomorskiej badającej sprawę nadużyć na Pomorzu

Źródło: Zbiory Publicznej Szkoły Podstawowej im. Księdza senatora F. Bolta w Barłoźnie.

powody niezadowolenia ludności pomorskiej”⁹¹. Komisja odnotowała liczne nieprawidłowości w wielu garnizonach pomorskich. Odmienne niż w przypadku wspomnianego wyżej raportu, niewiele wiadomo na temat sformułowanych wniosków tego organu.

Jesienią 1920 r., kiedy w czasie niedawnych toczących się bliżej Pomorza działań wojny polsko-sowieckiej doszło do kolejnej fali nadużyć (choć tym razem z pewnością nieco bardziej uzasadnionych faktyczną potrzebą wojenną), zaczęto stopniowo budować poprawne relacje pomiędzy wojskiem a ludnością cywilną i jej władzami. Przyczynił się do tego kolejny dowódca OG Pomorze gen. por. Zygmunt Zieliński⁹².

Jednak to złe relacje wojska z mieszkańcami były wskazywane jako najboleśniejszy problem na rewindykowanej ziemi pomorskiej⁹³. Dobrze podsumowują to słowa posła pomorskiego ks. Bolta, wypowiedziane w czasie dyskusji sejmowej nad powołaniem komisji: „Nie waham się tu oświadczyć [...] że ideał polski na Pomorzu najbardziej obniżył żołnierz, który do nas przyszedł. Niestety [...] uważam, że to miejsce [Sejm – dop. PN] nie nadaje się, ażeby powiedzieć wszystko, co się tam stało i o czym wiemy”⁹⁴.

⁹¹ S. Wachowiak, *Czasy, które przeżyłem. Wspomnienia z lat 1890–1939*, Warszawa 1983, s. 75.

⁹² J. Kutta, dz. cyt., s. 85–88. Por. J. Bijak, dz. cyt., s. 154.

⁹³ *Sejm Rzeczypospolitej o Pomorzu...*, s. 50.

⁹⁴ Tamże, s. 15.

Il. 10. Pułkownik Franciszek Kleeberg (1888–1941). Kierował pracami wojskowego zespołu zajmującego się sprawami nadużyć Wojska Polskiego na rewindykowanym Pomorzu. W kampanii polskiej 1939 roku zastąpił jako dowódca Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Polesie”.

Fot. z 1926 r.

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 3/1/0/7/809.

Sejmowa Komisja Pomorska, która choć z istoty została powołana w celu stwierdzenia nieprawidłowości, w niektórych wypadkach starała się zrozumieć ówczesne stosunki⁹⁵. Choć z czasem wiele zmieniło się na lepsze, północna część Polski nie była i w kolejnych latach wolna od problemów, których podstawę stanowiło złączenie tych ziem z resztą kraju. Należy ocenić ponadto, że wyraźne obniżenie entuzjazmu po przyłączeniu Pomorza do Polski było przez początkową nieudolność władz cywilnych oraz poczynania wojska jedynie spotęgowane. Zawód z powodu nowych stosunków był powszechny, choć na początku lat 20. szczególnie silny właśnie na ziemi pomorskiej. Niestety „okupacja” Pomorza wpłynęła w pewnym stopniu na klęskę Polski w plebiscycie, który został przeprowadzony na Warmii, Mazurach i Powiślu 11 lipca 1920 r.⁹⁶

Kilka słów należy jeszcze poświęcić stosunkom polsko-niemieckim na Pomorzu po zakończeniu rewindykacji w pierwszej połowie lutego 1920 r., w zakresie podjętym w tej części artykułu. Mieszkańcy regionu narodowości niemieckiej rzadko w sposób dobitny zaznaczali publicznie swój brak zgody na „okupację”. Wielu z nich wyjechało

⁹⁵ Por. tamże, s. 54 i in.

⁹⁶ Tamże, s. 20–24; J. Kutta, dz. cyt., s. 87.

lub zamierzało wyjechać, korzystając z prawa do opcji na rzecz Niemiec, a chcąc, aby ich *exodus* odbył się bez przeszkód, unikali problemów. Postawę tych, którzy zostali, cechowało raczej wycofanie i milcząca zgoda na nową sytuację. Stosunek ten zmieniał się oczywiście, zwłaszcza w latach 30. Od 1920 r. na terenie Pomorza funkcjonowała rozwijająca się struktura wywiadu niemieckiego⁹⁷. Jeszcze w pierwszych miesiącach po zajęciu Pomorza Dowództwo Frontu Pomorskiego przeprowadziło dochodzenia w sprawach miejscowych niemieckich organizacji. Miały one na celu zwalczanie podstaw do ewentualnych szerszych akcji antypaństwowych. Zlikwidowano m.in. gazetę „Thorner Zeitung”, rozwiązano towarzystwa: Jugendwehr, Kriegerverein i Beamtenverein. Aresztowano około 60 Niemców, jako przyczynę podając obrazę armii i polskich uczuć narodowych oraz propagowanie fałszywych informacji o Polsce⁹⁸. Niemcy nie przypuszczali, że państwo polskie będzie w stanie sprawnie rządzić na nowych terenach⁹⁹. Planowali przeczekać polską „okupację”, licząc na nadejście momentu ewentualnego odwetu.

Incydenty z udziałem strony niemieckiej nie należały do częstych. Do najbardziej znanych należy strzelanina na dworcu kolejowym w Pszczółkach (niem. Hohenstein) na terenie Wolnego Miasta Gdańska. Wieczorem 24 marca 1920 r. grupa kilku żołnierzy wraz z oficerem z 1 Pułku Ułanów Krechowieckich przejeżdżała przez tę stację. Polscy ułani wysiedli z pociągu i na dworcu zetknęli się z niemieckimi członkami Straży Bezpieczeństwa (Sicherheitswehr), którzy zażądali oddania broni. W wyniku sprzeczki wywiązała się strzelanina i zginęło co najmniej dwóch żołnierzy pułku. Byli także ranni, w tym po stronie niemieckiej¹⁰⁰.

Dochodziło też do prowokacji w rejonie granicznym, gdzie niemiecki Grenzschutz ostrzeliwał polskie patrole. Tak zdarzyło się w okolicach wsi Konarzyny 3 mar-

⁹⁷ Szerzej zob. choćby: CAW, sygn. I.310.10.44, Raporty i meldunki agentów, 1920 r.

⁹⁸ P. Stawecki, dz. cyt., s. 240. Por. CAW, sygn. I.310.10.62, Raport tygodniowy, Dowództwo Frontu Pomorskiego – II Biuro z dn. 29 I 1920 r.

⁹⁹ Popularne były zwłaszcza stwierdzenia wspominające o rychłym nadejściu bolszewików i wspólne zniszczenie Polski, którą uważano jedynie za państwo sezonowe (niem. Saisonstaat). Zob. np. CAW, sygn. I.310.10.44, Zeznanie Zofji Górskiej, Tczew, 26 III 1920 r.

¹⁰⁰ W źródłach archiwalnych, wspomnieniowych, prasie i literaturze podawany jest różny przebieg zdarzeń oraz powody, dlaczego polscy żołnierze w umundurowaniu i z bronią znaleźli się na dworcu kolejowym w miejscowości zlokalizowanej na terenie Wolnego Miasta Gdańska. Według jednej z wersji wydarzeń stało się tak wskutek ostrzału pociągu, który musiał zatrzymać się na stacji, choć miał przejechać tranzytem. W innych źródłach mowa o konieczności przesiadki grupy żołnierzy na stacji w Pszczółkach. Pewności nie ma też w odniesieniu do liczby polskich żołnierzy biorących udział w incydencie. Inaczej są także wymieniane straty – wspomina się o trzech zabitych ułanach, zranieniu, a nawet zabiciu polskiego oficera. CAW, sygn. I.310.10.44, Protokoły, protokoły dodatkowe i lekarskie z dn. 24–25 III 1920 r.; *Ostatnie wiadomości*, „Postęp”, nr 72 z 27 III 1920 r., s. 3; *Napaść na żołnierzy polskich*, „Postęp”, nr 73 z 28 III 1920 r., s. 2; *Krwawe starcie w Pszczółkach*, „Gazeta Gdańska”, nr 74 z 28 III 1920 r., s. 3; *Krwawy zatarg żołnierzy polskich z żandarmem gdańskim*, „Kurier Śląski”, nr 72 z 28 III 1920 r., s. 1; *Z prowincji*, „Postęp”, nr 70 z 7 IV 1920 r., s. 2; „Rozwój”, nr 252 z 23 IX 1920 r., s. 6; M. Jałowiecki, *Wolne Miasto*, Warszawa 2002, s. 175; M. Przegiętka, dz. cyt., s. 54.

ca 1920 r. Ranny został żołnierz 12 Pułku Ułanów Podolskich. Dochodziło także do naruszenia linii granicznej. Takie przypadki we wspomnianym rejonie odnotowano m.in. 1 i 2 marca 1920 r.¹⁰¹

*

Rewindykacja Pomorza w 1920 r. to bez wątpienia jedna z największych operacji, które w tym okresie przeprowadzało Wojsko Polskie, przede wszystkim pod względem logistycznym. Był to jednocześnie ważny akt historyczny. Akcja została szczegółowo i dobrze zaplanowana. Wiele czasu poświęcono na opracowanie projektów planów wkroczenia na ten teren. Przyniosło to widoczny skutek w postaci poprawnego przebiegu operacji pod względem operacyjnym.

„Okupacja” Pomorza zgodnie z tym, jak w pierwszych dekadach XX w. rozumiano to pojęcie, miała na celu stworzenie okoliczności, które miały nie dopuścić do niemieckiej rewolty wobec międzynarodowych ustaleń zawartych w traktacie wersalskim. Zajmowano terytorium polskie, a nie nieprzyjacielskie. Jednak popełnione błędy (np. niewystarczające uświadomienie żołnierza, niewiedza na temat szczególnych uwarunkowań polityczno-społecznych regionu, niewłaściwa postawa oficerów, brak nadzoru nad żołnierzami) spowodowały, że szacunek Pomorzanom wojsko oddawało głównie w uroczystych przemówieniach podczas zajmowania kolejnych miejscowości oraz w krótkim okresie później. Natomiast wpływające tygodnie, obowiązujące przez niespełna pół roku niektóre rygory stanu oblężenia, błędy w decyzjach ekonomicznych i inne wskazane w tekście czynniki, wpłynęły na gwałtowny – szczególnie w północnych powiatach regionu, tj. na Kaszubach – spadek entuzjazmu do polskiej niepodległości, która po niemal półtora wieku stała się rzeczywistością na Pomorzu.

¹⁰¹ CAW, sygn. I.123.1.223, Dziennik Operacyjny..., s. 96.

Bartłomiej Wicherek

Toruń

ZBRODNIA POMORSKA 1939 ROKU – CHEŁMŻA I OKOLICE

THE POMERANIAN CRIME OF 1939 – CHEŁMŻA AND ITS SURROUNDINGS

ABSTRACT

In the first months of the German occupation, a number of executions were carried out in Pomerania to exterminate the local population, including the intelligentsia, clergy, scouts, farmers, etc. These events were eventually collected and defined by the scientific term that is the Pomeranian Crime of 1939. The most tragic place related to it in the vicinity of Toruń is the Barbarka forest, where some of the prisoners held in the nearby Fort VII, the Selbstschutz prison for those arrested the city and the entire county, including Chełmża., were shot. Formation officers who were mainly responsible for these crimes did not form this prison until mid-October 1939. It seems that earlier, individual groups of the members of the formation, being less organized, acted more locally and independently. The purpose of this article is primarily an attempt to show the origins of the criminal activities of the Selbstschutz in Chełmża and the nearby villages. Up to now, executions taking place near the city have been seen rather as isolated incidents having little in common. Analyzing them, however, we can come across a number of similarities that seem to tell us a bit more about the organization of the local Selbstschutz, as well as its related establishments. The article concludes with a subsection that aims to show the development of the crime mechanism, once the extermination on a larger scale had begun.

DZIAŁALNOŚĆ MIEJSCOWEJ LUDNOŚĆ PRZED WYBUCEM WOJNY

W międzywojennej Chełmży działało wiele oddanych Polsce osobistości, dzięki którym funkcjonowało m.in. Państwowe Gimnazjum Humanistyczne (obecnie ul. Hallera 23). Placówka ta wpłynęła pozytywnie na nastroje mieszkańców mia-

sta, prowadząc nie tylko zajęcia edukacyjne. Przy szkole działały bowiem m.in.: 24. Pomorska Drużyna Harcerska im. Zawiszy Czarnego, Gimnazjalny Klub Wioślarski „Posejdon”, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” oraz Chełmżyńskie Towarzystwo Wioślarskie. Są to zaledwie przykłady organizacji kulturalnych w mieście, które wpłynęły na odbudowę polskości po ponad wieku funkcjonowania pod pruskim zaborem¹.

Przed drugą wojną światową w przedwojennej Chełmży było również wiele organizacji i stowarzyszeń mniejszości niemieckiej, w tym m.in.: Deutsche Vereinigung, Landbund – Weichselgau i Verein für Jugendpflege Conkordia². Jedną z nich była również, działająca przede wszystkim w Wielkopolsce, na Pomorzu i Górnym Śląsku Jungdeutsche Partei, której początki działalności w Chełmży datuje się na 24 maja 1934 r. Jej spotkania odbywały się w gmachu „Villa Nova”, obecnie przy ulicy Hallera 25³, a także w lokalu należącym do Maxa Schenkla w Skąpym (pow. toruński, gm. Chełmża)⁴. Była organizacją polityczną o poglądach nazistowskich. Z czasem stała się partią, która miała za zadanie przede wszystkim zrzeszać ludność niemiecką na terenie II Rzeczypospolitej oraz przeciwdziałać jej asymilacji. Niekiedy w ramach działalności jej zwolennicy w konspiracji uczestniczyli w paramilitarnych obozach szkoleniowych⁵. Jungdeutsche Partei położyła fundament pod przyszłe struktury niemieckie, w tym formacje dywersyjne⁶ oraz Selbstschutz⁷. Należał do niej m.in. późniejszy oprawca Polaków z Bielczyn – Paul Trenkel, który z czasem wszedł w skład jej miejscowego zarządu⁸. Jego zastępcą był najpewniej Herbert Hermann⁹, prawdopodobnie za sprawą którego we wrześniu 1939 r. aresztowano co najmniej jednego mieszkańca Skąpego¹⁰.

W 1932 r. w Chełmży doszło do wydarzenia, które może przybliżyć postawę części przedstawicieli mniejszości niemieckiej. W nocy z 9 na 10 lipca ulicami miasta przeszli Werner Lindemann, Jan Wegner, Harry Hinst, Artur Zeep i Eugen Eberhardt.

¹ L. Belzyt, *Dzieje Chełmży w okresie międzywojennym (1920–1939)*, Toruń 2002, s. 64–65; Z. Karpus, *Chełmża w okresie międzywojennym (1920–1939)*, [w:] *Dzieje Chełmży*, red. M. Wojciechowski, Chełmża 1994, s. 190–191.

² Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), Starostwo Powiatowe w Toruniu, 83/500, Mniejszość niemiecka w powiecie toruńskim.

³ *Dom – Villa Nova Deutsches Vereinshaus*, źródło: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/dom---villa-nova-deutsch-937108> (dostęp: 23.03.2023).

⁴ B. Sprengel, *Posterunek ostatniej szansy: Policja Państwowa i przestępczość w Chełmży w latach 1920–1939*, Toruń 2007, s. 169–170.

⁵ I. Mazanowska, T. Ceran, *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kujawach (Selbstschutz Westpreussen)*, [w:] *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021, s. 22–23.

⁶ T. Chinciński, *Forpocza Hitlera: Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 roku*, Gdańsk–Warszawa 2010, s. 258–259.

⁷ I. Mazanowska, T. Ceran, dz. cyt., s. 27.

⁸ Z. Karpus, dz. cyt., s. 190.

⁹ Tamże.

¹⁰ P. Birecki, *Gmina Chełmża: szkice z dziejów*, Chełmża 2010, s. 227.

Według zeznań świadków, grupa miała wówczas wznosić głośne okrzyki o treści „Heil Hitler”¹¹, „Nieder mit Polen”¹² oraz „Die Fahne, schwarz, weiss, rot”¹³. Należy nadmienić, że Werner Lindemann oraz (prawdopodobnie) Artur Zeep w kolejnych latach wstąpili w szeregi Selbstschutzu¹⁴.

W miarę upływającego czasu i coraz bardziej napiętej sytuacji politycznej w ostatnich latach przed wybuchem wojny stosunki między ludnością polską a niemiecką ulegały stopniowemu pogarszaniu się. Przykładem tego zjawiska może być chociażby rozłam Ochotniczej Straży Pożarnej w Skąpym, spowodowany agitacją faszystowską we wspomnianym lokalu Maxa Schenkla¹⁵. Można się domyślać, że była ona prowadzona na spotkaniach Jungdeutsche Partei.

W latach poprzedzających wybuch wojny miejscowa ludność niemiecka przypuszczalnie zaangażowała się w działalność antypolską, poprzez np. przygotowywanie dywersji czy działalność szpiegowską. W Skąpym najprawdopodobniej miały miejsce dwa precedensy z tym powiązane. W jednej z publikacji autorstwa Piotra Bireckiego możemy wyczytać, że u Willego Hausera znaleziono dowody działalności wywiadowczej, w tym dokumenty, aparat fotograficzny i ukrytą broń. Ponadto w 1938 r. we wsi odbył się sfingowany pogrzeb. W trumnie złożonej na miejscowym cmentarzu miano ukryć broń najpewniej przeznaczoną dla miejscowych dywersantów¹⁶.

ARESztOWANIA MIEJSCOWEJ LUDNOŚCI POLSKIEJ WE WRZEŚNIU 1939 R.

Pierwsze oddziały niemieckie wkroczyły do Chełmży 6 września 1939 r. około godziny 10:30¹⁷. Właściwie już od pierwszych chwil, podobnie jak w wielu innych miejscach, rozpoczęły się aresztowania ludności polskiej. Były to działania o charakterze prewencyjnym, mające na celu pojmanie zakładników w obawie przed działalnością sabotażową i wywrotową¹⁸. Z czasem, wraz z kształtowaniem się struktur powstającego w pierwszych dniach września Selbstschutzu, aresztowania zaczęły przybierać nieco bardziej osobisty i przemyślany charakter. Trwające przez pół miesiąca udoku-

¹¹ APT, Starostwo Powiatowe w Toruniu, 83/511, Posterunek Policji Państwowej powiatu toruńskiego w Chełmży do Pana Starosty Powiatowego, Chełmża, l. dz. – 36, dnia 18 VII 1932 r.

¹² Tamże.

¹³ Tamże.

¹⁴ T. Jaszowski, C. Sobecki, *Niemcy świadek: zbrodnia hitlerowska w toruńskim Forcie VII i w lesie Barbarka*, Bydgoszcz 1971, s. 37.

¹⁵ P. Birecki, dz. cyt., s. 226.

¹⁶ Tamże, s. 226–227.

¹⁷ Z. Karpus, dz. cyt., s. 195.

¹⁸ S. Grochowina, *Selbstschutz w Toruniu i powiecie toruńskim*, [w:] *Zapomniani kaci Hitlera: Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska, T. S. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016, s. 179.

mentowane przypadki pojmań Polaków oraz nieliczne relacje dowodzące, że niekiedy arestujący dobrze znał ofiary, mogą to potwierdzać.

Jedną z pierwszych osób, które pojmano był sołtys Bielczyn – Feliks Wózek, urodzony 15 kwietnia 1881 r. w Rzepienniku Strzyżewskim (pow. tarnowski, woj. małopolskie). 6 września 1939 r. około godziny 10:00 w jego domu zjawił się niemiecki żołnierz, który wyprowadził go na zewnątrz¹⁹. Widziała to z oddali m.in. córka Wózka, która właśnie szła do jego domu²⁰. Aresztowanego prowadzono w kierunku Chełmży. Inny świadek zajścia zauważył, że w pewnym momencie udało mu się wyrwać, po czym uciekał przez pola w kierunku domu córki. W reakcji na zdarzenie ze stojących nieopodal samochodów wojskowych miała wyskoczyć grupa niemieckich żołnierzy, którzy rozpoczęli pościg²¹. Po chwili w okolicy rozległy się dwa następujące po sobie strzały²². Kolejnego dnia na polu, należącym wówczas do Paula Trenkla, odnaleziono zwłoki Feliksa Wózka, który prawdopodobnie zginął od strzału podczas ucieczki²³. Rodzina zamordowanego, poinformowana o znalezieniu zwłok, zabrała je i pochowała na tzw. starym cmentarzu w Chełmży. Bliskim ofiary zabroniono wstępu do jego mieszkania²⁴.

Kolejnego dnia, 7 września 1939 r., dokonując nakazanej przez władze rejestracji w siedzibie policji, pojmany został Ludwik Jagielski. Według powojennych zeznań jego żony, do aresztowania miała się przyczynić Niemka o nazwisku Lamprecht (imię nieznane), oskarżając Jagielskiego o posiadanie broni, której podczas przeprowadzonej później rewizji nie znaleziono²⁵.

Dnia 17 września, najpewniej w Pluskowęsach, został aresztowany pracownik umysłowy chełmżyńskiej cukrowni – Franciszek Zell, urodzony 11 sierpnia 1885 r.²⁶ Pojmał go, dowodzący lokalnym Selbstschutzem, Botho Eberhardt. Przyczyną tego zdarzenia miała być dezercja ofiary z armii niemieckiej w 1918 r., której dopuścił się, by przyłączyć się do powstańców wielkopolskich²⁷.

Dwa dni później, 19 września, schwytano w miejscu zatrudnienia innego pracownika cukrowni, Leona Orgackiego, urodzonego 6 kwietnia 1907 r.²⁸ Aresztowali

¹⁹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy, 1844/188, Protokół przesłuchania świadka Heleny Krawicińskiej, 2 XI 1945 r.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Bernarda Witkowskiego, 8 XI 1945 r.

²² Tamże, Protokół przesłuchania świadka Heleny Krawicińskiej, 2 XI 1945 r.

²³ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Bernarda Witkowskiego, 8 XI 1945 r.; tamże, 1844/207, Spis imienny pomordowanych.

²⁴ Tamże, 1844/188, Protokół przesłuchania świadka Heleny Krawicińskiej, 2 XI 1945 r.

²⁵ Tamże, 1844/196, Protokół przesłuchania świadka Doroty Jagielskiej, 16 X 1945 r.

²⁶ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Jadwigi Zellowej, 3 XI 1945 r.

²⁷ T. Jaszowski, C. Sobecki, dz. cyt., s. 31.

²⁸ APB, Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy, 1844/196, Protokół przesłuchania świadka Heleny Krawicińskiej, 2 XI 1945 r.

go członkowie Selbstschutzu, w czym również uczestniczył Botho Eberhardt. Aby uniemożliwić schwytanemu ucieczkę wspomniany Niemiec postrzelił ofiarę w nogę²⁹.

Tego samego dnia zatrzymano Antoniego Wiśniewskiego. Dokonał tego Paul Trenkler z Bielczyn³⁰, na terenie gospodarstwa, w którym był zatrudniony Wiśniewski³¹. Jeden ze świadków (również pracownik), zeznał, że kilka dni wcześniej Wiśniewski pojawił się u Trenkla. Po chwili rozmowy miał zostać uderzony przez Niemca, podczas gdy syn gospodarza miał chwycić za broń. Został on jednak uspokojony przez ojca, a Antoniemu pozwolono odejść³².

We wrześniu 1939 r. mogli zostać również aresztowani adwokat i członek rady miejskiej Stanisław Klemens Strzyżowski herbu Gozdawa³³ oraz Ignacy Skotnik ze Skąpego³⁴. Ten ostatni przez Herberta Hermanna³⁵. Zachowała się także pojedyncza wzmianka, według której niejaki Herzke z Chełmży mógł aresztować Franciszka Rydlewskiego³⁶.

WIĘZIENIA W SĄDZIE GRODZKIM I PAŃSTWOWYM GIMNAZJUM HUMANISTYCZNYM

Ze zdecydowanej większości relacji możemy się dowiedzieć, że aresztowani zostali osadzeni w gmachu Sądu Grodzkiego w Chełmży³⁷, w którym mieści się obecnie Komisariat Policji przy ul. Sądowej 2³⁸. Trafili tam Franciszek Zell, Leon Orgacki i Antoni Wiśniewski. Mógł tam trafić również Ludwik Jagielski, który po aresztowaniu był widziany w budynku magistratu (przypuszczalnie w gmachu ratusza), gdzie jakiś czas go przetrzymywano, po czym ślad po nim zaginął³⁹. Nie jest znane miejsce osadzenia Stanisława Strzyżowskiego i Ignacego Skotnika. Nie można z pewnością stwierdzić, że trafili do tego samego budynku, bowiem aresztowanych z Chełmży i okolic przetrzy-

²⁹ S. Grochowina, *Selbstschutz...*, s. 181.

³⁰ APB, Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy, 1844/196, Protokół przesłuchania świadka Klary Wiśniewskiej, 2 XI 1945 r.

³¹ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Polikarpa Bronowicza, 2 XI 1945 r.

³² Tamże.

³³ S. Grochowina, *Selbstschutz...*, s. 181.

³⁴ P. Birecki, dz. cyt., s. 227.

³⁵ Tamże, s. 227.

³⁶ APB, Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy, 1844/370, Spis zbrodniarzy niemieckich według protokołów Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Bydgoszczy.

³⁷ Tamże, 1844/188: Protokół przesłuchania świadka Hanny Krawicińskiej, 2 XI 1945 r.; Protokół przesłuchania świadka Klary Wiśniewskiej, 2 XI 1945 r.; Protokół przesłuchania świadka Jadwigi Zellowej, 3 XI 1945 r.

³⁸ *Sąd Grodzki w Chełmży*, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/sad-grodzki-936582> (dostęp: 25.03.2023).

³⁹ APB, Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy, 1844/196, Protokół przesłuchania świadka Doroty Jagielskiej, 16 X 1945 r.

mywano jakiś czas najprawdopodobniej w dwóch oddalonych od siebie gmachach: wspomnianej placówce sądu oraz w Państwowym Gimnazjum Humanistycznym⁴⁰. Franciszka Lewandowskiego, który mógł być zatrzymany 11 XI 1939 r., osadzono w drugim z budynków⁴¹.

Niewiele wiadomo również o realiach panujących w więzieniu. Na podstawie relacji żony jednego z osadzonych, można wywnioskować, że przynajmniej część więźniów przetrzymywanych w budynku sądu brutalnie bito i torturowano. Zeznała w nich, że na widzeniu z mężem dzień po jego pojmaniu, ze względu na zadane mu obrażenia ledwo go poznała⁴². Nie wiemy czy wspomniane widzenie było wyjątkiem, czy więcej rodzin mogło spotkać się z aresztowanymi bliskimi.

W dniu 30 września w obu placówkach znajdowało się 32 więźniów⁴³. Jako że przed początkiem października zamordowano co najmniej trzech osadzonych⁴⁴, należy przypuszczać, że do tego czasu przez areszty utworzone w 1939 r. w obydwu gmachach, przewinęło się co najmniej 35 osób. Z jednego z więzień zwolniono Stanisława Strzyżewskiego⁴⁵. Został on ponownie schwytany 17 października 1939 r.⁴⁶ Z zachowanych dokumentów wynika, że więzienie w gmachu przedwojennej placówki oświaty funkcjonowało co najmniej do 29 października⁴⁷. Prawdopodobnie działało ono dłużej, co najmniej do 12 listopada, gdyż tego dnia został z niego wywieziony do Torunia Franciszek Lewandowski⁴⁸. Jego los mogli podzielić inni aresztowani. Nie wiadomo co stało się ze zdecydowaną większością więźniów.

Do końca września 1939 r. więźniów strzegli żołnierze Wehrmachtu⁴⁹, z bliżej nieznaną dziewięcią kompanii⁵⁰. W październiku zadanie to przejęły władze cywilne⁵¹, a od co najmniej połowy września Selbstschutz⁵². Trudno jednak określić w jakim dokładnie stopniu. Wiadomo że jego funkcjonariusze dokonywali aresztowań, znęcali się nad pojmanymi oraz uczestniczyli w egzekucjach. Do Selbstschutzu z Chełmży

⁴⁰ J. Sziling, *Chełmża w latach okupacji niemieckiej (1939–1945)*, [w:] *Dzieje Chełmży*, red. Mieczysław Wojciechowski, Chełmża 1994, s. 205.

⁴¹ M. E. Jezierska, *Transporty więźniów Fortu VII w Toruniu do Stutthofu*, „Stutthof. Zeszyty Muzeum”, nr 4, 1981, s. 169.

⁴² APB, Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy, 1844/196, Protokół przesłuchania świadka Jadwigi Zellowej, 3 XI 1945 r.

⁴³ J. Sziling, dz. cyt., s. 205.

⁴⁴ APB, Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy, 1844/188: Protokół przesłuchania świadka Hanny Krawicińskiej, 2 XI 1945 r.; Protokół przesłuchania świadka Klary Wiśniewskiej, 2 XI 1945 r.; Protokół przesłuchania świadka Jadwigi Zellowej, 3 XI 1945 r.

⁴⁵ S. Grochowina, *Selbstschutz...*, s. 181.

⁴⁶ Tamże, s. 181.

⁴⁷ APT, Akta miasta Chełmży, 94/3332, Volksküche Kulmsee, 29 X 1939 r.

⁴⁸ M. E. Jezierska, dz. cyt., s. 169.

⁴⁹ J. Sziling, dz. cyt., s. 205.

⁵⁰ APT, Akta miasta Chełmży, 94/3332, Ortskommandantur Kulmsee, 30 IX 1939 r.

⁵¹ Tamże. J. Sziling, dz. cyt., s. 205.

⁵² S. Grochowina, *Selbstschutz...*, s. 181.

należeli najprawdopodobniej, m.in.: Botho Eberhardt, Ulli Hess, dwójka braci Lindemann oraz niejaki Zepp i Zila⁵³. Możemy przypuszczać, że powiązany z nim był również Paul Trenkel.

EGZEKUCJE DOKONYWANE NA MIESZKAŃCACH CHEŁMŻY I OKOLIC

Przyjmuje się, że pierwszą cywilną ofiarą zamordowaną na omawianym terenie był wspomniany Feliks Wózek, postrzelony w trakcie ucieczki podczas aresztowania.

W nocy z 7 na 8 września zginął Stanisław Burzyński, urodzony 4 kwietnia 1901 r. Powołany do wojska 24 sierpnia 1939 r., czynnie walczył o obronę Pomorza. O okolicznościach jego śmierci nie wiadomo wiele. Jego żona zeznała po wojnie, powołując się na przekazane jej informacje, że podczas wycofywania się w okolicach Pluskowęs mąż napotkał patrol niemiecki⁵⁴. Istnieją przesłanki za tym, że mógł to być patrol Selbstschutzu⁵⁵. Najprawdopodobniej wywiązała się potyczka, w efekcie której Burzyński został zastrzelony. Istnieje także prawdopodobieństwo, że został rozstrzelany⁵⁶.

Dnia 15 września Paul Trenkel aresztował Franciszka Pudlewskiego⁵⁷. Od razu po wyjściu z domu Niemiec zaczął bić pojmanego kijem. Towarzyszyły mu cztery osoby (niewykluczone że funkcjonariusze Selbstschutzu). Nie zachowały się żadne przesłanki, które mogłyby wskazywać na to, że ofiara została wcześniej osadzona w jednym z aresztów. Niemcy po schwytaniu Pudlewskiego przypuszczalnie od razu odprowadzili go na teren gospodarstwa Trenkla. Świadcami odgrywających się tam scen mieli być tamtejsi pracownicy, którzy przekazali matce ofiary, że jej syn został tam skatowany. Prawdopodobnie dostarczyli jej również strzępy ubrań, które, na skutek brutalnego pobicia, pozostały na podwórzu. Po skatowaniu Pudlewskiego wyprowadzono go na pole gospodarza, a tam zastrzelono i zakopano⁵⁸. Rok później najpewniej ci sami pracownicy natrafili na tym polu na szczątki ludzkie. Nie potrafili jednak określić czy były to zwłoki zamordowanego⁵⁹.

⁵³ J. Sziling, dz. cyt., s. 205; T. Jaszowski, C. Sobecki, dz. cyt., s. 37.

⁵⁴ APB, Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy, 1844/196, Protokół przesłuchania świadka Stanisławy Burzyńskiej, 7 XI 1945 r.

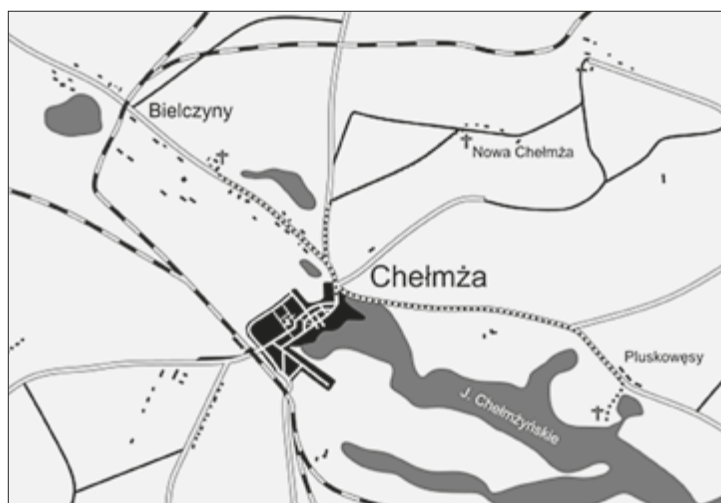
⁵⁵ *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945: województwo toruńskie*, Warszawa 1983, s. 56.

⁵⁶ APB, Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy, 1844/207, Spis imienny pomordowanych; J. Sziling, dz. cyt., s. 205.

⁵⁷ APB, Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy, 1844/196, Protokół przesłuchania świadka Ewy Pudlewskiej, 2 XI 1945 r.; tamże, 1844/370, Spis niemieckich zbrodniarzy z poszczególnych powiatów.

⁵⁸ Tamże, 1844/196, Protokół przesłuchania świadka Ewy Pudlewskiej, 2 XI 1945 r.; tamże, 1844/207, Spis imienny pomordowanych.

⁵⁹ Archiwum delegatury Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy, 59/226, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Krzemińskiego, 28 V 1947 r.

Il. 1. Miejsca egzekucji więźniów przetrzymywanych w gmachu sądu w Chelmszy. Oprac. B. Wicherek

Pięć dni później, 20 września około godziny 10:30, na teren tego samego gospodarstwa zjechał samochód. Przetransportowano nim z gmachu sądu Antoniego Wiśniewskiego. Jeden z robotników Trenkla widział, jak po wyjściu z samochodu prowadzony przez Niemców w kierunku pola, niósł łopatę. Po chwili usłyszał strzał, po którym więcej go nie widział. Udało mu się jeszcze jedynie dostrzec członków eskorty, którzy zakopywali coś na polu gospodarza. Najpewniej było to ciało ofiary⁶⁰.

Tego samego dnia około południa, po widzeniu z żoną, Franciszka Zella przewieziono samochodem do Nowej Chelmszy⁶¹. Został tam rozstrzelany, prawdopodobnie na terenie gospodarstwa należącego do niejakiego Strobla⁶². Wysiedlonej rodzinie ofiary, po powrocie w 1945 r. w rodzinne strony, udało się zlokalizować miejsce spoczynku zamordowanego. Przy pomocy robotników i w obecności sołtysa otworzono grób, a dzięki fragmentom odzieży rozpoznano zwłoki Zella⁶³. Został pochowany w mogile przy Pomniku Walki i Męczeństwa w Chelmszy, położonej nieopodal tzw. starego cmentarza.

Również 20 września z więzienia wywieziono Leona Orgackiego. Samochodem przetransportowano go do Pluskowęs⁶⁴. Tam w towarzystwie Botho Eberhardta, który miał wymierzać odległość przed oddaniem strzału, i dwóch członków Selbstschutzu, rozstrzelano ofiarę⁶⁵. Szczątki zamordowanego pogrzebano w okolicach tamtejszego majątku⁶⁶.

⁶⁰ APB, Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy, 1844/196, Protokół przesłuchania świadka Polikarpa Bronowicza, 2 XI 1945 r.

⁶¹ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Jadwigi Zellowej, 3 XI 1945 r.

⁶² Tamże oraz 1844/207, Spis imienny pomordowanych; T. Jaszowski, C. Sobeci, dz. cyt., s. 31.

⁶³ APB, Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy, 1844/196, Protokół przesłuchania świadka Jadwigi Zellowej, 3 XI 1945 r.

⁶⁴ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Heleny Krawicińskiej, 2 XI 1945 r.

⁶⁵ S. Grochowina, *Selbstschutz...*, s. 181.

⁶⁶ APB, Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy, 1844/196, Protokół przesłuchania świadka Heleny Krawicińskiej, 2 XI 1945 r.

W literaturze znajduje się wzmianka o zbrodni dokonanej przez funkcjonariuszy Selbstschutzu na dwóch kobietach. W 1939 r. Genowefa Fiałkowska oraz nieznana z imienia Pokrętowska, zamieszkałe w Chełmży, mogły zostać utopione przez Selbstschutz w jeziorze⁶⁷. Według innej wersji, zostały przewiezione do Torunia, gdzie prawdopodobnie zostały zamordowane na Barbarce⁶⁸.

Analizując poszczególne egzekucje warto zwrócić uwagę na pewien z pozoru błahy szczegół. Spośród wymienionych zbrodni, wyróżniają się trzy mające miejsce 20 IX 1939 r. Osoby zostały zamordowane tego samego dnia, przebywały w tym samym areszcie (budynek sądu) i wszystkie były transportowane na miejsce egzekucji samochodem⁶⁹. Informacje te dają szczytkowy zarys dotyczący mechanizmu zbrodni jaki obowiązywał na terenie jednego z więzień dla Polaków w Chełmży.

ZBRODNICZA DZIAŁALNOŚĆ SELBSTSCHUTZU PO 15 X 1939 R.

Analizując działalność Selbstschutzu na terenie powiatu toruńskiego w pewnym momencie można zauważyć wyraźną zmianę sposobu jego działania. Funkcjonująca dotychczas raczej spontanicznie i lokalnie formacja, w połowie października 1939 r. zaczęła działać w sposób zorganizowany, co przełożyło się z kolei na znaczny wzrost ofiar. Momentem przełomowym najprawdopodobniej była wizyta 15 października w Toruniu Ludolfa von Alvensleben i jego przemówienie, skierowane do członków Selbstschutzu z miasta i powiatu⁷⁰. Mniej więcej w tym czasie w toruńskim forcie VII tworzono Zivilinternierungslager (obóz dla internowanych osób cywilnych), jako centralne więzienie dla aresztowanych z terenu II Inspektoratu Selbstschutzu. Część osadzonych tam, była już wcześniej przetrzymywana m.in. w tzw. Okrągłaku w Toruniu⁷¹, jednak zdecydowaną większość więźniów trafiła tam w wyniku aresztowań przeprowadzanych w drugiej połowie października. Na terenie Torunia dokonywano ich od 17 do 21 października,⁷² natomiast w powiecie większość osób zatrzymano

⁶⁷ W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnie: eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1974, s. 179.

⁶⁸ T. Jaszowski, C. Sobecki, dz. cyt., s. 78.

⁶⁹ APB, Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy, 1844/188: Protokół przesłuchania świadka Hanny Krawicińskiej, 2 XI 1945 r.; Protokół przesłuchania świadka Klary Wiśniewskiej, 2 XI 1945 r.; Protokół przesłuchania świadka Jadwigi Zellowej, 3 XI 1945 r.

⁷⁰ J. Bochen, A. Lewandowski, „Ci, co nie zawiedli” *Toruńscy nauczyciele i pracownicy oświaty w latach wojny i okupacji hitlerowskiej 1939–1945: martyrologia*, Toruń 1984, s. 24.

⁷¹ T. Jaszowski, C. Sobecki, dz. cyt., s. 29.

⁷² *Rozkaz nr 1 komendanta policji ochronnej Dreiera z dnia 16 X 1939 r.*, [w:] S. Grochowina, J. Sziling, *Barbarka: Miejsce niemieckich egzekucji Polaków z Torunia i okolic (październik–grudzień 1939)*, Toruń 2009, s. 105–109; S. Grochowina, *Barbarka jako jedno z miejsc niemieckich zbrodni na Pomorzu Gdańskim w 1939 roku*, [w:] S. Grochowina, W. Rozynkowski, *Barbarka miejsce kultu, męczeństwa i pamięci*, Toruń 2019, s. 38; T. Jaszowski, C. Sobecki, dz. cyt., s. 35.

17 października. Henryk Kamiński w artykule zwrócił uwagę na schemat przeprowadzanych aresztowań, który określił jako dwutorowy. Dokonywano ich bowiem bezpośrednio, prawdopodobnie na podstawie osobowych wykazów oraz wykorzystując podstęp. Polegał on na przekazywaniu wezwań o konieczności stawienia się na dwutygodniowy kurs⁷³.

W połowie października 1939 r. dowódca chełmżyńskiego Selbstschutzu, Botho Eberhardt, nakazał rozesłać zawiadomienia do osób, które planowano aresztować⁷⁴; ich treść brzmiała: „Wzywa się Pana, by dnia 17 października po południu o godz. trzeciej zjawił się na dworcu w Chełmży. Zostanie Pan przewieziony do obozu przeszkoleniowego (czas trwania 2 tygodnie). Należy się zaopatrzyć w bieliznę, gotówkę oraz pożywienie na ten okres. Podpisano: Eberhardt, przewodniczący SS w Chełmży”⁷⁵.

Dnia 17 października 1939 r. na dworcu kolejowym w Chełmży stawiło się około 70 mieszkańców Chełmży i okolic⁷⁶. W pewnym momencie na miejscu zjawili się uzbrojeni Niemcy, spośród których przynajmniej część należała do Selbstschutzu⁷⁷. Zebranych ustawiono w dwuszeregu, przeliczono, a następnie zebrano od nich pieniądze, po czym przewieziono do Torunia w bydłym wagonie. Pociąg zatrzymał się około 500 m przed dworcem Toruń-Miasto, przed prowadzącą do niego bramą kolejową⁷⁸. Aresztowanych – na których oczekiwał osobiście dowodzący Selbstschutzem w Toruniu i powiecie, SS-Sturmbannführer Helmuth Kurt Zaporowicz⁷⁹ – pod eskortą prowadzono przez plac św. Katarzyny, ul. Szeroką i Chełmińską pod budynek Starostwa Powiatowego, który mieścił się przy ul. Plac Teatralny 4⁸⁰. Tam dołączyła do nich grupa aresztowanych z Torunia i powiatu. Wszystkich eskortowano dalej ul. Chełmińską, aż do torów przy dworcu kolejowym Toruń-Północ, gdzie skręcono w lewo. Niedługo później więźniom ukazał się Fort VII⁸¹.

Nie była to jedyna akcja aresztowania Polaków w Chełmży. Kolejne zorganizowano 9, 10 i 21 października 1939 r. Schwytanych również osadzono w toruńskim Forcie VII⁸².

Aresztowani z całego powiatu, w tym z Chełmży i okolic, stłoczeni zostali w zimnych i przepelnionych celach, często byli bici i torturowani. Do 26 października

⁷³ H. S. Kamiński, *Losy nauczycieli i pracowników oświaty miasta Torunia i powiatu toruńskiego w latach wojny 1939–1945*, „Rocznik Toruński”, R. 20, 1991, s. 92.

⁷⁴ W. Gajdus, *Nr 20998 opowiada*, Pelplin 2001, s. 15.

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ J. Bochen, A. Lewandowski, dz. cyt., s. 24; J. Sziling, dz. cyt., s. 205; S. Grochowina, *Selbstschutz...*, s. 184; W. Gajdus, dz. cyt., s. 15.

⁷⁷ T. Jaszowski, C. Sobecki, dz. cyt., s. 37.

⁷⁸ W. Gajdus, dz. cyt., s. 16–18.

⁷⁹ T. Jaszowski, C. Sobecki, dz. cyt., s. 37.

⁸⁰ *Starostwo Powiatowe w Toruniu*, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol/-/zespol/102240> (dostęp: 26.05.2023).

⁸¹ W. Gajdus, dz. cyt., s. 18–19.

⁸² J. Sziling, dz. cyt., s. 206; T. Jaszowski, C. Sobecki, dz. cyt., s. 48.

zwierzchnictwo nad fortem pełnił Wehrmacht, później przejął je Selbstschutz⁸³. Prawdopodobnie dwa dni później, 28 października, w lasach położonej nieopodal Barbarki odbyła się pierwsza masowa egzekucja więźniów⁸⁴. Przeprowadzano je systematycznie przypuszczalnie do 6 grudnia 1939 r.⁸⁵ W lasach Barbarki zginęło co najmniej 37 ofiar aresztowanych w Chełmży⁸⁶.

Na początku stycznia 1940 r. rozpoczęto likwidację więzienia. Część więźniów wywieziono do obozu Stutthof⁸⁷. W transporcie znajdowali się mieszkańcy Chełmży, m.in. nauczyciele: Antoni Depczyński, Józef Donderski, Edmund Dullin, Józef Krawczyk, Roman Schoenhofer; księża Stefan Frelichowski, Wojciech Gajdus, Gracjan Tretkowski, Brunon Wilczewski; adwokaci Jan Henryk Kozłowski, Władysław Szykowski oraz uczeń Paweł Olszewski⁸⁸.

⁸³ T. Jaszowski, C. Sobecki, dz. cyt., s. 40.

⁸⁴ Tamże, s. 42.

⁸⁵ S. Grochowina, *Barbarka...*, s. 40.

⁸⁶ *Polacy zamordowani w lasach Barbarki jesienią 1939 r.*, [w:] S. Grochowina, J. Sziling, Barbarka. *Miejsce niemieckich egzekucji Polaków z Torunia i okolic (październik–grudzień 1939)*, Toruń 2009, s. 17–35.

⁸⁷ M. E. Jezierska, dz. cyt., s. 162; S. Grochowina, *Barbarka...*, s. 40.

⁸⁸ A. Bieniaszewska, *Żydzi w Chełmży*, Toruń 2018, s. 382; M. E. Jezierska, dz. cyt., s. 166–172.

Witold Rakowski

Warszawa

ZARYS PRZEMIAN DEMOGRAFICZNYCH I SPOŁECZNO-ZAWODOWYCH MIESZKAŃCÓW GRUDZIĄDZA W OKRESIE POLSKI LUDOWEJ

AN OUTLINE OF DEMOGRAPHIC AND SOCIO-PROFESSIONAL CHANGES
OF THE RESIDENTS OF GRUDZIĄDZ DURING THE PEOPLE'S POLAND PERIOD

ABSTRACT

As the title indicates, the purpose of this article is to document the changes that took place in the structure of gender, age, occupational activity, education and sources of income of Grudziądz residents during the period of People's Poland. The purpose of the article was accomplished based on statistical data from successive population censuses. The research method comes down to analyzing the statistical data, comparing them using dynamic data reconciliation, interpreting the results taking into account the wider determinants that influenced the transformations. The entire study, in addition to the introduction, consists of six parts listed below:

1. The period of getting used to the new system (1946–1950), where the characteristics of the residents are presented mainly in terms of labor activity and housing conditions.
 2. The society of Grudziądz in light of the 1960 census. Attention was paid here to the gender structure, the age of the inhabitants, the professional activity of men and women by age groups.
 3. Some social characteristics of Grudziądz's population in the light of the December 1970 census.
 4. The slow death of real socialism in Poland. In this paragraph, on the basis of the 1988 census, the demographic structure in 1988 is presented in comparison with the years 1960, 1970, 1978, the education of the population, professional activity, sources of income.
 5. Households and families.
 6. The process of change. This point is basically a summary and it synthetically outlines the changes.
- The entire study closes with conclusions.

Motto:

Pomimo [...] bólczek ekonomicznych i mizerności społecznej komunizm pozostawił jednak w spadku nowej, demokratycznej Polsce, społeczeństwo, które nigdy wcześniej nie było tak egalitarne, otwarte, wykształcone i gotowe, by wziąć swój los we własne ręce.*

WSTĘP

Wszelkie przemiany dokonujące się w życiu społeczno-gospodarczym przebiegają w procesie długiego trwania. Dynamika tych przemian zależy od intensywności działań poszczególnych ludzi i całego społeczeństwa. Te z kolei zależą od stopnia zaangażowania ludności, firm, instytucji w realizację wytyczonych celów przez państwo oraz przez podległe mu struktury.

Właśnie to państwo powinno stworzyć takie warunki prawne, by zachęcić wszystkie grupy społeczne do inwencji i wysiłku na rzecz postępu społeczno-gospodarczego kraju. Takich warunków, pomimo wielokrotnych usiłowań, nie można było w pełni zapewnić w Polsce Ludowej podporządkowanej politycznie Związkowi Radzieckiemu. Jednakże znaczna część społeczeństwa nie zważając na wady nowego ustroju taki wysiłek podjęła, dzięki czemu pozyskano środki finansowe na odbudowę i na industrializację kraju. To rozwój przemysłu niemal we wszystkich powiatach w Polsce zapoczątkował proces zmian w rozmieszczeniu ludności, w strukturze zawodowej, społecznej, w sposobie i stylu życia oraz w pomnażaniu dochodu narodowego, który umożliwiał poprawę materialnych warunków życia. W odróżnieniu od wielu miast w Polsce Grudziądz już w okresie międzywojennym był ośrodkiem względnie dobrze uprzemysłowionym¹, ale w czasie drugiej wojny światowej poniósł ogromne straty.

Celem opracowania jest udokumentowanie przemian jakie się dokonały w strukturze płci, wieku, wykształcenia, aktywności zawodowej i źródłach utrzymania ludności Grudziądza w okresie Polski Ludowej. Podstawowymi materiałami źródłowymi, które pozwoliły na zrealizowanie celu artykułu są dane statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego (dalej: GUS) pochodzące z kolejnych spisów ludności. Dane

* M. Piątkowski, *Europejski lider wzrostu. Polska droga od ekonomicznych peryferii do gospodarki sukcesu*, Poltext, Warszawa 2020, s. 146.

¹ R. Sudziński, *Etapy i kierunki rozwoju Grudziądza w okresie kapitalistycznej industrializacji miasta od połowy XIX wieku do roku 1939*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 16, 2005, s. 45–84.

dla lat 1946–1950 są bardzo skromne, ponieważ dla małych i średnich miast nie publikowano informacji dotyczących struktury demograficznej i społeczno-zawodowej². Zaostrzone rygory życia polityczno-społecznego uniemożliwiały udostępnianie wiadomości o ludności społeczności lokalnych. Szerszy zakres danych pochodzi ze spisu z 1960 r., a najszerszy z lat 1978 i 1988. W opracowaniu wykorzystano tylko niektóre dane. Właściwie od 1970 r. zakres informacji ze spisów jest na tyle szeroki, że można to społeczeństwo opisać nie wybiórczo, jak to uczyniono poniżej, ale kompleksowo, z uwzględnieniem warunków mieszkaniowych. Narzucony limit objętości artykułu zmusza autora do opisu społeczeństwa miasta głównie w początkowych i końcowych latach istnienia Polski Ludowej. Dane zawarte w większości tabel umożliwiają jednak czytelnikowi śledzenie zachodzących zmian także w latach 1970–1988.

Podkreślić należy, że wielu zjawisk gospodarczych i społecznych nie da się dokładnie porównać ze względu na zmienność kwalifikacji. Przykładowo w spisie w 1950 r. jako dział gospodarki narodowej wyróżniono administrację. W 1988 r. administrację, wymiar sprawiedliwości, organizacje polityczne, społeczne, finanse, inne usługi znalazły się w dziale „Pozostałe”. Natomiast do ochrony zdrowia i opieki społecznej w kolejnych latach włączono kulturę fizyczną, turystykę. Pomimo tych uwag, dane z kolejnych spisów ludności pozwalają na przedstawienie podstawowych zmian, jakie nastąpiły w Grudziądzu w okresie PRL.

Artykuł można traktować jako kontynuację charakterystyki ludności lat wcześniejszych dokonaną przez Agnieszkę Zielińską, a także dwóch innych autorów³.

OKRES OSWAJANIA SIĘ Z NOWYM USTROJEM (1946–1950)

1.1. CHARAKTERYSTYKA MIESZKAŃCÓW

W czasie wyzwania Grudziądz został poważnie zniszczony. Ocenia się, że zabudowa mieszkaniowa została zrujnowana w 63%, a zakłady przemysłowe w 90%⁴. Wrodzony etos pracy mieszkańców, nie bacząc na ustrój, wpłynął na ich bardzo aktywne uczestnictwo w odbudowie miasta i przywrócenie mu rytmu życia w warunkach po-

² B. M. Bulska, *Zagadnienia regionalne i lokalne w spisach powszechnych ludności*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002*, red. Z. Strzelecki, T. Toczyński, Warszawa 2002, s. 743–762.

³ A. Zielińska, *Przemiany struktur ludności Grudziądza i okolic w drugiej połowie XIX wieku i początku XX wieku*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 27, 2019, s. 53–84 oraz te same, *Spis zawodowy i spis przedsiębiorstw z 1907 roku jako źródło do badania zagadnień społeczno-gospodarczych na przykładzie powiatu miejskiego i ziemskiego Grudziądz*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 30, 2022, s. 225–245; J. Kłaczek, *Dzieje najnowsze 1918–2014*, [w:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, red. A. Radziwiński, Toruń 2017 s. 378–451; W. Rakowski, *Ludność Grudziądza i jej zmiany w latach 1946–2020*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 30, 2022, s. 193–223.

⁴ A. Gajewska, *Odbudowa życia kulturalnego Grudziądza w latach 1945–1950*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 18, 2009, s. 159–177.

kojowych nowego ustroju. Przeprowadzony spis ludności 14 lutego 1946 r. rejestrujący wszystkich mieszkańców, którzy w tym dniu (a w zasadzie w nocy⁵) przebywali w mieście, wykazał 36 805 osób, a więc w porównaniu z 1939 r. mniej o 23,2 tys.⁶ Tak duży ubytek mieszkańców był spowodowany działaniem niemieckiego okupanta⁷ i stratami podczas wyzwalań w lutym i marcu 1945 r. Poza stanem ludności w lutym 1946 r., który zmieniał się z doby na dobę, podana była jeszcze tylko struktura płci. Wynika z niej, że na 100 mężczyzn przypadało 119 kobiet. Niedobór mężczyzn był spowodowany stratami w czasie wojny i przebywaniem części z nich w wojsku. W pozostałych czterech miastach na prawach powiatu ówczesnego województwa bydgoskiego na 100 mężczyzn przypadały: 124 kobiety w Inowrocławiu, 127 we Włocławku, 129 w Bydgoszczy i 137 w Toruniu.

Więcej danych na temat mieszkańców i samego miasta zawierał spis ludności przeprowadzony 3 grudnia 1950⁸. Opublikowane wyniki tego spisu z zakresu ludności w podziale imiennym miast (i tylko dla niektórych) ograniczały się wyłącznie do mieszkańców czynnych i biernych zawodowo⁹. Brakuje informacji dotyczących wieku mieszkańców, wykształcenia, stanu cywilnego. Według spisu w mieście mieszkało 45 327 osób, czyli więcej o 8,5 tys. niż w 1946 r. W międzyczasie nie zmieniła się struktura płci. Na 100 mężczyzn przypadało nadal 119 kobiet. W pozostałych czterech miastach, o których wzmiankowano wyżej, liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn obniżyła się w Inowrocławiu i w Bydgoszczy do 119, we Włocławku do 121, a w Toruniu do 125.

Z ogółu mieszkańców Grudziądza czynnych zawodowo (których należy utożsamiać z pracującymi) było 39,7%¹⁰. Odpowiednie dane wynosiły: 57,8% dla mężczyzn, dla kobiet – 24,6%. Tylko co czwarta kobieta pracowała, co prawdopodobnie wynikało z liczby oferowanych miejsc pracy, a także z ich niskiego poziomu wykształcenia i kwalifikacji. Na tle pozostałych czterech miast na prawach powiatu stopień aktywności pracowniczej mieszkańców Grudziądza był wysoki. Wyprzedzała go pod tym względem Bydgoszcz, natomiast o wiele niższą aktywnością charakteryzowała się ludność Inowrocławia i Włocławka, co prezentują poniższe dane (w %)¹¹:

⁵ Z. Padowicz, *Powszechny Sumaryczny Spis Ludności z dn. 14.II.1946*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002*, red. Z. Strzelecki, T. Toczyński, Warszawa 2002, s. 276–287.

⁶ *Statystyka miast i osiedli 1945–1965*, Warszawa 1967, s. 166.

⁷ D. Schoenwald, *Eksterminacja ludności polskiej w Grudziądzu jesienią 1939 roku*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 19, 2011, s. 153–177; J. Bieniek, *Grudziądz w czasie drugiej wojny światowej w świetle wspomnień Marii Daniel*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 28, 2020, s. 223–235.

⁸ Z. Padowicz, *Narodowy Spis Powszechny 1950 r.*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002*, red. Z. Strzelecki, T. Toczyński, Warszawa 2002, s. 296–308.

⁹ Szerszy zakres danych był podany dla dużych miast.

¹⁰ M. Kabaj, *Elementy pełnego i racjonalnego zatrudnienia w gospodarce socjalistycznej*, Warszawa 1972; J. Nowicki, *Paradoksy pełnego zatrudnienia w Polsce*, Warszawa 1999.

¹¹ Obliczenia własne na podstawie: NSP 1950. *Struktura zawodowa i demograficzna ludności. Indywidualne gospodarstwa rolne. Województwo bydgoskie*, Warszawa 1954.

Miasto	Mężczyźni	Kobiety	Ogółem
Bydgoszcz	60,6	28,7	43,3
Toruń	54,7	26,2	38,9
Włocławek	53,9	22,2	36,3
Inowrocław	54,3	19,0	35,1

Należy dodać, że 100 pracujących mieszkańców Grudziądza utrzymywało 128 osób niepracujących (dzieci, niepracujące kobiety). Łącznie z pracy utrzymywało się 90,4% mieszkańców, a więc dużo. Pozostały odsetek (9,6%) ludności otrzymywał tzw. zaopatrzenie z funduszy publicznych, które należy utożsamiać z niezarobkowymi źródłami utrzymania. Wśród tej subpopulacji (4331) zdecydowanie przeważały osoby (75%) pobierające świadczenia, a pozostała część była na ich utrzymaniu. Ponadto osoby utrzymujące się z funduszy publicznych w przeważającej mierze (66,1%) to kobiety.

Uwzględniając działy gospodarki narodowej, w których zatrudnieni byli mieszkańcy Grudziądza, z ogółu pracujących połowa pracowała w przemyśle (odpowiednio w Bydgoszczy 44%, Toruniu 34%, Włocławku 47%, Inowrocławiu 42%). Wobec tak dużej liczby osób zatrudnionych w przemyśle znaczenie pozostałych działów zapewniających źródło utrzymania ludności było niewielkie, co ilustrują poniższe dane uwzględniające pracujących (w %) i liczbę osób przez nich utrzymywanych (na 100 pracujących):

Dział	Pracujący	Utrzymywani
Przemysł	50,0	125
Budownictwo	8,9	130
Rolnictwo i leśnictwo	2,5	118
Transport i łączność	6,0	173
Handel i gastronomia	10,6	108
Gospodarka komunalna i mieszkaniowa	1,9	143
Oświata, nauka, kultura	5,5	78
Ochrona zdrowia i opieka społeczna	2,8	76
Administracja, organizacje, banki	10,4	119
Pozostałe	1,4	530

Niektóre powyższe liczby wymagają poczynienia uwag.

Wysokie zatrudnienie w administracji (1865) nie wynikało z włączenia do tego działu banków, gdzie pracowało najwyżej 100 osób, ale włączenie wymiaru sprawiedliwości, milicji, a przede wszystkim aparatu bezpieczeństwa. Do 1955 r. ten aparat był silnie rozbudowany, bo służył do tzw. utrwalania władzy ludowej i do zwalczania wrogów ustroju. O tym, że ten dział głównie koncentrował aparat bezpieczeństwa i ucisku politycznego dowodzi 70% udział mężczyźn pracujących. Na ogół w administracji udział mężczyźn oscyluje około 50%.

Względnie niskie obciążenie osób pracujących w oświacie, ochronie zdrowia, a także w handlu wiązało się z wysokim udziałem w tych działach zatrudnionych młodych kobiet, często jeszcze niezamężnych.

Bardzo wysokie obciążenie osób w transporcie, gdzie w zatrudnieniu udział mężczyzn wynosił 90%, dowodzi o ich średnim wieku i o dużej liczbie dzieci i kobiet utrzymywanych.

Najwyższe obciążenie pracujących osobami utrzymywanymi w dziale „pozostałe” świadczy o tym, że byli to mieszkańcy bliżej niezidentyfikowani, włączeni przez GUS do tego działu.

Przyjmując ogół pracujących za 100 udział kobiet w tym zatrudnieniu wynosił 33,7% (na mężczyzn przypadano zatem 66,3%). Najbardziej sfeminizowanymi działami gospodarki narodowej były ochrona zdrowia (66%), oświata (64,2%) i w mniejszej skali handel (45%). Stosunkowo dużo kobiet pracowało w przemyśle (32,1%). Z pracy ogółem utrzymywało się 43,9% pracujących i 56,1% utrzymywanych przez osoby pracujące.

ZASOBY I WARUNKI MIESZKANIOWE LUDNOŚCI GRUDZIĄDZA W 1950 R.

Warunki mieszkaniowe zależą od zasobów, a te można określić na podstawie liczby budynków mieszkalnych, mieszkań, izb i ich wyposażenia w odpowiednie instalacje. Budynków mieszkalnych było 1884, z tego zdecydowana większość była murowana (95%), a w 99% były pokryte materiałami ogniotrwałymi. Przeciętnie w jednym budynku było 5,57 mieszkań i 16,1 izb. Najwięcej było budynków (536), w których było od 20 do 49 izb; mieszkało w nich 55,4% mieszkańców Grudziądza. Prócz obiektów liczących 20–49 izb oraz 50 izb i więcej (55), były też budynki jedno- (11), dwu- (1893), trzy- (146), cztero- (144), pięcioizbowe (69) oraz składające się z 6–10 izb (366) i 10–19 (368).

Sytuację mieszkaniową lepiej odzwierciedlają mieszkania, których było 10 503, z tego elektryczność miało 88%, wodociąg 73%, zlew 69%, ustęp 38%, łazienkę 16%, gaz 56%, a c.o. zaledwie 4%. Mieszkania składały się na ogół z 3 lub 2 izb, ale były też jednoizbowe oraz pięcioizbowe i większe. Mieszkania o większej liczbie izb były lepiej wyposażone w instalacje i na ogół mniej zagęszczone (tab. 1). Średnio na izbę przypadało 1,42 osoby.

Tabela 1. Mieszkania według liczby izb i wyposażenia w wodociąg i łazienkę w 1950 r.

Wyszczególnienie	Mieszkania wg liczby izb					Razem
	1	2	3	4	5 i więcej	
Liczba mieszkań	877	3208	3712	1649	1057	10503
% mających wodociąg	20,9	56,5	83,3	95,4	96,8	73,0
% mających łazienkę	0,7	1,5	8,3	39,8	67,5	16,0
Liczba ludności zamieszkałej ^{a)}	2263	10320	15116	8546	7657	43902
Osób na jedną izbę	2,58	1,61	1,36	1,30	1,45	1,33

^{a)} 1425 osób mieszkało w gospodarstwach zbiorowych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Budynki. Mieszkania. Miasta. NSP 1950, GUS 1955.*

Wyższe zagęszczenie mieszkań pięcioizbowych niż trzy- i czteroizbowych spowodowane było dokwaterowaniem rodzin pozbawionych mieszkań. W porównaniu do ludności mieszkającej w miastach Polski centralnej i wschodniej sytuacja mieszkaniowa ludności Grudziądza była nieporównywalnie lepsza.

SPÓŁCZEŃSTWO GRUDZIĄDZA W ŚWIETLE SPISU LUDNOŚCI W 1960 R.

STRUKTURA WIEKU

Po mniej więcej dziesięcioletnim zaostrzonym reżimie życia społeczno-politycznego w 1956 r. po zmianie władz w Związku Radzieckim i w Polsce nastąpiło pewne złagodzenie dotychczas obowiązujących przepisów w zakresie przestrzegania tajemnicy państwowej. Toteż przełożyło się to częściowo na szerszy zakres udostępnienia danych przez GUS wyników przeprowadzonego 6 grudnia 1960 r. powszechnego spisu ludności. Warto te informacje statystyczne wykorzystać w celu charakterystyki ówczesnego społeczeństwa miasta. W mieście mieszkało prawie 65 tys. ludności, co oznacza, że w porównaniu ze spisem z 1950 r. było to 20 tys. więcej. Tak duży przyrost rzeczywisty mieszkańców w połowie był spowodowany saldem migracji, w połowie przyrostem naturalnym, a częściowo także przyłączeniem do miasta w 1954 r. terenów sąsiednich¹². Nadal przeważały kobiety nad liczbą mężczyzn, wyrażającą się stosunkiem 116 : 100. Z publikacji GUS wynika, że w Grudziądzu nieszkali bardzo młodzi ludzie. Świadczy o tym wysoki udział dzieci w wieku 0–14 lat, w ogólnej liczbie mieszkańców wynoszący 32%. Ta grupa dzieci urodziła się w latach 1946–1950 kiedy przyrost naturalny kształtował się w przedziale 8–18%. Następne 3 subpopulacje liczące po 5 roczników każda były o wiele mniej liczne od poprzedzających je (zał. 1), ponieważ rodziły się w czasie trwania drugiej wojny światowej lub nieco wcześniej (1931–1945), kiedy przyrost naturalny był niższy. Ponadto subpopulacje te uległy uszczupleniu w okresie wojny i poniesienia strat w wyniku wymierania naturalnego powodowanego postarzeniem się osób. Dlatego udział subpopulacji w wieku 15–29 lat w liczbie mieszkańców Grudziądza wynosił 22,6%. W sumie 54,6% mieszkańców miasta w 1960 r. nie przekroczyło 30 lat. Dalsze 19,1% ludności było w wieku 30–44 lata, 15,8% w wieku 45–59 lat oraz 10,5% liczyło 60 lat i więcej. O młodości miasta dowodzi proporcja liczby wnucząt (0–14 lat) do liczby dziadków (60+), która wynosiła 3,05 : 1 (20 795 : 6817).

Wracając do grup wieku koncentrujących po pięć roczników, najliczniejsza była subpopulacja w wieku 5–9 lat, która urodziła się w latach tzw. wyżu demograficznego 1951–1955. Subpopulacja ją wyprzedzająca była tylko nieco mniej liczna, bo lata uro-

¹² M. Gajewski, *Zmiany administracyjne miast i osiedli 1918–1963*, Warszawa 1964, s. 40.

dzeń przypadają na okres malejącego przyrostu naturalnego (1956–1960). Wszystkie pozostałe grupy wieku były już mniej liczne, gdyż dzieci rodziły się w czasach niskiego przyrostu naturalnego, a dodatkowo były zasilane saldem migracji, zwłaszcza kohorty 20–39 lat. Na liczebność osób w poszczególnych grupach wieku wpływ miały wojny. Przykładowo liczba osób w grupie 15–19 lat (urodzeni w latach 1941–1945) była niższa o 21% od grupy ją poprzedzającej. A jeszcze większa różnica istniała między subpopulacją 40–44 (urodzeni w okresie 1916–1920) a 35–39 lat, bo wynosiła 41,5%. Z kolei grupa w wieku 45–49 lat była o 30% większa od poprzedzającej (zał. 1). Zatem poszczególne grupy wieku różniły się liczbą osób, w pewnych przedziałach czasu rosnącą, następnie malejącą i znowu rosnącą lub malejącą. Na tak kształtowaną liczebność osób poszczególnych grup wieku wpływ miał zmieniający się przyrost naturalny ludności i saldo migracji.

Bardziej przejrzyste przedstawiała się struktura płci. Jak już nadmieniono, na 100 mężczyzn przypadało 116 kobiet, przy czym w grupach wieku 0–14 i 30–34 przeważali liczebowo mężczyźni, w pozostałych grupach kobiety, co prezentują poniższe dane (na 100 mężczyzn przypadało kobiet):

	Grupa wieku	Liczba kobiet na 100 mężczyzn	Grupa wieku	Liczba kobiet na 100 mężczyzn
	0–14 lat	95,5	35–49 lat	124,7
	15–29 lat	120	50–64 lat	145,7
W tym:	20–24 lat	159	–	–
	30–34 lat	99	65+	173,7

Na uwagę zasługuje duży niedobór mężczyzn w subpopulacji 20–24 lat (zał. 2) spowodowany prawdopodobnie odbywaniem przez pewną ich część służby wojskowej.

LUDNOŚĆ CZYNNA ZAWODOWO CZYLI PRACUJĄCA

W ogólnej liczbie mieszkańców Grudziądza w 1960 r. osoby czynne zawodowo stanowiły 39,8%. Aktywność pracownicza ogółu mieszkańców poczynając od subpopulacji najmłodszej, która przekraczała 35%, była najwyższa w grupie wieku 20–24, po czym stopniowo malała aż do 8,9% w grupie najstarszej (tab. 2).

Tabela 2. Ludność czynna zawodowo Grudziądza według wieku w latach 1960–1988

Grupy wieku	W liczbach bezwzględnych				W %		
	1960	1970 ^a	1978	1988	1960	1978	1988
15–19	1 760	1 915	1 754	1 304	36,3	21,0	16,9
20–24	3 499	5 723	6 780	4 195	79,9	81,3	73,2
25–29	4 060	4 049	7 168	6 065	74,1	85,5	88,3

Grupy wieku	W liczbach bezwzględnych				W %		
	1960	1970 ^a	1978	1988	1960	1978	1988
30–34	3 939	4 502	5 121	7 839	72,3	86,6	84,9
35–39	3 068	4 700	4 775	7 818	69,6	86,7	88,0
40–44	1 819	4 372	4 623	5 373	72,7	84,7	88,6
45–49	2 197	3 281	4 599	4 536	65,4	78,7	82,8
50–54	2 204	1 756	3 266	3 532	61,8	66,2	67,7
55–59	1 833	1 821	1 819	2 239	55,1	48,4	41,3
60–64	951	1 142	553	870	36,6	24,2	19,8
65–69	290	218	214	334	16,1	6,8	10,4
70 i więcej	214	99	198	212	8,9	3,4	3,6
Razem	25 834	34 706	40 870	44 317	39,8	46,8	44,1

Objaśnienia: a – pracujący.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Ludność. Dodatkowe informacje dla powiatu m. Grudziądz NSP 1960 r., GUS, 1965; Ludność. Struktura demograficzna i zawodowa. Gospodarstwa domowe. Dodatkowe informacje dla powiatów NSP 1970, GUS 1972; Ludność i warunki mieszkaniowe m. Grudziądz, NSP 1978, GUS 1980; Ludność warunki mieszkaniowe m. Grudziądz, NSP 1988, GUS, 1990.*

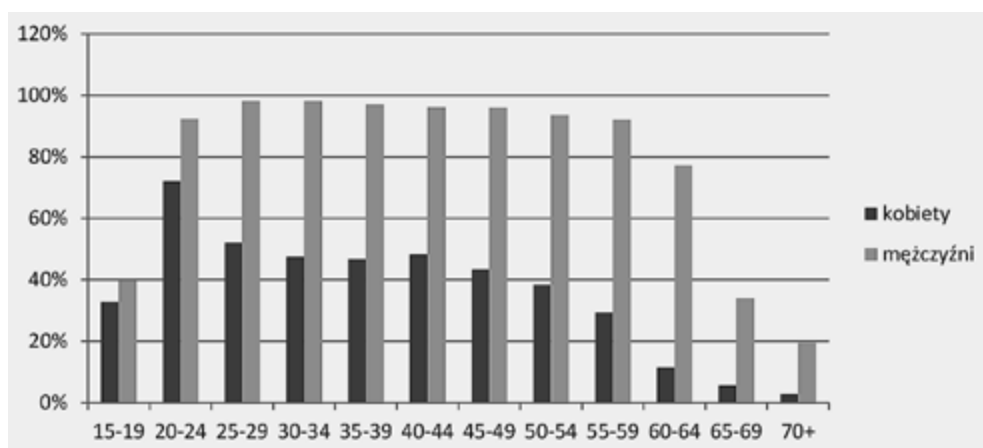
Wskaźnik aktywności dla mężczyzn wynosił 53,3%, a dla kobiet 28,1%. To oznacza, że z ogółu mężczyzn więcej niż co drugi pracował, a z kobiet więcej niż co czwarta. Stopień aktywności zawodowej mężczyzn w grupach wieku 20–59 lat przekraczał 90%, zaś kobiet był najwyższy w subpopulacji 20–24 lata (72,1%), po czym w kolejnych grupach wieku obniżał się aż do 2,8% w subpopulacji najstarszej. Pomijając grupę najmłodszych kobiet w wieku 15–19 lat, największa różnica w aktywności kobiet wystąpiła między subpopulacją 20–24 a 25–29 lat. Różnica ta wynosiła aż 20 punktów procentowych (pp). Rozbieżność w aktywności między mężczyznami a kobietami była najniższa w grupach wieku 15–19 i 20–24 lat (20,2 pp), a w grupach wieku 25–59 lat przekraczała 40, a nawet 50 pp (tab. 3 i wykres 1).

Tabela 3. Stopień aktywności mieszkańców Grudziądza według płci i wieku w % danej grupy wieku

Wiek	Kobiety				Mężczyźni			
	1960	1970	1978	1988	1960	1970	1978	1988
15–19	32,8	18,2	16,7	14,2	39,9	22,1	25,5	19,6
20–24	72,1	81,6	76,8	67,1	92,3	91,3	86,2	80,0
25–29	52,1	76,1	74,0	69,9	98,1	97,0	97,9	95,7
30–34	47,5	75,6	76,4	73,6	98,1	96,9	97,6	97,2
35–39	46,8	72,7	78,0	80,7	97,0	96,4	96,6	96,0
40–44	48,2	66,7	75,9	83,3	96,1	94,8	94,5	94,4
45–49	43,4	61,8	66,4	77,3	95,9	90,6	91,5	88,9

Wiek	Kobiety				Mężczyźni			
	1960	1970	1978	1988	1960	1970	1978	1988
50–54	38,5	53,9	51,3	58,3	93,6	87,9	83,1	78,8
55–59	29,3	38,2	28,9	24,9	92,1	84,9	73,5	59,3
60–64	11,5	9,8	8,5	9,6	77,2	69,6	47,2	32,8
65–69	5,6	4,0	3,8	2,5	34,0	13,3	11,6	16,9
70–74						5,2		
75 i więcej	2,8	1,0	1,6	2,0	19,5	2,9	7,1	7,4
Razem	28,1	37,8	39,4	38,4	53,3	55,2	55,1	51,2

Źródło: jak tab. 2.

Wykres 1. Aktywność zawodowa mężczyzn i kobiet w 1960 r. (w % danej grupy wieku)

Źródło: tab. 3.

Niższa aktywność zawodowa kobiet niż mężczyzn powodowana była macierzyństwem, a częściowo niedoborem dla nich odpowiednich miejsc pracy, a także brakiem zachęt do jej podjęcia w różnych wymiarach czasu. Te dwa ostatnie powody były przyczyną bardzo niskiej aktywności zawodowej kobiet w wieku powyżej 49. roku życia, kiedy większość kobiet-matek miała już dorosłe dzieci niewymagające opieki. Niska aktywność pracownicza kobiet obniżała warunki życia ludności. Na 100 osób pracujących przypadały 122 osoby utrzymywane, a więc nieco mniej niż w 1950 r. Najwięcej osób utrzymywali pracujący w rolnictwie (183), transporcie (163) i budownictwie, a najmniej w ochronie zdrowia (51), oświacie (64) i handlu (81). Można domniemywać, że osoby utrzymujące mniej osób żyły na względnie wyższym poziomie. W stosunku do sytuacji sprzed 10 lat liczba utrzymywanych przez osoby pracujące najbardziej wzrosła w rolnictwie i budownictwie, a zmalała w handlu i pozostałych sektorach usługowych.

Działem gospodarki narodowej, który zatrudniał najwięcej osób był, podobnie jak w 1950 r., przemysł. W tym dziale znajdowało pracę 54,4% ogółu aktywnych zawodowo mężczyzn i kobiet. Najważniejsze były trzy gałęzie przemysłu, w których mieszkańcy mieli zapewnioną pracę, wynagrodzenie i źródło utrzymania dla siebie i dla rodziny. Był to przemysł gumowy¹³ (5216 pracujących), maszynowy i konstrukcji metalowych (3105), spożywczy (2101). Pozostałe gałęzie przemysłu zatrudniały 3443 mieszkańców, w tym przemysł środków transportu – 590, drzewny – 477, odzieżowy – 476, materiałów budowlanych – 448, skórzano-obuwniczy – 227. W przemyśle gumowym z ogółu zatrudnionych 59,2% stanowiły kobiety, i odpowiednio w spożywczym – 41,4%, maszynowym – 13,3%, odzieżowym – 60%, w pozostałych – 26,8%. Z innych działów gospodarki narodowej poza wymienionym już przemysłem na uwagę zasługuje handel zatrudniający 8,9% ogółu aktywnych zawodowo, następnie komunikacja – 6,1%, budownictwo – 5,7%, oświata – 5%. W ogólnej liczbie pracujących udział kobiet wynosił 38% i był wyższy niż 10 lat wcześniej. Do tradycyjnych działów z przewagą zatrudnionych kobiet należały: oświata, obrona zdrowia, handel. Właśnie tam i częściowo w przemyśle zauważalny był wzrost pracujących kobiet (tab. 12). Kobiety częściej niż mężczyźni były zatrudniane na stanowiskach umysłowych. Więcej niż co trzecia kobieta zajmowała się pracą umysłową, a w budownictwie i w działach usługowych z ogółu pracujących w nich kobiet zdecydowana większość wykonywała pracę umysłową. Zresztą, większość mężczyzn w takich działach jak handel, oświata, ochrona zdrowia, administracja zajmowała stanowiska pracowników umysłowych. Najmniej pracowników umysłowych było zatrudnionych w budownictwie i w przemyśle, zwłaszcza gumowym. Przeto z ogółu osób pracujących co trzecia wykonywała pracę umysłową, pozostała część to pracownicy fizyczni (62,9%) i członkowie spółdzielni pracy (5,4%).

OSOBY BIERNE ZAWODOWO

Do mieszkańców biernych zawodowo zalicza się osoby utrzymywane przez pracujących (dzieci, kobiety) oraz utrzymujące się ze źródeł niezarobkowych (renciści, emeryci). Otóż zdecydowana większość mieszkańców Grudziądza, bo 60,2% w 1960 r., była bierna zawodowo, z tego 46,7% to byli mężczyźni i 71,9% kobiety. W porównaniu z 1950 r. zwiększył się odsetek osób biernych zawodowo, i to wyłącznie mężczyzn (tab. 4). W międzyczasie też zwiększył się nieco udział mieszkańców utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych, a zmalał nieznacznie udział utrzymywanych przez osoby pracujące.

¹³ F. Szima, *Lokalizacja i rozwój Grudziądzkich Zakładów Przemysłu Gumowego w Grudziądzu*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 2, 1961.

Tabela 4. Ludność czynna i bierna zawodowo Grudziądza w 1950 i 1960 r. w % ogółu mieszkańców

Wyszczególnienie	1950			1960		
	M	K	Razem	M	K	Razem
Aktywna zawodowo	57,8	24,6	39,7	53,3	28,1	39,8
Utrzymywana przez pracujących	35,1	63,8	50,7	38,3	57,6	48,6
Posiadająca niezarobkowe źródło utrzymania	7,1	11,6	9,6	8,4	14,3	11,6
Razem	100	100	100	100	100	100

Objaśnienia: M – mężczyźni, K – kobiety.

Źródło: opracowanie własne na podstawie NSP 1950, 1960; *Struktura zawodowa i demograficzna ludności. Indywidualne gospodarstwa rolne. Województwo bydgoskie*, GUS, 1954; *Ludność. Gospodarstwa domowe. Część II A, B* tablice powiatowe. Województwo bydgoskie, GUS, 1965.

GOSPODARSTWA DOMOWE I RODZINY

Spółceństwo każdego kraju, miasta, wsi składa się z ministruktur jakimi przykładowo są osoba, gospodarstwo domowe, rodzina. Właśnie poszczególne osoby składające się na dane społeczeństwo tkwią w gospodarstwach domowych jednoosobowych lub dwuosobowych i większych, tworzonych na ogół przez rodziny. Dane zawarte w publikacjach GUS¹⁴ dotyczą tylko gospodarstw domowych składających się z następującej liczby osób zamieszkałych przez poniższą liczbę mieszkańców:

Gospodarstwo	Liczba gospodarstw	Liczba osób w gospodarstwie
Jednoosobowe	4756	4756
Dwuosobowe	4684	9368
Trzyosobowe	4056	12168
Czterooosobowe	3673	14692
Pięćoosobowe	2274	11370
Sześćoosobowe	999	5994
Siedmioosobowe i większe	610	6617*

* łącznie z gospodarstwami zbiorowymi np. zakony itd.

Wraz ze wzrostem liczby osób w gospodarstwie domowym malała ich liczba. W skład gospodarstw czterooosobowych mogły wchodzić dwie rodziny, a sześćoosobowych nawet trzy rodziny. Najwięcej mieszkańców skupiały gospodarstwa czterooosobowe, a najmniej jednoosobowe. Te gospodarstwa dzieli się na typowe (4595), tworzone przez panny, kawalerów, wdowy, wdowców, i nietypowe, takie jak:

- uczniowie na stacji (144);
- pomoc domowa (16);

¹⁴ *Ludność. Dodatkowe informacje dla powiatów. Powiat Grudziądz*, NSP 1960, Warszawa 1965; *Ludność. Gospodarstwa domowe. Część II A, B* tablice powiatowe, Warszawa 1965.

— terminatorzy, uczniowie (1).

Spośród gospodarstw jednoosobowych 38% nie miało czynnych zawodowo, i odpowiednio: dwuosobowych – 18,7%, trzyosobowych – 3,6%.

Można przyjąć, że kobiety zamężne i pozostałe niezamężne, z którymi mieszkają dzieci tworzą rodziny. Można je podzielić na pracujące i utrzymywane przez rodzinę. Liczba kobiet zamężnych czynnych zawodowo z dziećmi do 16 lat włącznie wynosiła 3604. Mieszkało z nimi 7276 dzieci. Liczba kobiet niezamężnych, czynnych zawodowo była o wiele mniejsza i wynosiła 817, które utrzymywały 1309 dzieci. Liczba kobiet z dziećmi będąca na utrzymaniu rodziny, a właściwie męża, była najliczniejsza i wynosiła 5722. Zamieszkiwało z nimi 13 628 dzieci. W sumie te trzy kategorie kobiet utrzymywały łącznie 22 217 dzieci, które nie przekroczyły 17 lat. Przeciętnie na jedną kobietę przypadało 2,19 dzieci, przy czym:

- na kobietę zamężną czynną zawodowo 2,02;
- na kobietę niezamężną czynną zawodowo 1,60;
- na kobietę utrzymywaną 2,38.

Nie jest znany wiek dzieci utrzymywanych przez poszczególne grupy kobiet, ale można przypuszczać, że z kobietami utrzymywanymi przez mężów mieszkaly dzieci najmłodsze, wymagające matczynej opieki, dlatego kobiety te nie podejmowały pracy zawodowej.

NIEKTÓRE CECHY SPOŁECZNE LUDNOŚCI GRUDZIĄDZA W ŚWIELE GRUDNIOWEGO SPISU 1970 R.

Oswajanie się z socjalizmem dla zdecydowanej większości mieszkańców kraju było utrudnione. Sukcesy gospodarcze w postaci nowo powstałych wielkich zakładów przemysłowych (huty w Krakowie, Warszawie, Rybnicki Okręg Węglowy, Legnicko-Głogowski Okręg Miedziowy, Tarnobrzeg, Puławy, Płock i wiele innych), elektryfikacja wsi, linii kolejowych nie przysłały społeczeństwu negatywnych cech tego ustroju. Istniała rozbieżność w zakresie podstawowych relacji władza–społeczeństwo. Władza narzuciła ustrój i zasady jego funkcjonowania, którego większość społeczeństwa nie akceptowała, ale pod przymusem musiała się mu podporządkować i realizować polecenia. Społeczeństwo dostrzegało nieracjonalność tego ustroju. Przejawem tego było ogromne marnotrawstwo zasobów. Liczyło się wykonanie planu produkcji, przewozów (ładunków, pasażerów), zużycie materiałów, energii, a nie osiągnięte korzyści w postaci nadwyżki dochodów nad ponoszonymi nakładami. Ponadto sukcesy gospodarcze osiągnięte w wyniku ponoszonych nakładów było okupione kosztem pracujących (niskie wynagrodzenie) i nie przekładały się znacząco na poprawę warunków życia ludności. Były one do 1970 r. włącznie mizerne. Zdecydowana większość mieszkańców żyła ubogo, ale o wiele lepiej niż w 1960 r., a tym bardziej w 1950 r. Szybszą poprawę warunków egzystencji ograniczała właśnie nieefektywność gospo-

darowania i przeznaczanie dużej ilości środków na zbrojenia. Właśnie trudne warunki życia były jedną z przyczyn buntów społecznych w czerwcu 1956 (Poznań), w grudniu 1970 (Szczecin, Wybrzeże Gdańskie, Elbląg). Spis ludności odbył się 8 grudnia 1970 r., a więc jeszcze przed strajkami i buntami, ale nie ulega wątpliwości, że sytuacja była napięta. Czy wpłynęła ona na uzyskane wyniki ze spisu, trudno stwierdzić.

PRZYROST RZECZYWISTY LUDNOŚCI I MIEJSC PRACY

Od spisu ludności w 1960 r. miasto zwiększyło swój potencjał demograficzny o 10,5 tys. (75 562), czyli przeszło dwukrotnie mniej niż w dziesięcioleciu poprzedzającym. Przyczyn zmniejszonego przyrostu rzeczywistego ludności w tym dziesięcioleciu należy upatrywać w zbyt powolnym powstawaniu miejsc pracy w stosunku do wzrastających zasobów siły roboczej. Osoby urodzone w latach 1945–1950 w połowie lat 60. poszukiwały pracy, a przy niskiej aktywności zawodowej kobiet w 1960 r. one także podejmowały pracę. Między 1960 a 1970 r. przyrost czynnej zawodowo ludności wynosił prawie 9 tys., a liczba pracujących (34,7 tys.) pokrywała się z istniejącą liczbą miejsc pracy w gospodarce uspołecznionej (33,7)¹⁵. Zatrudnienie to w 1965 r. wynosiło 29,1 tys., w tym w przemyśle 17,2 tys.¹⁶ Zatem liczba mieszkańców czynnych zawodowo (pracujących) niemal całkowicie pokrywała się z zatrudnieniem w mieście. Oznacza to domknięcie miejsc pracy z zasobami siły roboczej. Warto jeszcze zauważyć, że przyrost rzeczywisty ludności w tym dziesięcioleciu był tylko nieznacznie większy od przyrostu liczby miejsc pracy, co właśnie świadczyło o wykorzystaniu zasobów pracy, które były przez wiele lat bierne zawodowo, utrzymywane przez pracujących. Ponadto wysiłek inwestycyjny państwa był skierowany na aktywizację terenów słabo rozwiniętych gospodarczo z dużymi zasobami siły roboczej (Tarnobrzeg, Staszów, Płock, Włocławek, Puławy, Konin, Ostrołęka itd.) oraz na wydobycie surowców mineralnych niezbędnych w przemyśle przetwórczym i energetyce. Tymczasem Grudziądz w tym czasie był już znaczącym ośrodkiem przemysłowym zatrudniającym w 1965 r. 17,2 tys., a w 1970 r. 18 tys. osób. Wysiłek władz miejskich był skierowany na rozwój budownictwa i usług. Wzrastająca liczba dzieci w wieku szkolnym (7–17 lat) z 13 344 w 1960 r. do 16 990 w 1970 r. wymagała budowy nowych szkół i zwiększenia zatrudnienia w oświacie i służbie zdrowia. Natomiast poszczególne gałęzie przemysłu modernizowały park maszynowy, przyczyniając się do wzrostu wydajności pracy i poszerzenia asortymentu. Jednak w liczbach bezwzględnych między 1960 a 1970 r. liczba pracujących najbardziej wzrosła w dziale przemysł, bo o 3,5 tys. (tab. 5).

¹⁵ *Rocznik statystyczny powiatów 1972*, Warszawa 1972, s. 66.

¹⁶ *Statystyka miast i osiedli 1945–1965...*, s. 180.

Tabela 5. Liczba mieszkańców Grudziądza pracująca w poszczególnych działach gospodarki narodowej w latach 1950–1988

Działy gospodarki narodowej	1950	1960	1970	1978	1988
Przemysł	8 995	14 065	17 544	17 710	15 266
Budownictwo	1 610	1 470	2 324	4 398	4 548
Rolnictwo	438	578	1 315	1 724	2 987
Leśnictwo	17	9	14	19	25
Transport	1 075	1 572	2 131	2 637	2 490
Łączność					431
Handel	1 918	2 303	2 647	3 648	4 195
Gosp. komunalna i mieszkaniowa	350	810	1 407	1 741	2 622
Oświata, nauka, kultura	983	1 301	2 019	1 986	3 109
Kultura				273	320
Ochrona zdrowia i pomoc społ.	509	923	1 226	1 671	2 878
Administracja i wymiar sprawiedliwości	1 865	506	434	5 063	5 444
Organizacje społeczno-polityczne		112	725		
Finanse i ubezpieczenie		199	207		
Pozostałe		247	1 986		
Razem	18 007	25 834	34 706	40 870	44 317

Źródła: jak w tab. 2 i 4.

To właśnie przemysł nadal połowie czynnych zawodowo zapewniał miejsca pracy i źródło utrzymania także dla ich rodzin. Dodać należy, że w porównaniu do 1960 r. w ogólnej liczbie mieszkańców zmalał udział dzieci w wieku 0–9 lat (urodzonych w l. 1960–1970 przy względnie niskim przyroście naturalnym) oraz osób w wieku 25–34 i 50–59 (zał. 1). W tych grupach wieku w 1970 r. była też niższa liczebność subpopulacji niż 10 lat wcześniej.

OKRES DOGORYWANIA REALNEGO SOCJALIZMU W POLSCE

Załamanie gospodarcze jakie nastąpiło w kraju w 1976 r. ponownie wywołało buntury społeczne, zapoczątkowane najpierw w czerwcu w Radomiu, a następnie w kolejnych miastach i zakładach pracy z różną intensywnością aż do 13 grudnia 1981 r., kiedy wprowadzono stan wojenny trwający do 22 lipca 1983 r. Stan wojenny miał powstrzymać dogorywanie socjalizmu, ale wbrew założeniom wzmocnił i utrwalił w społeczeństwie przekonanie o nieuchronności zmian władzy i ustroju polityczno-gospodarczego kraju. Wprowadzenie po zniesieniu stanu wojennego kolejnych reform gospodarczych, zwłaszcza tej najważniejszej w 1988 r.¹⁷, miało ratować dotych-

¹⁷ M. Bałtowski, *Gospodarka socjalistyczna w Polsce. Geneza – rozwój – upadek*, Warszawa 2009, s. 255–290.

czasowy ustrój. Dalszy bieg wydarzeń jest znany, warto zatem przyrzeć się społeczeństwu Grudziądza, które po tylu latach życia w Polsce Ludowej nie oswoiło się z socjalizmem, a jednocześnie żyło z nadzieją na dalsze pozytywne przemiany życia polityczno-gospodarczego.

STRUKTURA DEMOGRAFICZNA

Według spisu z 6 grudnia 1988 r. Grudziądz liczył niemal 100 tys. mieszkańców, a więc w stosunku do 1950 r. prawie potroił liczbę ludności. W podziale na pięcioletnie grupy najliczniejszą z nich była grupa w wieku 30–34 lat, czyli osoby urodzone w latach 1954–1958, w okresie najwyższego przyrostu naturalnego. Nieco tylko mniej liczne były grupy wieku 5–9 i 35–39 lat. Mało liczna była natomiast grupa w wieku 20–24 lata urodzona w latach względnie niskiego przyrostu naturalnego oraz subpopulacje w wieku 45–49 lat urodzone w latach 1939–1943. Dane zawarte w załączniku 1 dowodzą o dużej zmienności liczebności osób w poszczególnych grupach podporządkowane w zasadzie zmienności przyrostu naturalnego. Problemem interesującym jest, że kiedy liczba mieszkańców w 1988 r. była wyższa o 53 tys. w porównaniu do 1960 r., to liczebność grup wieku 0–9 w obu latach niewiele się różniła. Tymczasem grupy wieku 35–39 i 40–44 były dwukrotnie liczniejsze, na co wskazuje poniższa dynamika wzrostu (1988 : 1960) wyrażona w %, ale obejmująca po 10 roczników:

Grupy wieku	% wzrostu
0–9	14,0
10–19	47,5
20–29	32,7
30–39	84,5
40–49	94,2
50–59	54,4
60–69	72,3
70+	141,2

Przeszło dwukrotny wzrost osób liczących 70 lat i więcej, świadczy o postarzeniu się mieszkańców. Rzeczywiście udział tej subpopulacji w ogólnej liczbie mieszkańców w 1960 r. wynosił 3,7%, a w 1988 r. – 5,8%, przy jednoczesnym spadku grupy najmłodszej w wieku 0–14 z 32% do 25,2%, przy minimalnym spadku udziału subpopulacji w wieku 15–29 lat z 22,6% do 21%. W sumie udział osób w wieku 0–29 lat zmalał w ciągu 28 lat z 54,6% do 46,2%, a wzrósł udział subpopulacji 30–44 lata z 19,1 do 24,3% oraz w wieku 45+ z 26,3 do 29,5% (zał. 1).

Tabela 6. Struktura wieku mieszkańców Grudziądza według płci w latach 1960–1988 w %

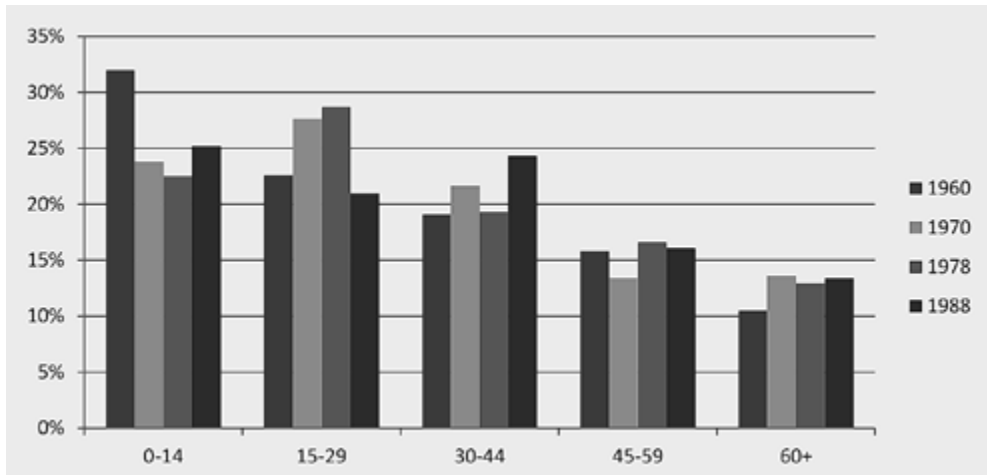
Wiek	Mężczyźni				Kobiety			
	1960	1970	1978	1988	1960	1970	1978	1988
0–4	12,2	7,0	9,5	8,4	10,0	6,0	7,7	7,1
5–9	12,9	8,0	7,8	9,7	10,4	6,9	6,5	8,4
10–14	10,3	10,9	7,2	9,3	8,7	9,1	6,3	7,9
15–19	8,0	13,4	10,0	8,1	7,1	11,8	9,2	7,4
20–24	5,6	8,8	9,7	5,8	7,7	8,8	9,4	5,7
25–29	8,7	6,3	9,8	7,5	8,2	6,1	9,4	7,3
30–34	9,0	7,0	6,9	9,4	7,7	6,9	6,6	9,1
35–39	6,7	7,6	6,3	9,0	6,9	7,2	6,3	8,8
40–44	4,0	7,7	6,3	6,1	4,0	6,7	6,2	6,0
45–49	4,7	5,7	7,0	5,5	5,6	6,0	6,4	5,5
50–54	5,0	3,3	5,6	5,1	5,9	3,4	5,7	5,3
55–59	4,5	3,6	4,0	5,5	5,6	4,8	4,5	5,4
60–64	3,3	3,9	2,3	4,1	4,6	5,0	2,9	4,7
65–69	2,2	3,1	2,9	2,7	3,3	4,5	4,2	3,7
70+	2,9	3,8	4,7	3,8	4,3	6,8	8,7	7,7
Razem	100	100	100	100	100	100	100	100

Źródło: zob. tab. 2 i 4.

Przyglądając się danym zawartym w tabeli 6 uwzględniającym podział mieszkańców na pięcioletnie grupy wieku według płci, można dostrzec następujące prawidłowości:

- udział procentowy grup wieku 0–29 w 1988 r. był mniej liczny niż w 1960 r.;
- udział procentowy grup wieku 30–44 lat był liczniejszy w 1988 r.;
- udział grupy 45 lat i więcej dotyczący mężczyzn był wyższy w 1988 r. niż w 1960 r., zaś kobiet tylko w wieku 60 lat i więcej;
- struktura wieku zarówno mężczyzn jak i kobiet w 1970 i w 1978 r. bardziej się różniła od struktury w 1960 r. niż od struktury w 1988 r.;
- struktura wieku ludności w 1988 r. w pewnych grupach wieku (np. 0–14) była bardziej zbliżona do struktury w 1978 r. niż do 1960 r., zaś w niektórych grupach (10–34) bardziej do 1960 r.;
- struktury wieku ludności zmieniały się bardziej pod wpływem przyrostu naturalnego niż salda migracji.

Z kolei, jeśli ogół ludności Grudziądza podzielimy na 5 subpopulacji liczących po 15 roczników z uwzględnieniem 4 lat zauważymy, że między 1960 a 1988 r. zachodziły duże zmiany w strukturze wieku w porównaniu do tych skrajnych lat. Widoczne zwłaszcza w subpopulacji 15–29 lat (udziały wyższe) oraz 0–14 lat (udziały niższe) co przedstawia wykres 2.

Wykres 2. Struktura % ludności Grudziądza według wieku (grupy po 15 roczników) w latach 1960–1988

Źródło: zał. 1.

STAN CYWILNY LUDNOŚCI

Pod względem stanu cywilnego są w zasadzie dwie podstawowe grupy społeczeństwa: osoby w stanie małżeńskim i przedmałżeńskim. Proporcja między nimi zależy głównie od struktury wieku ludności. W Grudziądzu w 1988 r. struktura % stanu cywilnego według płci przedstawiała się następująco:

Stan cywilny	Mężczyźni	Kobiety
Kawalerowie, panny	44,1	38,4
W stanie małżeńskim	52,0	47,3
Osoby owdowiałe	2,0	11,0
Osoby rozwiedzione	1,9	3,3

Skoro kobiety żyją dłużej, wyższy był udział w porównaniu z mężczyznami osób owdowiałych, ale także rozwiedzionych, a niższy w stanie małżeńskim i przedmałżeńskim (panien). W liczbach absolutnych istniała niemal równowaga między mężczyznami a kobietami będącymi w stanie małżeńskim (24 520 i 24 852) oraz przedmałżeńskim (20 796 M i 20 163 K). Duża różnica była między liczbą wdowców (958) a wdów (5779), a mniejsza wśród rozwiedzionych (885 M i 1748 K). Pomijając grupę dzieci w wieku 0–14 lat, to wraz z rosnącym wiekiem wzrastał do 44 roku życia w poszczególnych grupach wieku udział żonatyh mężczyzn (tab. 7).

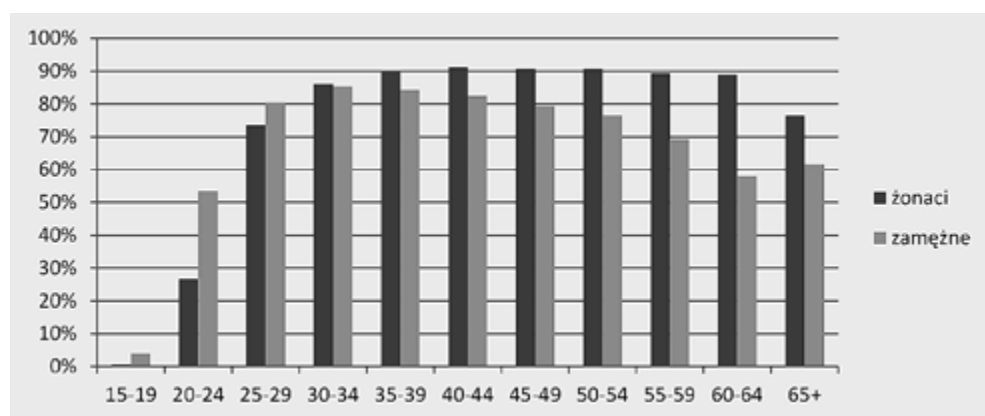
Tabela 7. Struktura % stanu cywilnego mężczyzn i kobiet według wieku w 1988 r.

Grupy wieku	Mężczyźni ^{a)}		Kobiety ^{b)}		
	kawalerowie	żonaci	panny	zamężne	wdowy
15–19	99,4	0,6	96,0	4,0	-
20–24	72,8	26,7	45,2	53,5	0,1
25–29	25,0	73,5	15,3	80,4	0,7
30–34	11,1	86,1	8,2	85,3	1,0
35–39	6,4	89,8	7,5	84,3	1,6
40–44	3,7	91,1	6,2	82,4	3,6
45–49	3,5	90,6	5,7	79,3	7,8
50–54	3,4	90,6	6,1	76,5	11,5
55–59	2,4	89,3	5,1	69,1	19,5
60–64	1,2	89,0	7,3	58,0	30,5
65+	2,7	76,5	9,8	26,7	61,6

Objaśnienia: a) jako uzupełnienie do 100 w poszczególnych grupach wieku stanowią wdowcy i rozwidnicy, b) jako uzupełnienie do 100 w poszczególnych grupach wieku stanowią rozwódki.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Ludność. Warunki mieszkaniowe, m. Grudziądz*, NSP 1988, Warszawa 1990.

Jeszcze w subpopulacji 60–64 lata żonaty był 89%, a w wieku 65+ – 76,5%. Odsetek zamężnych kobiet w wyodrębnionych grupach wieku był wyższy od mężczyzn w subpopulacjach 15–29, a niższy w pozostałych, bo wzrastał udział kobiet owdowiałych. W grupie wieku 65+ odsetek owdowiałych mężczyzn wynosił 18,8, zaś kobiet 61,6%, rozwiedzionych odpowiednio 2,0 i 3,1%. Największa rozbieżność między mężczyznami a kobietami w stanie małżeńskim wystąpiła w grupach wieku 15–24 i powyżej 50 roku życia (wykres 3 i tab.7).

Wykres 3. Procent mężczyzn i kobiet Grudziądza w wieku 15 lat i więcej w stanie małżeńskim w 1988 r.

Źródło: tab. 7.

Dziwić może, że już w grupie wieku 20–24 lat występowały osoby owdowiałe i rozwiedzione. Przeszło sześciokrotną przewagę kobiet owdowiałych nad wdowcami należy tłumaczyć nadumieralnością mężczyzn i dłuższym okresem życia kobiet. Natomiast prawie dwukrotna przewaga rozwódek nad rozwiedzionymi mężczyznami jest trudna do wyjaśnienia, bo występowała już w młodszych i średnich grupach wieku. Częściowo można wyjaśnić tym, że rozwiedzeni mężczyźni wchodzili ponownie w związki z młodszymi partnerkami. Liczba osób rozwiedzionych koncentrowała się w grupach wieku 25–55, zaś owdowiałych w wieku 45 lat i więcej (tab. 8).

Tabela 8. Liczba osób owdowiałych i rozwiedzionych zamieszkałych w Grudziądzu w 1988 r.

Grupy wieku	Osoby owdowiałe		Osoby rozwiedzione	
	mężczyźni	kobiety	mężczyźni	kobiety
15–19	–	–	–	1
20–24	2	2	10	37
25–29	5	28	48	132
30–34	7	46	118	262
35–39	15	75	147	307
40–44	16	113	137	248
45–49	35	224	114	209
50–54	54	325	90	162
55–59	106	554	109	177
60–64	139	747	52	99
65–69	134	846	21	57
70–74	101	658	15	15
75–79	131	959	10	19
80+	213	1202	14	22

Źródło: jak tab. 7.

WYKSZTAŁCENIE LUDNOŚCI

Wyniki spisu z 1988 r. odnośnie do wykształcenia mieszkańców obejmują osoby w wieku 15 lat i więcej – było to 74 510 mieszkańców, z tego 34 260 mężczyzn i 40 250 kobiet. Struktura ich wykształcenia przedstawiała się następująco (w %):

Wykształcenie	Mężczyźni	Kobiety	Razem
Wyższe (4278)	7,1	4,6	5,7
Średnie (19965)	24,0	29,1	26,8
Zasadnicze zawodowe (20922)	37,9	19,8	28,1
Podstawowe ukończone (27751)	29,3	44,0	37,3
Podstawowe nieukończone (970)	1,2	1,4	1,3
Bez wykształcenia, nieustalone (624)	0,5	1,1	0,8
Razem	100	100	100

Mężczyźni charakteryzowali się względnie wyższym poziomem wykształcenia niż kobiety, z których prawie połowa ukończyła tylko szkołę podstawową. Jednakże z ogółu kobiet z ukończoną szkołą podstawową (17 703) 16,3% uczyło się. Uczących się mężczyzn z ukończoną szkołą podstawową było jednak więcej (26,5%). Najwięcej osób z ukończoną szkołą podstawową było w wieku 40–59 lub powyżej 59 lat (tab. 9), a tylko 22% (kobiety) do 29% (mężczyźni) w wieku 20–39 lat. Tymczasem większość osób z wykształceniem powyżej podstawowego nie przekraczała 40 lat, a tylko poniżej 15% (osób z takim wykształceniem) liczyło 60 lat i więcej. Spośród osób z wykształceniem wyższym, średnim, a zwłaszcza z zasadniczym zawodowym więcej kobiet niż mężczyzn było w wieku 20–39 lat, a mniej w wieku 60+ (tab. 9).

Tabela 9. Udział procentowy grup wieku ludności Grudziądza według poziomu wykształcenia w 1988 r.

Poziom wykształcenia	Płeć	Grupy wieku			Razem
		20–39	40–59	60+	
Wyższe	M	50,8	37,5	11,7	100
	K	57,6	36,5	5,9	100
Średnie	M	53,9	33,3	12,8	100
	K	61,7	28,8	9,5	100
Zasadnicze zawodowe	M	58,8	31,4	9,8	100
	K	65,2	26,7	8,1	100
Podstawowe ukończone	M	28,8	40,2	31,0	100
	K	21,8	38,1	40,1	100

Źródło: jak tab. 7.

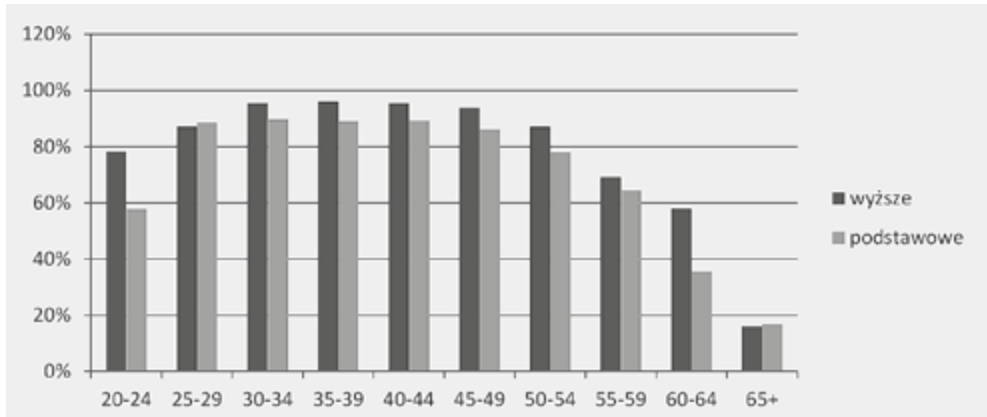
Poziom wykształcenia mieszkańców wpływał też na stopień aktywności zawodowej, co w pewnej mierze wiązało się z wiekiem osób (tab. 9). W zasadzie aktywność ta malała wraz z obniżaniem się poziomu wykształcenia mieszkańców. Dotyczyło to mężczyzn i kobiet. Aktywność pracownicza mieszkańców z wykształceniem zasadniczym zawodowym była wyższa niż ze średnim, ale nie dotyczyło to kobiet. Aktywność osób z wykształceniem podstawowym była przeszło dwukrotnie niższa od osób mających pozostałe poziomy wykształcenia, co ilustrują dane zawarte w tabeli 10 oraz wykresy 4 i 5.

Tabela 10. Stopień aktywności zawodowej mieszkańców Grudziądza w 1988 r. według poziomu wykształcenia w %

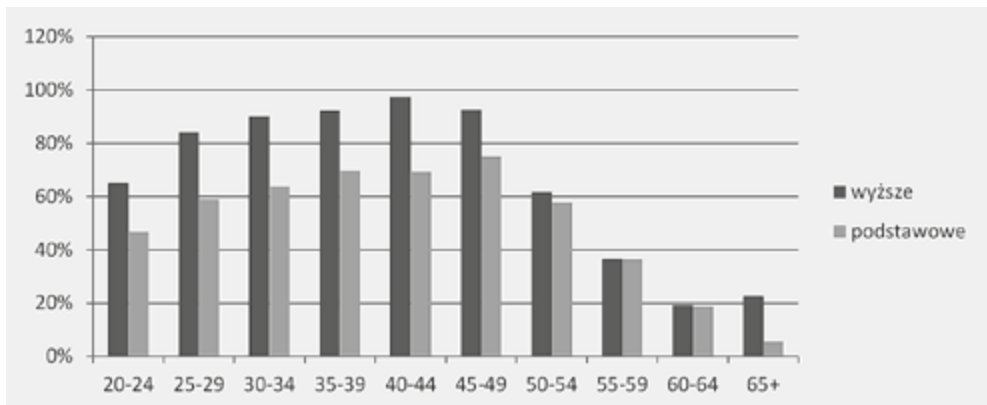
Wykształcenie	Mężczyźni	Kobiety	Razem
Wyższe	86,3	83,2	85,0
Średnie	80,0	69,4	73,8
Zasadnicze zawodowe	82,9	64,4	75,8
Podstawowe	45,7	29,8	35,5

Źródło: jak tab. 7.

Niższa aktywność zawodowa kobiet w porównaniu z mężczyznami spowodowana była macierzyństwem.

Wykres 4. Stopień aktywności zawodowej mężczyzn z wykształceniem wyższym i podstawowym w 1988 r. według wieku
Źródło: jak tab. 7.

Wykres 5. Stopień aktywności zawodowej kobiet z wykształceniem wyższym i podstawowym w 1988 r. według wieku
Źródło: jak tab. 7.

AKTYWNOŚĆ ZAWODOWA LUDNOŚCI

Jak już nadmieniono w socjalistycznej Polsce formalnie nie było bezrobocia¹⁸, co powodowało nadmierne zatrudnienie i niską wydajność pracy¹⁹. Z tego powodu zbyt wolno wzrastały wynagrodzenia.

¹⁸ M. Kabaj, dz. cyt.

¹⁹ M. Bałtowski, dz. cyt., s. 254, 297.

Liczba ludności czynnej zawodowo (pracującej)²⁰ nie wzrastała proporcjonalnie do liczby mieszkańców, ponieważ zmieniała się struktura wieku i stopień aktywności zawodowej, zwłaszcza kobiet. Wzrost mierzony w % liczby mieszkańców i czynnych zawodowo w poszczególnych latach był następujący:

	Mieszkańców	Pracujących
1960 : 1950	43,3	44,0
1970 : 1960	18,3	34,3
1978 : 1970	15,6	17,8
1988 : 1978	14,1	8,4

Wysoki przyrost naturalny do 1959 r. powodował szybsze zwiększanie się liczby mieszkańców niż osób pracujących. W następnej dekadzie było odwrotnie: wzrastały zasoby pracy. Podobnie było w latach 1970–1978 – przyspieszonego rozwoju gospodarczego. W ostatniej dekadzie spowolnionego wzrostu gospodarczego przyrost był niższy od przyrostu liczby mieszkańców, bo w początkowych latach 80. notowano ponownie zwiększenie współczynnika urodzeń dzieci. Udział dzieci w wieku 0–14 lat zwiększył się z 22,5% w 1978 r. do 25,2% w 1988 r. Odnosząc liczbę mieszkańców do 100 osób pracujących, otrzymamy wskaźnik obciążenia pracujących osobami biernymi zawodowo, który przedstawiał się następująco:

- 1950 – 152;
- 1960 – 151;
- 1970 – 118;
- 1978 – 114;
- 1988 – 125.

Najwyższe obciążenie pracujących osobami biernymi zawodowo w 1950 r. spowodowane było głównie niską aktywnością zawodową kobiet, zaś w 1960 r. wysokim udziałem dzieci w wieku 0–17 wynoszącym 36,3% ogólnej liczby mieszkańców Grudziądza. Interesująco przedstawia się przyrost pracujących w podziale na cztery subpopulacje liczące po 15 roczników. Między 1978 a 1960 – pomijając najstarszą grupę – przyrost pracujących w trzech subpopulacjach wyrażony w % był podobny, natomiast między 1988 a 1978 r. znacznie się różnił. Odnosząc z kolei pracujących z 1988 r. do 1960 r. największy przyrost nastąpił w grupie wieku 30–44 lat, a niewielki w subpopulacji najmłodszej, przy ubytku najstarszej (tab. 11).

²⁰ W 1970 r. liczba czynnej zawodowo ludności od niepracującej była wyższa zaledwie o 495 osób (40 870 do 40 375).

Tabela 11. Liczba pracujących mieszkańców Grudziądza w latach 1960–1988 według wieku

Grupy wieku	W liczbach bezwzględnych			W %		
	1960	1978	1988	1978:1960	1988:1978	1988:1960
15–29	9 319	15 702	11 564	68,5	-26,4	24,1
30–44	8 826	14 519	21 030	64,5	44,8	138,3
45–59	6 234	9 684	10 307	55,3	6,4	65,3
60+	1 455	965	1 416	-33,7	46,7	-2,7
Razem	25 834	40 870	44 317	58,2	8,1	71,5
W tym kobiet						
15–29	4 243	7 270	5 231	71,3	72,0	23,3
30–44	3 072	6 819	8 914	122,0	30,7	190,3
45–59	2 215	3 929	5 582	77,4	42,1	152,0
60+	291	265	431	-8,9	62,6	48,1
Razem	9 821	18 273	20 158	86,1	10,3	105,2

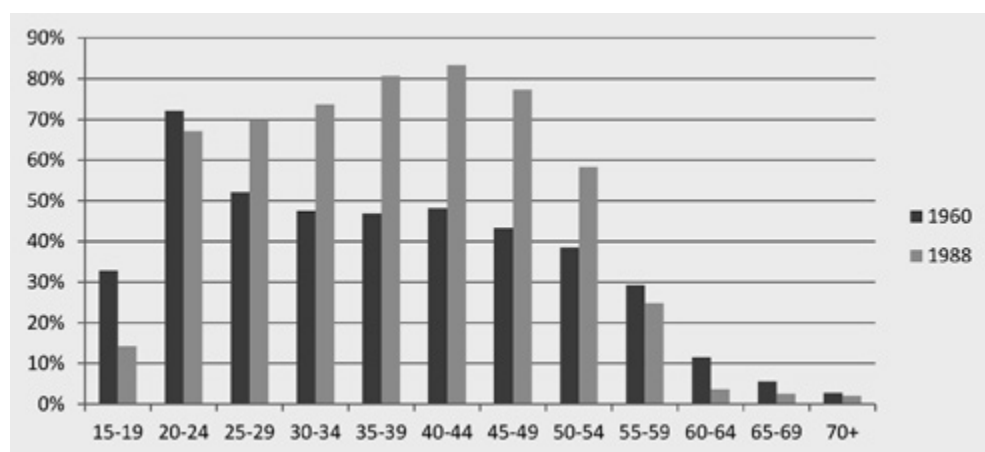
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zawartych w tab. 2.

Przy wzroście liczby mieszkańców w latach 1860–1988 o 53,5% nastąpił niewielki ubytek pracujących najstarszej generacji, podczas gdy subpopulacja pracujących w wieku 15–29 lat wzrosła o 24,1%, a w wieku 30–44 lat przeszło dwukrotnie. Tak wysoki wzrost pracujących w tej grupie wieku był spowodowany przesuwaniem się od 1960 r. roczników licznie urodzonych w piętnastoleciu poprzedzającym. W 1960 r. udział grupy wieku 30–44 wśród ogółu pracujących wynosił 34,2%, w 1978 – 35,5%, a w 1988 – 47,4%.

Wysoki przyrost pracujących w grupie wieku 30–44 lata związany jest z pracą kobiet. Liczba zatrudnionych kobiet między 1960 a 1978 wzrosła przeszło dwukrotnie, ale w następnej dekadzie przyrost wyrażony w procentach był już o wiele niższy (30,7%) aniżeli mężczyzn (57,3%). Jednak w pozostałych subpopulacjach w tym okresie wzrost pracujących kobiet był wyższy niż mężczyzn (tab. 11). Dotyczyło to zresztą całego okresu 1960–1988 kiedy liczba pracujących kobiet wzrosła o 105,2%, a mężczyzn o 50,9%. Taki proces zmian wpłynął na wzrost udziału kobiet w ogólnej liczbie pracujących z 33,7% w 1950 r. do 38% w 1960 r. oraz do 44,7% w 1978 r. i następnie do 45,5% w 1988 r.

W ogólnej liczbie mieszkańców Grudziądza w 1988 r. udział pracujących wynosił 44,4% i był nieco niższy aniżeli w roku 1978, ale znacznie wyższy niż w latach poprzednich. Stopień aktywności ogółem od 16,9% w subpopulacji 15–19 lat wzrastał do 88,6% w grupie 40–44 lata, a następnie malał do 3,6% w grupie najstarszej (tab. 2). Duże różnice w stopniu aktywności zawodowej wystąpiły między grupą 50–54 a 55–59 lat (26,4 pp). W 1960 r. (3,6 pp) jak też w 1978 r. (12,5 pp) różnice te między tymi subpopulacjami były względnie niewielkie. W porównaniu z 1960 r. niższą aktywność pracowniczą wykazywały grupy wieku 15–19 lat (różnica 19,4 pp), 20–24, 55 lat i więcej.

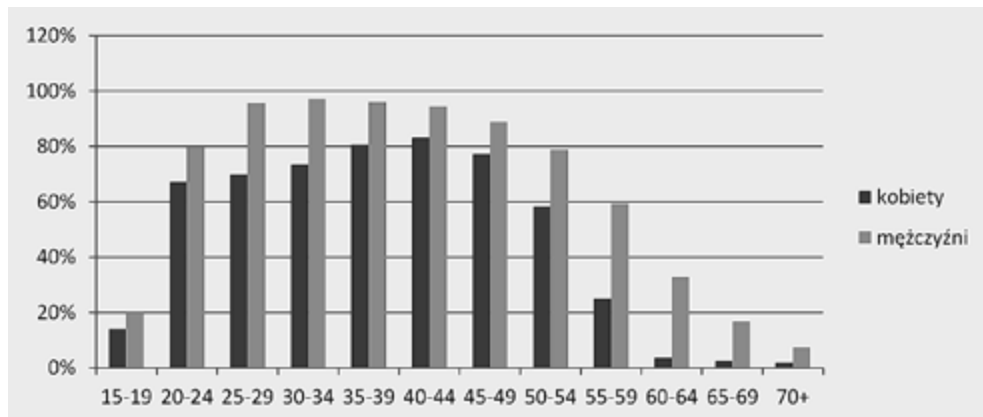
Podobnie jak w latach poprzednich aktywność zawodowa mężczyzn w 1988 r. była wyższa (51,5%) niż kobiet (38,4%). W porównaniu jednak z 1960 r. różnica w aktywności między płciami zmalała z 25,2 do 12,8 pp. Przyczyniła się do tego wzrastająca aktywność zawodowa kobiet przy niewielkiej malejącej aktywności mężczyzn (tab. 3) we wszystkich grupach wieku, szczególnie w najmłodszych i najstarszych. Stopień aktywności mężczyzn kształtował się od 19,6% w grupie 15–19 lat, osiągając maksimum 97,2% w grupie 30–34 lata, a następnie stopniowo malał. Kobiety wykazywały najwyższą aktywność zawodową w wieku 35–44 lata. Przekraczała ona 80%. Bardzo wysoki spadek aktywności zawodowej kobiet wystąpił między grupą 50–54 a 55–59 (o 33,4 pp), a mężczyzn między grupą 55–59 a 60–64 lata (o 26,5 pp). Oznacza to, że aktywność zawodowa malała kilka lat przed określonym przepisami przejściem na emeryturę. Taka sytuacja nie wystąpiła w 1960 r., ponieważ czasokres był zbyt krótki, by można było przejść na wcześniejszą emeryturę (liczyły się lata udokumentowanej pracy). Odwrotnie niż wśród mężczyzn, których aktywność zawodowa w analizowanych latach niewiele się różniła (tab. 3) w grupie wieku 20–54 lata, aktywność kobiet w 1988 r. w wieku 25–54 lata była o wiele wyższa niż w 1960 r. (wykres 6).

Wykres 6. Stopień aktywności kobiet w 1960 i 1988 r. według grup wieku

Źródło: tab. 3.

Przykładowo w grupach wieku 35–39 lat różnica w aktywności przekraczała 30 pp. Pomijając subpopulację najmłodszą oraz w wieku 60 lat i więcej, największa różnica w aktywności zawodowej między kobietami a mężczyznami wystąpiła w grupie 55–59 lat i sięgała 34,4 pp, podczas gdy w grupie wieku 40–44 lata – 11,1 pp (wykres 7). Jednak w porównaniu z 1960 r. różnica ta zmniejszyła się. I tak, w grupie wieku 35–39 lat różnice w aktywności obu płci wynosiły 50,2 pp, to w 1988 r. stopniały do 15,3 pp (tab. 3). Porównując całość populacji różnica między płciami w aktywności zawodowej w 1960 r. wynosiła 25,2 pp, zaś w 1988 r. – 12,8 pp.

Wykres 7. Aktywność zawodowa mężczyzn i kobiet w 1988 r.

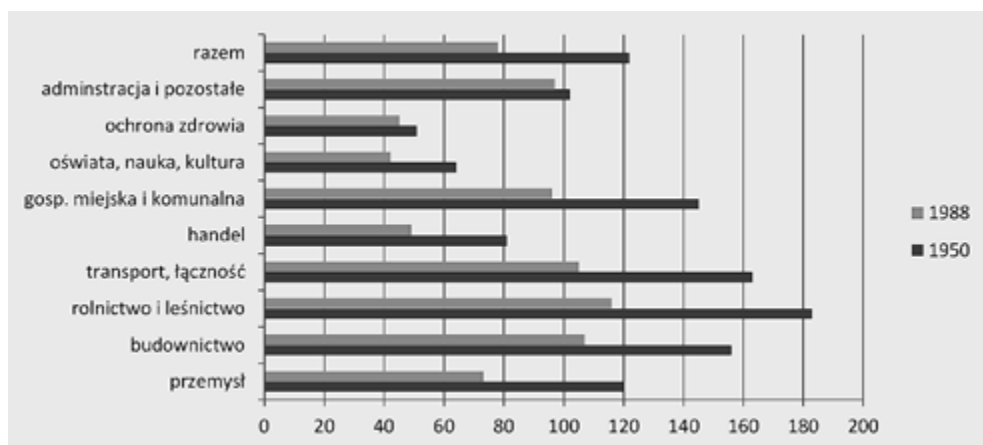
Źródło: tab. 3.

DZIAŁY GOSPODARKI ZAPEWNIAJĄCE PRACĘ I ŹRÓDŁO UTRZYMANIA LUDNOŚCI

Jak w latach poprzednich najważniejszym działem gospodarki narodowej zapewniającym zatrudnienie był przemysł. Pracowało tam 34,4% ogółu zatrudnionych. Z innych działów na uwagę zasługiwało budownictwo (10,3%), handel (9,5%), oświata z kulturą (7,7%), ochrona zdrowia i pomoc społeczna, kultura fizyczna (6,5%). Ponadto dział „pozostałe”, obejmujący administrację, wymiar sprawiedliwości, organizacje polityczne, społeczne, finansowe wraz z ubezpieczeniami koncentrował 12,3% zatrudnionych. Na 100 osób pracujących przypadało w poszczególnych działach poniżej 50 osób utrzymywanych (oświata, zdrowie, handel) do powyżej 100 (rolnictwo, transport, budownictwo). W porównaniu z rokiem 1960 obciążenie osobami utrzymywanymi znacznie zmalało we wszystkich działach gospodarki narodowej, co przedstawia wykres 8. Przyczyniła się do tego struktura wieku, zwiększająca się aktywizacja zawodowa kobiet oraz rosnący udział osób utrzymywanych ze źródeł niezarobkowych. Największy spadek osób utrzymywanych przez pracujących zanotowano w rolnictwie i transporcie.

W 1988 r. znaczenie przemysłu jako miejsca zatrudnienia w porównaniu do lat wcześniejszych zmalało co najmniej z dwóch powodów: po pierwsze, nastąpiła zmiana w polityce gospodarczej państwa, w której do 1978 r. preferowano rozwój przemysłu, a od tego roku następował powolny spadek zatrudnienia w całej Polsce, w tym i w Grudziądzu. Po drugie, szybciej wzrastało zatrudnienie niemal we wszystkich pozostałych sektorach (tab. 5), zwłaszcza usługowych i w budownictwie.

Wyjaśnienia wymaga wzrost pracujących w rolnictwie, który wynikał z większego zatrudnienia pracowników umysłowych (instruktorów, doradców) świadczących usługi dla zaplecza rolniczego miasta. Rosnąca aktywność pracownicza kobiet była możliwa poprzez tworzenie dla nich miejsc pracy, co poniekąd wynikało z rozwoju gospodarczego Grudziądza i powolnej zmiany jego struktury i funkcji. W latach 1960–1988 liczba pracujących ogółem zwiększyła się o 18,5 tys., w tym kobiet

Wykres 8. Liczba osób utrzymywanych na 100 pracujących w poszczególnych działach gospodarki narodowej w latach 1950–1988

Źródło: jak w tab. 2 i 4.

o 10,3 tys. (tab. 12), dlatego niemal we wszystkich działach gospodarki narodowej wzrastał udział kobiet w zatrudnieniu.

Tabela 12. Liczba kobiet pracująca w poszczególnych działach gospodarki narodowej w latach 1950–1988 w Grudziądzu

Działy gospodarki narodowej	W liczbach bezwzględnych					W % ogółem danego działu gospodarki narodowej				
	1950	1960	1970	1978	1988	1950	1960	1970	1978	1988
Przemysł	3 066	5 309	7 672	7 993	6 579	34,1	37,7	43,7	45,1	43,0
Budownictwo	140	93	358	704	599	8,7	6,3	15,4	16,0	13,2
Rolnictwo	177	226	583	736	1 258	40,5	39,1	44,3	42,7	42,1
Leśnictwo	5	3	4	5	8	29,4	33,3	28,6	26,3	32,0
Transport					469					18,8
Łączność	115	244	421	594	211	10,7	10,6	19,8	22,5	49,0
Handel	871	1 357	1 972	2 823	3 225	45,4	58,7	74,5	77,4	76,9
Gosp. komunalna i mieszkaniowa	68	201	546	553	732	19,4	24,8	38,8	31,8	27,9
Oświata, nauka, Kultura	583	838	1 246	1 509	2 491	59,3	64,4	67,9	73,5	78,0
Ochrona zdrowia i opieka społ.	327	692	936	1 334	2 329	64,2	75,0	76,4	79,8	80,9
Administracja i wymiar sprawiedliwości		198	247				39,1	56,9		
Organizacje społeczno-polityczne	554	29	396	1 868	2 072	29,7	25,9	54,6	36,9	38,1
Finanse i ubezpieczenie		134	147				67,3	71,0		
Pozostałe	–	497	539				–	20,4		
Razem	5 906	9 821	15 216	17 537	20 158	32,8	38,0	43,8	42,9	45,5

Źródła: jak tab. 2, 4.

Na przykład w handlu udział kobiet w zatrudnieniu wzrósł o 18,2 pp, w oświacie o 13,6 pp, w ochronie zdrowia o 5,9 pp, a w przemyśle o 5,3 pp. Gdyby za wyjściowy przyjąć rok 1950, przyrost ten mierzony w punktach byłby jeszcze większy. Nawet w sektorach gospodarki narodowej, w których zdecydowanie wśród zatrudnionych dominowali mężczyźni, takich jak: budownictwo, transport, gospodarka komunalna udział pracujących kobiet również się zwiększył, w tym także w administracji z pozostałymi sektorami traktowanymi łącznie (tab. 12). Działem gospodarki narodowej, w którym zmiana w zatrudnieniu był największa był handel. W 1950 r. przeważali tam jeszcze mężczyźni, a w latach następnych zdecydowanie kobiety. Wzrost udziału kobiet w zatrudnieniu, wynikający z ich aktywizacji zawodowej z ekonomicznego punktu widzenia należy ocenić pozytywnie, gdyż przekładało się to na mniejszą liczbę osób utrzymywanych przez pracujących i na poprawę sytuacji finansowej rodzin.

LUDNOŚĆ UTRZYMUJĄCA SIĘ ZE ŹRÓDEŁ NIEZAROBKOWYCH

W 1988 r. co czwarty mieszkaniec Grudziądza utrzymywał się ze źródeł niezarobkowych, w tym znacznie więcej kobiet (29,4%) niż mężczyzn (20%). Najwięcej osób otrzymywało emeryturę pracowniczą przysługującą za lata pracy zawodowej. Stosunkowo dużo osób, więcej niż co czwarta, utrzymywała się z renty inwalidzkiej oraz z innych form pomocy społecznej, takich jak: renta rodzinna, domy opieki, zasiłek opieki społecznej, stypendia, alimenty. Niewielki procent mieszkańców zaliczonych do tej grupy, utrzymywał się ze środków otrzymywanych w zamian za przekazanie na rzecz państwa gospodarstwa rolnego (tab. 13). Więcej niż połowa mężczyzn miała emeryturę pracowniczą, a w następnej kolejności rentę inwalidzką, przy niewielkim znaczeniu pozostałych form zasilania budżetu domowego. Niezarobkowe źródła utrzymania kobiet były bardziej zróżnicowane: prawie co trzecia kobieta korzystała z pozostałych form (ale głównie z renty rodzinnej), ale więcej z emerytury pracowniczej i więcej niż co czwarta z renty inwalidzkiej. Wypada dodać, że pewna grupa (15,7%) utrzymywała się zarówno z niezarobkowego źródła i z dodatkowej pracy, przy czym częściej dotyczyło to kobiet niż mężczyzn. Ponadto osoby mające niezarobkowe źródło (2029) utrzymywały przede wszystkim dzieci, nieposiadające własnych źródeł zarobku (4667). Dotyczyło to zwłaszcza osób utrzymujących się z renty inwalidzkiej.

Tabela 13. Ludność Grudziądza w 1988 r. utrzymująca się ze źródeł niezarobkowych według płci

Wyszczególnienie	W liczbach bezwzględnych			W %		
	M	K	Razem	M	K	Razem
Z emerytury pracowniczej	4 837	6 076	10 913	51,2	39,3	43,8
Z renty inwalidzkiej pracowniczej	2 974	4 074	7 048	31,5	26,4	28,3
Za przekazanie gospodarstwa rolnego	186	310	496	2,0	2,0	2,0
Pozostałe (zasiłki, renta rodzinna itp.)	1 452	4 987	6 439	15,3	32,3	25,9
Razem	9 449	15 447	24 896	100	100	100

Źródło: jak w tab. 7.

GOSPODARSTWA DOMOWE I RODZINY

Spośród ogólnej liczby mieszkańców Grudziądza w 1988 r. (99 707) 2334 osoby przebywały w gospodarstwach zbiorowych (domy opieki społecznej, zakony, koszary, internaty). W dalszej części artykułu osoby te będą pominięte, bo nie wchodzi ani w skład gospodarstwa domowych, ani w skład rodzin. Należy domniemywać, że są to osoby samotne.

Zatem pozostała część mieszkańców (97 375) tworzyła 34 615 gospodarstw domowych. Najwięcej było gospodarstw domowych dwuosobowych, nieco mniej gospodarstw trzy- i czteroosobowych oraz jednoosobowych, a niewiele sześcio- i siedmioosobowych. Dane zawarte w tabeli 14 dowodzą, że jednoosobowe gospodarstwa domowe utrzymywały się głównie ze źródeł niezarobkowych. Również duży odsetek osób (36%) korzystających ze źródeł niezarobkowych (z emerytur i rent) odnotowano w gospodarstwach dwuosobowych. Gospodarstwa jednoosobowe i część pozostałych nie wchodzi w skład gospodarstw rodzinnych, których było 27 614, które będą przedmiotem dalszych rozważań. Z tej liczby 62,8% posiadało na utrzymaniu dzieci do 24 lat. Rodziny dzieli się na małżeństwa (85,0%), matki z dziećmi (13,6%) i ojców z dziećmi (1,4%). Przyjmując poszczególne typy rodzin za 100, następujący % miał na utrzymaniu dzieci do 24 lat:

- małżeństwa – 62,4;
- matki z dziećmi – 66,8;
- ojcowie z dziećmi – 49,1.

Pozostały odsetek jako uzupełnienie do 100 to dzieci na ogół dorosłe, mające własne źródła utrzymania, ale mieszkające wspólnie z rodzicami.

Tabela 14. Gospodarstwa domowe w 1988 r. według liczby osób wchodzących w ich skład z wyróżnieniem czynnych zawodowo

Gospodarstwa	Z czynnymi zawodowo	Bez czynnych zawodowo	Razem	% z czynnymi zawodowo
Jednoosobowe	2 831	3 977	6 808	41,6
Dwuosobowe	5 618	3 161	8 779	64,0
Trzyosobowe	7351	545	7 896	93,1
Czteroosobowe	7 638	126	7 764	98,4
Pięcioosobowe	2 373	40	2 413	98,3
Sześcioosobowe	673	7	680	99,0
Siedmioosobowe i większe	270	5	275	98,2
Ogółem	26 754	7 861	34 615	77,3

Źródło: jak w tab. 7.

Liczba dzieci będących na utrzymaniu i mająca własne dochody według rodzajów rodzin przedstawiała się następująco:

	Małżeństwa	Matki	Ojcowie
Dzieci na utrzymaniu	26 105	3 677	248
Dzieci posiadające własne dochody	3 957	1 659	280
Przeciętna liczba dzieci przypadająca na 1 rodzinę z dziećmi na utrzymaniu wynosiła	1,78	1,47	1,30
Z dziećmi o własnych dochodach	0,45	1,33	1,98
Razem na rodzinę przypadało dzieci	1,28	1,42	1,36

Łącznie, uwzględniając trzy rodzaje rodzin, przypadało na jedną rodzinę:

- dzieci na utrzymaniu – 1,73;
- dzieci posiadających własne dochody – 0,57;
- razem dzieci – 1,30.

Zaskakuje bardzo mała łączna liczba dzieci na utrzymaniu i mająca własne źródło utrzymania przypadająca na jedną rodzinę. Wynik ten obniża względnie wysoki odsetek, wśród ogółu, rodzin bez dzieci do 24 lat będących na utrzymaniu, wynoszący 37,1. Wśród małżeństw dzieci na utrzymaniu nie posiadało 37,6%, spośród matek niezamężnych 33,2%, ojców 50,9%. Liczba dzieci utrzymywanych i mających własne dochody zależała od struktury wieku matek²¹. Jak wskazują dane zawarte w tabeli 15, struktura wieku matek zamężnych i niezamężnych mających dzieci na utrzymaniu była zbliżona, natomiast matki niezamężne nieutrzymujące dzieci były starsze od matek zamężnych. Ponadto z matkami niezamężnymi mieszkało o wiele więcej dzieci posiadających własne dochody niż z matkami zamężnymi (tab. 15). Należy domniemywać, że pewna liczba dzieci posiadająca własne źródło utrzymania otrzymywała alimenty płacone przez ojców. Dotyczyło to przede wszystkim dzieci mieszkających wspólnie z matkami najmłodszymi i w średnim wieku. Z pewnością z matkami w starszym wieku, jak i z ojcami, mieszkały dzieci dorosłe pracujące.

Tabela 15. Struktura wieku matek zamężnych i niezamężnych

Wiek matek	Zamężne			Niezamężne		
	utrzymujące dzieci (14 657)	nieutrzymujące dzieci (8817)	razem (23 474)	utrzymujące dzieci (2507)	nieutrzymujące dzieci (1224)	razem (3551)
Poniżej 29 lat	24,1	6,7	17,6	31,1	0,2	20,9
30–39 lat	49,7	4,7	32,8	40,5	1,0	27,4
40–49 lat	21,6	18,0	20,2	21,9	15,7	19,8
50 lat i więcej	4,6	70,6	29,4	6,5	83,1	31,9
Razem	100	100	100	100	100	100

Źródła: jak w tab. 7.

²¹ Nie podano wieku ojców.

Bardziej obciążone dziećmi na utrzymaniu były matki zamężne, ale dziećmi ogółem matki niezamężne. Uwzględniając wiek matek, najbardziej dziećmi tak na utrzymaniu, jak i z własnymi dochodami, były obciążone te, które miały 30–39 lat, a najmniej najstarsze i najmłodsze (tab. 16). Niemniej jednak matki najstarsze wciąż jeszcze miały na utrzymaniu znaczną liczbę dzieci, prawdopodobnie uczących się w szkołach średnich i studiujących. Na 100 matek zamężnych w wieku powyżej 49 lat przypadało 124 utrzymywanych dzieci, czyli tylko o 38% mniej niż matek w wieku 30–39 lat. Jeśli do dzieci ogółem matek zamężnych dodamy rodziców to przeciętna rodzina liczyła 3,28 osób, matek niezamężnych 2,42 oraz ojców z dziećmi 2,36. Były to rodziny niezbyt liczne. Świadczy też o tym przeciętna liczba osób przypadająca na jedno gospodarstwo domowe wynosząca 2,81.

Tabela 16. Liczba dzieci mieszkających z matkami według ich wieku

Wiek matek	Utrzymywanych przez matki		Z własnymi dochodami mieszkające z matkami		Ogółem dzieci matek	
	zamężne (20 105)	niezamężne (3677)	zamężnymi (9957)	niezamężnymi (1659)	zamężnych (30 062)	niezamężnych (5336)
Poniżej 29 lat	1,58	1,33	0,40	2,0	1,36	1,34
30–39 lat	1,99	1,64	1,29	3,33	1,91	1,66
40–49 lat	1,63	1,44	1,11	1,93	1,46	1,57
50 lat i więcej	1,24	1,13	0,31	1,20	0,40	1,19
Razem	1,78	1,47	1,13	1,33	1,28	1,42

Źródło: jak tab. 7.

PROCES ZMIAN

Pomimo niezadowolenia zdecydowanej większości społeczeństwa z siłą narzuconego w 1944 r. ustroju polityczno-gospodarczego, następował powolny proces zmian w strukturze gospodarczej, demograficznej, społecznej, zawodowej, przestrzennej kraju, który był syntezą przemian dokonujących się w skali lokalnej. Miasto Grudziądz i jego społeczeństwo jest wymownym tego przykładem.

W związku z tym, że proces zmian w strukturze płci, wieku ludności, zatrudnieniu, aktywności zawodowej zachodzący w kolejnych przedziałach czasu (np. między 1960 a 1970 albo 1978 a 1988) został już przedstawiony, treść niniejszego fragmentu artykułu koncentrować się będzie na latach skrajnych oraz na uzupełnieniu zmian w tych dziedzinach społecznych, które dotychczas nie były zarysowane. Proces zaistniałych zmian można traktować też jako podsumowanie dotychczasowej analizy procesów demograficzno-społeczno-zawodowych w mieście w okresie Polski Ludowej. A oto fakty:

- liczba mieszkańców miasta zwiększyła się z 45 327 w 1950 do 99 707 w 1988 r.;
- liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn zmalała ze 119 do 111;
- liczba budynków mieszkalnych powiększyła się odpowiednio z 1884 do 3989;
- szybszy wzrost zasobów mieszkaniowych niż liczby ludności wpłynął na zmniejszenie zagęszczenia mieszkań z 3,90 do 3,22 osób oraz osób przypadających na izbę z 1,33 do 0,99;
- liczba pracujących wzrosła z 18 007 do 44 317, w tym kobiet z 6012 do 20 158;
- nastąpił wzrost aktywności zawodowej mieszkańców z 39,7% do 44,4%, w tym kobiet z 24,6 do 38,4%, a zmalała aktywność mężczyzn z 57,8 do 51,2%;
- głównym działem gospodarki narodowej zapewniającym pracę i źródła utrzymania był przemysł, zatrudniający 50% ogółu pracujących w 1950 i 34,4% w 1988 r.;
- z ogółu osób pracujących w przemyśle udział kobiet w 1950 r. wynosił 34,1% zaś w 1988 r. – 43,1%;
- poprawiła się dostępność urządzeń infrastrukturalnych; w latach 1960–1988 następujący procent mieszkań był wyposażony w:

	1960	1970	1988
Wodociąg	82,1	90,1	98,9
Ustęp splukiwany	45,3	59,1	85,6
Łazienkę	25,8	43,0	78,9
Gaz z sieci	62,8	74,4	91,4
Centralne ogrzewanie	8,7	31,3	68,4

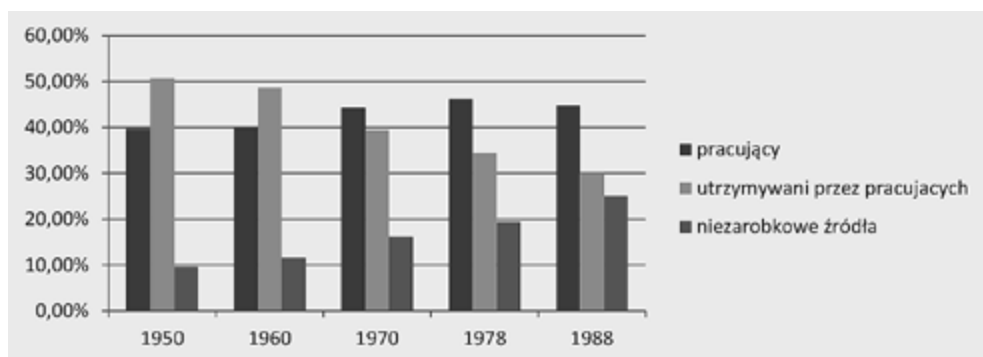
Dużą zmianę odnotowano w strukturze mieszkań pod względem liczby izb. W ogólnej liczbie mieszkań zmalał udział jedno- i dwuizbowych na rzecz czteroizbowych, i nieznacznie trzyizbowych, przy prawie stabilnym udziale mieszkań największych (tab. 17).

Tabela 17. Struktura mieszkań w Grudziądzu według liczby izb w latach 1950–1988

Mieszkania z	1950	1960	1970	1978	1988
Jedną izbą	8,3	8,8	6,3	3,3	1,9
Dwoma izbami	30,5	30,3	27,6	20,9	16,0
Trzema izbami	35,4	37,5	38,4	41,1	42,2
Czteroma izbami	15,7	14,3	17,4	23,8	29,4
Pięcioma i więcej izbami	10,1	9,1	10,3	10,9	10,5
Razem	100	100	100	100	100

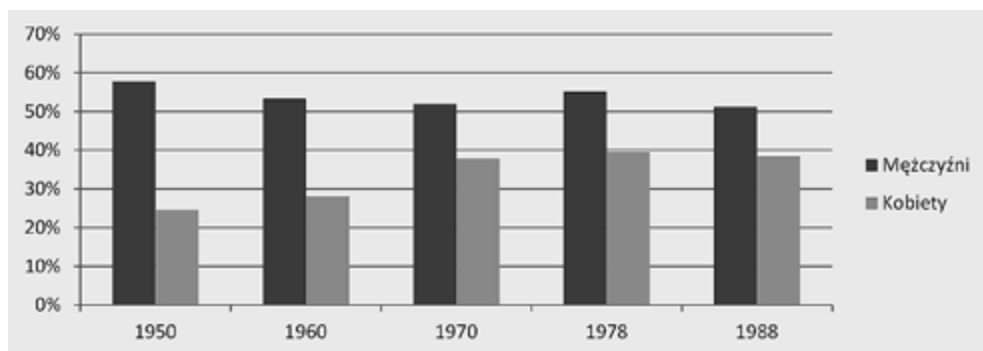
Źródło: jak w tab. 2.

Zmiana struktury mieszkań wynikała nie tyle z wyburzeń zasobów o najmniejszej liczbie izb, ale głównie z przyrostu nowych mieszkań o większej powierzchni wybudowanych przez spółdzielnie mieszkaniowe. Z poprawą warunków mieszkaniowych

Wykres 9. Źródła utrzymania ogółu mieszkańców Grudziądza w latach 1950–1988 w %

Źródło: jak w tab. 2 i 4.

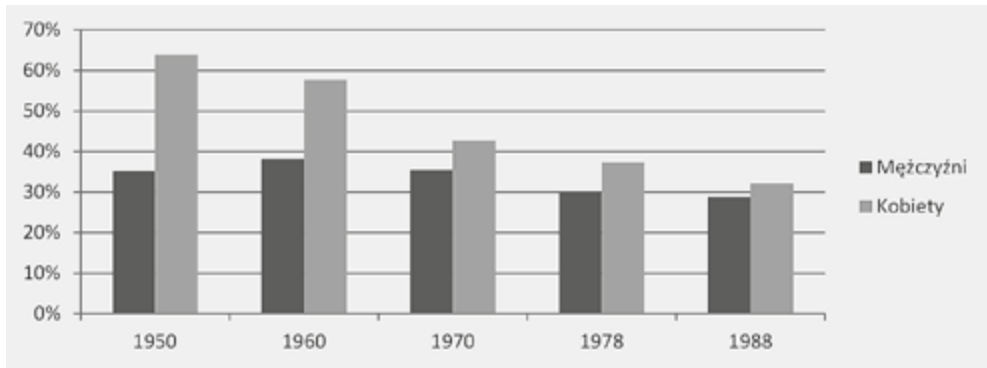

Wykres 10. % mężczyzn i kobiet Grudziądza utrzymujących się z pracy w latach 1950–1988

Źródło: tab. 2 i 4.

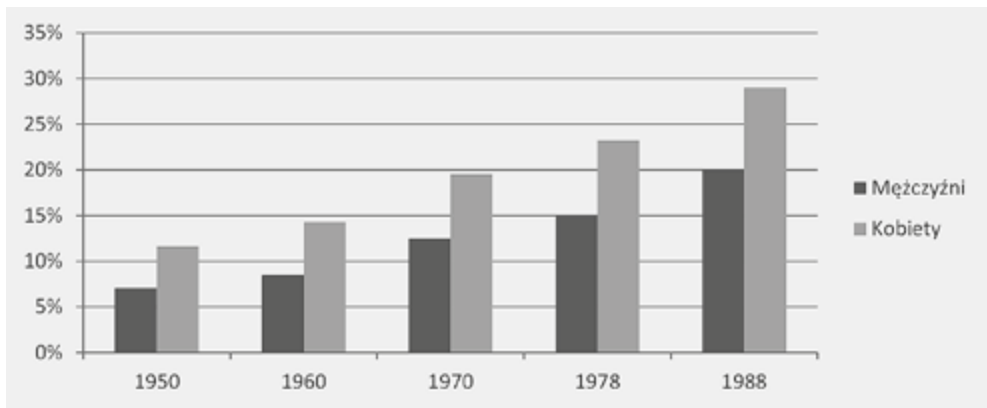
następowało wyposażenie ich w dobra trwałego użytku. Świadczy to o poprawie nie tylko materialnych warunków bytu mieszkańców, ale też o wzrastającej jakości życia, będącej efektem wzrastających dochodów oraz coraz większej dostępności do infrastruktury społeczno-kulturalnej i wypoczynkowo-sportowej. Nie można też pominąć zmian jakie dokonały się w:

- utrzymaniu osób (dzieci, uczniowie, kobiety) niepracujących przez osoby pracujące (wykres 8), co miało także wpływ na poprawę warunków życia;
- w źródłach utrzymania ogółu mieszkańców (wykres 9), a w szczególności kobiet – podczas gdy w 1950 r. nieco więcej niż połowa ludności miasta była utrzymywana przez pracujących, to w 1988 r. już tylko 30,1%, w tym kobiet odpowiednio 63,8 i 32,2% (wykres 11); w ogólnej liczbie mieszkańców nastąpił wzrost osób utrzymujących się z pracy i ze źródeł niezarobkowych, zwłaszcza kobiet;
- w ciągu 38 lat zmniejszyła się różnica między mężczyznami a kobietami w udziale pracujących (wykres 1 i 7); różnica ta w 1950 r. wynosiła 33,2 pp (57,8–24,6%),

Wykres 11. % ludności Grudziądza według płci utrzymywanych przez osoby pracujące w latach 1950–1988

Źródło: tab. 2 i 4.

Wykres 12. Ludność Grudziądza utrzymująca się ze źródeł niezarobkowych w latach 1950–1988 według płci (%)

Źródło: tab. 2.

a w 1988 r. – 12,8 pp (51,2–38,4%)²², co przede wszystkim spowodowane było wzrostem aktywności kobiet; różnica ta między obu płciami malała też między utrzymywanymi przez osoby pracujące (wykres 10);

- wśród osób utrzymujących się z niezarobkowych źródeł utrzymania (wykres 12) różnica między mężczyznami a kobietami wraz z upływem czasu powoli wzrastała (z 4,5 do 7 pp w 1970 r. i do 9 pp w 1988 r.);
- wzrastał poziom wykształcenia mieszkańców; wymownym pozytywnym zjawiskiem był wzrost osób z wykształceniem wyższym skończonym; takich osób w 1960 r. było 656, w 1978 – 2455, a w 1988 – 4278 (w tym kobiet 1847), co w przeliczeniu na 1000 mieszkańców dało następujące wyniki: 10,1, 28,1, 42,9;

²² Czyli z ogółu mężczyzn w tych latach pracowało 57,8 i 51,2%, z ogółu kobiet odpowiednio 24,6 i 38,4%.

- wzrastała liczba osób z wykształceniem średnim, zasadniczym zawodowym, a malała z podstawowym ukończonym i nieskończonym;
- nastąpiły znaczące zmiany w strukturze wieku mieszkańców miasta (tab. 6, zał. 1, wykres 2) i w aktywności zawodowej, szczególnie kobiet (tab. 2, 3).

WNIOSKI

- Społeczeństwo Grudziądza w sposób istotny w końcowych latach istnienia Polski Ludowej różniło się pod względem demograficznym, wykształcenia, aktywności zawodowej, źródeł utrzymania i warunków życia w porównaniu z okresem początkowym budowania socjalizmu.
- Podstawowym działem gospodarki, który przyczynił się do zmian społeczno-zawodowych ludności był przemysł.
- Zarysowany proces zmian demograficznych oraz społeczno-gospodarczy jaki zachodził w mieście w czasach ustroju socjalistycznego nie był odosobniony. Takie procesy zachodziły z różną intensywnością we wszystkich miastach w kraju i na obszarach wiejskich.
- Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności ukształtowana w 1988 r. w latach następnych wpływała na dalszy proces zmian demograficznych w mieście.
- Wzrost poziomu wykształcenia mieszkańców przyczyniał się do powiększania grupy inteligencji w mieście i rosnącego jej udziału w nadawaniu kierunku rozwoju miasta oraz w powstawaniu nowych stowarzyszeń, organizacji, kół, towarzystw.
- Zaprezentowane dane statystyczne dostarczają wielu interesujących informacji o społeczeństwie Grudziądza, ale nie są w stanie odzwierciedlić całości bogactwa życia kulturalnego, społecznego, gospodarczego, politycznego, towarzyskiego, rodzinnego mieszkańców. Stąd postulat by ogłosić konkurs na pamiątki np. „Moja młodość i dorosłość w Grudziądzu w czasach PRL”. Jest to ostatnia chwila, gdyż osób żyjących w PRL jest coraz mniej. Warto zostawić przyszłym pokoleniom ślady życia ukryte przed „statystyką” w czasach PRL, nie tylko uciążliwe, ale i pozytywne, wesołe.

ZAŁĄCZNIK 1. STRUKTURA WIEKU LUDNOŚCI GRUDZIĄDZA W LATACH 1960–1988

Wyszczególnienie	W liczbach absolutnych				W %			
	1960	1970	1978	1988	1960	1970	1978	1988
0–4	7 139	4 892	7 578	7 724	11,0	6,5	8,7	7,7
5–9	7 497	5 610	6 191	8 963	11,5	7,4	7,1	9,0
10–14	6 159	7 516	5 867	8 510	9,5	9,9	6,7	8,5
15–19	4 850	9 492	8 353	7 726	7,5	12,6	9,6	7,8
20–24	4 381	6 643	8 340	5 728	6,7	8,8	9,5	5,8
25–29	5 481	4 706	8 384	7 364	8,4	6,2	9,6	7,4
30–34	5 402	5 254	5 916	9 229	8,3	7,0	6,8	9,3
35–39	4 409	5 590	5 505	8 882	6,8	7,4	6,3	8,9
40–44	2 581	5 405	5 460	6 062	4,0	7,2	6,2	6,1
45–49	3 360	4 387	5 843	5 477	5,2	5,8	6,7	5,5
50–54	3 565	2 533	4 933	5 214	5,5	3,4	5,6	5,2
55–59	3 324	3 208	3 756	5 420	5,1	4,2	4,3	5,4
60–64	2 597	3 351	2 286	4 383	4,0	4,4	2,6	4,4
65–69	1 806	2 907	3 142	3 203	2,8	3,8	3,6	3,2
70–74	2 414	2 040	2 688	1 730	3,7	2,7	3,1	1,7
75–79		1 168	1 783	1 997		1,5	2,0	2,0
80–84		566	900	2 095		0,7	1,0	
85+		294	438			0,5	0,6	2,1
Razem		64 965	75 562	87 363		99 707	100	100

Źródło: zob. tab. 2.

ZAŁĄCZNIK 2. LUDNOŚĆ GRUDZIĄDZA WEDŁUG PŁCI W LATACH 1960–1988

Grupy wieku	1960		1970		1978		1988	
	M	K	M	K	M	K	M	K
0–4	3 651	3 488	2 479	2 413	3 898	3 680	3 974	3 750
5–9	3 879	3 618	2 832	2 778	3 195	2 996	4 555	4 408
10–14	3 107	3 052	3 839	3 677	2 943	2 924	4 376	4 134
15–19	2 378	2 472	4 742	4 750	4 092	4 261	3 829	3 897
20–24	1 689	2 692	3 114	3 529	3 994	4 346	2 725	3 003
25–29	2 619	2 862	2 236	2 470	4 029	4 355	3 552	3 812
30–34	2 712	2 690	2 485	2 769	2 839	3 077	4 423	4 806
35–39	2 000	2 409	2 685	2 905	2 595	2 910	4 248	4 634
40–44	1 200	1 381	2 725	2 680	2 563	2 897	2 900	3 162
45–49	1 405	1 955	1 974	2 413	2 866	2 977	2 589	2 888
50–54	1 511	2 054	1 150	1 383	2 312	2 621	2 401	2 813
55–59	1 356	1 968	1 273	1 935	1 647	2 109	2 585	2 835
60–64	994	1 603	1 359	1 992	925	1 361	1 937	2 446
65–69	665	1 141	1 095	1 818	1 195	1 947	1 279	1 924
70–74	877	1537	709	1 331	969	1 719	616	1 114
75–79			359	809	557	1 26	631	1 360
80–84			167	399	246	654	545	1 550
85+			105	189	117	321		
Razem			30 043	34 922	35 328	40 234	40 928	46 381

Źródło: jak w tab. 2.

Materiały
i miscellanea

Włodzimierz Appel

Toruń

MENHIR SPOD DĘBIENIA

MENHIR FROM UNDER DĘBIENIEC

ABSTRACT

The author of the article informs about a menhir about 3 meters high, which seems most likely to have gone unnoticed by megalith researchers in Poland until now. This megalith, with its pointed apex which is characteristic of many other menhirs, is commonly covered by roadside bushes, and is located on the left side of the asphalt road leading from Dębieniec to Grudziądz (closer to Turznice). Perhaps it was once a part of some cromlech. The article also recalls a megalithic stone circle from the vicinity of nearby Błędowo, now lost, and the fact that during the construction of the palace in Dębieniec by the end of the 19th century, traces of a still pagan cemetery were found, while the box graves discovered on that occasion were completely destroyed. It is also worth mentioning that a processed, massive boulder of about 3 m. (a remnant of a former megalith?) has been preserved in the palace park to this day. Deprived of a top, now it resembles a tree trunk.

Jeszcze w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* nasz Dębieniec figuruje jako „Dębiniec” (niem. *Debenz*). Wieś wchodziła w skład dóbr rycerskich i była „bardzo starą osadą”, jak później poświadczyły to znalezione przy wznoszeniu pałacowych fundamentów (1884) pogańskie urny grobowe (ok. 50)¹, a ów neorenesansowy pałac był

¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wydany pod redakcją Filipa Sulimierskiego, redaktora Wędrowca, magistra nauk fizyczno-matematycznych b.[yłej] Szkoły Głównej Warszawskiej, Bronisława Chlebowskiego, magistra nauk filologiczno-historycznych b.[yłej] Szkoły Głów-

Il. 1. Kamienny pień z dębienieckiego parku
Fot. Włodzimierz Appel

„jedną z nielicznych wiejskich rezydencji polskich w okolicach Grudziądza”². Ponieważ zaś niżej będzie mowa o dotąd nieznanym, jak się wydaje, megalicie, można przy okazji odnotować i to, że w przypałacowym parku do dziś zachował się okazały głaz o wysokości ca 85 cm i objętości około 3 m, z obciętym wierzchołkiem, starannie ociosany, przypominający pień jakiegoś potężnego drzewa; trudno powiedzieć, czego miał być on pamiątką, albowiem dające się na nim zauważyć pozostałości po współcześnie wykonanych napisach (różnych bazgrołach) nie są, niestety, w tej kwestii pomocne.

Ale nie jest to jedyny zagadkowy głaz, jaki znajduje się w tej okolicy. Niedawne (późna wiosna 2023 r.) przydrożne prace porządkowe, polegające między innymi na wycince niektórych drzew, zwłaszcza zaś gęstych krzewów, które porastały pobocze asfaltowej drogi pomiędzy Dębieniem i Turznicami (bliżej Turznic), odsłoniły okazałego, zgoła tajemniczego kamiennego świadka bardzo odległej przeszłości; precyzyjniej rzecz ujmując – obecnie niemal przydrożnego menhira.

Menhir ten wyrasta z ziemi na niemal trzy metry i trudno tymczasem określić, jak głęboko tkwi w gruncie. Należy on do grona stosunkowo okazałych zabytków tego typu, ponieważ wysokość tzw. większych menhirów, która bywa naturalnie różna, mieści się najczęściej w przedziale od trzech do sześciu metrów, choć, co może warto podkreślić, od dawna znane są na terenie Europy i takie wyjątkowe okazy, których wysokość sięga kilkunastu metrów³. Jednakże w Polsce istnienia podobnych

nej Warszawskiej, Władysława Walewskiego, obywatela ziemskiego, kandydata nauk dyplomatycznych uniwersytetu dorpackiego, t. 2, z. 13, Warszawa 1881, s. 16.

² Zob. M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Województwie Pomorskiem*, Lwów–Warszawa 1924, s. 206. Na temat pałacu (i o jego niegdyśszych mieszkańcach) zob.: A. Stenzel, *Pałace i dwory ziemi wąbrzeskiej*, Wąbrzeźno 2012, s. 61–64.

³ Zob. M. G. von Hirschfeld, *Die Steindenkmale der Vorzeit und ihre Bedeutung (mit Ausschluss der lediglich zur Todtenbestattung bestimmten Grabstructuren unter der Erde)*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder”, 1877, H. 2, s. 62.

Il. 2. „Przydrożny” menhir
Fot. Włodzimierz Appel

monolitów chyba nie odnotowano (nie mówimy o takich formacjach skalnych, jak na przykład Maczuga Herkulesa z Ojcowskiego Parku Narodowego). Tym bardziej zatem menhir spod Dębienca budzi zaciekawienie i w pełni zasługuje na fachowe zainteresowanie się nim archeologów.

Kiedy spoglądamy na ten megalit, zwracają uwagę przede wszystkim dwa szczegóły: stożkowaty wierzchołek⁴ oraz jego dwa wyrównane lica, powstałe raczej w naturalny sposób, aniżeli w efekcie celowego usunięcia jakiejś zbędnej masy kamienia. Uwzględniając wypukły kształt jego drugiej strony (umownie nazwijmy ją „tylną”) i krzywizny boków, można obliczyć, że obwód w najszerszym miejscu wynosi około 320 cm. Po możliwie starannym obejrzeniu megalitu z każdej strony stwierdzić można, że na jego powierzchni nie widnieją żadne ryte lub barwione znaki, które, być może, ułatwiłyby interpretację tego znaleziska. Tak bowiem, jak to się dzieje w wypadku wielu innych menhirów, tak i tu określenie jego rzeczywistej funkcji i znaczenia nie jest oczywiste. Najczęściej wskazuje się na to, że megality, zwłaszcza jako elementy dolmenów i kromlechów, związane są z pochówkiem i stanowią istotny element(-y) niegdysiejszych grobowców, nie tylko z okresu neolitu, ale także z czasów późniejszych. W Polsce najbardziej znane kamienne kręgi (na przykład ze wsi Odry koło Czerska) pochodzą już z czasów rzymskich.

⁴ Taki (lub szpiczasty) wierzchołek jest charakterystyczny dla wielu menhirów; np. już w cytowanej w przyp. 3 pracy von Hirschfelda znajdziemy rysunkowe ilustracje (Tafel IV), które to potwierdzają, a stosowny materiał fotograficzny jest łatwo dostępny na przykład pod linkiem: https://www.google.com/search?q=menhir&client=firefox-b-d&channel=trow5&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKewjvub73waT4AhUdR_EDHTHIAAkQ_AUoAXoECAIQAw&biw=1731&bih=800&dpr=2 (dostęp: 11.06.2023).

Il. 3–4. Menhir *en face* oraz widziany z lewego boku.
Fot. Kosma Appel

W odniesieniu do opisywanego okazu należy jeszcze zwrócić uwagę na pewne znamienne szczegóły. Przede wszystkim jego lokalizacja wskazuje na to, że doskonale mieści się on w zasięgu występowania megalitów na obszarze Polski, o czym może nas przekonać na przykład poglądowa mapa zaczerpnięta z opracowania poświęconego kulturowemu parkowi Wietrzychowice⁵:

Na dodatek lokalizacja ta wpisuje się w nieco szerszy lokalny kontekst. Była już bowiem mowa o tym, że przy wznoszeniu fundamentów pałacu w Dębiencu znaleziono około 50 urn pochodzących z czasów pogańskich. Fakt ten zdaje się potwierdzać niegdysiejsze istnienie w niedalekim sąsiedztwie jakiegoś starego cmentarzyska, na którego temat dziś trudno powiedzieć cokolwiek pewnego. Jak swego czasu zaznaczył bowiem Godfryd Ossowski, gdy przypadkowo natrafiono tam na groby skrzynkowe, zostały one zburzone, „a znajdujące się w nich urny zniszczono na miejscu”⁶.

⁵ Zob. P. Papiernik (*et al.*), *Park kulturowy Wietrzychowice na europejskim szlaku megalitów*, Łódź 2017, s. 19. Link: https://www.academia.edu/40195127/PARK_KULTUROWY_WIETRZYCHOWICE_NA_EUROPEJSKIM_SZLAKU_MEGALIT%C3%93W_Wietrzychowice_Culture_Park_on_the_European_route_of_megaliths (dostęp: 11.06.2023).

⁶ Zob. *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich z przyległymi częściami W.(ielkiego) Księstwa Poznańskiego*. Tekst objaśniający na podstawie badań dokonanych w latach 1875–1878 opracował G. Ossowski, Kraków 1881, s. 73 w rozdz.: *Groby kamienne skrzynkowe*, poz. 251, Dębieniec.

ska, na które składają się jeszcze dwie urny, męski szkielet, a także leżąca przy jego podbródku (lub żuchwie) moneta z czasów cesarza Teodozjusza¹¹.

Nie jest zatem wykluczone, że i menhir spod Dębieńca, który obecnie wydaje się pojedynczym megalitem, pierwotnie był centrum jakiegoś kamiennego kręgu grobowego. Takie przypuszczenie w jakiejś mierze usprawiedliwiają małe i większe kamienie, które dziś dostrzec można zarówno nieopodal menhiru, jak i leżące (rozrzucone) na nasypie po drugiej stronie szosy. Oczywiście nie jest wykluczone, że monolit został odkryty już podczas prac prowadzonych w związku z budową asfaltowej drogi od strony Grudziądza pomiędzy Turznicami i Dębieńcem. Jest to, naturalnie, tylko ostrożne przypuszczenie, albowiem można by się spodziewać, że przynajmniej lokalna prasa donosiłaby wówczas o takim odkryciu. Tak czy inaczej, z pewnością obiekt zasługuje na przeprowadzenie przynajmniej sondażowych badań archeologicznych i uwzględnienie go w katalogu megalitów w Polsce¹². Mógłby się tam znaleźć identyfikowany nazwą „Włodzimierz”.

Artykuł został napisany na przełomie maja/czerwca 2022 r.

¹¹ Zob. W. Appel, *Błędowski krąg i rzymska moneta z Błędowa*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 25, 2017, s. 253.

¹² Dotychczas nie został bowiem uwzględniony w ciekawym zestawieniu, ułożonym według województw, przygotowanym przez Stowarzyszenie Badań Kamiennych Kręgów, zob. <http://www.kamienne.org.pl/index.php/przewodnik/14-przewodnik/132-województwo-kujawsko-pomorskie.html> (dostęp: 13.06.2022).

Małgorzata Kurzyńska

Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu

TAJEMNICE ARCHEOLOGICZNE PIWNIC DAWNEGO DOMU HANDLOWEGO BRACI KORZENIEWSKICH W GRUDZIĄDZU

ARCHAEOLOGICAL MYSTERIES OF THE BASEMENT
OF THE FORMER KORZENIEWSKI BROTHERS' DEPARTMENT STORE IN GRUDZIĄDZ

ABSTRACT

One of the more impressive buildings in the center of Grudziądz, located at the market square on its northern edge, the former Korzeniewski Brothers' Department Store was renovated in 2011. During the renovation the original level of the basement was lowered, and a number of artifacts of varying chronology and purpose, from pre-historic to modern times, were recorded in the removed layers of rubble and earth. Some of the found objects went to the Museum in Grudziądz, while a large part was destroyed. Invaluable sources both movable and immovable, consisting of remains of stone and brick foundations of underground tenement buildings from before the construction of the Department Store, including what was probably an urn grave of the Lusatian culture from the turn of the Bronze and Iron Ages, were irretrievably lost.

W 2011 r.¹ do Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu trafiły artefakty, które zostały znalezione w trakcie remontu piwnic budynku przy Ryнку 22/24 w Grudziądzu na działce 53 (il. 1), który jest dawnym Domem Handlowym braci Ko-

¹ W świetle nowych ustaleń, remont budynku rozpoczął się w 2011, a nie w 2010 r.: por. M. Kołyszko, *Zagadkowy depozyt ujawniony w piwnicy dawnego domu handlowego Korzeniewskich przy ul. Rynek 22/24 w Grudziądzu*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 28, 2020, s. 14.

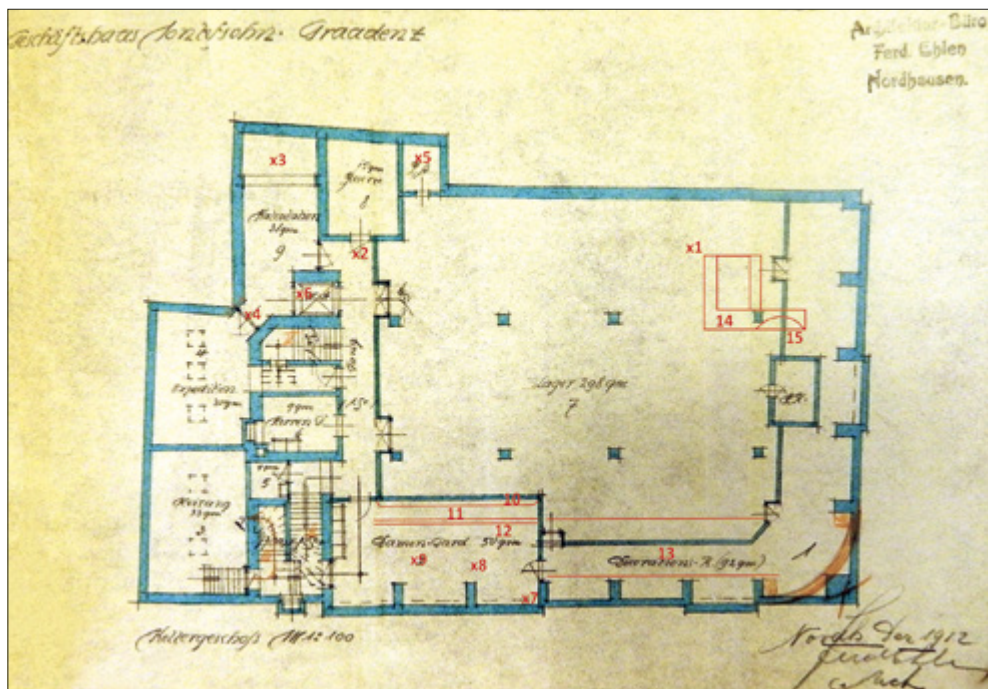
Il. 1. Grudziądz. Plan sytuacyjny działki 53. Oprac. graficzne M. Waliszewska

zieniańskich. Inwestorem i ówczesnym właścicielem kamienicy była firma Hurtostal z Bydgoszczy². Obiekty przyniósł do Muzeum Edmund Stachowicz pracownik firmy Przembud remontującej budynek. Znajdowały się one w dwóch torbach z tworzyw sztucznych, w jednej artefakty wotywne, zawinięte w postrzępioną tkaninę, w drugiej naczynia z gliny: dzban późnośredniowieczny oraz kilkadziesiąt fragmentów naczyń kultury łużyckiej. W czasie remontu pracownikom Muzeum w Grudziądzu i Miejskiemu Konserwatorowi Zabytków nie udało się wejść do budynku. Kierownictwo firmy zachowywało się bardzo się nieprzyjaźnie: nie pozwoliło dokonać lustracji wewnątrz, utrzymując, że nadzór archeologiczny sprawuje archeolog z Gdańska. Edmundowi Stachowiczowi zabroniono udzielania jakichkolwiek informacji, a także zabrania z piwnicy artefaktów pod groźbą utraty pracy. Prace w kamienicy budziły nadzieję, że budynek z bogatą historią w centrum miasta stanie się ważnym centrum hotelarsko-gastronomiczno-usługowym, a w piwnicach powstanie restauracja i kawiarnia³, a to wymagało specjalnego pogłębienia podziemnej części budynku⁴. Niespodziewanie, prace przy budynku zostały wstrzymane z winy inwestora, który prowadził je nie-

² „Hurtostal” Wyroby Metalowe i Metale Kolorowe Sp. z o.o., Bydgoszcz, ul. Sienkiewicza 3.

³ M. Czepek, *Niezwykły dom towarowy*, „Kurier Grudziądzki”, nr 4 (98), kwiecień 2010.

⁴ *Grudziądz, w budynku po EMPIKU powstanie obiekt hotelarski*, www.nowosci.com.pl (dostęp: 20.02.2012).

Il. 2. Grudziądz. Rzut piwnic Domu Handlowego braci Korzeniewskich. Plan z 1912 r.

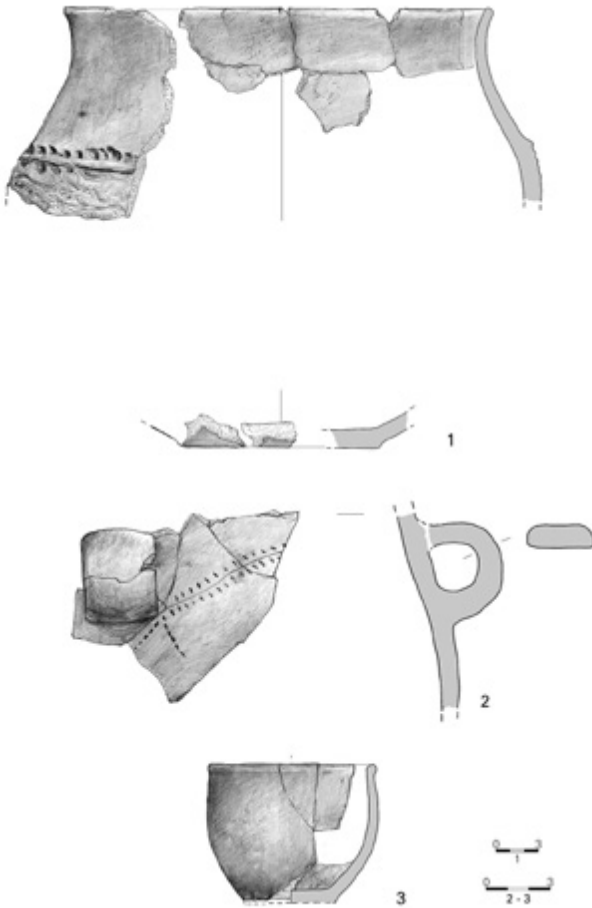
Źródło: Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta Miasta Grudziądza, sygn. 2/3107; czerwonym kolorem naniesiono schematycznie miejsca znalezienia zabytków ruchomych i stałych elementów architektonicznych na podstawie opisu E. Stachowicza. Oprac. graficzne M. Waliszewska

zgodnie z planami i projektami konserwatorskimi⁵. Po ich wstrzymaniu przez wiele lat w kamienicy nie prowadzono żadnych działań. Ostatecznie w 2021 r. kamienica zmieniła właściciela i obecnie znajduje się w zasobach Miejskiego Przedsiębiorstwa Gospodarki Nieruchomościami Sp. z o.o. w Grudziądzu (dalej: MPGN). W 2022 r. autorka wspólnie z E. Stachowiczem i Wiesławą Szponder reprezentującą MPGN w Grudziądzu dokonali oględzin piwnicy, a E. Stachowicz, obecnie pracownik innej firmy, mógł opowiedzieć, gdzie dokładnie znajdowały się obiekty dostarczone do Muzeum. W trakcie prowadzonej wizji okazało się, że podczas pogłębiania piwnicy budynku znaleziono szereg innych przedmiotów, które trafiły do kontenera na odpady lub zostały wywiezione do Gdańska (il. 2). W trakcie odgruzowania najniższej kondygnacji odsłaniano i niszczone nie tylko ruchome artefakty, ale i stałe elementy architektury – fundamenty kamienne i ceglane (il. 2).

Wykaz artefaktów przyniesionych w 2011 r. do Muzeum w Grudziądzu:

- naczynia kultury łużyckiej: garnek, amfora i kubek (il. 3);

⁵ P. Decker, *Rynek w Grudziądzu. Miał być hotel i restauracja! Jest Pat*, „Gazeta Pomorska” z 12 IX 2013 r.

Il. 3. Naczynia kultury łużyckiej znalezione w piwnicy Domu Handlowego braci Korzeniewskich (na ryc. 2: x1).
Rys. J. Glinkowska-Kowalewska

Il. 4. Dzban średniowieczny znaleziony w piwnicy Domu Handlowego braci Korzeniewskich (na ryc. 2: x4).
Rys. J. Glinkowska-Kowalewska

Il. 5. Zespół wotywny znaleziony w piwnicy Domu Handlowego braci Korzeniewskich (na ryc. 2: x7, 8); stan po konserwacji.
Fot. M. Kurzyńska

- naczynie średniowieczne: dzban, zachowany we fragmentach (il. 4);
- zespół wotywny: dwa sznury modlitewne, figurka Ukrzyżowanego, trybularz, klucz, kociołek do przechowywania żaru oraz ceramiczny kubek – zawinięte w silnie postrzępioną tkaninę (il. 5).

UMIEJSCOWIENIE ZABYTKÓW ODKRYTYCH W PIWNICY

Prace remontowo-budowlane prowadzono na różnych kondygnacjach, w tym także w piwnicy, którą specjalnie obniżono⁶. Z rozmów z E. Stachowiczem wynika, że zrywano oryginalną cementową posadzkę z czasów powstania Domu Handlowego z lat 1912–1914⁷. Pod nią na całej powierzchni zalegała warstwa gruzu i ziemi. Niektóre

⁶ W opisach i relacjach z prasy codziennej ukazującej się w Grudziądzu podkreślano, że piwnice mają być specjalnie pogłębione; por. M. Czeppek, dz. cyt., P. Decker, dz. cyt.

⁷ Nie udało się tego ustalić na podstawie najnowszej dokumentacji konserwatorskiej; por. E. Bożejewicz, Dokumentacja konserwatorska. Program Konserwatorski dla remontu Domu Handlowego Jontofsohna, tzw. Domu Towarowego W. Korzeniowski przy ul. Rynek 22–24 w Grudziądzu, t. 1–2, maszynopis w Archiwum MPGN, ul. M. Skłodowskiej-Curie w Grudziądzu, styczeń 2022.

Il. 6. Kociołek do żaru znaleziony w piwnicy Domu Handlowego braci Korzeniewskich (na il. 2: x8); stan przed konserwacją. Fot. M. Kołyszko

z pomieszczeń były całkowicie zagruzowane. Po wybraniu gruzu i ziemi całą piwnicę pogłębiono jeszcze o ok. 0,1 m. Łącznie w różnych miejscach zebrano warstwę o miąższości od 1,00 do 1,20 m. Po odgruzowaniu wylano nową betonową posadzkę. W trakcie wybierania gruzu odsłonięto przedmioty, które dostarczono do Muzeum, ale według słów Stachowicza znajdowano także inne przedmioty (il. 2), które były wrzucane do kontenera, a cenniejsze wywożone do Gdańska, m.in. metalowa misa (il. 2: x2). Zespoły, które trafiły do Muzeum zalegały w różnych częściach piwnicy⁸. Pierwsze zostało znalezione naczynie kultury łużyckiej (il. 2: x1), w momencie odkrycia zachowane w całości i posadowione w piasku. W skrzydle wschodnim odsłonięto dwa dzbany (il. 2: x4)⁹, a w skrzydle zachodnim, pomiędzy 2 a 3 oknem (od ulicy Kościelnej), zespół wotywny (il. 2: x7), jednak kociołek na żar (il. 6) leżał osobno (il. 2: x8), a pozostałe elementy zawinięte w tkaninę ukryte były w niewielkim fundamencie (?) kamiennym, odsuniętym od ściany głównej budynku (il. 2: x7)¹⁰. W gruzie obok kociołka leżało inne naczynie ceramiczne¹¹. Interesująco przedstawia się relacja na temat pozostałych relikwów znalezionych w trakcie odgruzowania¹². W skrzydle

⁸ Miejsce pozyskania wg opisu E. Stachowicza pokazano schematycznie na ryc. 2; kolorem czerwonym oznaczono ruchome artefakty i stałe elementy architektury, od x1 do x15.

⁹ Według E. Stachowicza do Muzeum zostały dostarczone dwa dzbany, jeden cały, a drugi we fragmentach. W obecnych zbiorach zachował się jeden dzban.

¹⁰ Mur został zniszczony.

¹¹ Zbliżone do kubka ceramicznego: por. M. Kołyszko, dz. cyt., s. 33, il. 23.

¹² Miejsca te oznaczono na rycinie 2. Należy zaznaczyć, iż są to bardzo schematyczne lokalizacje. Ważne jest przede wszystkim zwrócenie uwagi na to, co wówczas znaleziono i jakie poczyniono obserwacje i co zapamiętał E. Stachowicz.

zachodnim, w pomieszczeniu – w garderobie damskiej, przed ścianą wschodnią był korytarz szerokości 1,5 m (il. 2: x11), wydzielony murem (il. 2: 12), w którym bezpośrednio przy ścianie zalegały fragmenty ceramiki (il. 2: x10)¹³, a w centralnej części pomieszczenia odsłonięto skupisko potłuczonych naczyń szklanych (il. 2: x9)¹⁴. W pomieszczeniu na prawo od damskiej garderoby odsłonięto kolejny korytarz (il. 2: x13) o szerokości ok. 2,5 m. W tej części odnotowano mur z kamieni różnej wielkości, raczej dużych (ok. 60 cm obwodu) i bruk kamienny. W części południowo-wschodniej zaobserwowano kolejny mur (il. 2: x14) oraz łuk ceglany (il. 2: x15). W skrzydle północno-wschodnim odgruzowano windę z początków XX w. (il. 2: x5), a w skrzydle północnym w szybie kolejnej windy zachowały się prowadnice (il. 2: x6). W tej części znajdowało się także ślepe pomieszczenie (il. 2: x3), w którym zastano sprzęt murarski: łopaty, taczkę i inne przedmioty¹⁵.

HISTORIA ZABUDOWY DZIAŁKI 53, RYNEK 22/24¹⁶

Działka 53, na której w latach 1912–1914 zbudowano dom handlowy to w rzeczywistości połączone trzy parcele w północnej pierzei rynku. Na schematycznym planie miasta z 1772 r.¹⁷ i na kolejnym z 1781 r. pierzeja północna liczyła dziewięć parcel o zabudowie szczytowej usytuowanej krótszymi bokami do rynku, a interesujące nas działki oznaczono numerami 171–173 (il. 7). Na planach widoczne są także nazwiska właścicieli działek (il. 8). Podczas drugiego potopu szwedzkiego, w 1659 r., doszło do wielkiego pożaru miasta, z którego ocalało zaledwie kilkanaście budynków, spłonęły i te usytuowane na interesujących nas działkach, jednak na planie z 1781 r. zostały już odbudowane¹⁸. Parcele w mieście były wąskie, przeciętna szerokość wynosiła 5 m, szerszych 7 m, długość działki wahała się pomiędzy 25–30 m, a głębokość zabudowy wynosiła od ok. 16,5 do 21,5 m¹⁹. Interesujące parcele miały następujące szerokości: pierwsza od ul. Kościuszki – miała 7,59 m, środkowa – 5,86 m i trzecia – 5,90 m. Na widokówce z 1905 r. dwie kamienice od ulicy Kościelnej były prawie identyczne, o szczytach dwuspadowych, a trzecia wyższa o dachu płaskim²⁰. Pod koniec XIX i na początku XX w. rozpoczął się proces komasacji działek w mieście, który dotknął także trzy interesujące nas parcele, na których w latach 1912–1914 powstał

¹³ Wg opisu E. Stachowicza zbliżone do dzbanów (ryc. 4).

¹⁴ Wg opisu E. Stachowicza nie były to naczynia współczesne, ale starsze.

¹⁵ Wg opisu E. Stachowicza nie był to sprzęt współczesny.

¹⁶ P. Tuliszewski, Karta ewidencji zabytków Architektury i Budownictwa, Archiwum Kujawsko-Pomorskiego Konserwatora Zabytków, Toruń, 2007, sygn. A/1328.

¹⁷ J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*, Rocznik Grudziądzki, t. 1, 1960, s. 38, ryc. 2.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże, s. 37.

²⁰ A. Wajler, *Grudziądz na starej pocztówce*, Grudziądz 1999, s. 30.

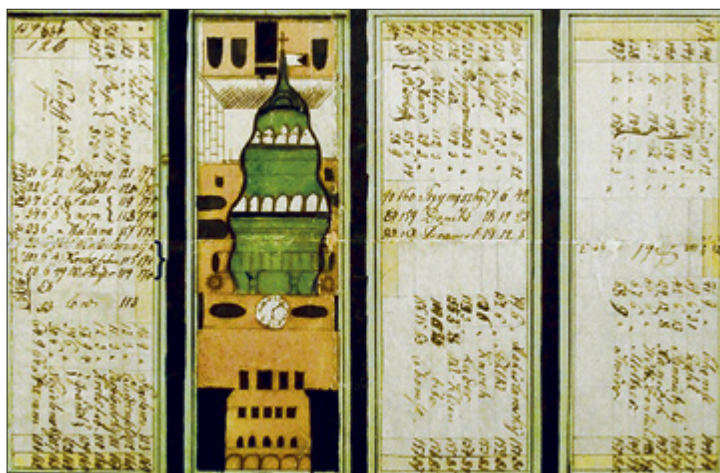
Il. 7. Grudziądz – fragment zabudowy pierzei północnej z działkami 170–172. Plan Grudziądza, 1781 (wyk. 1910), bez skali
 Źródło: Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, sygn. MG/IK/5. Oprac. graficzne M. Waliszewska.

dom handlowy Kaufhaus S. Loeffera (il. 9). Nowoczesny gmach domu handlowego wybudowano z inicjatywy przedsiębiorczego kupca Sally Jontofsohna. Modernistyczną bryłę domu zaprojektował Ferdinand Ehlen z Nordhausen, natomiast żelobetonową konstrukcję wykonała wyspecjalizowana firma Kell i Löser z Berlina-Charlottenburga. W owym czasie był to najnowocześniejszy dom handlowy na Pomorzu, posiadający obszerne stanowiska z dużym świetlikiem nad schodami oraz oświetleniem elektrycznym, nagłośnieniem firmy „Marconi” oraz dwiema windami: towarową i osobową. Na planie z 1912 r. (il. 2) widać, że centralną, główną część piwnicy, zajmowało duże pomieszczenie na 8 filarach, a w skrzydle zachodnim (od obecnej ulicy Kościelnej) funkcjonowała garderoba damska (*Dammen Gard.*), dalej w kierunku południowym dekoratornia (*Dekoratornia*). W części północnej, od strony niewielkiego dziedzińca, usytuowane były toalety, dwie windy i dwie klatki schodowe. W pomieszczeniu dla pań, przy zachodniej ścianie obwodowej pomiędzy przyporami na planie zaznaczono przerywaną linią – mury (?). Według projektów domu z 1912 r. piwnice miały wówczas głębokość 2,4 m, a głębokość zabudowy na działce wynosiła ok. 20 m²¹. W części tylnej było podpiwniczone podwórze z wjazdem od strony Kościelnej²². W październiku 1920 r. Waław Korzeniewski z bratem Adamem oraz trzema współnikami:

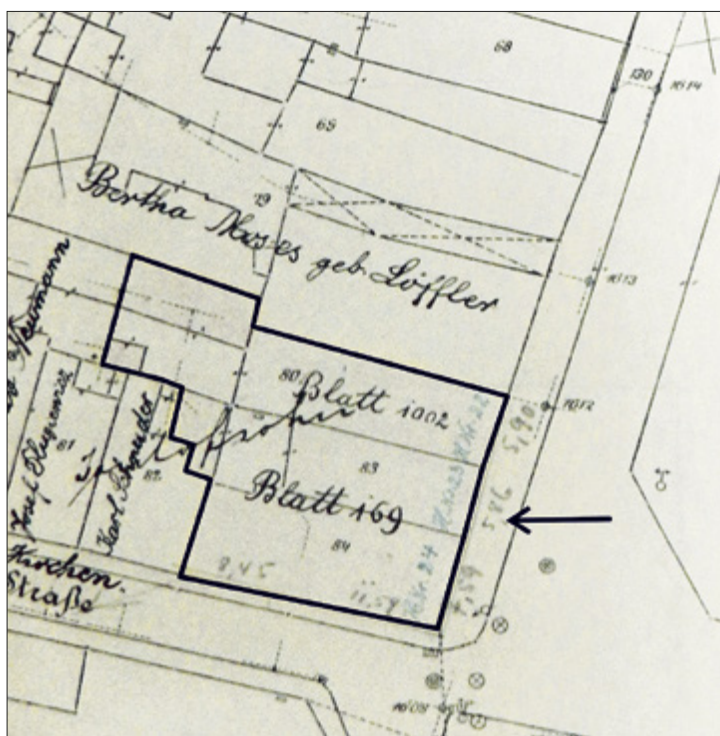
²¹ E. Bożejewicz, dz. cyt. t. 2.

²² Z tej strony dostarczano towar do domu handlowego.

Il. 8. Grudziądz. Fragment zabudowy pierzei północnej z działkami 170–172. Plan miasta, ok. 1800 r. bez skali
Źródło: Archiwum Państwowe w Toruniu, sygn. 1432/43. Oprac. graficzne M. Waliszewska.

Il. 9. Grudziądz. Widok na planie z 1912 r. działek, na których posadowiono budynek handlowy
Źródło: Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta budowlane miasta Grudziądza, sygn. 3109, s. 23.
Oprac. graficzne M. Waliszewska.

Bankiem Związku Kółek Zarobkowych w Grudziądzu, Walentym Danielowiczem, Janem Pływaczykiem z Poznania wykupili budynek i utworzyli Towarzystwo Akcyjne z kapitałem zakładowym 100 tys. marek polskich, a dom zyskał nazwę „Dom Towarowy Tow. Akc. W. Korzeniewski i Sp-ka”. W końcu lat 20. XX w. jedynymi właścicielami firmy byli Wacław i Adam Korzeniewscy. Podczas działań wojennych w 1945 r. budynek domu towarowego uległ spaleni, jednak dzięki żelbetonowej konstrukcji

zachował się w dobrym stanie. Gmach został odbudowany w latach 1948–1950 na nowe funkcje, głównie handlowe, biurowe i oświatowe. W 2003 r. budynek został sprzedany firmie Handlowo-Usługowej Hurtostal, a w 2021 r. odkupiony, i wszedł w zasoby MPGN w Grudziądzu²³.

ANALIZA ŹRÓDEŁ

ZESPÓŁ WOTYWNY

Zespół przedmiotów określony jako wotywny, został w 2018 r. podzielony na części i przekazany specjalistom-konserwatorom z Instytutu Archeologii UMK w Toruniu. Konserwację tkaniny realizuje dr hab. Małgorzata Grupa, prof. UMK, pozostałych obiektów przeprowadził dr Marek Kołyszko. Zajął się on także opracowaniem tego zespołu, dokonując bardzo szczegółowej analizy każdego elementu, funkcji, próby ustalenia pochodzenia depozytu oraz jego chronologii²⁴, stąd nie ma potrzeby przedstawienia w tym miejscu jego ponownej charakterystyki. Warto jedynie zaznaczyć, że przedmioty te zostały uznane za depozyt o charakterze liturgicznym (trybularz, patelle) lub wspomagające jej sprawowania (klucz, kubek), a niektóre elementy przeznaczone do praktykowania prywatnej dewocji (rózaniec, koronka, figurka Ukrzyżowanego)²⁵. Są wśród nich sakramentalia, tj. przedmioty poświęcone²⁶. Autor uznał, iż mogą być związane z wyposażeniem grudziądzkiego kościoła pw. św. Mikołaja²⁷, usytuowanego nieopodal Domu Handlowego braci Korzeniewskich i mogły zostać ukryte w czasie ofensywy miasta, w obawie przed zniszczeniem przed nacierającą na miasto Armią Czerwoną w lutym lub marcu 1945 r.²⁸ Marek Kołyszko datuje powyższy zespół w dość szerokich ramach chronologicznych: po roku 1832 aż do początku 1945 r.²⁹ W świetle nowych informacji pozyskanych w trakcie lustracji piwnic i rozmów z E. Stachowiczem można obecnie uściślić, że w depozycie nie znalazł się kociołek, co nie oznacza, że nie był on pierwotnie elementem tego zespołu, a jedynie, że ze względu na zły stan zachowania nie został do niego włączony. Należy również z dużą ostrożnością odnieść się do sugestii M. Kołyszko o czasie ukrycia depozytu wotywnego, który sugeruje rok 1945. Wydaje się, że jest to raczej okres poprzedzający budowę domu handlowego – koniec XIX lub początek XX w. Niezwykle interesująco przedstawia się analiza tkaniny, w którą zawinięte były dwa sznury modlitewne,

²³ P. Tuliszewski, dz. cyt.

²⁴ M. Kołyszko, dz. cyt., s. 13–35.

²⁵ Tamże, s. 33.

²⁶ Tamże.

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże, s. 34.

²⁹ Tamże.

figurka Ukrzyżowanego, trybularz, klucz oraz ceramiczny kubek. Prace konserwatorskie nad tkaniną nie zostały jeszcze zakończone, jednak wnioski płynące z przebiegu konserwacji są niezwykle cenne. Początkowo uważano, że tkanina to resztki szat liturgicznych, prawdopodobnie ornatu³⁰, obecnie już wiadomo, że mamy do czynienia nie tylko z szatami liturgicznymi, ale fragmentami antependium (il. 5)³¹. Tekstylią te M. Grupa datuje na koniec XVII w. lub przełom wieków XVII i XVIII³².

NACZYNIA KULTURY ŁUŻYCKIEJ

Zespół odkryty jako pierwszy, to fragmenty trzech naczyń kultury łużyckiej: garnek, amfora, kubek. Tak jak wcześniej zaznaczono, E. Stachowicz „widział” jedno naczynie usytuowane w piasku, a więc należy uznać, że była to popielnica złożona w naturalnym podłożu *in situ*. Wewnątrz naczynia nie było kości, ale popiół. Po wyjęciu urna rozpadła się. W czasie szczegółowej analizy okazało się, że w zespole były dwa inne naczynia: fragment amfory i małe naczynko. Wydaje się, że te dwa naczynia mogły znajdować się wewnątrz popielnicy i początkowo nie zostały zauważone przez znalazcę.

Zespół tworzyły:

- popielnica z gliny³³ – waza złożona z 80 fragmentów o wysokiej wygładzonej szyjce i chropowaconym brzuścu; na przejściu szyjki i brzuśca dookoła pogrubiona listwa, z obu stron z odciskami plastycznymi; barwa ceglasta; średn. wylewu 34 cm; średn. dna 13,5 cm (il. 3:1);
- amfora z gliny – zachowana w trzech fragmentach z uchem; powierzchnia wygładzona, barwy jasnoceglastej; zdobiona (il. 3:2);
- małe naczynko z gliny zachowane częściowo (5 fragm.), o powierzchni wygładzonej, barwy jasnobrązowej, cienkościennie; średn. wylewu 7 cm; średn. dna 4 cm, wys. 6,5 cm (il. 3:3).

Na podstawie techniki wykonania form i technologii można te naczynia uznać za zespół jednorodny i określić chronologię na przełom epok brązu i żelaza i łączyć z kulturą łużycką.

NACZYNIA PÓŹNOŚREDNIOWIECZNE

Dzban z gliny, wykonany w technice ślizgowo-taśmowej i obtaczany. Wylew prosty z lekko zaznaczonym okapem. Ornament poziomych rytych żłobków od styku szyjki z brzuścem do nieco poniżej największej wydętości brzuśca. Dno proste z podsypką,

³⁰ M. Kurzyńska, *Skarby, depozyty, przedmioty codziennego użytku. Katalog wystawy*, Grudziądz 2022, s. 7.

³¹ Informacja uzyskana od Pani dr hab. Małgorzaty Grupy.

³² Informacja ustna uzyskana od Pani dr hab. Małgorzaty Grupy. Za obie uprzejmie dziękuję.

³³ Naczynia nie udało się zrekonstruować.

ze stopką zdobioną faliście odciskami palca; ucho zachowane fragmentarycznie – taśmowate; wypał redukcyjny; barwa stalowo-szara. Poniżej brzuśca dwa intencjonalne nacięcia – szczeliny: jedna dł. 2,2 cm, szer. 0,2 cm, druga dł. 1,2 cm, szer. 0,4 cm. Szczeliny zostały ustawione ukośnie do osi naczynia; śred. wylewu 8,5 cm, średn. dna 8,5 cm; wys. 16,5 cm (il. 4). Na podstawie techniki, technologii i stylistyki dzban można datować na XIV w. Naczynie pełniło funkcję skarbonki. Dzbany, dzbanki stanowią po garnkach dość liczną grupę naczyń wykorzystywanych jako skarbonki, zarówno w średniowieczu, jak i w czasach nowożytnych. Według Andrzeja Mikołajczyka ludzie, którzy zamierzali ukryć monety umieszczali je w naczyniach powszechnie w danym czasie i miejscu używanych³⁴, a długość szczelin wycinana w skarbonkach dostosowana była zazwyczaj do rozmiarów monet będących w obiegu³⁵. Były to zazwyczaj naczynia całe, nieuszkodzone, o krótkim okresie użytkowania, zazwyczaj kilka lat³⁶. Obecnej nie można nic powiedzieć o drugim dzbanie, który nie zachował się w zbiorach. Według odkrywcy było to całe naczynie podobne do pierwszego.

INTERPRETACJA ODKRYTYCH ŹRÓDEŁ

Pozyskane źródła pochodzą z bardzo szerokiego przedziału czasowego. Najstarsze są naczynia kultury lużyckiej z przełomu epok brązu i żelaza, ściślej z V okresu epoki brązu i początków epoki żelaza (Ha C). W dotychczasowych źródłach i danych archiwalnych nie mamy potwierdzenia osadnictwa tej kultury z warstw kulturowych na terenie Starego Miasta, natomiast ślady tej kultury odkryto nieopodal na Górze Zamkowej w trakcie badań wzgórza w latach 60. XX w. przez Mariana Tuszyńskiego³⁷ i kolejnych prowadzonych przez Instytut Archeologii UMK w Toruniu w latach 2008–2009³⁸. Nie dziwi obecność młodszych materiałów, to jest dzbanów z późnego średniowiecza, z XIV w. Formy te są typowe i dość powszechne dla tego okresu, odkrywane w wielu miejscach, w warstwach średniowiecznych na terenie Starego Miasta, a także na pobliskiej Górze Zamkowej³⁹. W sferze domysłów pozostanie zapewne czy w naczyniu mogły zostać zdeponowane monety i miejsce, w którym zostały odkryte: czy była to średniowieczna oficyna, w której zostały pozostawione lub

³⁴ A. Mikołajczyk, *Naczynia datowane skarbami monet XIV–XVIII na ziemiach polskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 13.

³⁵ Tamże, s. 68.

³⁶ Tamże, s. 13.

³⁷ M. Tuszyński, *Z prac archeologicznych grudziądzkiego Muzeum 1962–1964*, Informator Muzeum w Grudziądzu, R. 5, 1964, nr 9–10, s. 108–110.

³⁸ J. Gackowski, *Analiza źródeł archeologicznych. Wczesna epoka żelaza*, [w:] *Zamek w Grudziądzu. Studia i materiały*, red. M. Wiewióra, Toruń 2012, s. 159–171.

³⁹ M. Tuszyński, dz. cyt., s. 108–110; P. Błędowski, *Późne średniowiecze i nowożytność. Naczynia ceramiczne*, [w:] *Zamek w Grudziądzu. Studia i materiały*, red. M. Wiewióra, Toruń 2012, s. 191–218.

ukryte w XIV w., czy znalazły się tam przypadkowo na złożu wtórnym w trakcie prac budowlanych na początku XX w. Również zagadkowa pozostaje data ukrycia depozytu wotywnego. Marek Kołyszko, sygnalizował, że mogło to być krótko przed wejściem wojsk Armii Czerwonej w 1945 r. do Grudziądza⁴⁰. W świetle informacji pozyskanych od E. Stachowicza bardziej prawdopodobna wydaje się sugestia, że miało to miejsce wcześniej, przed położeniem posadzki w latach 1912–1914. Informacje o fundamentach kamiennych i murach ceglanych dotyczą zapewne pozostałości starszych kamienic sprzed budowy budynku handlowego w latach 1912–1914. Fragmenty murów biegnących równolegle i poprzecznie do ulicy Kościuszki mogły być relikdami fundamentów pomiędzy kamienicami lub brukowanymi przejściami do oficyn z XVIII w. (il. 2: x13) Świadectwem zniszczonej starszej zabudowy była dużej miąższości warstwa gruzu wywieziona na śmietnik.

PODSUMOWANIE

Pozyskane materiały są cennym elementem kultury materialnej Grudziądza, sakralnej – nowożytnej oraz starszej średniowiecznej, i najstarszej sepulkralnej z przełomu epok brązu i żelaza. Wszystkie artefakty zostały wydobyte bez obecności archeologa; stracono wiele bezcennych informacji i kontekst w jakim zostały złożone zabytki. Należy w tym miejscu podkreślić wyjątkową odpowiedzialność i wrażliwość E. Stachowicza, który zareagował właściwie na odkrycia, w przeciwieństwie do firmy remontującej budynek i jej kierownictwa, a także głównego wykonawcy – Firmę Hurtostal.

⁴⁰ M. Kołyszko, dz. cyt., s. 34–35.

Małgorzata Kurzyńska*, Marek Kołyszko**

* Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu

** Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Nauk Historycznych

„WYRABOWANY” XVII-WIECZNY SKARB MONET ZNALEZIONY NA ARCHIWALNYM CMEN-TARZYSKU GRUDZIĄDZ-RZĄDZ (RONDSEN), POW. GRUDZIĄDZKI

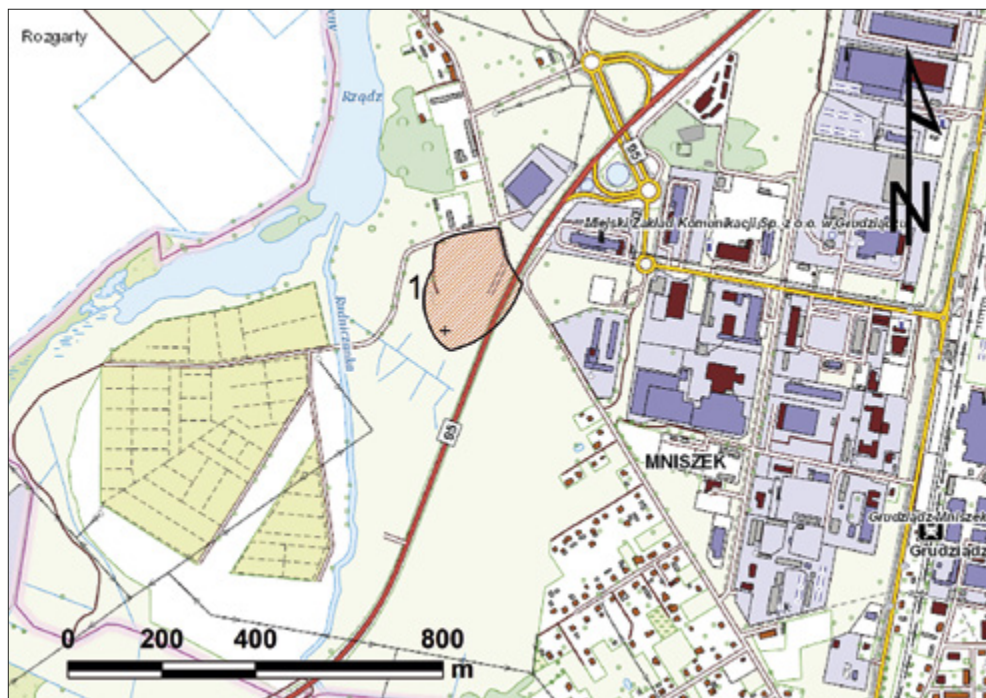
„LOOTED” 17TH-CENTURY COIN TREASURE FOUND IN THE ARCHAEOLOGICAL CEME-
TERY SITE OF GRUDZIĄDZ- RZĄDZ (RONDSEN), IN THE DISTRICT OF GRUDZIĄDZ

ABSTRACT

In 2019, an exhumed grave was found in the Grudziądz- Rządź (Ronsen) cemetery in the Grudziądz district of the Oxywian and Wielbark cultures (mid 2nd century BC – 2nd century AD), where coins were hidden in the modern period (in the 1st half of the 17th century). The Ronsen burial ground is located on the northern slope of an extensive hill sloping gently in a northwesterly direction towards Rządź Lake and the Rudnianka watercourse, about 300 meters away. The necropolis was recognized in 1884–1889 by S. Anger and C. Florkowski, members of the Society of Antiquities in Grudziądz (Altertumsgesellschaft). The object was exposed in the southwestern part of the cemetery. The grave was disturbed by a modern excavation (identified in the field as 17A), inside which a plate and coins were found. The hiding place was marked with a wooden pole. Part of the deposit, was „looted”, and four coins and a damaged ceramic plate were left. The second part of the article contains an inventory of the objects found.

W 2019 r. w trakcie badań archeologicznych prowadzonych na archiwalnym cmen-tarzysku kultury oksywskiej i wielbarskiej w Grudziądzu-Rządzu (*Ronsen*) (il. 1) odsłonięto obiekt, który został zinterpretowany jako domniemany grób inhumacyjny (w terenie określony jako obiekt 17). Obiekt został odsłonięty w południowo-zachodniej

Il. 1. Grudziądz-Rządź, stan. 1, gm. *loco*. Lokalizacja cmentarzyska: + – lokalizacja obiektów 17–17A. Oprac. graficzne J. Czerniec

części cmentarzyska (il. 1: 1x). Grób został naruszony wkopem nowożytnym (w terenie określony jako 17A) (il. 2–3, 5), wewnątrz którego natrafiono na talerz i monety (il. 4, 5). Cmentarzysko *Rondsens* usytuowane jest na północnym stoku rozległego wyniesienia, opadającego łagodnie w kierunku północno-zachodnim, w stronę oddalonego o ok. 300 m jeziora Rządź i ciekę Rudnianka (il. 1: 1). Nekropola została rozpoznana w latach 1884–1889 przez S. Angera i C. Florkowskiego, członków Towarzystwa Starożytności w Grudziądzu (*Altertums-Gesellschaft*). Badacze ograniczyli swoje poszukiwania do północnej części wzgórza, pomijając partię południową i południowo-zachodnią. Badania cmentarzyska, na którym w XIX w. odkryto 829 grobów i 46 palenisk uwiecznione zostały wydaniem monografii autorstwa S. Angera¹. W pierwszej połowie XX w. doszło do znacznych zniszczeń cmentarzyska. Po raz pierwszy w 1914 r., kiedy to w południowej partii stanowiska zbudowano schron piechoty IR 1 (*Infanterieraum 1*)², który zniszczył dużą partię cmentarzyska,

¹ S. Anger, *Das Gräberfeld zu Rondsens im Kreis Graudenz*, Graudenz 1890.

² K. Biskup, *Twierdza Grudziądz na przełomie XIX i XX wieku*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 10, 1992, s. 123; W. Grabowski, *Twierdza fortowa przełomu XIX i XX wieku. Katalog dzieł pierścienia zewnętrznego*, [w:] J. Frańczak, W. Grabowski, P. Nowiński, M. Żebrowski, *Twierdza Grudziądz*, Grudziądz 2010, s. 411; W. Grabowski, T. Kowalski, P. Nowiński, M. Żebrowski, *Fortyfikacje Pomorza Nadwiślańskiego. Przewodnik*, Grudziądz 2014, s. 153.

Il. 2. Grudziądz-Rząd, stan. 1, gm. *loco*. Widok na stropowe partie obiektów 17–17A, po zdjęciu humusu. Fot. M Kurzyńska

a w 1944 r. przez kolejny schron Ringstand³, który mógł naruszyć jego południową partię. W 2011 r. część południowa stanowiska została przecięta przez trasę średnicową. Jej budowę poprzedziły badania archeologiczne prowadzone przez Firmę Archeologiczną USUI Rafała Maciszewskiego, który natrafił w tym miejscu na 11 grobów, w tym 10 ciałopalnych i jeden grób inhumacyjny z okresu rzymskiego⁴. Nowe odkrycia R. Maciszewskiego skłoniły Małgorzatę Kurzyńską z Muzeum im. ks. dr. W. Łęgi w Grudziądzu do ponownego zainteresowania się tym cmentarzyskiem, zwłaszcza

³ M. Żebrowski, *Grudziądz w systemie obrony z 1944–1945 roku*, [w:] J. Frańczak, W. Grabowski, P. Nowiński, M. Żebrowski, *Twierdza Grudziądz*, Grudziądz 2010, s. 666; W. Grabowski, T. Kowalski, P. Nowiński, M. Żebrowski, dz. cyt., s. 154.

⁴ R. Maciszewski, *Charakterystyka obiektów sepulkralnych*, [w:] *Grudziądz 4. Opracowanie wyników badań*, maszynopis, dostępny w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, sygn. A/0697, 2012, s. 217–255.

Il. 3. Grudziądz-Rządź, stan. 1, gm. *loco*. Widok na stropowe partie obiektów 17–17A oraz profil E wykopu. Fot. M. Kurzyńska

jego częściami: południowo-zachodnią, południową i północno-wschodnią. Nowe pochówki odsłonięto w partiach północno-wschodniej i w południowo-zachodniej⁵. Badania R. Maciszewskiego i M. Kurzyńskiej pozwoliły na nowe ustalenia odnośnie do kresu funkcjonowania cmentarzyska, nie do połowy II w. jak sądzono dotychczas, ale na przełom II i III w. Nowe ustalenia odnośnie do chronologii, numeracji obiektów, obowiązujących typologii zabytków odkrytych na cmentarzysku w latach 1883–1889, 2011, 2017–2019 zostały przedstawione w kolejnej monografii cmentarzyska autorstwa M. Kurzyńskiej⁶. W pracy tej zostały wymienione także obiekty 17 i 17A, którym według przyjętej ciągłej numeracji dla cmentarzyska przyporządkowano numery 896 (ob. 17) i 897 (ob. 17A)⁷.

Cmentarzysko usytuowane jest na terenie historycznej wsi Rządź, która od XV w. była folwarkiem zamkowym należącym do komturstwa grudziądzkiego⁸, a od 1454 r.

⁵ M. Kurzyńska, *Badania powierzchniowe i weryfikacyjno-sondażowe na cmentarzysku i osadzie z młodszego okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu rzymskiego w rejonie Grudziądza-Rządza (stanowiska 1, 4), pow. grudziądzki*, [w:] *XXI Sesja Pomorzoznawcza, Toruń, 22–24 listopada 2017 roku*, t. 1: *Od epoki kamienia do okresu wędrówek ludów*, red. J. Gackowski, K. Adamczak, E. Bokinić, M. Weinkauff, M. Markiewicz, D. Bienias, Toruń 2021, s. 322–323; teże, *Grudziądz-Rządź (stan. 1, 4, 5), pow. grudziądzki. Wielokulturowy kompleks osadniczy z młodszego okresu przedrzymskiego, okresu wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza (cmentarzysko, osada)*, [w:] *XXII Sesja Pomorzoznawcza. Od epoki kamienia do nowożytności*, red. J. Woźny, J. Szalkowska-Łoś, J. Łoś, Bydgoszcz 2021, s. 176–179.

⁶ M. Kurzyńska, *Grudziądz-Rządź (Ronsden, Kr. Graudenz), stan. 1 – archiwalne cmentarzysko kultury oksywijskiej i wielbarskiej*, Grudziądz 2020.

⁷ M. Kurzyńska, *Grudziądz-Rządź (Ronsden, Kr. Graudenz)...*, s. 231; w niniejszym opracowaniu zachowano numerację terenową.

⁸ A. Stenzel, *Rządź wczoraj i dziś*, Kalendarz Grudziądzki 2018, t. 22, Grudziądz 2017, s. 77.

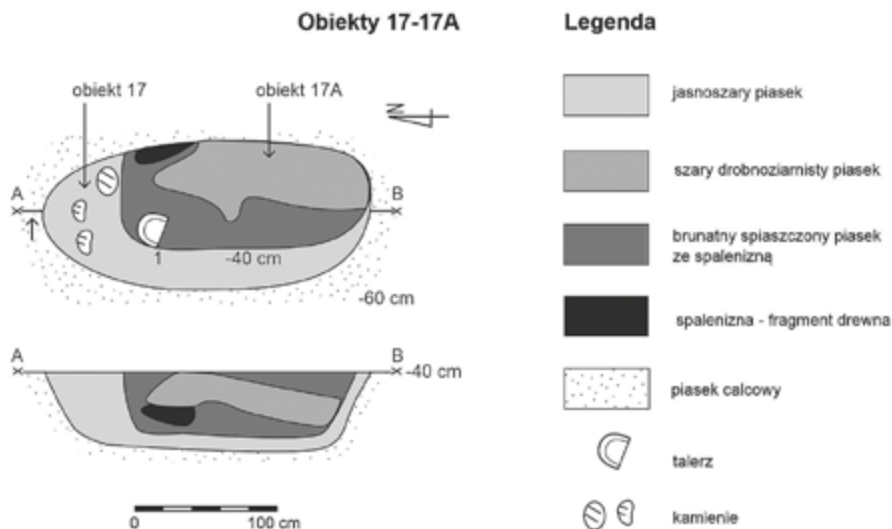
Il. 4. Grudziądz-Rządź, stan. 1, gm. *loco*. Widok na odsłonięty talerz w obiekcie 17A oraz skupisko kamieni w części N obiektu 17. Fot. M. Kurzyńska

stała się własnością starosty. Od 1736 r. Rządź przestał być majątkiem zamkowym, został przekazany w dzierżawę Chrystianowi i Annie Blumbergom⁹, i w kolejnych latach, aż do wybuchu drugiej wojny światowej, zmieniał dość często dzierżawców¹⁰. Grudziądz i przyległe tereny, w tym także Rządź, były miejscem wielu znaczących wydarzeń począwszy od średniowiecza. Nad jeziorem rządzkim w 1243 r. toczyła się bitwa między Prusami a wojskami krzyżackimi¹¹. W czasach nowożytnych w Grudziądzu odbywały się sejmiki generalne Prus Królewskich, które organizowano na

⁹ Tamże, s. 78.

¹⁰ Tamże, s. 78–81.

¹¹ K. Melkowska-Zielińska, *Bitwa nad Rządzkim Jeziorem na tle wczesnych dziejów Grudziądza*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 11, 1994, s. 9–20.

Il. 5. Grudziądz-Rządź, stan. 1, gm. *loco*. Rzut płaski, przekroje obiektów 17–17A. Oprac. graficzne M. Waliszewska

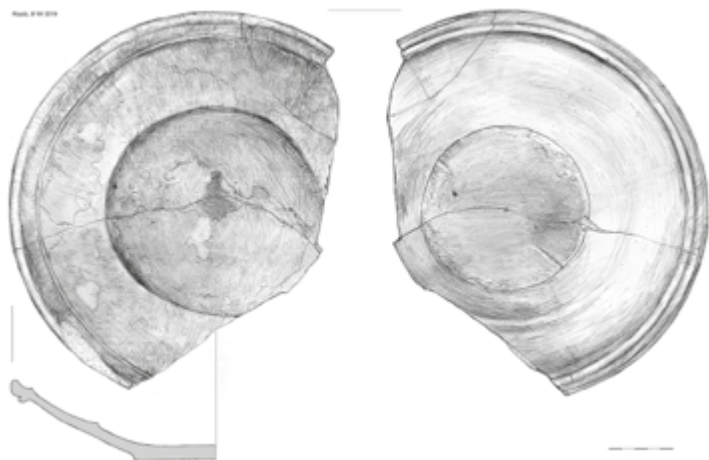
zmianę z Malborkiem¹². O ile XVI w. można uznać za okres rozwoju i rozkwitu miasta, to wiek XVII naznaczony był wojnami, pierwszą w latach 1626–1629, i drugą, dłuższą (połączoną z okupacją szwedzką) w latach 1655–1660.

CHARAKTERYSTYKA OBIEKTÓW

Obiekt 17 został uchwycony w wykopie 8/2019, w pobliżu grobu ciepłopalnego jamowego 16, datowanego na przełom II i III w¹³. Jama obiektu 17 usytuowana na osi N–S (il. 2–5), której strop uchwycono 40 cm od poziomu gruntu. W rzucie płaskim była to regularna jama o wymiarach 230 na 100 cm, w przekroju wannowata, o miąższości 60 cm, wypełniona jasnoszarym piaskiem. W partii północnej zarejestrowano pojedyncze kamienie (il. 4, 5). Obiekt 17 został naruszony przez jamę nowożytną – obiekt 17A (il. 2–5), której strop został uchwycony 10 cm poniżej stropu obiektu 17. Jama 17A w zarysie była regularna, zbliżona do prostokąta o wymiarach 70 x 60 cm, z przemieszanym wypełniskiem w postaci brunatnej spiaszczonej ziemi z fragmenta-

¹² W latach 1526–1772 w mieście odbyło się 170 sejmików generalnych: por. B. Janiszewska-Mincer, *Grudziądz w latach 1064–1772. Dzieje polityczne miasta i okolicy*, [w:] *Dzieje Grudziądza*, red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992, s. 216.

¹³ M. Kurzyńska, *Grudziądz-Rządź (Ronsden, Kr. Graudenz)*..., s. 231.

Il. 6. Grudziądz-Rządź, stan. 1, gm. *loco*. Rekonstrukcja rysunkowa talerza. Opracowanie graficzne J. Glinkowska-Kowalewska

mi spalonego drewna w części północno-zachodniej¹⁴. Około 60 cm poniżej stropu obiektu 17A w części północno-zachodniej odsłonięto uszkodzony talerz ceramiczny, wewnątrz którego leżały trzy monety, czwartą znaleziono nad obiektami 17–17A, w spągu humusu (il. 4, 5)¹⁵. W wypełniku obiektów 17 i 17A zarejestrowano fragmenty kości zwierzęcych, niektóre z nich przepalone¹⁶, i mało charakterystyczne fragmenty ceramiki z okresu wpływów rzymskich. Obiekt 17 został uznany za domniemany grób inhumacyjny, prawdopodobnie z okresu rzymskiego¹⁷, a chronologię obiektu 17A ustalono na XVII w.

Inwentarz obiektu 17: dwa mało charakterystyczne brzuśce naczyń o technice i technologii wskazującej na okres wpływów rzymskich.

Inwentarz obiektu 17A:

1. Talerz z gliny, uszkodzony, zachowany we fragmentach (4), o profilu silnie wychylonym z wrębem i okapem, toczony, wypalony w atmosferze utleniającej; dno odcięte ze śladami podsypki. Strona zewnętrzna ceglasta, niezdobiona. Od wewnątrz pokryty angobą, a następnie pokryty szkliwem barwionym, centralnie zielonym, na kołnierzu jasnobrązowym, we wrębie ciemnobrązowym; obec-

¹⁴ Prawdopodobnie słupa.

¹⁵ Wypełnienie talerza (piasek, fragmenty organiczne) przekazano do analizy dr. hab. Małgorzacie Grupie z Pracowni Konserwacji Instytutu Archeologii UMK w Toruniu, która wykluczyła na talerzu obecność dodatkowego opakowania organicznego.

¹⁶ Analizę kości pod kątem obecności kości ludzkich przeprowadziła dr Alicja Drozd-Lipińska z Katedry Biologii Człowieka UMK w Toruniu; w wypełniku obiektu 17 i 17A natrafiono tylko na kości zwierzęce, niektóre przepalone, a także ości ryb: por. A. Drozd-Lipińska, Opracowanie antropologiczne ludzkich szczątków kostnych odkrytych na stanowiskach Grudziądz-Rządź, stan. 1 i stan. 4 w trakcie badań w 2019 r., Toruń 2019, maszynopis dostępny w archiwum Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu.

¹⁷ Prawdopodobnie z okresu wpływów rzymskich.

Il. 7. Grudziądz-Rządź, stan. 1, gm. *loco*. Widok talerza: strona wewnętrzna, profil, strona zewnętrzna. Fot. i oprac. graficzne W. Miłek

nie z dużymi ubytkami szkliwa; średn. wylewu 29,5 cm, średn. dna 12,9 cm, wys. 6,5 cm, szer. kołnierza 5,7 cm, średn. lustra naczynia (od wewnątrz) 17 cm (il. 6, 7).

Moneta znaleziona w humusie, nad obiektami

2. Grosz Zygmunta III Wazy z mennicy w Krakowie. Awers monety poniżej korony ma inskrypcję umieszczoną w trzech wersach: SIG III DG/ REX·POL/ MDL. Na rewersie przedstawiony jest orzeł z głową nakrytą koroną z kartuszem herbowym zawierającym herb dynastii Wazów Snopek. W otoku znajduje się inskrypcja: GRO [...]·POL·1624. U dołu litera C wskazuje na mennicę krakowską jako miejsce wybicia monety; średn. 1,9 cm; waga 0,192 g (il. 8: 1a–b).

Il. 8. Grudziądz- Rządź, stan. 1, gm. *loco*. Monety znalezione w obiekcie 17 A. Fot. i oprac. graficzne W. Miłek

Monety znalezione na talerzu

3. Szeląg koronny Zygmunta III Wazy. Na awersie pod królewską koroną w centrum znajduje się stylizowana litera S z kartuszem z herbem Wazów pośrodku. W otoku słabo czytelna inskrypcja: SOLID·REGNI·POLON i nieczytelny znak heraldyczny. Na rewersie w centrum przedstawienie ukoronowanego orła z migdałowego kształtu kartuszem herbowym z herbem Snopek. W otoku inskrypcja: +SIGIS-III DG-REX·POLONIAE 1626; średn. 1,6 cm; waga 0,630 g (il. 8: 2a–b).
4. Szeląg Zygmunta III Wazy. Na awersie pod królewską koroną znajduje się stylizowana litera S z kartuszem z nieczytelnym herbem Snopek dynastii Wazów pośrodku litery. Inskrypcje w otoku na monecie są nieczytelne. Na rewersie pod

- królewską koroną znajdują się dwa kartusze herbowe Królestwa Polskiego (Orzeł i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Pogoń). Inskrypcja w otoku jest nieczytelna poza datą roczną 1624; średn. 1,5 cm; waga 0,609 g (il. 8: 3a–b).
5. Szeląg Jerzego Wilhelma, lenny, pruski. Na awersie monety duża litera G otaczająca mniejszą literę W. W otoku czytelna inskrypcja: +SOLIDUS PRUSIAE·1625. U dołu ozdobny kartusz herbowy z krzyżem łacińskim dzielącym go na cztery ćwiartki. Rewers monety zawiera częściowo czytelną inskrypcję w otoku: GEORG WILHELM [...]·nieczytelny znak heraldyczny; średn. 1,6 cm; waga 0,681 g (il. 8: 4a–b).
 6. Fragmenty brzuśców naczyń mało charakterystycznych o technice i technologii wskazującej na okres wpływów rzymskich.
 7. Kości zwierzęce – siedem fragmentów kości długich zwierząt; pojedyncze przepalone ości ryb¹⁸.

ANALIZA ŹRÓDEŁ

Pojemnik-talerz, w którym ukryto monety jest charakterystyczny dla pierwszej połowy XVII w. Przemawia za tym technika wykonania, a szczególnie jego stylistyka: użycie szkliva zielonego, jasnobrązowego i brązowego (il. 7). Tak szkliwione wyroby ceramiczne charakterystyczne są już dla wieku XVI, jednak popularne stają się dopiero w XVII w.¹⁹, a forma samego talerza przemawia za pierwszą połową tego wieku²⁰.

Pozyskane monety są numizmatami popularnymi w pierwszej połowie XVII w. Szeląg Zygmunta III Wazy bito w 93 typach i ponad 300 odmianach do roku 1627²¹. Asortyment opakowań, w których ukrywano w ziemi skarby monet jest spory. Były to różnorodne opakowania organiczne: kawałki płótna, woreczki płócienne, skórzanе sakiewki i trzosi, drewniane beczułki, pudełeczka i kasetki. Wśród metalowych wymienić należy kociołki i kubki ze stopów miedzi, srebra i żelaza. Pojawiały się też opakowania szklane. Asortyment ceramicznych opakowań skarbow jest również szeroki. Były nimi wszystkie typy wyrobów garncarskich. Talerz wykorzystany w celu zabezpieczenia zakopanego depozytu jest nam znany z jednego odkrycia, z Makowa Mazowieckiego koło Ostrołęki. Zawarty w nim depozyt zawierał 219 monet Zygmunta III Wazy i Władysława IV oraz monety czeskie, niderlandzkie i niemieckie.

¹⁸ Ustalenia A. Drozd-Lipińskiej, por. dz. cyt.

¹⁹ M. Gajewska, *Garncarstwo nowożytne w Polsce. Stan i potrzeby badań*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna nr 36, Łódź 1993, s. 163.

²⁰ W tym miejscu autorzy składają podziękowanie Panu mgr. Piotrowi Błędowskiemu z Instytutu Archeologii UMK w Toruniu za pomoc w uściśleniu datowania talerza oraz określenia jego cech stylistycznych i technologicznych i Panu mgr. Wojciechowi Miłkowi z Instytutu Archeologii UMK w Toruniu za wykonanie fotografii talerza i monet.

²¹ T. Kałkowski, *Tysiąc lat monety polskiej*, Kraków 1974, s. 195–196; J. A. Szwagrzyk, *Pieniądz na ziemiach polskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 138.

Najmłodszą zidentyfikowaną w tym skarbie monetą był „talar geldryjski” datowany na 1656 r. Talerz zachował się w tym skarbie w części przydennej. Czerwonawy kolor gliny, z której został wykonany świadczył, że wypalono go w atmosferze utleniającej. Jego wewnętrzna powierzchnia pokryta była białym „cynowym” szkliwem. Naczynie pokrywał wielobarwny roślinny ornament „typu majolikowego”. Z zachowanych części można było ustalić jego parametry: zachowana wys. – 1,9 cm, średn. dna – 6,8 cm, a grub. ścianek – 4 cm²². Zastosowanie tego nietypowego jak na potrzeby przechowania zbioru monet pojemnika w Makowie Mazowiecki i w Rządzu być może przemawia za zdarzeniem nagłym, które wywołało potrzebę ukrycia monet. Może zgarnięto je dłonią ze stołu lub lady?

CHARAKTER UJAWNIONEGO ZBIORU

Zgodnie z terminologią przyjętą przez badaczy, którzy zmierzali się z próbą klasyfikacji znalezisk monet, mamy do czynienia ze skarbem. Ich zdaniem do stosowania desygnatu „skarb” kwalifikuje odkrycie zbioru 2–5 monet²³. Według Ryszarda Kiersnowskiego znalezisko takie jest depozytem świadomym²⁴. Ujawniony skarb jest wyjątkowy z kilku względów. Zazwyczaj ujawnienie / odkrycie skarbu jest przypadkowe. W odniesieniu do opisywanego skarbu doszło do niego podczas planowych badań archeologicznych. Paradoksalnie odkrycie go na stanowisku pradziejowym również można nazwać przypadkowym, bowiem celem badań było cmentarzysko kultury oksywskiej i wielbarskiej. Pozyskany zespół: talerz i cztery monety, jak można domniemywać, to trudna do oszacowania część skarbu. Został on częściowo wydobyty z miejsca, gdzie go zdeponowano, zakopano i ukryto. Należy zwrócić uwagę, że miejsce ukrycia zostało oznaczone, o czym świadczy spalone drewno w północno-zachodniej części jamy. Jamę, którą określono jako wkop (17A), cechowała regularność, a więc ukrycie skarbu i ponowne jego podjęcie nie nastąpiło w pośpiechu, jednak tajemnicze są okoliczności fragmentarycznie zachowanego depozytu, które pozostaną zapewne w sferze przypuszczeń i spekulacji. Z terenu Kujaw znane są przypadki ukrywania cennych przedmiotów: tkanin, biżuterii i monet. Zazwyczaj miejscem chowania kosztowności, poza budynkami, były grunty właścicieli ukrywanych monet czy / i kosztowności. Niejednokrotnie zakopywano je w ogrodach i na polach depozytariuszy. Jak wykazały badania, w XVII w. był to stosunkowo powszechny za-

²² A. Mikołajczyk, *Naczynia datowane skarbami monet XIV–XVIII na ziemiach polskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1977 s. 11, 65, 126.

²³ S. Suchodolski, *Próba klasyfikacji znalezisk monet*, [w:] *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*, t. 5, Москва 1999, s. 277–286.

²⁴ R. Kiersnowski, *O tzw. „luźnych” znaleziskach monet wczesnośredniowiecznych w Polsce*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 25, 1958, s. 181–196.

bieg chroniący majątek. Do 2006 r. na Kujawach ujawniono co najmniej dziewięć skarbów datowanych na czasy potopu szwedzkiego, co świadczy o popularności takiej formy depozytów. Zwyczaj ten był znany również szwedzkiemu okupantowi, który siłą wymuszał wskazywanie miejsc ukrycia cennych przedmiotów²⁵. Inaczej potoczyły się losy słynnego skarbu ukrytego w farze bydgoskiej, a odkrytego w 2018 r. przez Roberta Grochowskiego²⁶. Klejnoty i monety z tego depozytu zostały prawdopodobnie ukryte (w 1652 r.) w czasie poprzedzającym nadejście wojsk nieprzyjacielskich, na początku II wojny szwedzkiej („potopu”), w roku 1655²⁷. Ten skutecznie ukryty depozyt, nie został podjęty do czasu jego odkrycia w 2018 r. Interesujące są procesy o odzyskanie przywłaszczonych depozytów, które odbywały się przed sądami w XVII-wiecznej Bydgoszczy. Dotyczyły one przywłaszczenia depozytów przez jednego ze współników deponujących kosztowności w ziemi lub przez osobę, która była przypadkowym świadkiem składania depozytu w ziemi²⁸. Być może również w przypadku skarbu z Rządza o miejscu zakopania / ukrycia skarbu dowiedziała się przypadkowo inna osoba? Być może zakopujący skarb był śledzony i ukryte przedmioty stały się celem rabunku? Niekompletność depozytu i pozostawione cztery monety mogą świadczyć o pośpiechu towarzyszącym jego eksploratorowi lub że z depozytu wydobyto jedynie cenniejsze przedmioty, na przykład biżuterię.

USTALENIA CHRONOLOGICZNE

Odkryty skarb to zespół składający się z ceramicznego talerza i czterech monet. Jedną monetę ujawniono w humusie nad nowożytnym wkopem (il. 8: 2a–b). Jej chronologia i lokalizacja w wykopie pozwalają ją włączyć wraz z trzema monetami leżącymi na talerzu, jak i samo naczynie do jednego zbioru (il. 8: 2–4). W zbiorze takim możliwe jest jedynie określenie *terminus post quem*. Tę dolną cezurę chronologiczną wyznaczałaby najmłodsza z monet. Najmłodsze monety w tym zespole to pruski szeląg lenny Jerzego Wilhelma (il. 8: 4a–b) oraz szeląg koronny Zygmunta III Wazy z 1625 r.²⁹ Wobec tego datowanie depozytu można wskazywać na ten rok lub dwa lata wcześniej, w przedziale czasowym: 1624–1626. Analiza znalezisk skarbów z ziem

²⁵ W. Siwiak, *Depozyty pieniężne bydgoszczan czasu wojny i morowego powietrza (XVII w.)*, [w:] *Dzieje pieniądza i bankowości regionu kujawsko-pomorskiego. Stan i perspektywy badań. Materiały z konferencji odbytej 17 maja 2006 w Auditorium Novum Akademii Techniczno-Rolniczej im. J. i J. Sniadeckich w Bydgoszczy*, red. W. Garbaczewski, R. Kabaciński, Bydgoszcz 2006, s. 72.

²⁶ M. F. Woźniak, *Klejnoty ze skarbu bydgoskiego (guzy, rozety)*, [w:] *XXII Sesja Pomorzoznawcza. Od epoki kamienia do nowożytności*, red. J. Woźny, J. Szałkowska-Łoś, J. Łoś, Bydgoszcz 2021, s. 127–141.

²⁷ Tamże, s. 128.

²⁸ Tamże, s. 69–71.

²⁹ J. A. Szwagrzyk, *Pieniądz na ziemiach polskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1990, s. 219, poz. 2499.

polskich wskazuje, że różnice czasowe między złożeniem depozytu w ziemi a chronologią emisji najmłodszej monety w zespole wchodzącym w skład skarbu nie są duże, najwyżej kilkuletnie³⁰. Badacze zwracają uwagę na możliwość występowania różnicy czasowej między powstaniem naczynia a datą emisji zdeponowanych w nim monet³¹. Czasy panowania Zygmunta III Wazy zaliczane są za najbardziej dynamiczne w dziejach Rzeczypospolitej. Tę dynamikę powodował pieniężny kryzys ogólnoeuropejski wywołany gwałtowną zmianą wartości srebra w stosunku do złota i wojną trzydziestoletnią. Z Rzeczypospolitej moneta o wysokiej zawartości srebra była wychwytywana przez zachodnich kupców. Zapotrzebowanie na monetę polską, jak ocenia J. A. Szwagrzyk, było ogromne. Największe zamieszanie w dziedzinie monetarnej zdaniem wspomnianego badacza powodował pieniądz drobny. W szelągach o wadze 0,6 g zawartość srebra wynosiła zaledwie 0,08 g. Za czasów Zygmunta III Wazy był to zatem pieniądz srebrny tylko z nazwy. Nieodpowiedni stop metali i używane zbyt długo do bicia szelągów tłoki sprawiały, że obecnie znaczna część tych numizmatów jest słabo czytelna. Tę złą jakość monety widać na jednym z szelągów ujawnionych w skarbie (il. 8: 3a–b.). Zdaniem badaczy odkryte w skarbie nominały były dostępne jedynie najniższym warstwom społecznym. J. A. Szwagrzyk zalicza do nich: miejski plebs, wiejskich i miejskich rzemieślników, mieszkańców wsi i przedstawicieli różnych grup ludności wyrobniczej. Być może pochodzenie depozytu można wiązać z osobą, która prowadziła działalność na rzecz tych niższych klas.

Wydaje się jednak, że za najbardziej prawdopodobną przyczynę ukrycia skarbu należy uznać niepewny czas, zbliżającą się wojnę i ostatecznie wkroczenie wojsk szwedzkich na terytorium Rzeczypospolitej w 1626 r., a w 1628 r. ich dotarcie do Grudziądza. To na to miasto w 1628 r. zwrócona była uwaga całej Rzeczypospolitej, tutaj bowiem ważyły się losy kampanii podczas zmagania polsko-szwedzkich w latach 1626–1629³². Pierwszy raz Grudziądz był zagrożony na wiosnę 1628 r., kiedy Szwedzi próbowali zająć ten ważny punkt strategiczny. Ostateczne rozstrzygnięcia nastąpiły jesienią tego roku, kiedy to odparto wojska króla Gustawa II, który 21 września wycofał się spod Grudziądza³³. Marsz na Grudziądz i losy potyczek zostały odwrócone dzięki hetmanowi koronnemu Stanisławowi Koniecpolskiemu³⁴, a poczynania polskie obrazują listy-meldunki samego wodza do króla Zygmunta III Wazy³⁵. Wyłania się z nich obraz wojska, któremu nie wypłacano żołdu i nie dostarczano wyżywienia. Zdesperowani żołnierze nie przestrzegali dyscypliny i praworządności. Mnożyły się

³⁰ A. Mikołajczyk, dz. cyt., s. 13.

³¹ Tamże.

³² J. Krzyś, *Działania wojenne pod Grudziądzem w 1628 roku*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 10, 1992, s. 47–57; E. Markot, M. Żebrowski, *Mapy i plany Grudziądza w zbiorach Archiwum Wojskowego w Sztokholmie*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 19, 2011, s. 303–327.

³³ J. Krzyś, dz. cyt., s. 56.

³⁴ Tamże.

³⁵ Tamże.

zabory mienia i rekwizycja zapasów mieszkańców³⁶. Nie można wykluczyć, iż to jeden z żołnierzy (lub grupa) ukryła monety. Zastanawiające jest wykorzystanie talerza, który wprawdzie nie został wykonany z szlachetnego kruszcu i nie można go uznać za naczynie luksusowe, jednak sposób zdobienia – szkliwienie – wskazywałoby na przynależność do osoby zamożniejszej. Obecność w wkopie fragmentów kości zwierzęcych, niektórych przepalonych, wskazywałoby na ich konsumpcyjne wykorzystanie, a mogłoby to nastąpić w trakcie postoju wojska. I tutaj warto odnieść się do opisów hetmana Koniecpolskiego, z których wynika, że główne pozycje wojsko zajęło w okolicach Kłodki-Młyna, między Osą a Grudziądzem. Walki toczyły się z każdej strony miasta. I tak w sierpniu wspomina się pojedynkę artyleryjską pomiędzy Szwedami, którym odpowiadały polskie działa, umieszczone w wysuniętych redutach w okolicy Świerkocina³⁷, a więc w pobliżu Rządza i miejsca ukrycia skarbu.

³⁶ Tamże, s. 48.

³⁷ Tamże, s. 53.

Stanisław Miłkowski

Nowa Wieś

**RZEŻBA MATKI BOŻEJ SKĘPSKIEJ
Z MUZEUM IM. KS. DR. WŁADYSŁAWA ŁĘGI W GRUDZIĄDZU
W KONTEKŚCIE TWÓRCZOŚCI RZEŹBIARSKIEJ
RODU MIŁKOWSKICH**

SCULPTURE OF OUR LADY OF SKĘPSK FROM THE KS. DR. WŁADYSŁAW ŁĘGA MUSEUM
IN GRUDZIĄDZ IN THE CONTEXT OF THE FAMILY SCULPTURAL WORK

ABSTRACT

In his introduction, the author emphasizes the importance of the coronation of the miraculous image of the Skępsk Madonna with a papal tiara in 1755, for the development of the Marian center in Skępe, as well as the transformation of the figure from a Gothic contrapposto into a Baroque ornamental design. This later became a decisive factor in the development of folk sacred sculpture of a wider scope.

In this process, especially in the 19th century and the first half of the 20th century, an unquestionable role was played by six members of the Miłkowski's multi-generational sculpture workshop, living near Skępe, whose brief genesis is presented. The author, as the son of Józef, the last sculptor in the family, was researching and documenting the ancestral workshop and became particularly interested in a copy of the image of the Sculpture of Our Lady of Skępsk from the Ks. Dr. Władysław Łęga Museum in Grudziądz. The sculpture is dated with the initial R. 1841 M. and is the oldest known dated depiction of the Skępska Madonna. The author describes in detail this iconographic type, which he attributes to the authorship of Maciej Miłkowski (1819–1888). In addition, he presents the morphological and iconographic characteristics of the creative output of the sculpture's author, along with his biographical note.

WSTĘP

Ponad pięćsetletnia obecność cudownego wizerunku Matki Bożej Skępskiej w bernardyńskim klasztorze w Skępem uczyniła to miejsce znanym w kraju ośrodkiem maryjnym. Szczególną czcią wiernych i pielgrzymów Madonna Skępska otoczona jest od 18 maja 1755 r. – dnia koronacji. Akt ten przeobraził zasadniczo Jej wizerunek z gotyckiego kontrapostu, o dziewczęcej urodzie, w dostojną Królową depczącą szatana. Przyodziana srebrnym płaszczem z pozłacanej blachy, ozdobionym barokową wicią roślinną, z sierpem księżycy u stóp, dostępuje godności Królowej, przyjmując złotą papieską koronę zwieńczoną krzyżykiem na jabłku królewskim. Tak ukształtowany Jej wizerunek ikonograficzny, symetrycznie zbieżny, stał się inspiracją dla wielu twórców ludowych w dążeniach do osiągnięcia artystyczno-duchowych wrażeń, możliwie zgodnych z barokowym oryginałem. Dziś wielu znawców sztuki sakralnej upatruje brzemienność w postaci Maryi Skępskiej¹.

O dynamice rozwoju sakralnej rzeźby ludowej w Polsce, w tym o powszechnym tworzeniu wizerunków Matki Bożej Skępskiej, przesądził wiek XIX. W okresie zaborów, po kongresie wiedeńskim, kiedy upadły nadzieje narodowo-wyzwoleńcze, naród oczekiwał wstawiennictwa Opatrzności Boskiej, modląc się i manifestując uczucia patriotyczno-religijne. Okazywano je w przeróżnych formach: literackich, sztuce, muzyce, nauce i wierze, doprowadzając do wielu zrywów powstańczych, zakończonych upadkami, represjami i emigracją².

Artystyczne dusze twórców i ich następców, natchnione pasją o zabarwieniu psychologiczno-duchowym (mniej materialnym), prześcigały się w dążeniach do osiągnięcia jak najbardziej oryginalnego wizerunku Matki Bożej Skępskiej. Tak powstawały i pojawiają się jeszcze dziś, różnorakie jego wyobrażenia na ziemi dobrzyńskiej, Kujawach, Mazowszu Płockim, a nawet Kurpiach i ziemi łowickiej. Autorzy niektórych publikacji o skępskim sanktuarium twierdzą, że Matka Boża Skępska, jako przedstawienie figuralne, doczekała się najwięcej kopii spośród wszystkich Madonn w Polsce. I co najważniejsze, nie ma temu końca. Pomimo trwającego wiele dekad regresu w rozwoju sakralnej sztuki ludowej, figurki Madonny Skępskiej oferowane są podczas regionalnych festynów w wielu miejscach na Kujawach, Mazowszu, w Toruniu, a także w sklepiku z dewocjonaliami przy skępskim klasztorze.

¹ Dekretem nr 439/2015 Ordynariusza Płockiego JE ks. biskupa Piotra Libery z dnia 25 III 2015 r., na prośbę ojców bernardynów ze Skępego, ustanowiono kościół pw. Zwiastowania NMP Sanktuarium Diecezjalnym Najświętszej Maryi Panny Skępskiej, Matki Bożej Brzemiennej, Królowej Mazowska i Kujaw w Skępem.

² P. Śliwiński, *Sanktuarium Matki Boskiej Skępskiej*, Kalwaria Zebrzydowska 2000, s. 94–106; K. Pawłowska, *Do Maryi Skępskiej po łaski*, Skępe 2011, s. 12–15, 21–24; *260 Rocznica Koronacji Figury Matki Bożej Skępskiej – Pani Mazowska*, red. A. K. Sitnik OFM, Kalwaria Zebrzydowska, 2016, s. 91–92.

KRÓTKA GENEZA RODU MIŁKOWSKICH

Miłkowscy przybyli na ziemię dobrzyńską do wsi Rumunki Tupadelskie (parafia Mokowo, pow. lipnowski), w końcu XVIII w. z terenu dawnych Prus Królewskich – wsi i parafii Lalkowy koło Nowego nad Wisłą. W tradycji rodzinnej przetrwała wzmianka (aż do obecnych czasów), jakoby Miłkowscy uciekli na ziemię dobrzyńską (do Polski) przed pruskim prześladowaniem, nasilającym się szczególnie w okresie pomiędzy drugim a trzecim rozbiorem Polski. Pierwszy osiedlił się Wojciech Miłkowski, który zmarł w Rumunkach Tupadelskich 2 grudnia 1805 r. i został pochowany na cmentarzu w Mokowie. W XIX w. potomkowie Wojciecha zamieszkiwali kolejno w Będzeniu, Kamiennych Brodach, Obozie i Ławiczkach. Ich głównym zajęciem była praca na roli, ale wielu z nich z różnym zaangażowaniem parało się rzeźbą.

Pośród wielu twórców i warsztatów ród Miłkowskich ukształtował pod względem formalno-artystycznym najciekawszy wizerunek Madonny Skępskiej.

Pierwszą osobą w rodzie, która oddała się twórczości rzeźbiarskiej, był wnuk Wojciecha Jakub Miłkowski, urodzony w Rumunkach Tupadelskich w 1810 r. Z przekazów rodzinnych, jak również z artykułu ks. Wacława Szeligi w „Gazecie Warszawskiej”³ wiadomo, że Jakub był samoukiem i nie czerpał wzorców z profesjonalnych warsztatów rzemieślniczych³. Stąd też droga jego artystycznych doświadczeń była długa i trudna, zważywszy, że sam wykonywał narzędzia jakimi się posługiwał podczas pracy twórczej. Kierowany pasją, a jednocześnie niechęcią do pracy na ojcowskiej roli, stworzył własny wizerunek dzieł, a głównie Madonny Skępskiej z ołtarza głównego klasztoru oo. bernardynów.

Drugą osobą, która niemal u boku Jakuba parała się twórczością rzeźbiarską, był jego młodszy o dziewięć lat brat Maciej, urodzony w Rumunkach Tupadelskich w 1819 r. Pewien czas bracia mieszkali we wspólnym gospodarstwie. Panowały między nimi dobre relacje. Obaj zmarli w 1888 r. i żadne z ich dzieci nie odziedziczyło talentu rzeźbiarskiego.

Obydwaj rzeźbiący: Jakub i Maciej, mieli starszego brata Stanisława, urodzonego w również w Rumunkach Tupadelskich w 1809 r., który wcześniej niż Jakub przeprowadził się do wsi Obóz. Stanisław miał trzech synów, z których Adam, urodzony w Obozie w 1837 r. (pradziadek autora), został stolarzem. Udoskonalając swoje wyroby elementami snycerskimi, stał się również rzeźbiarzem, znanym na ziemi dobrzyńskiej, jeszcze za życia. Należy sądzić, że również wzorował się na twórczości Jakuba i Macieja. Adam Miłkowski kupił ziemię w Ławiczkach i tam przeprowadził się wraz z rodziną w 1883 r. To on jest założycielem rodzinnego gniazda w Ławiczkach, które już w szóstym pokoleniu, egzystuje do dziś.

³ W. Szeliga, *Z Płocka pielgrzymka religijna*, „Gazeta Warszawska”, nr 272, 1856.

Kolejnym rzeźbiarzem w rodzie został jeden z pięciu synów Adama – Paweł, urodzony w Obozie w 1865 r. (dziadek autora). Jest to postać szczególna, tym bardziej, że pozostała po nim jeszcze żywa pamięć, gdyż niedawno (bo w 2007 r.) zmarło jego dwoje wiekowych już dzieci: Ewa i Tadeusz i pozostała bogata spuścizna potwierdzonych dokonań. Spośród dzieci Adama, według ustnych przekazów, zdolności artystyczne przejawiała córka Waleria urodzona w Obozie w 1872 r., mieszkająca we wspólnym gospodarstwie z bratem Pawłem w Ławiczku, zajmująca się dekorowaniem wnętrz i uswięcaniem uroczystości ludowych i kościelnych. Twierdzi się, że wykonała kilka rzeźb, ale nie ma w tym zakresie istotnych dowodów.

Pasję rzeźbiarską Paweł Miłkowski przekazał swoim dzieciom – Ewie i Józefowi. Ewa Miklaszewska z Miłkowskich, urodzona 9 stycznia 1911 r. w Ławiczku, po śmierci ojca (3 kwietnia 1932 r.), wykonała kilka rzeźb jeszcze przed drugą wojną światową. Natomiast Józef Miłkowski, urodzony w Ławiczku 16 grudnia 1920 r. (ojciec autora), przejął po ojcu gospodarstwo rolne oraz zamiłowanie do „dłubania” w drewnie. Jeszcze przed wybuchem drugiej wojny światowej i w okresie jej trwania wykonał kilka rzeźb, a ostatnią, której nie dokończył, w 1948 r. Według relacji żony Reginy stworzył osiem rzeźb. Umierając przedwcześnie 14 stycznia 1973 r., pozostawił czwórkę dzieci, z których żadne nie przejęło rodowej pasji, ale każde odziedziczyło szacunek i upodobanie przyrody, której nieocenionym wytworem jest drewno⁴.

CHARAKTERYSTYKA MORFOLOGICZNO-IKONOGRAFICZNA RZEŹB MACIEJA MIŁKOWSKIEGO

W końcu 2007 r., kiedy organizowałem pierwsze wyjazdy w teren w poszukiwaniu spuścizny po rodowym warsztacie, nie zdawałem sobie sprawy, że penetracja i głębsza analiza tego tematu badawczego tak bardzo mnie pochłonie. W kolejnych latach poszukiwań postanowiłem rozpocząć dokumentowanie dzieł każdego z rzeźbiących Miłkowskich oddzielnie, w celu poszukiwania różnic morfologiczno-ikonograficznych, a nawet estetycznych, w powiązaniu z utrwalaniem aspektów biograficznych poszczególnych twórców. Tą metodą dochodziłem do wielu skutecznych porównań autorских, gdyż Miłkowsy generalnie nie sygnowali swej twórczości. Dziś oceniam, że miała ona duży wpływ na całokształt charakterystyki rodowego warsztatu. Poruszając się w takim polu działania do chwili obecnej, kwerenda rzeźby Matki Bożej Skępskiej z Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu pozwoliła jednoznacznie przesądzić, kto jest jej twórcą.

⁴ S. Miłkowski, *Twórczość rzeźbiarska rodziny Miłkowskich z ziemi dobrzyńskiej w świetle rozwoju kultu MB Skępskie*, „Tłuchowskie Zeszyty Historyczno-Społeczne 8, 2012, s. 7–18.

Maciej Miłkowski urodził się w 1819 r. w miejscowości Rumunki Tupadelskie, w powiecie lipnowskim, jako syn Pawła i Agnieszki z Kowalewskich (niektóre źródła podają Kowalskich). Ożenił się w wieku ok. 26 lat z Marianną Smużewską (ur. 1822). Przebywając we wspólnym gospodarstwie z Jakubem, przejmował stopniowo od niego zainteresowania rzeźbiarskie. Ponieważ obaj zmarli w tym samym roku, należy wnioskować, że razem doskonalili swoje umiejętności rzeźbiarskie. W nieznanym okresie życia, Maciej przejął gospodarstwo Jakuba, który objął gospodarstwo we wsi Obóz – najpierw jako dzierżawę, później na własność. Bracia pozostawali w bliskich kontaktach (np. byli ojcami chrzestnymi). Tradycja ustna głosi, że Maciej rzeźbił tylko postacie świętych, stąd już za życia otrzymał przydomek „święty”. Miał opinię prawie profesjonalnego rzeźbiarza, realizując zamówienia do okolicznych kościołów i kapliczek. W swej twórczości przedstawiał głównie postać Madonny Skępskiej, ale także i innych świętych. W tradycji ustnej zachowała się informacja, że miejscowa społeczność powierzyła Maciejowi reprezentowanie jej z okazji pobytu w 1879 r. w Ciechocinku cara Aleksandra II⁵. Podobno wyrzeźbił i podarował carowi jego popiersie. Dowodzi to, że głównie dzięki pasji rzeźbiarskiej, Maciej był szanowany przez środowisko w którym żył. Zmarł w 1888 r. w Kamiennych Brodach, ówczesnej parafii Mokowo.

Badając twórczość Macieja, stanąłem przed wielkim wyzwaniem: wieloletnimi poszukiwaniami w muzeach, kościołach, kapliczkach i u osób prywatnych. Ani autorka opracowania w „Roczniku Muzealnym” z 1991 r., ani ja – będąc w terenie, nie zetknęliśmy się bezpośrednio z figurami Matki Boskiej Skępskiej o niepodważalnym autorstwie Macieja⁶. Krystyna Pawłowska zamieściła ogólne informacje o rzeźbiarzu, które pozyskała od członków mojej rodziny (nieżyjących dziś): Adama Miłkowskiego, Ewy Miklaszewskiej z Miłkowskich i Tadeusza Miłkowskiego. Nie trzeba było długo czekać, by poza przekazami ustnymi można było się przekonać, że Maciej był profesjonalnym rzeźbiarzem. W styczniu 2016 r. nawiązał ze mną kontakt przodek Krzysztof Stefański z Warszawy (dotychczas nieznanym rodzinie), wywodzący się w linii prostej od naszego wspólnego przodka Pawła Miłkowskiego urodzonego w 1766 r., a konkretnie od jego syna Macieja, urodzonego w 1819 r. Krzysztof Stefański urodzony w 1948 r., ma pamiętnik swojego pradziadka Józefa Andrzeja Stefańskiego (najstarszego syna Macieja, żyjącego w latach 1846–1904), napisany pod koniec jego życia. Pamiętnik przejął syn Józefa – Adam Celestyn Stefański, który przepisał część ojcowską w 1939 r., uzupełnił i kontynuował⁷. Cytuję fragment pa-

⁵ M. Pawlak, *Jubileusz 60-lecia Aleksandrowa Kujawskiego*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, Seria C: 1980, s. 352–353 podaje, że w dniu 4 września 1879 r. car Aleksander II podejmował swego krewnego cesarza Wilhelma I w prawym skrzydle apartamentów dworca w Aleksandrowie Kujawskim i jednocześnie zwiedził Ciechocinek.

⁶ K. Pawłowska, *Miłkowscy – rzeźbiarski ród z ziemi dobrzyńskiej*, „Rocznik Muzealny MZKiD”, t. 4, 1991, s. 27–57.

⁷ K. Pawłowska, *Rzeźba ludowa ziem dobrzyńskiej*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 31, 2016, s. 107–109.

miętnika: „Najmłodszy syn pradziadka, mój dziadek Maciej Miłkowski, urodzony w 1819 r., będąc zagorzałym patriotą, zmuszony był do wyjazdu za granicę, wyjechał więc do Prus, gdzie zmienił nazwisko swoje na Stefański vel Miłkowski. Powrócił dziadek do Polski na skutek amnestii wydanej przez cesarza Aleksandra II, z racji wstąpienia takowego na tron. Dziadek Maciej po powrocie z Prus, zmienił nazwisko przybrane na rodowe t.j. na Miłkowski lecz z dodatkiem vel Stefański. Z tego powodu ojciec mój Józef zapisany jest w księgach ludności jako Miłkowski vel Stefański zaś w metryce urodzenia już jako Stefański bez Miłkowski. Po przyjeździe z Prus dziadek Maciej, będąc artystą rzeźbiarzem, zajął się całkowicie rzeźbiarstwem. Po jakimś czasie ożeniwszy się z Marianną Smorzewską [winno być Smurzewską – dop. SM], osiedlił się na stałe na ojcowiznie i zaczął gospodarować, nie porzucając jednak rzeźbiarstwa. Wkrótce zasłynął dziadek jako utalentowany rzeźbiarz skępski, taką nazwę otrzymał, ponieważ w Skępem w klasztorze Ojców Bernardynów w kościele rzeźbił boczne ołtarze oraz ornamentacje nad wielkim ołtarzem i wiele innych robót rzeźbiarskich i parę figur Świętych Pańskich wykonał dziadek Maciej. Najartystyczniej jednak wykonywał figurki Matki Boskiej Skępskiej, które oznaczały się najdokładniejszym uchwyceniem rysów cudownego Oryginału; czego nie mogli dokonać inni rzeźbiarze, tak Polacy jak i zagraniczni. Dodać należy, że dziadek raz tylko z bliska, przyjrzał się świętym rysom Matki Boskiej, a było to tak: Na prośbę przeora zakonu, zgodził się dziadek, na wykonywanie w drzewie figurek Matki Boskiej, jednak pod warunkiem przyjrzenia się z bliska rysom N.M.P. [...] stanął dziadek na wzniesieniu przygotowanym w tym celu i przez chwilę raz tylko przyjrzał się świętym rysom. Figurki te rozchodziły się po najdalszych zakątkach kraju i zagranicę w wielkich ilościach. Dziadek Maciej miał trzech synów; jednego imienia dobrze nie pamiętam, zdaje się że Antoni, drugi Bronisław i trzeci mój ojciec Józef, oraz córkę Anielę. Po śmierci żony swej, dziadek porzucił rzeźbiarstwo i wybudowawszy nowy dworek, do końca dni swoich, tam gospodarował przy pomocy synów i córki. Pochowany na cmentarzu w Skępem”⁸.

Udostępnienie pamiętnika przez kuzyna Krzysztofa i współpraca z nim w zakresie pogłębienia wiedzy biograficznej o Macieju Miłkowskim przyniosły wiele nowych faktów, które stawiają go w nieznanym dotąd świetle. Dotyczy to głównie tego, że Maciej w początkowym okresie życia małżeńskiego był zmuszony wraz z żoną emigrować do Prus, gdyż był prześladowany przez carskich namiestników w burzliwym okresie popowstaniowym. Pamiętnik dowodzi, że Maciej przyjął nazwisko Andrzej Stefański. Na emigracji w Witoszynie urodził się jego pierwszy syn, któremu dano imię Józef Andrzej Stefański. Pamiętnik nie informuje, że Maciej przebywał na emigracji z żoną Marianną Smorzewską (wg aktu urodzenia syna – Smurzewską), tylko że ożenił się (niby) po powrocie do domu i nic nie wspomina o dacie narodzin

⁸ A. C. Stefański, Pamiętnik z 1939 r. wnuka Macieja Miłkowskiego (obecnie w posiadaniu potomka nowej linii rodu – Krzysztofa Stefańskiego z Warszawy).

pierwszego syna. Dopiero, gdy Krzysztof Stefański zaczął penetrować akta metrykalne narodzin dzieci Macieja, a jednocześnie wiedział z pamiętnika, że jego pradziadek Józef Andrzej urodził się w Witoszynie, wiele nieznanych dotąd informacji znalazł w księdze chrztów parafii Szpetal Górny i parafii Mokowo. Szpetal Górny należał w połowie XIX w. do Prus, a Witoszyn był miejscowością przygraniczną, należącą do tej parafii. Tam właśnie wyemigrował Maciej wraz z żoną Marianną przed lub na początku 1846 r., gdyż w dniu 22 listopada 1846 r. urodził się jego pierwszy syn Józef Andrzej, ochrzczony w kościele w Szpetalu Górnym⁹. W aktach metrykalnych chrztu zapisano, że Maciej mieszkał w Witoszynie i był wyrobnikiem niepiśmiennym. Rodzicami chrzestnymi byli: Ignacy Osowski i Agnieszka Kowalewska (w jej akcie ślubnym w Mokowie napisano Kowalska) – babcia dziecka, która przy chrzcie nie ujawniła swego nazwiska po mężu Pawle lecz swoje panieńskie.

Po amnestii wydanej ukazem kolejnego cara Aleksandra II, Maciej z rodziną wrócił do rodzinnych Rumunków Tupadelskich¹⁰. W pamiętniku nie podano dokładnej daty, ale odszukana metryka chrztu kolejnego dziecka Macieja – córki Wiktorii, w aktach kościoła w Mokowie, pozwala na ustalenie dalszych losów jego rodziny. Chrzest Wiktorii odbył się 25 marca / 6 kwietnia 1856 r.¹¹ Przy chrzcie Maciej podał księdzu Ignacemu Urbanowiczowi swoje nazwisko emigracyjne: Andrzej Stefański. Na tym samym dokumencie z lewej strony ksiądz wpisał: „przekreślono dwa wyrazy i ma być Maciej Miłkowski poświadczam ks. Urbanowicz”. Najprawdopodobniej przekonany przez obecną przy chrzcie rodzinę, porzucił emigracyjne imię i nazwisko, i powrócił do tożsamości rodowej. W akcie również podano, że Maciej mieszkał w Rumunkach Tupadelskich i był gospodarzem – niepiśmiennym.

Pamiętnik informuje dalej, że po powrocie z Prus Maciej wkrótce zasłynął jako utalentowany rzeźbiarz Madonny Skępskiej. Podobno rzeźbił w klasztorze boczne ołtarze i ornamentacje nad wielkim ołtarzem, oraz wykonał parę figur Świętych Pańskich. Rzeźbienie cudownego wizerunku Matki Bożej Skępskiej z okresu pokoronacyjnego Maciej mógł rozpocząć jeszcze przed 20. rokiem życia, współpracując ze starszym bratem Jakubem, do czasu przymusowej emigracji. Pierwszą znaną i datowaną dłutem rzeźbą Matki Bożej Skępskiej jest figura z Muzeum w Grudziądzu z 1841 r., posiadająca inicjał „M” przy dacie (il. 6), druga to feretron w kościele w Radominiu z 1842 r. (il. 1–2). Po powrocie z emigracji, co mogło nastąpić na przełomie 1855 i 1956 r., Maciej zapewne zauważył, że Jakub zrobił ogromne postępy na

⁹ Parafia Szpetal Górny (z niem. Spethal), *Księgi chrztu*, sygn. 63, 22 XI 1846.

¹⁰ L. Królikowski, *Polskie królestwo Romanowów*, Warszawa 2021: car Aleksander II wstąpił na tron w 1855 r. po śmierci ojca Mikołaja I. W kwietniu 1856 r. zniósł dekretem stan wojenny w Królestwie Polskim i na Litwie, a w maju tego roku ogłosił warunkowo amnestię dla emigracji polskiej po 1831 r. i ułaskawił znaczną część zesłańców na Sybir.

¹¹ Parafia Mokowo, *Księgi chrztu*, 25.III./4.IV.1856, sygn. 23 – świadkiem chrztu był Jakub Miłkoski, gospodarz na Rumunkach Będzeń. Chrzestnymi byli: Józef Miłkoski – młodszy brat Macieja i Wiktorina Miłkoska – druga żona Jakuba, oboje niepiśmienni (pisownia nazwisk oryginalna).

Il. 1. Rzeźba Matki Bożej Skępskiej autorstwa Macieja Miłkowskiego z 1842 r. z kościoła w Radominie – pow. golubsko-dobrzyński (wyjęta z feretronu, przed renowacją, fot. z 2009 r.). Fot. S. Miłkowski

ojcowiznie i osiągnął dużą popularność w środowisku skępskim. Dlatego też po roku 1861 przeprowadził się do Obozu, by pozostawić mu rodzinną ziemię. Rozpoczął się ważny okres w życiu Macieja, poświęcony rzeźbie. Sądzę, że w skępskich kronikach kościelnych znajdują się zapisy o dokonaniach twórczych, o których wspomina pamiętnik. Natomiast nie wspomina się w nim o wykonaniu przez Maciej popiersia cara Aleksandra II i wręczeniu go podczas jego pobytu w Aleksandrowie Kujawskim i Ciechocinku we wrześniu 1879 r. Jednak ustne przekazy o tym wydarzeniu krążyły w mojej rodzinie przez pokolenia¹².

¹² Kilka lat po powstaniu styczniowym bardziej widoczne były nastroje procarskie, kiedy car Aleksander II wydał w marcu 1864 r. dekret (ukaz) o uwłaszczeniu chłopów w Królestwie Polskim. Chociaż proces ten przebiegał bardzo wolno – niemal do końca XIX w., były przypadki, że zamożniejsi chłopcy stawiali carowi pomniki wdzięczności, jako wyzwolicielowi: L. Królikowski, dz. cyt.; tenże, *Car – wielki reformator*, „PASSA. Tygodnik Sąsiadów”, 18 XI 2021.

Il. 2. Feretron z figurą Matki Bożej Skępskiej Macieja Miłkowskiego z 1842 r. z kościoła w Radomnie – po renowacji w 2010 r. Fot. S. Miłkowski

W pamiętniku szczegółowo opisano natomiast uroczysty moment, gdy Maciej wszedł na ołtarz główny w Skępem, by z bliska zobaczyć cudowny wizerunek Matki Bożej Skępskiej. Moja rodzina oraz żyjące wtedy prawnuki Jakuba przekazały Krystynie Pawłowskiej, że miał tego dokonać Jakub nie Maciej. Dziś przychyliam się do tezy, że bliższe prawdy są zapisy w pamiętniku, gdyż znacznie wcześniej je ujawniono. Poza tym rodzina Stefańskich przekazuje informację, że pierwszy syn Macieja o innym nazwisku – Józef Andrzej Stefański – przebywał kilka lat w klasztorze skępskim, ukończył nowicjat i był tuż przed święczeniami zakonnymi, kiedy nastąpiło oblężenie klasztoru przez Kozaków i jego kasata w listopadową noc 1864 r. W tym czasie (zgodnie z zasadami) Maciej z rodziną musiał wspierać klasztor, utrzymywać syna i być z nim w stałym kontakcie. W tragiczną listopadową noc młody Józef Andrzej wraz z kolegą uciekł z klasztoru podziemnym przejściem. Uszedł, jak jego ojciec, do Prus i po około dwuletniej tułaczce osiadł na stałe w Warszawie, będąc nauczycielem

Il. 3. Rzeźba Matki Bożej Skepskiej z kościoła w Grzegorzewie (koło Koła), autorstwa Macieja Miłkowskiego z lat 40. XIX w. (niekompletna – brakuje podstawki i półksiężycy, utracone są kabłąki korony). Fot. S. Miłkowski

i amatorskim twórcą wielu sztuk teatralnych. To on zapoczątkował linię genealogiczną Stefańskich, która na stałe zadomowiła się w Warszawie i żyje tam do dziś.

Przechodząc do charakterystyki twórczości Macieja, poza pewnymi danymi sprzecznymi z dotychczas posiadaną wiedzą ze źródeł archiwalnych, pamiętnik bezspornie potwierdził rzeźbiarski kunszt Macieja. Wcześniej zadawałem sobie pytanie, gdzie jeszcze mogą znajdować się jego rzeźbiarskie dokonania i czy coś z nich ocalało. Nurtowało mnie pytanie, jaki styl mógł reprezentować, i co go odróżniało od innych twórców.

Badania porównawcze (po kolejnych wyjazdach na ziemię dobrzyńską, Kujawy i później Mazowsze Płockie), pozwoliły na budowanie pewnej hipotezy. Odnalazłem kilkanaście rzeźb, które swymi cechami, a głównie szczegółami zdobień odbiegają od tych, które przypisać należy Jakubowi czy Pawłowi. Wszystkie jednak cechuje identyczna morfologia, patrząc już bardziej doświadczonym okiem, wskazują dobit-

Il. 4. Rzeźba kompletna Matki Bożej Skępskiej z kaplicy w Borku w Skępem autorstwa Macieja Miłkowskiego z pocz. 2. poł. XIX w. Fot. S. Miłkowski

nie na warsztat Miłkowskich. Spośród detali różnicujących je, chociażby od rzeźb Jakuba, są to:

- wyrazisty, ewolucyjny proces dochodzenia do określonego kształtu półksiężyca i przeważnie odwrócony profil twarzy ludzkiej – maski lunarnej (lecz nie zawsze zgodny ze skępskim oryginałem);
- odsłonięte i bardziej widoczne czoło – nie jest tak zakryte przez włosy i obręcz korony;
- charakterystycznie modelowane twarze – początkowo małe, młodzieńcze i bardziej pociągłe, a w okresie dojrzałości artystycznej bardziej owalne, młodzieńcze i szersze w skroniach;
- charakterystycznie modelowane włosy z ukazaną w rzeźbach ewolucyjną drogą doświadczeń autora. Te które przypisuję Maciejowi najbardziej różnią się między sobą żłobieniem, i stylu ich modelowania nie można przypisać innemu rzeźbiarzowi; ważną cechą jest użycie do modelowania włosów dłuta jednego rozmiaru

Il. 5. Feretron z figurą Matki Bożej Skępskiej z kościoła w Witowie (na Kujawach), autorstwa Macieja Miłkowskiego z 2. poł. XIX w. – przed renowacją. Fot. S. Miłkowski

i wykonywanie żłobień pionowych nieprzecinających się, a jeśli to ewentualnie tylko na końcach;

- relief wypukły kołnierza płaszcza (kryza) o zdobnictwie charakterystycznym i powtarzalnym cyklicznie tylko dla tej grupy rzeźb, tj. odwrócony kwadrat nad złożonymi dłońmi (można się dopatrzeć rombu), od którego w prawo i w lewo odchodzą trzy guzy na przemian w kierunku włosów na plecach (lub dwa, w zależności od wielkości rzeźby);
- w przypadku większych rzeźb w zdobieniu pasa dolnego korony występuje taki sam motyw, jak w reliefie kołnierza, natomiast w małych występują nie trzy, a dwa guzy obok siebie (rzadko jeden);

- kabłąki korony są bogato zdobione w gęsto rozmieszczone guzy, a gdzie nie są utracone, zdobienie ich zaczyna się zawsze od wypukłego odwróconego kwadratu z guzem w środku; u innych autorów tego warsztatu, guz w środku często nie występuje;
- mniej wyraziste ramiona krzyżyka nad koroną;
- grubszy od rzeźb Jakuba przekrój wici roślinnej ornamentu płaszcza;
- podstawki, które się woryginale zachowały są czworoboczne, stosunkowo niższe, tylko pionowo kanelowane i nie mają żadnych zdobień na narożach (są dwa wyjątki – w kaplicy w skępskim Borku i w Muzeum w Grudziądzu – il. 4 i 6);
- Madonny Pawła i Józefa oglądane z profilu są zawsze wyprostowane, czego nie można powiedzieć o większości rzeźb Jakuba.

Po odnalezieniu w terenie kilkunastu rzeźb określonej, wyróżniającej się proveniencji, w tym z feretronami, i analizie szeregu cech porównawczych, utwierdziłem się w przekonaniu, że jest to warsztat rodowy ze wskazaniem na Macieja. Ale poszukiwań nie było końca. W kościele parafialnym w Radominie (diecezja płocka), odszukałem niemal kompletny zabytkowy feretron z figurą Matki Bożej Skępskiej zachowany w złym stanie. Pod skrzynią feretronu, na pionowej desce, od środka, widnieje data 1842 R., wycięta dłutem (il. 1 i 2). Detale zdobnicze jednoznacznie wskazują, że feretron i figura zostały wykonane w jednym warsztacie. Należy jednak zaznaczyć, że rzeźba z Radomina to okres poszukiwań i pewnej niedoskonałości autora. Maciej Miłkowski w 1842 r. miał 23 lata, ale mieszkający z nim bardziej doświadczony Jakub – już 32.

W podsumowaniu tej wyodrębnionej z licznego zasobu grupy rzeźb można zauważyć, jak przebiegała droga doskonalenia warsztatowego autora. Rzeźba z Radomina z 1842 r. wskazuje z jednej strony na poszukiwawczą drogę (uproszczony i szeroki ornament wypukły płaszcz czy nienaturalnie pofalowane włosy), ale z drugiej strony Madonna ma bardzo oryginalnie wymodelowaną twarz, o cechach dziewczęcych, przechyloną głowę, co czyni ją bardzo podobną do oryginału skępskiego. Do tej rzeźby, o podobnym czasie wykonania (ok. poł. XIX w.) można przyrównać też inne z kościołów i muzeów (np. il. 3 i 5). W większości rzeźb, które przypisuję Maciejowi, występuje charakterystyczne, powtarzalne modelowanie włosów. Zauważyć można używanie przez autora tylko jednego rodzaju dłuta, dla ukazania równych odległości pomiędzy żłobieniami, a zakończenia włosów mają charakterystycznie przegięte końce splotów (a nawet są skrzyżowane).

W wielopokoleniowym warsztacie Miłkowskich tylko twórczość Jakuba i Macieja nie była tak monotematyczna, jak pozostałych rzeźbiących. Wykonywali oni postaci różnych świętych, o czym wspominałem w moim całościowym opracowaniu poświęconym rzeźbie rodzinnej (własność autora i rodziny). Jednakże twórczość Macieja wymaga dalszych intensywnych badań porównawczych, niezwiązanych z tworzeniem figur Matki Bożej Skępskiej. Dotyczy to klasztoru skępskiego, kościoła pw. św. Jadwigi w Karnkowie (pow. lipnowski) i kościoła pw. św. Katarzyny w Radzikach Dużych

(pow. rypiński). Działania te wymagają udziału specjalistów z dziedziny i dobrej woli przedstawicieli administracji kościelnej.

ANALIZA IKONOGRAFICZNA I PORÓWNAWCZA RZEŹBY MATKI BOŻEJ SKĘPSKIEJ Z MUZEUM IM. KS. DR. WŁADYSŁAWA ŁĘGI W GRUDZIĄDZU

Dzięki uprzejmości Dyrektora Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu – Wioletty Pacuszki oraz pracownika działu etnografii tejże placówki – Łukasza Ciemńskiego, mogłem w czerwcu 2020 r. obejrzeć jedyną rzeźbę drewnianą w zasobach Muzeum, która przedstawia kopię jednego z wielu setek wizerunków pokoronacyjnych Matki Bożej Skępskiej z klasztoru oo. Bernardynów w Skępem (diecezja płocka), wykonywanych szczególnie w XIX i XX w.

Rzeźba Matki Bożej Skępskiej – nr inw. MG/E/122 (il. 6) – nabyta została do zbiorów muzealnych przez ks. dr. Władysława Łęgę w miejscowości Ostrowite w ziemi chełmińskiej. Rzeźba o wysokości ok. 80 cm jest wykonana z drewna lipowego z trzech łączonych elementów: podstawki, półksiężycy i figury z koroną ażurową, zamkniętą. Oddzielnie mocowany krzyżyk z jabłkiem królewskim, nie zachował się.

Podstawka jest czworoboczna, jej boczne ścianki są profilowo zwężone ku górze po łuku, a przednia i tylna są pionowe, występuje dookoła po łuku zagęszczenie kanelowanie. We wnęce ścianki frontowej umocowano na kołki drewniane półksiężyc o przekroju zmniejszającego się z dwóch stron wielokąta. U podstawy sierpa księżycy ukazano profil twarzy ludzkiej (maskę lunarną). Figura opracowana jest w kształcie stopniowo zmniejszającego się ku górze symetrycznego stożka. Jest to płaszcz nałożony na postać Madonny, odzwierciedlający XVIII-wieczny pokoronacyjny wizerunek w barokowym tonie. Rozcięcie płaszczka z przodu jest podkreślone dwiema prostymi półwałkami lamówki, zwężającymi się ku górze i ku dołowi. Na przekroju poprzecznym figury twórcy ukazał charakterystyczne pofalowanie płaszczka po obwodzie, zmniejszające się ku górze, podkreślając w ten sposób jego zmięczenie. Na całej powierzchni płaszczka i w jego rozcięciu ukazana jest esowato wygięta wić roślinna, zakończona małymi kuleczkami, tworząca symetrycznie ułożony ornament, nieznacznie wypukły (delikatny i wąski). Dłonie złożone w geście modlitewnym są wysoko ułożone, naturalnie wymodelowane z widocznym, nieznacznym udrapowaniem rękawów. Płaszcz od góry zwieńcza charakterystyczny dla tej proveniencji relief wypukły, ozdobiony cyklicznie powtarzającymi się wypukłymi motywami: dwa guzy i odwrócony kwadrat z zagłębionym wnętrzem, ułożone nad półwałkiem lamówki. Szyja widoczna, długa z zaznaczoną suknią delikatnie udrapowaną, ukazującą dekolt. Twarz bardzo naturalna, mała, młodzieńcza, skupiona w akcie pokory z powiekami przymkniętymi. Jest to rzadko spotykany przykład tak doskonałego odwzorowania skępskiego oryginału. Czoło jest wysokie i odsłonięte – odsłonięte są również lica

Il. 6. Rzeźba Matki Boskiej Skępskiej z Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu autorstwa Macieja Miłkowskiego, datowana: R. 1841 M. Fot. K. Sadowski.

z widocznymi nieznacznie małżowinami usznymi. Włosy naturalnie wymodelowane bardziej do tyłu, wąskim płatem, zakrywają plecy niemal do połowy, zakończone nierówno kilkoma grubymi splotami. Jest to charakterystyczny element, nawiązujący do oryginału skępskiego, trudny do odwzorowania przez innych twórców spoza warsztatu Miłkowskich. Korona jest ażurowa typu zamkniętego, sześciokabłąkowa. Dolny pas korony jest ozdobiony tym samym motywem co relief kołnierza płaszcza, z tą różnicą, że w zestawie występują nie dwa wypukłe guzy, a trzy. Kabłąki korony są ozdobione u nasady po jednym wypukłym odwróconym kwadratem z guzem w środku, a dalej gęsto rozmieszczonymi guzami.

Rzeźba jest w stanie ogólnym dobrym, nie widać śladów żerowania szkodników drewna. Pokryta jest starą wielowarstwową łuszczącą się polichromią: podstawka – błękitną, półksiężyc – srebrną, figura z koroną – złotą, wewnątrz korony – bordo, włosy – ciemny brąz, twarz, szyja i dłonie – koloru cielistego – na podkładzie kredowym, spękany. Nie stwierdzono, czy jest to polichromia pierwotna. Snycerskie opracowanie rzeźby świadczy o pewnym doświadczeniu twórcy. Pod podstawką na desce jest wycięte dłutem charakterystyczne datowanie z inicjałem: R. 1841 M.

Z całą pewnością, jak wcześniej przytoczyłem, wyszła z warsztatu Miłkowskich, dłuta Macieja, który miał w tym czasie 22 lata i korzystał z doświadczenia starszego brata Jakuba. O jego autorstwie decyduje kilka charakterystycznych cech: modelowane włosy na plecach Madonny, modelowanie młodzieńczej twarzy z ukazaniem szeroko odkrytego czoła, ale przede wszystkim charakterystyczne zdobienie reliefu kołnierza płaszcza (kryzy) i dolnego pasa korony.

Przedstawiony przykład cennego zabytku z Muzeum w Grudziądzu, ma szczególną wartość wśród zasobów działu etnografii, a zarazem, ogromne znaczenie twórcze, w bogatym jeszcze dorobku rzeźbiarskim rodziny Miłkowskich, który przetrwał burzliwe czasy wojen i zaborów.

Katarzyna Pietrzak

Politechnika Poznańska

HISTORYCZNE DŹWIGI OSOBOWE W GRUDZIADZU

HISTORICAL PASSENGER LIFTS IN GRUDZIADZ

ABSTRACT

Passenger lifts (elevators) with electric drive are the technical equipment of modern office, hotel, public and residential buildings. While at the turn of the 20th century they were still luxury amenities, these material handling devices have now become an integral part of multi-story buildings. Recognizing a gap in the state of knowledge about the history of this branch of technology, the author undertook research as part of a project entitled "Development of the design of lifting equipment in the Polish lands from the 19th to the middle of the 20th century," funded by a research grant from the National Science Center. This article on the history of lifting equipment in Grudziadz presents only a fraction of the results obtained during the entire project. It outlines information acquired from an archival query at the State Archives in Toruń and inventory research, analyzed in relation to a broader study covering the entire area of present-day Poland. A more detailed description is given of the historic electric-powered passenger elevator preserved in the tenement building at 31 Legionów Street.

WPROWADZENIE

Dziedzictwo kultury materialnej, rozumiane jako materialne wytwory działalności człowieka, jest źródłem wiedzy na temat szerzej rozumianej kultury społecznej, pomaga w poznaniu idei i motywacji danej społeczności, do której należą ich twórcy¹.

¹ J. Barański, *Świat rzeczy. Zarys antropologiczny*, Kraków 2007, s. 23.

Szczególnym zasobem jest dziedzictwo sztuki inżynierskiej, w którym zawierają się obiekty dokumentujące poziom kultury technicznej oraz wiedzy w czasie ich powstania. Dziedzictwo inżynierskie obejmuje szeroki zasób projektowanych i wytwarzanych przez człowieka obiektów inżynierskich, z którymi obcujemy na co dzień, czego przykładem jest historyczne techniczne wyposażenie budynków. To także źródło wiedzy o indywidualnych i społecznych potrzebach zaspokajanych z ich pomocą.

Historyczne dźwigi osobowe (windy) jako dzieła sztuki inżynierskiej dokumentują postęp w dziedzinie wyposażenia technicznego budownictwa miejskiego, zarówno biurowego, handlowego, hotelowego, jak i mieszkalnego. Jako urządzenia transportu bliskiego poprawiają jakość życia i szybkość przemieszczania się pomiędzy kondygnacjami budynków, wykonując przy tym określoną pracę, do której zostały zaprojektowane (podnoszenie i opuszczanie ludzi i towarów). Z uwagi na inżynierski charakter tych obiektów, ich ochrona wymaga działania interdyscyplinarnego, uwzględniającego zarówno problemy konserwatorskie, eksploatacyjne, jak i ekonomiczne. Chcemy bowiem chronić oryginalną materię i funkcję zabytku techniki, ale konieczne jest także zapewnienie bezpieczeństwa jego użytkowania. Problem ten podejmuje w *Wytycznych dotyczących ochrony zabytków techniki* Generalny Konserwator Zabytków². Wyraźnie wybrzmiewa w nich stanowisko, zgodnie z którym podejmując decyzje konserwatorskie przy tego typu obiektach należy, w uzasadnionych przypadkach, dopuszczać wymianę części elementów, jeżeli jest to niezbędne do dostosowania urządzenia do aktualnych przepisów i norm bezpieczeństwa. Elementy oryginalne można, jeżeli pozwalają na to warunki oczyścić, zabezpieczyć i zachować, eksponując obok zmodernizowanego (dopuszczonego do użytkowania) urządzenia. W przypadku zabytkowych maszyn, urządzeń technicznych wskazana jest jednak „ochrona nie tylko formy obiektu, lecz także jego właściwości funkcjonalnych, a w pewnym stopniu także użytkowych”, na co zwraca uwagę w swych wystąpieniach i artykułach Krzysztof Wisłocki³.

Chociaż obecnie dźwigi osobowe stanowią nieodłączny, a w wielu przypadkach wręcz wymagany w myśl aktualnego prawa budowlanego element zabudowy wielokondygnacyjnej, historia ich rozwoju na ziemiach polskich była jak dotąd nierozpoznana. Dostrzegając lukę w stanie wiedzy na temat historii tej gałęzi techniki, autorka podjęła badania w ramach projektu pt. „Rozwój konstrukcji urządzeń dźwigowych na ziemiach polskich od XIX do połowy XX w.”⁴

² Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Podsekretarz Stanu dr hab. Prof. IH PAN Magdalena Gawin, Ldz. DOZ.6521.15.2019.DJ, *Wytyczne dotyczące ochrony zabytków techniki*, Warszawa 22 marca 2019 r.

³ K. Wisłocki, *Problemy i dylematy muzealnego eksponowania złożonych obiektów inżynierskich*, [w:] *Zachowanie i konserwacja zbiorów muzealnych*, red. K. Wisłocki, Poznań–Szreniawa 2021, s. 213–228.

⁴ Projekt finansowany z grantu naukowo-badawczego Narodowego Centrum Nauki, nr umowy: UMO-2019/33/N/HS3/01662. Szerzej o wynikach badań: K. Pietrzak, *Dźwigi osobowe z napędem elektrycznym na ziemiach polskich jako obiekty zabytkowe*, [w:] *Zachowanie i konserwacja zbiorów muzealnych*, red. K. Wisłocki, Poznań–Szreniawa, 2022, s. 255–271; K. Pietrzak, *Historical technical equipment of residential and public buildings. Electric passenger elevators on the Polish territory from the 19th to the half of the 20th century*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej” nr 14, 2023, DOI: 10.21008/j.2658-2619.2023.14.3.

Ponieważ temat jest rozległy, a wstępne kwerendy wykazały brak opracowań naukowych poświęconych temu zagadnieniu, ograniczono grupę badanych urządzeń do dźwigów osobowych i osobowo-towarowych z napędem elektrycznym. Ramy czasowe przyjęte dla badań to lata 1880–1945. Początkową cezurę stanowi rok, kiedy podczas wystawy w Manheim po raz pierwszy zaprezentowano ideę napędzania dźwigu osobowego silnikiem elektrycznym (Werner von Siemens)⁵. Jako końcową datę graniczną dla badań przyjęto rok 1945 i początek odbudowy kraju po zniszczeniach wojennych. Władysław Prusakowski i Tadeusz Todtleben opisując rozwój przemysłu dźwigowego w Polsce po 1945 r., wspominają o wykorzystywaniu starych części dźwigów, niekiedy wyciągniętych z gruzów, zanim wznowiono ich właściwą produkcję⁶.

Badania realizowane przez autorkę obejmowały trzy główne etapy: kwerendy archiwalne i literaturowe, wyjazdy inwentaryzacyjne na terenie Polski wraz z opracowaniem katalogu oraz analizę zebranych informacji. Jednym z miast, w którym przeprowadzono badania, z uwagi na pozyskane informacje o przypuszczalnie najstarszym zachowanym dźwigu osobowym z napędem elektrycznym w Polsce, był Grudziądz. Celem była między innymi weryfikacja datacji i analiza konstrukcji zachowanego urządzenia na miejscu. Źródłem informacji na temat tego obiektu i jego historii były akta archiwalne znajdujące się w zbiorach Archiwum Państwowego w Toruniu (Akta miasta Grudziądza) oraz dokładne oględziny samego dźwigu, w tym analiza konstrukcji, rozwiązania techniczne oraz tabliczek znamionowych.

TŁO HISTORYCZNE

Na przełomie XVIII i XIX w. Grudziądz był niewielkim miastem, zamkniętym w granicach średniowiecznych murów miejskich, z przedmieściami o dość rozproszony zabudowie⁷. W wyniku rozbiorów w 1772 r. Grudziądz znalazł się pod panowaniem Prus. Decyzja o budowie twierdzy i sprowadzenie znacznej liczby robotników do tej inwestycji przyczyniły się do rozbudowy tzw. Kwidzyńskiego Przedmieścia⁸. Jednak dopiero rozebranie murów miejskich w trzeciej ćwierci XIX w. i zasypanie fosy w 1885 r. spowodowało wyraźne zmiany zarówno w urbanistyce, jak i architekturze miasta. Druga połowa XIX w. to także przekształcenia gospodarcze miasta rozwijającego się odtąd jako nowy silny ośrodek przemysłowy na terenie Prus Zachodnich. Powstanie przedsiębiorstw, takich jak fabryka J. Herzfelda i K. Victoriusa (1862), budowa mostu drogowo-kolejowego przez Wisłę (1876) i połączenia kolejowego (1878–1883), inicjowało kolejne inwestycje i tworzenie nowych miejsc pracy. W efekcie

⁵ W. von Siemens, *Der elektrische Aufzug*, „Elektrotechnische Zeitschrift”, November 1880, s. 373–376.

⁶ W. Prusakowski, T. Todtleben, *Sto lat przemysłu dźwigowego*, Radom, 2011, s. 26–28.

⁷ J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 1, 1960, s. 41–42.

⁸ M. Biskup, *Rozwój przestrzenny Grudziądza*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 1, 1960, s. 22–23.

liczba mieszkańców wzrosła z 7150 w 1852 do 24 242 w 1895 r. W 1910 r. Grudziądz był już czterdziestotysięcznym miastem⁹.

Wraz z rozwojem gospodarczym i zmianami demograficznymi rozwijających się miast, wykształciła się charakterystyczna dla drugiej połowy XIX w. forma zabudowy mieszkaniowej – kamienica czynszowa. W przypadku Grudziądza wyraźne są wpływy pruskie, wynikające bezpośrednio z przynależności administracyjnej, w tym także do berlińskich władz budowlanych. Niemniej ważnym czynnikiem kształtującym formę zabudowy i stosowane rozwiązania była dostępność niemieckojęzycznej literatury fachowej oraz katalogów budowlanych¹⁰, a w zakresie wyposażenia technicznego także przedstawicielstw firm niemieckich. Kamienice czynszowe o reprezentacyjnych elewacjach budowano przede wszystkim po to, by zarabiać na wynajmie mieszkań. Jednak były one także pewnego rodzaju wizytówką, a ich wystrój świadczyć miał o prestiżu. Wiele z nich powstało na obszarze grudziądzkich przedmieść, z których część została zniszczona w czasie drugiej wojny światowej¹¹.

Rozwój Grudziądza przypada także na czas intensywnego rozwoju konstrukcji dźwigowych i związanych z tym zmian w sposobie projektowania architektonicznego. W latach 80. XIX w. windy osobowe stały się powszechnym wyposażeniem wielorodzinnnych budynków mieszkalnych w Stanach Zjednoczonych. W Europie jeszcze do lat 70. XIX w. należały do rzadkości, a zainteresowanie tym środkiem transportu wzrosło dopiero, gdy silnik elektryczny zastąpił napęd hydrauliczny¹². W sierpniu 1890 r. w Salzburgu uruchomiono pierwszą w Europie windę osobową z nowoczesnym napędem elektrycznym linowym, wyprodukowanym przez firmy Siemens-Halske oraz Freissler¹³. Dotychczasowe badania nie dały odpowiedzi na pytanie, kiedy na ziemiach polskich zainstalowano pierwszą windę osobową z napędem elektrycznym. Zebrane informacje pozwalają stwierdzić jedynie, że urządzenia te były używane w granicach obecnej Polski już pod koniec lat 90. XIX w. Świadczą o tym archiwalne rejestry dźwigów¹⁴ oraz zachowany dźwig osobowy z 1897 r. wyprodukowany przez niemiecką firmę Carl Flohr¹⁵ dla dawnego Landeshaus der Provinz Silesia (Wrocław)¹⁶.

⁹ Tamże, s. 24–27.

¹⁰ I. Fijałkowska, *Grudziądzkie kamienice. Wybrane zagadnienia*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 23, 2015, s. 87–88.

¹¹ Tamże, s. 89–92.

¹² A. Bernard, *Lifted. A cultural history of the elevator*, New York–London 2014, s. 16–17.

¹³ P. Payer, *Stadt und Aufzug. Zur Frühgeschichte der vertikalen Fortbewegung in Wien, 1869–1914*, „Wiener Geschichtsblätter”, Heft 1, 2017, s. 1–20.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Akta Miasta Poznania, sygn. 4360, Acta betreffend Fahrstühlespecialia.

¹⁵ Carl Flohr Maschinen-Fabrik Berlin N — niemieckie przedsiębiorstwo produkujące urządzenia dźwigowe od 1876 r. W 1900 r. firma miała już swoje przedstawicielstwa w Dreźnie, Essen, Frankfurt nad Menem, Hamburgu, Kolonii, Magdeburgu, a także w Łodzi, Warszawie, Wrocławiu, Królewcu, Petersburgu, Moskwie, Sztokholmie i Madrycie.

¹⁶ Budynek dawnego Śląskiego Sejmu Krajowego, obecnie siedziby Wrocławskiego Oddziału Naczelnej Organizacji Technicznej przy ul. Piłsudskiego 74 we Wrocławiu. Urządzenie wpisane do rejestru zabyt-

ZACHOWANY ZABYTKOWY DŹWIG OSOBOWY PRZY UL. LEGIONÓW 31 W GRUDZIĄDZU

Kamienica czynszowa przy ulicy Legionów 31 w Grudziądzu, w której zachował się zabytkowy dźwig osobowy, jest przykładem charakterystycznej zabudowy mieszkaniowej drugiej połowy XIX w. Obecnie znajduje się ona na obszarze historycznego Układu Urbanistycznego Kwidzyńskiego Przedmieścia, ujętego w gminnej ewidencji zabytków zlokalizowanych na terenie gminy Miasto Grudziądz¹⁷. W swoim obecnym kształcie została wybudowana zapewne w 1890 r.¹⁸, w okresie wspomnianego wcześniej intensywnego rozwoju budownictwa mieszkaniowego w Grudziądzu pod koniec XIX i na początku XX w.

Dźwig osobowy z napędem elektrycznym zachowany w kamienicy przy ul. Legionów 31 został wyprodukowany przez firmę „J.G.Schelter & Giesecke Maschinenfabrik – Leipzig”, o czym świadczy tabliczka znamionowa znajdująca się na wciągarni (il. 1). Przeprowadzone dotąd kwerendy archiwalne i badania kwestionariuszowe w urzędach konserwatorskich i Urzędzie Dozoru Technicznego, nie wykazały więcej urządzeń tego producenta. Jest to zatem jedyny jak dotąd znany, zachowany i zinwentaryzowany dźwig produkcji „J.G.Schelter & Giesecke Maschinenfabrik - Leipzig” w Polsce. Według zapisów znajdujących w archiwalnym wykazie dźwigów miasta Grudziądza (niem. *Verzeichnis der Aufzüge – Fahrstühle der Stadt Graudenz*) urządzenie miało określony maksymalny udźwig, który wynosił 375 kg lub pięć osób i nadano mu numer fabryczny: 1607¹⁹. Dźwig został zainstalowany w 1904 r., a odbiór techniczny przeprowadzono 15 grudnia tego roku. Warto zaznaczyć, że badań archiwalnych i inwentaryzacji zabytkowych urządzeń dźwigowych przeprowadzonych w ramach wspomnianego we wstępie projektu, jest to jedno z najstarszych zachowanych takich urządzeń w Polsce. Pochodzi z okresu, kiedy elektryczne windy osobowe były jeszcze dobrem luksusowym i świadczyły o wysokim standardzie budynku (tu kamienicy mieszkalnej), w którym zostały zainstalowane.

Jest to panoramiczny dźwig osobowy zlokalizowany w duszy klatki schodowej budynku (il. 2). Urządzenie składa się zasadniczo z pięciu części: kabiny, szybu

ków (zgodnie z treścią decyzji Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu, pod nr B/2622/17 wpisano „Dźwig osobowy – eklektyzm, elementy secesji; 1897 r.; Carl Flohr Maschinen-Fabrik, Berlin; drewno, stal, szkło”).

¹⁷ Wykaz Zabytków Nieruchomych Ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków zlokalizowanych na terenie Gminy – Miasto Grudziądz, <https://bip.grudziadz.pl/strony/12721.dhtml>.

¹⁸ Datowanie według danych o zasobach gminnej ewidencji zabytków na stronie: <http://geoportal.grudziadz.pl/geoportal/f?p=MAPA:112:476789775069270:::p:SUQsMTIzLCws>

¹⁹ Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Grudziądza, sygn. zespołu 1357, sygn. jednostki: 50, *Verzeichnis der Aufzüge – Fahrstühle der Stadt Graudenz*.

Il. 1. Grudziądz, dźwig osobowy w kamienicy przy ul. Legionów 31, tabliczka znamionowa z nazwą producenta. Fot. Katarzyna Pietrzak, 2022.

dźwigowego, prowadnic, przeciwwagi, wciągarki bębnowej, napędzanej dawniej silnikiem elektrycznym (niezachowany).

Ściany, sufit oraz drzwi, opartej na rzucie prostokąta, nieprzelotowej²⁰ kabiny dźwigu wykonano ze stalowej blachy, jedynie podłogę wyłożono drewnianymi deskami (il. 3). W górnej części ścian (powyżej połowy) oraz do sufitu zastosowano perforowaną blachę, wyciętą w niewielkie czteroliście. W dolnej części płyty opracowane dekoracyjnie, nawiązujące formą do drewnianych konstrukcji płycinowych (il. 4). Połączenie ścian i sufitu wykończono profilowaniem w kształcie schodkowo połączonych wałków, naśladującym rozwiązanie stosowane w drewnianych konstrukcjach meblarskich (il. 5). W kabinie zachowały się jedynie pozostałości po oryginalnej tablicy sterowej dźwigu. Wartość unikatowości tego urządzenia podnosi także fakt, że jest to jedyny spośród zachowanych i znanych dźwigów osobowych w Polsce, którego kabina jest wykonana niemal w całości ze stalowej, ażurowej, dekoracyjnie opracowanej blachy. To dość nietypowe rozwiązanie. Na początku XX w. (do lat 30. włącznie) kabiny dźwigów osobowych wykonywano w konstrukcji drewnianej, często ramowo-płycinowej, ze stalową ramą do mocowania podłogi w dolnej jej części i lin nośnych ponad dachem kabiny²¹.

Kabina poruszała się na dwóch dębowych prowadnicach, zamocowanych do stalowych płaskowników, które miały na celu redukcję hałasu podczas jazdy kabiny. Rozwiązanie to stosowano szczególnie w kamienicach mieszkalnych, jednak do dzisiaj w Polsce zachowały się pojedyncze obiekty o takiej konstrukcji. Zdecydowanie częściej stosowano prowadnice stalowe.

²⁰ Kabina nieprzelotowa – najczęściej spotykane rozwiązanie w dźwigach osobowych, gdzie wejście do kabiny znajduje się tylko w jednej z jej ścian, a drzwi szybowe na wszystkich kondygnacjach znajdują się po jednej stronie szybu dźwigowego.

²¹ E. Raabe, *Dźwigi osobowe i towarowe*, Warszawa 1939, s. 28–31.

Il. 2. Grudziądz, dźwig osobowy w kamienicy przy ul. Legionów 31, szyb dźwigowy w duszy klatki schodowej.
Fot. Katarzyna Pietrzak, 2022.

Przestrzeń w której poruszała się kabina zamknięta jest ażurowym szybem dźwigowym, opartym na rzucie prostokąta. Zbudowany ze szkieletu ze stalowych pionowych kątowników w narożach i rozmieszczonych regularnie poprzecznych, usztywniających konstrukcję, oraz siatki stalowej plecionej rozpiętej na całej wysokości szybu. Na każdej kondygnacji znajduje się otwór wejściowy do kabiny zamknięty jednoskrzydłowymi, ażurowymi drzwiami w formie ramy z nitowanych profili stalowych, z jedną poziomą listwą pośrodku, wypełnionej stalową siatką plecioną, podobnie jak ściany szybu (il. 6). Wewnątrz szybu, przy jego tylnej ścianie zachowała się także oryginalna przeciwwaga, odlana w całości (w późniejszych latach wykonywano je z kilku odrębnych obciążników montowanych na jednym trzonie).

Il. 3. Grudziądz, dźwig osobowy w kamienicy przy ul. Legionów 31, wnętrze kabiny. Fot. Katarzyna Pietrzak, 2022.

Stalowe ciągn (liny nośne) przytwierdzone są do dachu kabiny windy. Napęd bębnowy realizowany był wciągarką linową, poprzez nawijanie ciągn na bęben (il. 7). Maszynownia znajduje się w przestrzeni klatki schodowej ponad szybem (wejście do pomieszczenia z kondygnacji poddasza), co jest nietypowym rozwiązaniem dla tego typu wciągarek. Z uwagi na konstrukcję bębna, którego wielkość rosła wraz z wysokością budynku (coraz dłuższa lina nawijana na bęben), maszynownie znajdowały się zazwyczaj w piwnicy obok szybu windowego, rzadziej w nadszybiu. Wciągarki te w latach 30. XX w. wyparło nowe, bezpieczniejsze rozwiązanie, jakim były wciągarki z kołami ciernymi²².

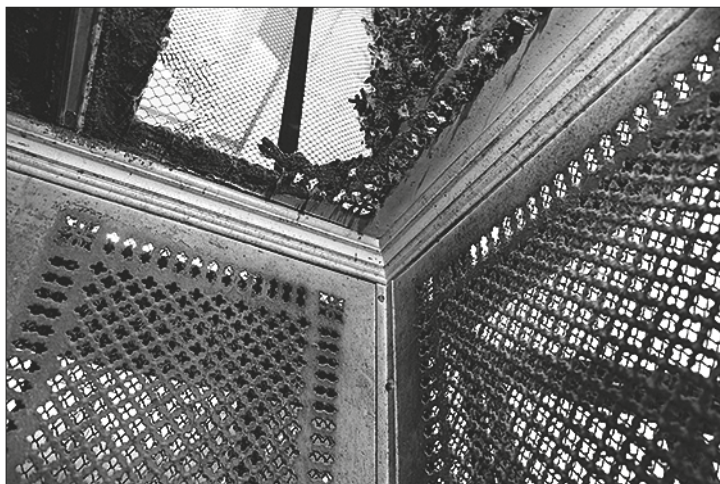
²² I. Brach, *Dźwigi osobowe w domach mieszkalnych*, „Architektura i Budownictwo” 1932, z. 8, s. 260–263.

Il. 4. Grudziądz, dźwig osobowy w kamienicy przy ul. Legionów 31, wnętrze kabiny, detal ściany. Fot. Katarzyna Pietrzak, 2022.

HISTORYCZNE DŹWIGI MIASTA GRUDZIĄDZA

Dźwig osobowy zachowany w kamienicy czynszowej przy ulicy Legionów 31 nie był jedynym urządzeniem tego typu zainstalowanym i działającym w Grudziądzu na przełomie XIX i XX w. We wspomnianym wyżej wykazie dźwigów miasta Grudziądz znajduje się łącznie 48 zarejestrowanych urządzeń, w tym 39 towarowych (*Lastenaufzug*), cztery osobowe (*Personen Aufzug*) i pięć osobowo-towarowych (*Personen und Lastenaufzuge*). Ten pisany odręcznie rejestr, choć miejscami mało czytelny, jest cennym źródłem informacji na temat tych obiektów (il. 8–9). Były to zarówno

Il. 5. Grudziądz, dźwig osobowy w kamienicy przy ul. Legionów 31, wnętrze kabiny, detal sufitu. Fot. Katarzyna Pietrzak, 2022.

no dźwigi z napędem parowym (*Dampfmaschine*), elektrycznym (*Elektromotor*), jak i ręcznym (*Handbetrieb*, *Hanseil*). Najstarsze odbiory techniczne odnotowane w tym rejestrze wykonano w 1903 r., ostatnie w 1917 i 1919 r. Warto zaznaczyć, że w 1903 r. *Dampfkessel-Überwachungs-Verein für die Provinz Posen*, organizacja sprawująca dozór techniczny nad kotłami parowymi i innymi urządzeniami technicznymi, obchodziło swój jubileusz 25-lecia istnienia. Do tej pory w zakres działalności stowarzyszenia wchodziła kontrola, zatwierdzanie, wstępne badania i wydawanie pozwoleń na kotły parowe, instalacje parowe oraz instalacje elektryczne. W 1903 r. zapowiedziano rozszerzenie zakresu działalności o urządzenia dźwigowe²³, a dopiero w 1909 wydano sprawozdanie z działalności za miniony rok (1908), zawierające rozdział poświęcony dźwigom (*Fahrstühle*)²⁴. *Dampfkessel-Überwachungs-Verein für die Provinz Posen* zapewne sprawowała dozór także nad urządzeniami zainstalowanymi w Grudziądzu. Od 1908 r. prawdopodobnie poprzez oddział w Bydgoszczy²⁵, a od 1923 r. już oddział miejscowy z biurem przy ul. Staszica 3 w Grudziądzu²⁶. Z tego też roku pochodzi najstarsze sprawozdanie z działalności, w którym znaleziono informację na temat miejscowego biura. Wykazano w nim jedynie dwie rewizje przeprowadzone

²³ APP, zesp. 294 Prezydium Policji w Poznaniu, sygn. 9373, A. betr. von Dampfkessel Verein zur Überwachung von Dampfkessel, Denkschrift zum 25 jährigen Bestehen des Dampfkessel-Überwachungs-Vereins für die Provinz Posen 1878–1903.

²⁴ APP, Prezydium Policji w Poznaniu, Anlage und Revision der Dampfkessel, sygn. 5518, Einund-dreißigster Geschäftsbericht 1908 (31 sprawozdanie roczne).

²⁵ Tamże.

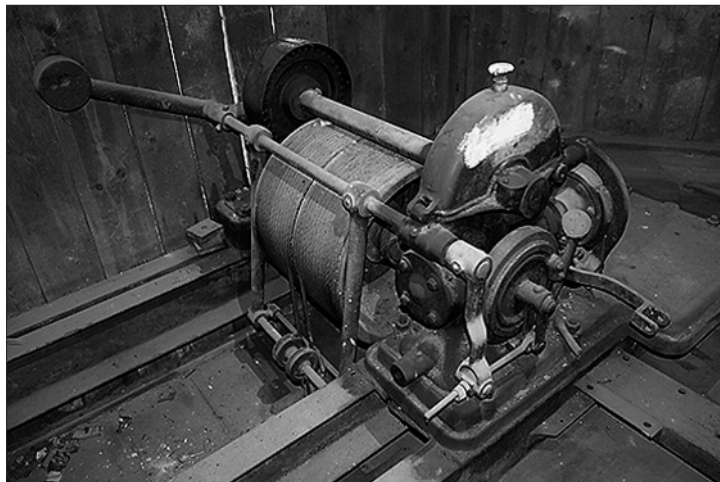
²⁶ APP, Urząd Wojewódzki Poznański, Sprawozdanie Stowarzyszenia Dozoru Kotłów w Poznaniu za rok 1923, sygn. 4027, Stowarzyszenie Dozoru Kotłów w Poznaniu, Sprawozdanie za rok 1923 (46 rok istnienia), Poznań 1924.

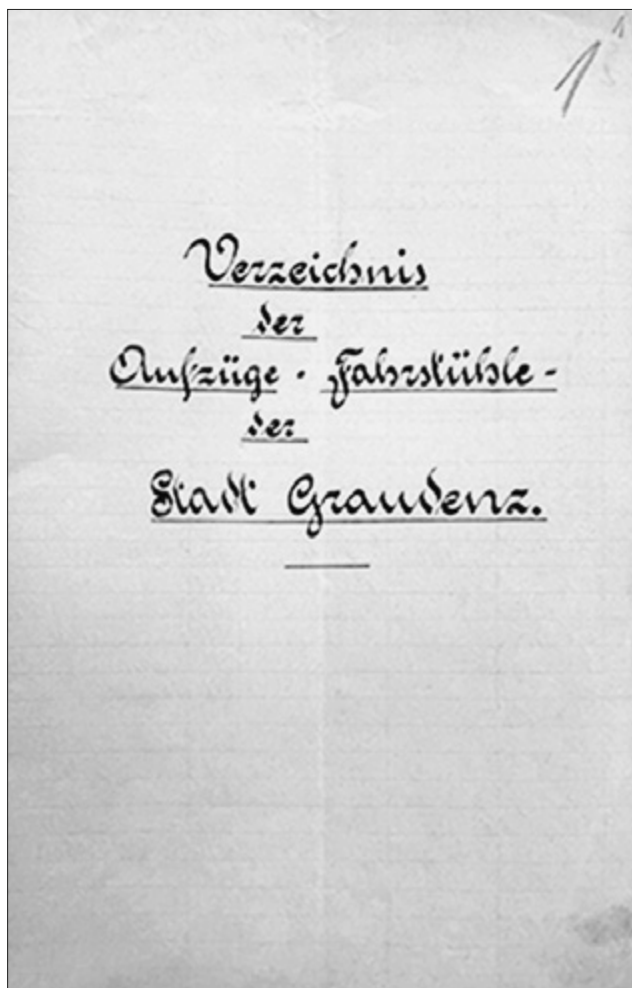
Il. 6. Grudziądz, dźwig osobowy w kamienicy przy ul. Legionów 31, kabina dźwigu zawieszona na jednej z kondygnacji.
Fot. Katarzyna Pietrzak, 2022.

przy urządzeniach dźwigowych na terenie podlegającym pod oddział w Grudziądzu. Trzy lata później wykonano na tym obszarze już 49 rewizji zwyczajnych, co może dawać obraz liczby czynnych dźwigów znajdujących się pod dozorem, 30 rewizji nadzwyczajnych i trzy próby odbiorcze nowych urządzeń. W 1927 r. wykonano 21 rewizji zwyczajnych, 33 nadzwyczajne i dwie próby odbiorcze, a w 1928 r. 34 rewizje zwyczajne, 14 nadzwyczajnych i cztery próby odbiorcze.

Lista producentów pojawiających się w grudziądzkim wykazie dźwigów obejmuje między innymi Roscher-Görlitz (tu wyłącznie maszyny parowe), Unruh & Liebig Leipzig Plagwitz, Herm Findeisen Chemnitz-Gablenz, Herzfeld & Victorius, Carl

Il. 7. Grudziądz, dźwig osobowy w kamienicy przy ul. Legionów 31, maszynownia dźwigu, wciągarka bębnowa z widocznym nawiniętym ciągnem (liną). Fot. Katarzyna Pietrzak, 2022.

Il. 8. Strona tytułowa wykazu dźwigów miasta Grudziądza (niem. *Verzeichnis der Aufzüge - Fahrstühle der Stadt Graudenz*)
Źródło: Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Grudziądza, Verzeichnis der Aufzüge – Fahrstühle der Stadt Graudenz, sygn. 50.

Betriebsort	Name des Besitzers	Art der Liftzug	Antrieb & Steuerung	Tragfähigkeit des Lift	Forma des Erbauers	Fabr. Nr.	Jahr des Aufst. d. Abnahme	Datum		
								1901	1911	1911
Graudenz	Lenowstr. 44	Herrn Reddmann	Schaltmotor	375 kg	Schaltmotor	2039	1909	19 08		1
	" 31	Reddmann	"	5 Pers.	"	1607	1909	19 08		1/2
"	"	Kötter, Saffon	Frankenlift	250	Myrow, Zirschau	-	1895	19 09		1/2
"	"	"	"	100	Wipke Graudenz	-	1896	19 05		Marrow
"	H. Schuly	Saffon	Frankenlift	400	Keller Graudenz	-	1909	24 00		1/2
"	Ventzke & Co.	Saffon	Frankenlift	1000	Z. Zinsler	1514	1906	19 08		1
"	"	"	"	1000	W. Zinsler	-	1890	19 08		1
"	"	"	"	1000	"	-	1890	23 08		1
"	"	"	"	2000	Schaltmotor	743	1908	19 08		
"	"	"	"	2000	"	744		19 08		
"	"	"	"	"	"		1911	19 12		

Il. 9. Jedna ze stron wykazu dźwigów miasta Grudziądza, Źródło: APT, Akta miasta Grudziądza, Verzeichnis der Aufzüge – Fahrstühle der Stadt Graudenz, sygn. 50.

Flohr Berlin, J. Schammel Breslau. Poza lokalną fabryką J. Herzfelda i K. Victoriusa, dostrzec można tu wyraźne wpływy pruskie, wynikające jak w przypadku architektury bezpośrednio z przynależności administracyjnej i podległości berlińskim władzom budowlanym. Równie ważnym czynnikiem wpływającym na wybór producenta była zapewne dostępność niemieckojęzycznej literatury fachowej oraz katalogów budowlanych²⁷ oraz przedstawicielstwa firm niemieckich.

Wspomniane dźwigi osobowe z napędem elektrycznym zainstalowane na początku XX w. w Grudziądzu to między innymi omówiony wyżej dźwig osobowy w kamienicy przy ówczesnej Lindenstrasse 31 (obecnie ul. Legionów 31) o numerze fabrycznym 1607. Ten sam właściciel – Herr Reddmann – posiadał jeszcze jedną kamienicę wyposażoną w windę osobową również o udźwigu 375 kg lub pięć osób i tego samego producenta Schelters & Giesecke Leipzig-Plagnitz. Urządzenie

²⁷ I. Fijałkowska, dz. cyt., s. 87–88.

to zostało zainstalowane w 1907 r., ale odbiór techniczny przeprowadzono dopiero 26 września 1908 r. Także numer fabryczny świadczy o jego późniejszej produkcji (Nr 2059). Adnotacja „druckknopf” może sugerować, że w urządzeniu zastosowano już sterowanie przyciskowe. Dźwig osobowy z napędem elektrycznym miał także Hans Dessonneck w swojej kamienicy przy dawnej Marienwerderstrasse 9 (obecnie ulica Wybickiego). Było to urządzenie wyprodukowane przez wrocławską firmę J. Schammel Breslau i zainstalowane w 1910 r. (odbiór techniczny przeprowadzono w październiku tego roku). Jeszcze jeden dźwig tego samego producenta zainstalowano w 1918 r. w budynku przy Marienwerderstrasse 2/4 i dopuszczono do użytkowania 12 lutego 1919 r. Był to dźwig osobowo-towarowy o udźwigu 400 kg.

ZAKOŃCZENIE

Dźwigi osobowe o napędzie elektrycznym były instalowane w Grudziądzu co najmniej od 1904 r., a przebadane dotychczas dokumenty świadczą o tym, że kamienica przy ul. Legionów 31 mogła być pierwszą lub jedną z pierwszych w mieście wyposażonych w takie urządzenie. W latach 1903–1919 w Grudziądzu zainstalowano co najmniej 48 dźwigów, w tym towarowe, osobowe i osobowo-towarowe. Przegląd firm produkujących te urządzenia pozwala dostrzec wpływy pruskie, wynikające podobnie jak w przypadku architektury bezpośrednio z przynależności administracyjnej i podległości berlińskim władzom budowlanym. Niemniej ważnym czynnikiem wpływającym na wybór producenta była zapewne dostępność niemieckojęzycznej literatury fachowej, katalogów budowlanych oraz działające tu przedstawicielstwa firm niemieckich. Dozór nad dźwigami sprawował w tym czasie zapewne Dampfkessel-Überwachungs-Verein für die Provinz Posen, który w 1903 r. rozszerzył zakres działalności właśnie o urządzenia dźwigowe. Początkowo prawdopodobnie poprzez oddział w Bydgoszczy, a od 1923 r. już bezpośrednio przez oddział miejscowy z biurem przy ul. Staszica 3 w Grudziądzu.

Zabytkowy dźwig osobowy z napędem elektrycznym znajdujący się w duszy klatki schodowej kamienicy przy ul. Legionów 31 w Grudziądzu jest urządzeniem unikatowym zarówno w skali regionu, jak i kraju. Podejmując decyzję o konserwacji lub modernizacji zabytkowego urządzenia dźwigowego należy mieć na uwadze to, że są to maszyny robocze, stanowią dziedzictwo sztuki inżynierskiej. Wymagają one więc odmiennego spojrzenia na problem niż tradycyjnie rozumiane dzieła sztuki. Są to jednocześnie dobra kultury, będące nośnikami wartości niematerialnych (forma, dokument historyczny) i urządzenia techniczne wykonujące określoną pracę, do której zostały wyprodukowane. Przy ocenie wartości zabytkowej konieczne jest zatem spojrzenie z dwóch różnych perspektyw: konserwatora i inżyniera. Z jednej strony zbyt daleko posunięta modernizacja może doprowadzić do utraty wartości autentyczności (w rozumieniu materialnym). Z drugiej, unieruchomienie urządze-

nia transportowego i uczynienie go statycznym eksponatem muzealnym prowadzi do utraty znaczenia, zarówno jako urządzenie techniczne, jak i zabytek. Obniży to przede wszystkim jego wartość integralności, autentyczności (w rozumieniu technicznym) oraz wartość edukacyjną i użyteczności społecznej. Niekiedy jednak tradycyjnie rozumiana konserwacja zachowawcza bywa jedyną możliwą (w danym momencie) ścieżką zabezpieczenia obiektu.

W związku z powyższym należy uczulić zarówno właścicieli jak i urzędy konserwatorskie podejmujące decyzje o ochronie i dopuszczalnych działaniach przy obiekcie zabytkowym, że w uzasadnionych przypadkach, powinno się dopuszczać wymianę części elementów, jeżeli jest to niezbędne do dostosowania obiektu do aktualnych przepisów i norm bezpieczeństwa. Elementy oryginalne można, jeżeli pozwalają na to warunki oczyścić, zabezpieczyć i zachować, eksponując obok zmodernizowanego (dopuszczonego do użytkowania) urządzenia. W przypadku zabytkowych maszyn, urządzeń technicznych wskazana jest jednak „ochrona nie tylko formy obiektu, lecz także jego właściwości funkcjonalnych, a w pewnym stopniu także użytkowych”.

Dawid Schoenwald

Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu

WIZYTY PREZYDENTA IGNACEGO MOŚCICKIEGO W GRUDZIĄDZU W LATACH 1927 I 1936

PRESIDENT MOSCICKI'S VISITS TO GRUDZIADZ IN 1927 AND 1936

ABSTRACT

The President of Poland, Ignacy Mościcki, visited Grudziądz twice during his tenure. Both visits took place in radically different political realities. The first visit occurred on August 2, 1927, more than a year after the May Coup, during which the Head of State also visited several more important towns in Pomerania. However, despite the solemn overtones of the event being maintained by the city authorities, we can infer that this visit, which consisted largely of a tour of Grudziądz's largest factories, passed with little notice in the local society. A much more momentous and probably the most important visit by the President of the Republic during the interwar period, took place on October 15, 1936. The occasion was honored by the president in person, with a celebration of the fifteenth anniversary of the Cavalry Training Center, combined with the promotion of the next year of the Cavalry Cadet School. A momentous event of the day was also the parade of military units in front of the President of the Republic of Poland and the generals at Piłsudskiego Street, as well as paying tribute by the president of the city, Józef Włodek and invited delegations into the Town Hall. The importance of this event was demonstrated by the fact that most likely for the first time in Grudziądz, there was a report from the ceremony on the radio, and the PAT film crew prepared a short film, screened in cinemas throughout Poland. The second part of the program had a purely military character, including a meeting with CTC students in the city theater, lunch at the horse riding arena on the CTC barracks grounds and cavalry demonstrations. However, President Mościcki did not participate in the last point of the program due to heavy rain. All newspapers in Poland wrote about celebrations in the city on the Vistula, making the place famous as the capital of Polish cavalry.

Przewrót majowy w 1926 r. zmienił oblicze polskiej polityki i wywołał wstrząs, nie tylko pośród elit wojskowych i politycznych, ale również w całym społeczeństwie. W jego wyniku epoka rządów parlamentarno-gabinetowych dobiegła końca, a sam Józef Piłsudski wprowadził autorytarny sposób sprawowania władzy, odrzucając jednocześnie stanowisko Prezydenta Polski po jego wyborze przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 31 maja 1926 r. Zabieg ten był celowy, gdyż marszałek uznawał, że Konstytucja Marcowa z 1931 r. dawała głowie państwa zbyt skromne uprawnienia. Ostatecznie nowym prezydentem został Ignacy Mościcki, który został zaprzysiężony na to stanowisko 4 czerwca 1926 r. Jego poprzednik, Stanisław Wojciechowski, został zmuszony do rezygnacji z zajmowanego stanowiska w połowie maja. Jego wizyty w Grudziądzu w latach 1924–1925 były ogromnym wydarzeniem w życiu mieszkańców miasta oraz wyrazem poparcia dla ówczesnych władz Rzeczypospolitej¹.

Władze Grudziądza, z prezydentem miasta Józefem Włodkiem na czele, podczas przewrotu majowego początkowo poparły stronę rządową, aczkolwiek nie odnajdziemy bezpośrednich odniesień dotyczących owych wydarzeń w prasie lokalnej. Wojewoda Pomorski dr Stanisław Wachowiak, 15 maja 1926 r. wprowadził stan wyjątkowy na obszarze województwa pomorskiego, wprowadzając m.in. cenzurę prewencyjną prasy². Gdy umilkły strzały i przywrócono porządek w państwie, władze miejskie przyjęły do wiadomości zmiany, które zaszły w obozie rządowym i w wojskowości, przy czym Józef Włodek zachował swój urząd³. Pułki grudziądzkie również poparły stronę rządową, przez co baczniej spoglądano na garnizon grudziądzki w latach następnych. Z tych też powodów magistrat miejski z rezerwą przyjął do wiadomości informację o planowanej wizycie prezydenta Mościckiego na Pomorzu w 1927 r. O niepewnych nastrojach społeczeństwa na Pomorzu niech świadczy fragment artykułu, który ukazał się na pierwszej stronie „Gońca Nadwiślańskiego” kilka dni przed wizytą osobistości:

Z okazji przyjazdu Pana Prezydenta na Pomorze nie brak również i u nas prób zimnowarcholskich [...] Dlatego też ludność Pomorza nie pójdzie za głosem „Stimmungmacherów” i uczci Głowę Państwa tak, jak to wymaga piastowane przez niego stanowisko [...] Niech więc umilknie w czasie przyjazdu Pana Prezydenta na Pomorze małoduszność a podłość jadowitą niechaj społeczeństwo odrzuci to precz – by nie podliło nas w obliczu Rzeczypospolitej⁴.

¹ D. Schoenwald, *Wizyty prezydenta Stanisława Wojciechowskiego w Grudziądzu w latach 1924–1925*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 27, 2019, s. 101–121.

² „Głos Pomorski”, nr 112 z 18.05.1926 r.

³ O osobistym stosunku prezydenta Włodka do wydarzeń majowych niech świadczą jego wspomnienia w wywiadzie udzielonym w 1935 r. Nie wspomina on słowem o przewrocie, natomiast w przypadku wizyt prezydenckich w mieście, niemal dwie strony poświęca Stanisławowi Wojciechowskiemu, natomiast I. Mościckiemu zaledwie cztery zdania: *Grudziądz (w cyfrach) Wczoraj! Dzisiaj! Jutro?...*, red. A. Nowicki, Grudziądz 1935, s. 44–46.

⁴ „Goniec Nadwiślański”, nr 173 z 31.07.1927 r.

**Do mieszkańców
miasta Grudziądza!**

**W dniu 2. sierpnia br. o godz. 11.³⁰ przybywa do Grudziądza
po raz pierwszy Pan Prezydent Rzeczypospolitej Ignacy
Mościcki.**

Zaszczyt to dla miasta naszego wielki, iż dane będzie mu gościć w swoich murach Najwyższego
Dostojnika Państwa, Reprezentanta Masytu Najjaśniejszej Rzeczypospolitej. Pan Prezydent zwiedza
całe Pomorze i dlatego poświęcić może naszemu miastu tylko kilka godzin, w których pozwolimy
mu odwiedzić nasze miasto. Co o zwiedzenie naszych wielkich warsztatów pracy.

Pewny jestem, że w dniu przyjazdu Pana Prezydenta Rzeczypospolitej
nie będzie ani jednego domu w Grudziądzu, któryby nie był jaknajpiękniej
przystrojony na powitanie Dostojnego Gościa.

Niech przy bramie triumfalnej wystawionej przy ul. Chełmińskiej nie zabraknie ani
jednego sztandaru z liczących organizacji naszego miasta, a na ulicach, którymi prze-
jeżdżać będzie pierwszy obywatel Rzeczypospolitej niech rozbrzmiewa
radośnie okrzyk powitalny:

**Pan Prezydent Rzeczypospolitej
Ignacy Mościcki
NIECH ŻYJE!**

Grudziądz, w lipcu 1927 r.

Prezydent m. Grudziądza
(—) J. Włodek.

Il. 1. Plakat informujący o wizycie Prezydenta I. Mościckiego w Grudziądzu w 1927 r.
Źródło: APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydyalny, sygn. 2.

W podobnym tonie utrzymany jest raport policji śledczej, sporządzony przez kierownika wydziału śledczego (podpis nieczytelny) z dnia 29 lipca 1927 r.⁵ Zgodnie z jego treścią zaobserwowano pewną obojętność wśród grudziądzkiej ludności, aczkolwiek nie zauważono tendencji do jakichkolwiek wybryków. Co ciekawe, bez względu na przynależność partyjną, przeważało zdanie, iż wizyta Głowy Państwa nie jest potrzebna z powodu dużych kosztów poniesionych na godne przyjęcie. Związek Ludowo-Narodowy nie zamierzał brać udziału w uroczystościach powitania, rozumiejąc jednak powagę, jaką reprezentuje I. Mościcki. Taką samą wstrzemięźliwość zachowało przywództwo Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS), odraczając nawet do

⁵ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydyalny, sygn. 2.

30 lipca termin podjęcia decyzji, czy w ogóle członkowie partii wezmą udział w uroczystościach. Pośród mniejszości niemieckiej oraz przysposobienia wojskowego także nie zauważono zainteresowania wydarzeniem. Jedynie gmina żydowska postanowiła wysłać delegację na powitanie Prezydenta, przy czym zaznaczono w raporcie, iż nie robi tego z pobudek patriotycznych, a mając na względzie interes materialny.

Pierwsza wzmianka o planowanej wizycie Prezydenta na Pomorzu pochodzi z 11 lipca 1927 r.⁶ Zgodnie z planem pobyt miał trwać od 31 lipca do 6 sierpnia, obejmując: Toruń, Grudziądz, Grupę, Tczew, Gdynię, Hel, Puck, Kartuzy i Kościerzynę⁷. Już 12 lipca J. Włodek wystosował pismo do wojewody Kazimierza Młodzianowskiego z projektem programu wizyty Prezydenta Rzeczypospolitej w dniu 2 sierpnia 1927 r. Zgodnie z wytycznymi, prezydent miał spędzić w mieście zaledwie cztery i pół godziny (od 11.30 do 16.00), skąd miał się udać do Gródka. Ostatecznie nad przebiegiem trasy czuwali wojewodowie w porozumieniu z Gabinetem Wojskowym. Wiele osób na całym Pomorzu złożyło akces o uzyskanie audiencji u Głowy Państwa, musieli oni jednak pogodzić się z odmową, ponieważ nie przewidziano audiencji w sprawach osobistych ani delegacji politycznych, skupiając się na delegacjach ludności Pomorza⁸. Przykładowo, 28 lipca 1927 r. pismo o osobistą audiencję w Grudziądzu wystosował plutonowy rezerwy Bolesław Podzikowski, w przedmiocie ponownego przyjęcia do służby w charakterze podoficera zawodowego lub udzielenia posady przysługującej po odbyciu 12-letniej służby wojskowej. Nie tylko lista zaproszonych gości i delegacji była weryfikowana na bieżąco, ale wszystkie oficjalne przemowy prezydentów, burmistrzów i ważniejszych oficjeli, a nawet deklamowane przez dzieci wierszyki, musiały przejść weryfikację. Natomiast po skończonej wizycie wszystkie teksty, na żądanie Prezydenta, musiały zostać przesłane do Kancelarii Cywilnej⁹.

Jeszcze na etapie planowania wystąpiły w Grudziądzu problemy natury organizacyjnej. Pierwsze pismo z zażaleniem wystosowało dowództwo 16 Dywizji Piechoty do Dowódcy Okręgu Korpusu nr VIII, gen. dyw. Leona Berbeckiego, zwracając uwagę, iż Włodek nie porozumiał się w kwestii konsultacji programu wizyty z władzami wojskowymi¹⁰. Dowództwo Dywizji zwróciło się z prośbą do wojewody, aby uwzględnić chociażby krótki pobyt prezydenta Mościckiego w Obozie Ćwiczebnym w Grupie. W tym samym piśmie dowiadujemy się, jaką rolę miały pełnić jednostki wojskowe w dniu

⁶ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu, sygn. 4/19. Notatka skierowana przez Zastępcę Szefa Gabinetu Wojskowego Prezydenta Rzeczypospolitej wraz z pierwszym projektem pobytu I. Mościckiego na Pomorzu.

⁷ Tamże oraz APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydialny, sygn. 2. Pierwotna wersja wizyty różni się nieznacznie od wersji ostatecznej.

⁸ APB, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu, sygn. 4/19.

⁹ Tamże, sygn. 4/18. Pismo skierowane do Kancelarii Cywilnej Pana Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 20.08.1927 r., przesłane przez wojewodę Młodzianowskiego.

¹⁰ Tamże, pismo z dnia 20.07.1927 r.

II. 2. Powitanie Prezydenta
Polski, I. Mościckiego przez
J. Włodka przy końcu ul. Cheł-
mińskiej, 1927 r.

Źródło: zbiory Muzeum im.
ks. dr. Władysława Łęgi w Grudzią-
dzu, sygn. MG/IK/1772a.

wizyty. Kompanię honorową 64 Pułku Piechoty rozlokowano przy bramie tryumfalnej, dalsza podróż Gościa po mieście miała odbyć się powozem w asyście szwadronu 18 Pułku Ułanów Pomorskich, względnie Obozu Szkolnego Kawalerii, do którego miała się udać delegacja, celem zwiedzenia szkoły. Kolejnym problemem było zorganizowanie grup szkolnych: z powodu wakcji zwołanie dużej grupy dzieci oraz nauczycieli na wyznaczony dzień było niemożliwe. Ostatecznie poproszono o wydelegowanie kilku posterunkowych do pomocy, jednakże prośba ta została telefonicznie odrzucona.

Główne zebranie organizacyjne odbyło się w Ratuszu w pokoju nr 19, w dniu 27 lipca. Zaproszenie otrzymało łącznie 41 osób z kręgów wojskowych, urzędniczych, fabrycznych, politycznych i najważniejszych w mieście stowarzyszeń kulturalno-sportowych. Na owym spotkaniu ustalono szczegółowy program wizyty Mościckiego, przy czym główny nacisk położono na kwestię bezpieczeństwa. Szczegółowy raport programu służby policyjnej przedstawił podkomisarz Policji Państwowej Dobrochłop, załączając jednocześnie szkic sytuacyjny¹¹. Starannie dobrano również listę gości zaproszonych na śniadanie, które zaplanowano w restauracji „Bagatela” przy ul. Radzyńskiej (dawniejszy pawilon restauracyjny I Pomorskiej Wystawy Rolnictwa i Przemysłu w 1925 r., podczas otwarcia której podjęto poczęstunkiem poprzednika Mościckiego, Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego). Nieprzypadkowe było także rozplanowanie miejsc siedzących podczas śniadania. Łącznie wzięło w nim udział 88 osób, sam Mościcki zasiadał w centralnej części stołu pod numerem 91, obok niego zasiadali gen. Leon Berbecki i Starosta Krajowy Pomorza, dr Józef Wybicki.

¹¹ APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydyalny, sygn. 2. O bardzo poważnym podejściu funkcjonariuszy prawa do zabezpieczenia przejazdu Głowy Państwa niech świadczy fragment owego raportu „Godz. 11 Strzod Szpecht i 6 funkcj udadzą się przed fabrykę Unja i tam utrzymują porządek, w czasie zwiedzania fabryki na chodniku przed takową w odległości 25 kroków niewolno nikomu z niepowołanych wystawać”.

Il. 3. Ignacy Mościcki (w cylindrze po lewej stronie) w otoczeniu świty opuszcza restaurację „Bagatela” przy obecnej ul. Hallera, 1927 r.

Źródło: zbiory Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, sygn. MG/IK/1772c.

Właściciel restauracji, Alojzy Maćkowiak, przygotował tego dnia iście królewskie śniadanie, składające się z barszczu polskiego, sandacza po holendersku, połędwicy garnie, pucharu pięknej Heleny, wina reńskiego i Bordeaux, a także zimnych zakąsek w postaci majonezu z pulardy i ryby, kawioru, łososia, sardynek, połędwicy i szynki w sosie tatarskim¹².

W tym samym czasie wystosowano apel do mieszkańców miasta, rozwieszony na plakatach i w prasie lokalnej, nawołujący ludność miejscową do „jak najpiękniejszego przystrojenia na powitanie Dostojnego Gościa”. Polecono w nim zbiórkę wszystkich organizacji ze sztandarami przy bramie tryumfalnej wystawionej przy ul. Chełmińskiej¹³.

Prezydent Mościcki rozpoczął swoją podróż po Pomorzu od wizyty w Bydgoszczy 31 lipca, skąd udał się do Torunia, w którym spędził kolejny dzień. Następnym miejscem w programie był Grudziądz. Dnia 2 sierpnia z niewielkim dziesięciominutowym opóźnieniem, dokładnie o godz. 11.40, nastąpiło oficjalne powitanie Mościckiego i jego świty na końcu ulicy Chełmińskiej. Zanim jednak do tego doszło, Prezydent udał się do fabryki odlewni i emalierni Herzfeld & Victorius w Mniszku, gdzie został oprowadzony po obiekcie. Zainteresował się tu szczególnie zasadą emaliowania wanien, wykonywanych przez pracowników w niezwykle ciężkich warunkach pracy, tj. przy bardzo wysokiej temperaturze¹⁴.

¹² Tamże. Niestety do dokumentacji nie załączono rachunku za śniadanie, aczkolwiek musiał on być bardzo wysoki, o czym świadczy uchwała Magistratu z dnia 5 sierpnia, polecająca radnym Nowakowskiemu, Baranowskiemu i dr. Urbańskiemu pertraktacje z właścicielem restauracji o obniżenie ceny.

¹³ Tamże; „Goniec Nadwiślański”, nr 174 z 02.08.1927 r.

¹⁴ „Dziennik Bydgoski”, nr 176 z 04.08.1927 r.; „Słowo Pomorskie”, nr 176 z 04.08.1927 r. W gazetach grudziądzkich nie zamieszczono informacji o wizycie Ignacego Mościckiego w fabryce w Mniszku, jednakże plan wizyty przewidywał taką okoliczność. W prasie bydgoskiej i toruńskiej natomiast niewiele miejsca poświęcono odwiedzinom Prezydenta w Grudziądzu.

Strzały armatnie były sygnałem, iż dostojny Gość przybył do miasta, przekraczając pięknie ozdobioną bramę triumfalną z napisem „Pan Prezydent Rzplitej niech żyje!”. Spośród ważniejszych obywateli Grudziądza, poza prezydentem Włodkiem, na uroczystość przybyli m.in.: starosta grudziądzki Adam Czarliński, Wiktor Kulerski, ks. prałat Dembek, wiceprezydent miasta Roman Krobski, zastępca prezesa sądu okręgowego Mieczysław Łachecki, poseł Leonard Krzywiński, radca Alojzy Ruchniewicz, prezes Izby Rzemieślniczej Władysław Grobelny i prezes Bractwa Strzeleckiego Wacław Gańcza. Stawili się również przedstawiciele cechów, organizacji kolejarzy, klubów sportowych, Powstańców i Wojaków, inwalidów i koło podoficerów rezerwy (łącznie z 14 sztandarami). Nie zabrakło oczywiście licznie zgromadzonej prasy, duchowieństwa i młodzieży szkolnej, której towarzyszyła warta, złożona z kompanii honorowej 64 Pułku Piechoty i ułanów¹⁵.

Prezydent Włodek przywitał dostojnego gościa chlebem i solą na srebrnej tacy, następującymi słowami:

Dostojny Panie Prezydencie Najjaśniejszej Rzeczypospolitej!

Pozwól Dostojny Panie, że staropolskim zwyczajem powitam Cię przy wjeździe do naszego miasta chlebem i solą, dziękując Ci jaknajserdeczniej za zaszczylenie Grudziądza Twemi Wysokimi odwiedzinami.

Przybyłeś Dostojny Panie do miasta, którego nie danem było ze względów strategicznych stać się stolicą administracyjną Pomorza, ale które rości sobie prawo do miana stolicy gospodarczej tej dzielnicy stolicy pomorskiego przemysłu, handlu i rzemiosła, stolicy pomorskiego życia społecznego.

Te kilka większych zakładów przemysłowych, które raczysz dzisiaj zwiedzić, a które dzięki rozumnemu ich kierownictwu, oraz dzięki usilnej i umiejętnej pracy robotnika, mogą być ozdobą przemysłu naszego, przyczyniają się wielce do poprawienia naszego bilansu handlowego przez wytwarzanie przedmiotów, przeznaczonych głównie na eksport.

Tutaj liczne zakłady przemysłowe, skupione koło pełnej inicjatywy Pomorskiej Izby Przemysłowo-Handlowej, mają swoją siedzibę. Tutaj rzemieślnik przy gorliwej współpracy Izby Rzemieślniczej, poprawia stan swoich warsztatów i udoskonala wytwory pracy rąk swoich. – Kupiectwo polskie którego nieliczne placówki przez lata były jedną z ostoj ducha polskiego, stoi na straży handlu polskiego, by go nie oddać w ręce obce. I dlatego

¹⁵ „Goniec Nadwiślański”, nr 176 z 04.08.1927 r., *Album Pamiątkowe z okazji pobytu Pana Prezydenta Rzplitej Ignacego Mościckiego w Grudziądzu w dn. 2 sierpnia 1927*, red. W. Pełka, J. Zagórski, Grudziądz 1927, s. 4; *Jednodniówka Pamiątkowa na cześć Pana Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Stanisława Wojciechowskiego*, red. L. Łydko, Grudziądz 1924. Warto porównać ową publikację z jednodniówką wydaną na cześć pobytu w Grudziądzu Prezydenta Wojciechowskiego w 1924 r. Publikacja ta liczy 62 strony i została przygotowana przed przybyciem Głowy Państwa do Grudziądza, opisano w niej jego poglądy, dokonania i biografię. Natomiast album z wizyty I. Mościckiego powstał po jego wyjeździe i ma zaledwie 24 strony, przy czym większość treści to reklamy i informacje o miejscowych zakładach przemysłowych i urzędach. Opis wizyty Prezydenta RP został przedstawiony na pięciu stronach, z licznymi wtrąceniami opisującymi poszczególne zakłady przemysłowe (PePeGe, Unja) i sporą liczbą fotografii (15 sztuk), ilustrujących wydarzenie.

też śmiemy twierdzić, że mamy prawo do tej nazwy skromnej, którą miastu naszemu nadajemy; a jeden z namacalnych dowodów tego prawa naszego, to Pierwsza Pomorska Wystawa Przemysłu i Rolnictwa, której myśl stworzenia w Grudziądzu powstała i w Grudziądzu urzeczywistnioną została, uzyskawszy nawet najwyższą pochwałę Dostojników Państwa, że była nie tylko pierwszą, ale i pierwszorzędną.

Radujemy się niezmiennie Dostojny Panie, że zechcesz naocznie przekonać się o tej wyęzionej pracy, jaka wre w mieście naszym, pracy w kierunku poprawienia życia gospodarczego; przekonani bowiem jesteśmy, że przez stworzenie silnego polskiego stanu posiadania, zadajemy raz na zawsze kłam wszelkim pretensjom do tej prawdziwie polskiej ziemi.

Dumni jesteśmy z tego, że Grudziądz zaliczać się może do liczby największej polskich miast, a zasługa to w pierwszym rzędzie – zechciej wierzyć Dostojny Prezydencie, tych – którzy mimo prześladowań i mimo 150-cioletniej przewrotnej i perfidnej polityki germanizacyjnej, oparli się takowej i stali się ośrodkiem tego dzisiejszego polskiego Grudziądza, który przez usta moje składa Ci Dostojny Panie Prezydencie należny hołd i cześć.

Pan Prezydent Najjaśniejszej Rzeczypospolitej Polskiej Ignacy Mościcki niech żyje!¹⁶.

Podczas powitania Mościckiego doszło do incydentu z udziałem Aleksego Hajduka, „księdza” Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego (tzw. hodurowcy), który nie był uznawany przez władze państwowe i szykanowany przez nie. Próbował on wraz z wiernymi (ok. 200 osób, głównie kobiety ze sztandarami) wysunąć się na sam przód przy bramie triumfalnej, został jednak, ku wielkiej ucieście publiczności, wraz z członkami sekty usunięty na plan dalszy¹⁷.

Po oficjalnym powitaniu i przedstawieniu społeczeństwa Grudziądza, Mościcki, witany gromkimi entuzjastycznymi okrzykami wsiadł do powozu p. Witkowskiego, zaprzęzonego w dwa białe konie, otoczonego szwadronem 18 Pułku Ułanów Pomorskich, i udał się na zwiedzanie miasta. Pierwszym punktem programu była Fabryka Maszyn Rolniczych „Unja” (dawniej fabryka Ventzkiego) przy dzisiejszej ulicy Włodka. Przed bramą główną Prezydenta powitał dyrektora Czarliński, po czym jedna z urzędniczek wręczyła mu wspaniałą bukiet kwiatów. Szczególną uwagę świta prezydencka zwróciła na walcownię. Po około 20 min. ulicą Dworcową orszak wyruszył do fabryki PePeGe (Polski Przemysł Gumowy)¹⁸.

Zgodnie z harmonogramem wizyta w fabryce trwała od 11.45 do 12.05¹⁹. Miejscewa prasa nie opisała jej szerzej, skupiając się jedynie na powitaniu Gościa przez prezesa Rady Nadzorczej mecenasa Wysockiego oraz wręczeniu bukietu róż przez najmłodszą

¹⁶ APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydyalny, sygn. 2; „Goniec Nadwiślański”, nr 176 z 04.08.1927 r.

¹⁷ „Słowo Pomorskie”, nr 176 z 04.08.1927 r.

¹⁸ Dworzec został również wspaniale przystrojony, na kolejnej bramie triumfalnej widniał napis „Witają Głowę Państwa wierni kolejarze”.

¹⁹ APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydyalny, sygn. 2. Na jednym z harmonogramów wizyty widnieje jednak zapis ołówkiem, iż wizyta w PePeGe trwała w godzinach 12.15–12.35.

urzędniczkę E. Stanisławską. Personel żegnał Głowę Państwa gromkimi okrzykami. Następnie Prezydent odbył przejażdżkę głównymi ulicami miasta, przy których domy i gmachy rządowe przyozdobione były kwiatami, chorągwiami i barwami narodowymi. Wiele bram triumfalnych dopełniały dekoracje, przy czym najpiękniejsza ze wszystkich ustawiona była przez pracowników fabryki PePeGe przy Alei 23 Stycznia²⁰. Orszak ponownie ruszył ulicami Dworcową, Focha (ówczesna Strzelecka), Aleją 23 Stycznia i Sienkiewicza. Gościa witał przedstawiciel Straży Pożarnej, z inspektorem Leonem Kaszewskim na czele. Przy okazałej bramie triumfalnej, z efektownie płonącymi pochodniami, córki Kaszewskiego i zastępcy Brzozowskiego wręczyły Prezydentowi bukiet kwiatów²¹. Dalsza podróż przebiegała ulicami Sikorskiego (ówczesna Budkiewicza), Wybickiego, Kościelną, Toruńską i Hallera (ówczesna ul. Radzyńska), gdzie Prezydent wysiadł, aby w mieszkaniu J. Włodka odpocząć i przebrać się w tużurek²². Po pół godzinie (ok. 14.00), wszyscy goście udali się do restauracji „Bagatela” położonej przy boisku sportowym przy ul. Hallera (ówczesna ul. Radzyńska; budynek został zniszczony w 1945 r.). Według rozplanowania miejsc siedzących w śniadaniu wzięło udział 88 osób, jednakże z notatek prasowych wynika, że było tam dużo więcej gości – około 140²³. Wchodzącego do budynku Dostojnego Gościa zebrani powitali na stojąco, po czym nastąpiło oficjalne śniadanie, którego głównym gospodarzem był doktor Jerzy Urbański. W pięknie przystrojonej sali panował miły i serdeczny nastrój. W czasie śniadania poseł Krzywiński wręczył I. Mościckiemu na ręce szefa gabinetu Bohdana Dzieciołowskiego, petycję pewnej pokrzywdzonej wdowy, która została łaskawie przyjęta. Po posiłku, około godz. 15.00, Prezydent ponownie udał się do mieszkania J. Włodka na odpoczynek.

O godzinie 16.00 świta prezydencka w otoczeniu władz wojskowych i cywilnych (w osobach: płk. Zachorskiego, rtm. Jurgielewicz, kpt. Nagórny, wojewody Młodzianowski, starosta dr. Wybickiego), udała się na ostatni punkt programu podczas wizyty w Grudziądzu, jakim były pokazy zręcznościowe ułanów w Obozie Szkolnym Kawalerii przy dzisiejszej ul. Hallera. Popisy jeźdźców wywołały zachwyt nie tylko Prezydenta, ale także zaproszonych gości. Po zakończeniu wizyty w koszarach świta prezydencka została owacyjnie pożegnana przez zgromadzonych w Parku Miejskim mieszkańców. U granic parku, córka radnego miejskiego Edmunda Baranowskiego, wręczyła Dostojnemu Gościowi wiązanek róż, kończąc tym samym wizytę Głowy Państwa w Grudziądzu. Orszak prezydencki wyruszył ulicami Narutowicza,

²⁰ „Goniec Nadwiślański”, nr 176 z 04.08.1927 r.

²¹ *Album Pamiątkowe...*, s. 7. Z opisu wynika, że prezydent Mościcki wysiadł z auta, aby ucałować dziewczynki. Być może nastąpiła zmiana transportu z powozu na automobil.

²² Tużurek – rodzaj okrycia męskiego podobnego do żakietu, o wyciętych i zaokrąglonych połach, z jednorzędowym zapięciem i wykładanym, często aksamitnym kołnierzem, kieszonką na lewej piersi oraz kieszeniami z patkami. Józef Włodek mieszkał w tym czasie w domu przy ul. Radzyńskiej 24 (obecna ul. Hallera).

²³ „Dziennik Bydgoski”, nr 176 z 04.08.1927 r.

Na kolejną oficjalną wizytę Prezydenta Mościckiego mieszkańcy Grudziądza musieli czekać dziewięć lat. Wcześniej jednak, już w 1929 r., władze miejskie z prezydentem Włodkiem na czele wystosowały zaproszenie na wielkie uroczystości związane z obchodami 10-lecia Związku Towarzystw Kupieckich na Pomorzu z siedzibą w Grudziądzu i 10-lecia istnienia 16 Dywizji Piechoty Pomorskiej oraz poświęcenia Domu Żołnierza Polskiego i boiska garnizonowego (obecnie ul. A. Walentynowicz), które miały się odbyć we wrześniu tego roku. Ważnym punktem programu było również wręczenie sztandarów 64, 65 i 66 Pułkom Piechoty i trąbki sygnałowej 16 Pułkowi Artylerii Polowej²⁵. Program zakładał udział Prezydenta w dwudniowych uroczystościach w dniach 21 i 22 września, jednakże wizyta ta nie doszła do skutku²⁶. W zastępstwie Głowy Państwa, jako Reprezentant, przybył Inspektor Armii, gen. dyw. Mieczysław Norwid-Neugebauer²⁷.

Pięć lat później, dokładnie 30 czerwca 1934 r. o godz. 12.13, podczas podróży do Gdyni na uroczystości „Święta Morza”, samochód Prezydenta w towarzystwie pułkownika Jana Głogowskiego i dwóch adiutantów zatrzymał się przy ul. Chełmińskiej w Grudziądzu w celu uzupełnienia paliwa. Wieść o obecności Głowy Państwa szybko rozeszła się po okolicznych domach, których mieszkańcy zgotowali Gościowi żywność owacząc okrzykami „Niech żyje!” Po kilku minutach samochód z pasażerami ruszył w dalszą drogę do Gdyni²⁸.

Po raz drugi (ostatni) Mościcki przybył do Grudziądza z oficjalną wizytą 15 października 1936 r. Okazją była piętnasta rocznica powołania Centrum Wyszko- lenia Kawalerii (dalej: CWK), połączona z promocją oficerską nowo mianowanych podporuczników. Źródła archiwalne nie podają, kiedy zrodziła się idea zaproszenia Prezydenta na uroczystości do Grudziądza, z pewnością wystosowanego przez korpus oficerski. Pierwsza wzmianka o planowanym wydarzeniu pochodzi z 23 września 1936 r., z pisma skierowanego do prezydenta Włodka, którego nadawcą był Komen- dant Centrum Wyszko- lenia Kawalerii płk. Józef Smoleński. Okazją do zaproszenia Włodka na uroczystości rocznicowe, było wręczenie uchwałą Korpusu Oficerskie- go Centrum Wyszko- lenia Kawalerii w dniu 19 września odznaki CWK miastu „[...] w dowód długoletniej, życzliwej współpracy Władz Miejskich z Centrum Wy- szkolenia Kawalerii [...]”²⁹.

Kilka dni później, 24 września, do stolicy udała się delegacja wojskowa w skła- dzie: gen. Jan Sawicki, płk Jan Karcz i płk Smoleński, która poza wręczeniem Moś- cickiemu i Rydzowi-Śmigłemu odznak honorowych CWK, wręczyła zaproszenia na

²⁵ „Goniec Nadwiślański”, nr 218 z 21.09.1927 r.

²⁶ APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydyalny, sygn. 2. Prezydent RP miał wziąć m.in. udział w obiedzie w hotelu „Królewski Dwór” na Rynku, balu-raucie zorganizowanym przez Związek Towar- zystw Kupieckich na Pomorzu, w uroczystościach wojskowych, a nawet przedstawieniu teatralnym.

²⁷ „Goniec Nadwiślański”, nr 219 z 22.09.1929 r.

²⁸ „Goniec Nadwiślański”, nr 148 z 03.07.1934 r.

²⁹ APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydyalny, sygn. 2.

uroczystości związane z 15-leciem istnienia szkoły³⁰. Wkrótce potem (9 października) w tym samym celu udali się do Warszawy przedstawiciele władz miejskich: J. Włodek i ławnicy Edmund Leopold Hanczewski i Józef Mazur. Prezydent łaskawie przyjął zaproszenie a fotograf wykonał pamiątkowe zdjęcie z audyencji³¹.

Przygotowania do uroczystości, zarówno władz wojskowych, jak i cywilnych, ruszyły pełną parą, dzięki czemu możemy poznać najbardziej szczegółowy opis przyjęcia Głowy Państwa i samego wydarzenia w dziejach Grudziądza okresu dwudziestolecia międzywojennego.

Spotkanie w sprawie uroczystości władze miejskie zorganizowały 1 października w sali posiedzeń Ratusza. Ustalono na nim wyjątkowo rozbudowany program³². Pierwszym punktem spotkania było nakłonienie właścicieli domów do wywieszenia chorągwi narodowych oraz ozdobienia emblematami narodowymi okien i witryn sklepowych. Kolejnym była kwestia budowy bram triumfalnych, które powierzono zakładom przemysłowym: PePeGe, Fabryce Maszyn Rolniczych „Unia” oraz Herzfeld & Victorius. Do przedsiębiorców zwrócono się z prośbą o zwolnienie tego dnia pracowników z pracy, aby mogli uczestniczyć w powitaniu Dostojnych Gości. Ze względu na spodziewany przyjazd wielu osób z Pomorza, postanowiono także wprowadzić ulgi kolejowe na przejazdy w dniach 13–17 października³³. Prezydent miasta zwrócił się do zebranych z apelem o przygotowanie kwater dla licznych gości. W odpowiedzi fabryka „Unia” zarezerwowała trzy pokoje gościnne w domu przy ówczesnej ul. Wenckiego 16 (obecnie ul. Włodka), jednocześnie potwierdzając budowę bramy triumfalnej przy ul. Hallera nad przewodami tramwajowymi. Na zebraniu przygotowano także szczegółowy program uroczystości, który po niewielkich modyfikacjach został ogłoszony w regionalnej prasie:

Program uroczystości
w dniu 15 października 1936 r.

1. Godz. 9–9.25 – Przyjazd Pana Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych i Pana Prezydenta Rzeczypospolitej³⁴
2. Godz. 9.30 – Nabożeństwo polowe nad Wisłą
3. Godz. 10.25 – Uczczenie pamięci I Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego
4. Godz. 10.30 – Przekazanie sztandaru S.P.K. następnemu rocznikowi³⁵
5. Godz. 10.40 – 11.05 – Promocja ppor. C.W. Kaw.
6. Godz. 11.05 – Wręczenie odznaki C.W. Kaw. miastu

³⁰ „Goniec Nadwiślański”, nr 227 z 30.09.1936 r.

³¹ Narodowe Archiwum Cyfrowe w Warszawie (dalej: NAC), sygn. 1-A-1469. Zdjęcie dostępne w wersji cyfrowej na stronie <https://audiovis.nac.gov.pl> oraz <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl>.

³² „Głos Grudziądzki”, nr 32 z 04.10.1936 r.

³³ Ministerstwo Komunikacji zgodziło się na uruchomienie dodatkowych pociągów do Grudziądza. Władze miejskie zwracały koszt pobytu gości na kwaterach.

³⁴ Drugą najważniejszą osobą zaproszoną na uroczystości był marszałek Edward Rydz-Śmigły.

³⁵ Szkoła Podchorążych Kawalerii.

7. Godz. 11.10 11.45 – Hołd delegacyj w Ratuszu dla Pana Prezydenta Rzeczypospolitej i Pana Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych

8. Godz. 11.45–12.10 – Defilada na placu przy ul. Marszałka Piłsudskiego³⁶.

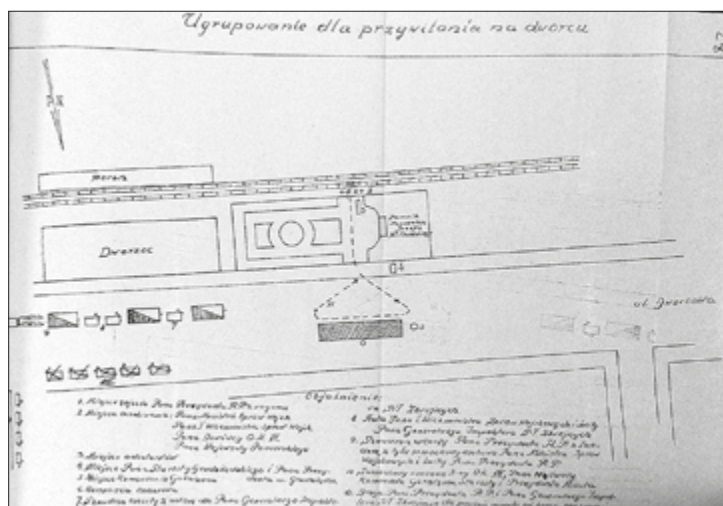
Organizacje, urzędy i szkoły zostały szczegółowo poinformowane o lokalizacji szpalerów powitalnych. Na odcinku od dworca, ulicami Dworcową, Hallera, Focha do Placu 23 Stycznia, ustawiono szpaler złożony ze wszystkich szkół powszechnych, zawodowych i średnich. Od godz. 10.15 na trasie od wybrzeża Wisły, następnie przez ulice Klasztorną, Pańską i Rynek, szpaler utworzyły następujące organizacje: Związek Związków Zawodowych, Zjednoczenie Zawodowe Polskie, Stowarzyszenie Lokatorów, Związek Weteranów byłej Armii Polskiej we Francji i Związek Weteranów. Najważniejsze organizacje i korporacje zostały ustawione na drodze z Ratusza przez Rynek, ulicą Mickiewicza do wylotu ulicy Piłsudskiego, były to: Straż Pożarna, Związek Podoficerów Rezerwy, Związek Strzelecki, Związek Rezerwistów, Związek Powstańców i Wojaków, Związek Harcerski, Sokół, Pracownicy Zakładów i Przedsiębiorstw Miejskich, P.W. Pocztove, W.P.K., Organizacja P.W. Kobiet do O.K. oraz Związek Strzelecki Żeński. Szpaler wzdłuż ul. Piłsudskiego utworzyli uczniowie szkół średnich, klas 6 i 7 szkół powszechnych oraz szkoły zawodowe. Nad utrzymaniem porządku oraz kontroli ruchu, czuwali oficerowie i podoficerowie, z biało-czerwonymi opaskami na ramieniu.

Przygotowania do uroczystości były szczegółowo zaplanowane przez władze miejskie, jednakże tylko w kwestii dotyczącej przywitania Dostojnych Gości, utworzenia szpalerów i oddania hołdu w siedzibie Ratusza. W Krajowym Zakładzie Opieki Społecznej w Chojnicach magistrat zamówił ponadto dwa drewniane talerze (wykonane artystycznie), na których planowano wręczyć chleb i sól Mościckiemu i Rydzowi-Śmigłemu. Talerz prezydencki miał formę okrągłą, z herbem Grudziądza pośrodku, z ornamentyką kaszubską na brzegach i napisem dookoła „Grudziądz – Prezydentowi Rzeczypospolitej – 15.X.1936 roku”³⁷. W ciągu kilkunastu dni Zarząd Miejski regularnie informował o przygotowaniach do uroczystości, apelując o dostosowanie się do wydawanych zaleceń i godne przyjęcie najważniejszych przedstawicieli RP. W celu uniknięcia nieporozumień i utrzymania bezwzględного porządku Komenda Placu przy ul. Prowiantowej (obecnie ul. A. Walentynowicz), wydawała wszystkim chętnym bezpłatne bilety wstępu w różnych kolorach, oznaczających właściwe miejsca, w zależności od posiadanej rangi obywatelskiej³⁸.

³⁶ APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydyalny, sygn. 2; „Goniec Nadwiślański”, nr 240 z 15.10.1936 r. S.P.K. – Szkoła Podchorążych Kawalerii w Grudziądzu.

³⁷ Jak w przyp. 36. Na drugim talerzu znajdował się napis „Grudziądz – Naczelnemu Wodzowi – 15.X.1936 roku”.

³⁸ „Goniec Nadwiślański”, nr 237 z 11.10.1936 r. Między innymi zabroniono rzucania kwiatów do powozów podczas przejazdu Dostojnych Gości, ponieważ mogło to spowodować spłoszenie koni.

Il. 5. Plan rozmieszczenia władz cywilnych i wojskowych na dworcu kolejowym, podczas powitania prezydenta Mościckiego, 1936.

Źródło: APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydyalny, sygn. 2.

Wytyczne te zostały przedstawione w obszernym i bardzo dokładnym załączniku (nr 5), wydanym przez Komendę Garnizonu Grudziądz nr 175³⁹. Łącznie wydano cztery rodzaje biletów wstępu w następujących kolorach:

Różowy – uprawniał do zajęcia miejsc stojących na południowym odcinku tarasu nad Wisłą od Bramy Wodnej u zbiegu ul. Szkolnej i Spichrzowej do schodów koło Ratusza. Upoważniały one także do miejsc stojących w czasie defilady wojska przy ul. Piłsudskiego od godz. 11.00, od wylotu ul. Mickiewicza do wylotu ul. Małomłyńskiej (ob. ul. PCK) po stronie zachodniej;

Białe – uprawniały do zajęcia miejsc tylko w czasie defilady przy ul. Piłsudskiego na odcinku od wylotu ul. Mickiewicza w kierunku ul. Budkiewicza (obecnie ul. Sikorskiego) na chodniku po stronie budynku straży pożarnej;

Cytrynowo-żółty – uprawniały do zajęcia miejsc stojących w czasie nabożeństwa na tarasie nad Wisłą na odcinku od schodów koło Ratusza w stronę Klimka. Ponadto uprawniały do zajęcia miejsc stojących w czasie defilady na odcinku placu Nowy Rynek (obecnie mieści się w tym miejscu hipermarket Kaufland przy ul. Piłsudskiego) od parkanu do trybuny „B”;

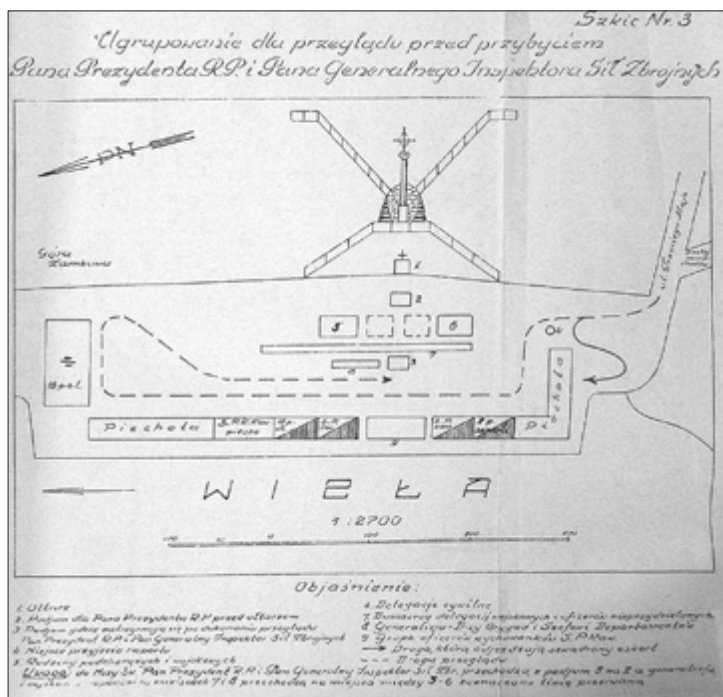
Niebieski – uprawniały do zajęcia miejsc przed ołtarzem nad Wisłą, gdzie oficerowie porządkowi CWK wskazywali odpowiednie miejsca. Bilety te z kuponami uprawniały do zajęcia miejsc na trybunie „B” lub „C”, zależnie od znaku. Bilety bez kuponów uprawniały do zajęcia miejsc stojących od trybuny „B” do parkanu⁴⁰.

³⁹ APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydyalny, sygn. 2, Dokument niedatowany i niepodpisany, aczkolwiek wszystkie inne dokumenty wojskowe były podpisane przez Komendanta Garnizonu, gen. bryg. Kazimierza Sawickiego.

⁴⁰ Tamże. Trybuna „A” przy ul. Piłsudskiego przeznaczona była tylko dla najwyższych władz cywilnych i wojskowych. Dokument ów składa się z następujących rozdziałów: A – Porządek, I – ogólne,

Il. 6. Plan ugrupowania jednostek wojskowych do przeglądu przed przybyciem Prezydenta Mościckiego, 1936

Źródło: APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydialny, sygn. 2.

Załącznik zawiera wiele różnych cennych informacji o przygotowaniach do uroczystości. Ustawieniem podium na placu rewii zajął się oficer porządkowy CWK, wyposażenie zaś (fotel i krzesła) dostarczył Zarząd Miasta, który nadzorował także budowę ołtarza polowego. Za jego dekorację odpowiedzialny był proboszcz wojskowy, który dostarczył na ową okazję przybory liturgiczne. Dwie trybuny na Nowym Rynku przy ul. Piłsudskiego ustawił i udekorował flagami Zarząd Miejski, natomiast trybunę dla Prezydenta RP wznosił pluton 64 Pułku Piechoty. W tym miejscu wartę w celu pilnowania trybuny i dekoracji pełnili żołnierze 16 Pułku Artylerii Lekkiej, natomiast na błoniach nadwiślańskich zaszczyt ten przypadł żołnierzom 65 Pułku Piechoty. Władze miasta wypożyczyły ponadto na ten dzień sztandary z Bydgoszczy i z Gdyni. 11 października generał Sawicki wydał specjalną odezwę do żołnierzy Garnizonu Grudziądz, składając życzenia w imieniu oddziałów, urzędów i zakładów wojskowych Szkole Podchorążych Kawalerii, informując o przybyciu na święto wszystkich roczników wychowanków szkoły. Korpus oficerski i podoficerski natomiast postanowił przeznaczyć 1000 zł na wydawane tego dnia obiady dla bezrobotnych. Nieco wcześniej, 4 października, władze miejskie postanowiły zmienić nazwę ulicy

II – bilety wstępu, III – zamknięcie trasy przejazdu, IV – poczty sztandarowe, V – punkty kontrolne, VI – różne; B – Szpalery, I – ogólne, II – odcinek pierwszy szpaleru, III – odcinek drugi szpaleru, VI – odcinek trzeci szpaleru (błędnie oznaczony, powinien być numer IV), VII – odcinek czwarty szpaleru, VIII – różne.

Starej i Rynku Rybnego odpowiednio na ul. Prezydenta Mościckiego i Plac Prezydenta Mościckiego. Tego samego dnia, podczas uroczystości na błoniach nadwiślańskich, nadano nazwę wybrzeża nad Wisłą im. gen. Orlicz-Dreszera⁴¹.

Zainteresowanie wydarzeniem przerosło oczekiwania zarówno władz wojskowych, jak i cywilnych miasta. Z perspektywy czasu wydaje się, iż była to obok wizyty marszałka Józefa Piłsudskiego w 1921 r., najważniejsza uroczystość w Grudziądzu w dwudziestoleciu międzywojennym. Niemal wszystkie najważniejsze i najpoczytniejsze redakcje prasowe przybyły na uroczystości, zamieszczając relacje z kolejnych dni tego wydarzenia. Bodajże po raz pierwszy w historii miasta pełną relację z wydarzenia transmitowała na żywo we wszystkich stacjach w Polsce Rozgłównia Polskiego Radia w Toruniu. Cztery punkty transmisyjne, wyposażone po dwa lub trzy mikrofony, relacjonowały kolejne punkty programu w godzinach od 10.40 do 11.29 i od 15.15 do 16.00. Sprawozdawcami byli mjr Antoni Bogusławski i Józef Wysocki. Na taśmach Stilla nagrano natomiast wizytę w teatrze, którą odtworzono w godzinach popołudniowych. Niemalą sensacją wśród mieszkańców wzbudziła obecność ekspedycji filmowej Polskiej Agencji Telegraficznej (PAT), która nakręciła z uroczystości film krótkometrażowy, wyświetlany wkrótce potem w kinach w całej Polsce pod tytułem „Spadkobiercy husarii”⁴².

Powróćmy do przygotowań do uroczystości, które ruszyły pełną parą po 10 października. Palącym problemem było ustalenie listy osób, które miały oddać hołd Prezydentowi RP i Naczelnemu Wodzowi, a także wybór urzędników, którzy pragnęli uczestniczyć podczas mszy świętej i ewentualnie na defiladzie w bliskim otoczeniu najważniejszych osobistości. Na owej liście, poza oczywiście prezydentem Włodkiem, radnymi i członkami Magistratu, znalazły się 22 osoby, głównie pełniące funkcję kierowników, naczelników i dyrektorów ratusza i spółek miejskich. W przypadku złożenia hołdu w Ratuszu, Zarząd Miejski przygotował listę przedstawicieli partii, władz miejskich, stowarzyszeń sportowych, kupieckich, rolniczych itd. W pierwszej wersji zgodę otrzymało 15 delegacji, które połączono kluczem branżowym:

1. Rada Miejska i Magistrat, przemawiał J. Włodek;
2. Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny i Związek Strzelecki;
3. Rolnictwo, przemawiał Jan Donimirski;
4. Zarząd Koła Miast Pomorskich, przemawiał J. Włodek;
5. Kupiectwo i Przemysł, przemawiał poseł Tadeusz Marchlewski;
6. Rzemiosło, przemawiał Piotr Jakubowski;
7. Komisja Porozumiewawcza Organizacji Kobietych, przemawiała generałowa Sawicka;

⁴¹ „Goniec Nadwiślański”, nr 229 z 02.10.1936 r.

⁴² „Goniec Nadwiślański”, nr 241 z 16.10.1936 r.; Filmoteka Narodowa – Instytut Audiowizualny w Warszawie, sygn. MF.651. Film ten trwający 2 min. 14 sek. jest dostępny online na stronie <http://repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/9873>.

8. L.O.P.P., P.C.K., P.B.K., L.M. i K., Straż Pożarna i Polski Związek Zachodni, przemawiał Stefan Kossjor;
9. Delegacje Robotników, przemawiali Ignacy Jańczak i Wiktor Gulbinowicz;
10. Pomorski Związek Młodej Wsi, przemawiał Stanisław Fuszera;
11. Związek Nauczycieli Szkół Powszechnych i Związek Nauczycieli Szkół Średnich, przemawiał Kuźniar;
12. Stowarzyszenie Właścicieli Nieruchomości i Stowarzyszenie Właścicieli Domów, przemawiał dr Zakrzewski;
13. Związek Lekarzy RP – Okręg Pomorski, przemawiał dr Kazimierz Korzeniewski;
14. Delegacja Kaszubów;
15. Delegacja Mazurów⁴³.

Po ponownej weryfikacji danych, sporządzono ostateczną wersję delegacji hołdowniczych, w której uczestniczyło, poza radnymi, prezydentem i wiceprezydentem miasta, łącznie 129 osób, w następującej kolejności: Członkowie Zarządu Miejskiego z radnymi, Narodowy Blok Gospodarczo-Społeczny, Polska Partia Socjalistyczna, Obóz Narodowy Obrony Samorządu, Chrześcijański Zawodowy Obóz Pracy, Zarząd Koła Miast Pomorskich, Związek Lekarzy RP – Okręg Pomorski, Rolnictwo, delegacja Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny, Właściciele Domów, delegacje Robotników, Stowarzyszenia Wyższej Użyteczności, nauczyciele, Rodzina Policyjna, Rodzina Rezerwistów, Rodzina Wojskowa, Przynależenie Wojskowe Kobiet do Obrony Kraju, Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet, Związek Strzelecki – żeński, Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowe Nauczycieli Szkół Powszechnych, kupiectwo, rzemiosło i Pomorski Związek Młodej Wsi⁴⁴. Interesujący jest ceremoniał hołdu w Ratuszu przygotowany przez władze miejskie. Przemawiać wolno było tylko jednej osobie z każdej delegacji. Na uroczystość obowiązywał strój wizytowy ciemny. Delegacje, po złożeniu hołdu, wychodziły tzw. drzwiami tapetowymi z sali posiedzeń Magistratu na korytarz, nie cofając się, lecz przechodząc lewą stroną pod ścianą poza stołem do drzwi tapetowych, a stamtąd do pokoi po garderobę.

Głównym celem wizyty Dostojnych Gości w Grudziądzu były uroczystości wojskowe, dlatego główny trzon przygotowań spoczywał na Komendzie Garnizonu Grudziądz, który z wielką pieczołowitością i dbałością o szczegóły przygotował swoją część programu, rozszerzoną o pokazy konne w koszarach CWK i spotkanie z wychowankami tejże szkoły w teatrze miejskim. W pierwszej wersji programu Prezydent Mościcki miał spędzić czas na uroczystościach najpewniej do godzin rannych dnia następnego, gdyż w wykazie godzinowym przewidziane było spotkanie z nim na raucie w salach kasyna CWK przy obecnej ul. Hallera od godziny 21.30. Z nieznanых

⁴³ APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydyalny, sygn. 2. L.O.P.P. – Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej, P.C.K. – Polski Czerwony Krzyż, P.B.K. – Polski Biały Krzyż, L.M. i K. – Liga Morska i Kolonialna.

⁴⁴ Tamże.

przyczyn skrócono jednak jego pobyt w mieście do godziny 17.12, aczkolwiek na wieczornej zabawie w dalszym ciągu był planowany pobyt Marszałka Rydza-Śmigłego. Jeszcze 13 października, zarówno dokumenty wojskowe i prasa lokalna informowała o wizycie Marszałka Polski, jednakże następnego dnia dotarła depesza do Grudziądza z informacją o jego chorobie i odwołaniu wizyty. Została ona opublikowana w prasie lokalnej: „Nie mogąc z powodu choroby osobiście wziąć udziału w wielkim dniu, jaki szkoła święci, przesyłam gorące życzenia, by szkoła umiała w młodych duszach swych wychowanków zaszczyć niezniszczalny zapal rycerskiego bohaterstwa i nad śmierć silniejszą wolę bezkompromisowego pełnienia świętego żołnierskiego obowiązku”⁴⁵.

Ostatecznie 13 października dowództwo CWK sporządziło dokument ze zmianami i uzupełnieniami programu, w którym nie podawano obecności I. Mościckiego podczas wieczornego rautu⁴⁶.

Po wielu przygotowaniach nadszedł 15 października 1936 r., jeden z najważniejszych dni w latach 30. XX w. nie tylko w Grudziądzu, ale również na Pomorzu. Prezydent Mościcki przybył koleją na grudziądzki dworzec przed godziną 9 rano. W tym czasie zebrały się w pobliżu tłumy mieszkańców, organizacje i działwa szkolna. Gościa witała kompania honorowa 66 Pułku Piechoty i szwadron eskorty honorowej 18 Pułku Ułanów Pomorskich. Kilka minut później (pomiędzy godz. 8.45 a 8.47) zjawili się kolejni przedstawiciele władz wojskowych i cywilnych – Komendant Garnizonu gen. Sawicki z szefem sztabu 16 Dywizji Piechoty, dowódca Okręgu Korpusu (O.K.) VIII, gen. Wiktor Thommee, Wojewoda Pomorski, Starosta Grodzki i Prezydent Grudziądza, dwaj ostatni oczekiwali Dostojnego Gościa na chodniku przy ul. Dworcowej. O godz. 9.09 podjechał na peron wagon Prezydenta RP, który w pierw odebrał meldunki, przywitał się z oficerami, a następnie skierował się do furtki, gdzie został przywitany przez Józefa Włodka chlebem i solą, w asyście dzieci chrześniach Prezydenta Rzeczypospolitej i przy dźwiękach orkiestry, która zagrała hymn państwowy⁴⁷. Wielką niespodzianką dla I. Mościckiego, podobno niespotykaną dotychczas w Polsce, było powitanie Głowy Państwa przez dziesięcioro dzieci (chrześniaków) w wieku od 3 do 8 lat, które wręczyły mu bukiet kwiatów. Wzruszony I. Mościcki ucałował najmłodsze dziecko w czoło, zwracając się do zebranych pytaniem „To wszystko moje?”⁴⁸.

⁴⁵ „Głos Grudziądzi”, nr 34 z 18.10.1936 r.; nr 121 z 17.10.1936 r.

⁴⁶ W dalszym ciągu spodziewano się przyjazdu Marszałka Rydza-Śmigłego.

⁴⁷ APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydyalny, sygn. 2.

⁴⁸ „Głos Grudziądzi”, nr 34 z 18.10.1936 r. Jedno z dzieci (chrześniaków prezydenckich) zmarło wcześniej, o czym poinformował prezydenta Mościckiego J. Włodek. Zgodnie z dekretem prezydenta Mościckiego z 1926 r., mającym wspierać politykę prorodzinną, każdy siódmy chłopak w rodzinie zostawał wpisany jako jego chrześniak, co wiązało się ze splendorem i przywilejami, np. bezpłatną nauką w kraju i zagranicą, także na studiach wyższych oraz otrzymaniem przez chrześniaka książeczki oszczędnościowej. Najczęściej rodzice zgłaszali się pisemnie do kancelarii prezydenckiej o wpisanie dziecka na listę. Rodzina chrześniaka musiała być niekarana i rdzennie polska, była również szczegółowo badana przez komisję weryfikacyjną.

Il. 7. Zdjęcie z powitania Prezydenta Mościckiego przez dzieci chrzestne oraz prezydenta Grudziądza J. Włodka wykonane przed dworcem kolejowym, 1936

Źródło: NAC, sygn. 1 – W – 822 – 5.

Po uroczystym powitaniu, lando zaprzężone w cztery konie ruszyło z Prezydentem w towarzystwie gen. Kasprzyckiego ulicami miasta, kierując się na błonia nadwiślańskie, witane entuzjastycznie przez dzieci i zebrane tłumy, wznoszące okrzyki na jego cześć. Przejeżdżając przed frontonem ustawionych formacji wojskowych nad Wisłą i po dokonaniu przeglądu jednostek wojskowych, I. Mościcki zajął miejsce przed ołtarzem polowym, wybudowanym za staraniem CWK (w pierwszej wersji odpowiedzialnym za budowę był Zarząd Miejski). Mszę polową poprowadził biskup polowy Wojska Polskiego – Józef Gawlina, wygłaszając piękne kazanie, w którym słał bohaterstwo i poświęcenie żołnierza polskiego, wypowiadając wzruszające słowa „Dajcie nam Alkazar” i porównując promocję podchorążych z prymycją kapłana⁴⁹. Bezpośrednio po kazaniu poczty sztandarowe, chorągwiane i orkiestry powróciły do swoich oddziałów. O godzinie 10.25 uczczono pamięć Marszałka Józefa Piłsudskiego trzyminutową ciszą. Jedna z gazet lokalnych opisuje ów akt tymi oto słowami: „Nadbrzeże i tarasy zaległo milczenie. Wielotysięczny tłum żył w tej wzniosłej chwili jedynie myślą o przedwcześnie zgasłym Wodzu. Słychać było tylko trzepot sztandarów i szum liści na drzewach wyrosłych na zboczach wzgórza”⁵⁰.

Po przekazaniu sztandaru SPK następnemu rocznikowi (przez rocznik podchorążych im „Szarży pod Rokitną” rocznikowi im. „Marszałka Józefa Piłsudskiego”),

⁴⁹ „Słowo Pomorskie”, nr 242 z 17.10.1936 r. Chodzi o starcie zbrojne, do którego doszło 18 lipca–28 września 1936 r. w Toledo, w czasie hiszpańskiej wojny domowej pomiędzy oddziałami gen. Franco a Republikanami. Podczas starcia oblegani frankiści w liczbie 1300 osób pod dowództwem płk. Jose Ituarte Moscardo, zabarykadowali się w fortecy, odpierając przez dwa miesiące liczne ataki armii republikańskiej, doczekawszy się w końcu wsparcia sił pod dowództwem gen. Valery.

⁵⁰ „Gazeta Gdańska”, nr 238 z 16.10.1936 r.

Il. 8. Prezydent Mościcki wręcza szablę honorową Z. Belinie-Prażmowskiemu podczas promocji SPK nad Wisłą, 1936
Źródło: NAC, sygn. 1 – W – 822 – 3.

odbyła się promocja podchorążych rocznika, będąca najważniejszym punktem całych uroczystości. Trwała ona 25 minut (10.40–11.05). W tym przypadku cały ceremoniał został wcześniej szczegółowo przygotowany: podchorążowie rocznika zeszli z koni i ustawili się w następujący sposób: prymas stanął naprzeciwko podium Prezydenta, za nim w odległości dwóch kroków stanęli następnymi podchorążowie kolejnych pięciu lokat, za nimi stanęli następnymi z dziesięciu lokat, pozostali zaś ustawili się w czwartym szeregu. Pierwszy do promocji podszedł prymas (najlepszy w danym roczniku) Zbigniew Belina-Prażmowski, który klęknął na jedno kolano, po czym I. Mościcki przy dźwiękach marszu 1 Pułku Szwoleżerów, wypowiedział znamienne słowa „Podchorąży Belina-Prażmowski mianuję Was podporucznikiem”⁵¹. Nowo mianowany oficer stanął na baczność i został nagrodzony srebrną szablą honorową, będącą darem Dostojnego Gościa. Po wręczeniu dyplomu i złożonych życzeniach, dalszego aktu promocji dokonali gen. Kasprzycki, gen Głuchowski, a także dowódcy brygad kawalerii⁵². Po promocji na ręce Prezydenta Włodka uroczyście wręczono odznakę CWK dla miasta oraz dla dowódców pułków szwoleżerów, ułanów, strzelców konnych i oficerom CWK. Na tym zakończyła się pierwsza, wojskowa, część uroczystości. Pojazd z I. Mościckim wyruszył ulicami Klasztorną, Pańską i Kościelną do Ratusza, gdzie od schodów do sali Magistratu szpaler utworzyli urzędnicy. Delegacje hołdownicze zostały rozlokowane wcześniej w Biurze Meldunkowym. Przy dźwiękach hejnału

⁵¹ Zbigniew Belina-Prażmowski (1914–1937) – syn słynnego pułkownika Władysława Beliny-Prażmowskiego, wówczas wojewody lwowskiego. Zginął tragicznie 7 lutego 1937 r. w wyniku nieszczęśliwego wypadku przy nieostrożnym obchodzeniu się z bronią.

⁵² J. S. Wojciechowski, *Ostatnie pokojowe promocje oficerów Wojska Polskiego II RP: ceremoniał promocyjny i wojenne losy prymasów*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. 16 (67), 2015, s. 119–120.

Il. 9. Zdjęcie z mszy polowej, którą odprawił biskup Gawlina, 1936

Źródło: zbiory Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, sygn. MG/IK/2863.

grudziądzkiego, około godz. 11.10, prezydent Mościcki wkroczył do sali Magistratu, w której wcześniej przygotowano urządzenia do transmisji radiowej. W imieniu Zarządu Miejskiego i Rady Miejskiej przemówił J. Włodek:

W imieniu całej ludności miasta Grudziądza Zarząd Miejski i Rada Miejska składa Ci Najdostojniejszy Panie Prezydencie Rzeczypospolitej Polskiej, wyrazy szczerego i głębokiego podziękowania za zaszczytowanie naszego grodu Swym przybyciem i składamy Ci jako Reprezentantowi Majestatu Najjaśniejszej Rzeczypospolitej głęboki hołd i cześć.

Zapewniamy Cię o uczuciu gorącej miłości Ojczyzny, jaką żywią mieszkańcy miasta.

Zapewniamy Cię także o bezgranicznym przywiązaniu i oddaniu dla Twojej osoby nie tylko jako Reprezentanta Najjaśniejszej Rzeczypospolitej, ale i dla Ciebie jako Wielkiego Patrioty i Uczzonego, który sławę imienia polskiego rozszerza po całym świecie. Skromnym dowodem tych uczuć jest uchwała Rady Miejskiej, mocą której pozwoliliśmy sobie nazwać plac i ulicę w naszym mieście Twoim Dostojnym Imieniem, z okazji 10-lecia sprawowania najwyższego urzędu Rzeczypospolitej [...]

Mam zaszczyt zameldować Panu Prezydentowi Rzeczypospolitej, że Rada Miejska miasta Grudziądza, zgodnie z wnioskiem Zarządu Miejskiego, uchwałą swą z dnia 2 października br. postanowiła wziąć udział w tworzeniu Funduszu Obrony Narodowej, w myśl apelu Naczelnego Wodza, kwotą 30 000 złotych. Jak najuprzejmiej dziękuję Panu Ministrowi Spraw Wojskowych, Panu Wiceministrowi, Księdzu Biskupowi Polowemu, Panu Wojewodzie, Panom Generałom i wszystkim Panom, którzy raczyli wziąć udział w naszej uroczystości⁵³.

⁵³ APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydyalny, sygn. 2. Z przemówienia skreślono fragment skierowany do Rydza-Śmigłego (z powodu jego nieobecności).

Ignacy Mościcki odpowiedział słowami, które ziściły się po kilku latach:

Przychodzą czasy bardzo ciężkie, kiedy musimy się razem łączyć, bez względu na różnicę przekonań, wielką moc i siłę przejawić czy to na zewnątrz, czy na wewnątrz. Czuję, że w tutejszym społeczeństwie jest wielki sentyment dla Armii. Nasza konieczność dziejowa wymaga, żebyśmy się wszyscy przy tym sztandarze Sił Zbrojnych skupili⁵⁴.

Spośród wszystkich delegacji składających hołd Głowie Państwa, największą uwagę przykuli Mazurzy, a nade wszystko Kaszubi, którzy ubrani w stroje ludowe, zwrócili się gorącymi słowami przepojonymi miłością do Ojczyzny, wywołując niezatarte wrażenia⁵⁵. O godzinie 11.45 zakończyła się ta część programu. Władze miejskie planowały zmienić ustalony wcześniej harmonogram, z powodu uroczystości poświęcenia i wręczenia na Rynku Głównym sztandaru Związku Weteranów Powstań Narodowych⁵⁶. Udział Głowy Państwa miał uświetnić doniosłą dla weteranów chwilę, lecz władze wojskowe nie wyraziły na to zgody ze względów bezpieczeństwa i możliwości zakłócenia godzinowego harmonogramu. W gazetach regionalnych nie odnajdujemy nawet informacji o owych uroczystościach, donosił o nich tylko grudziądzki „Goniec Nadwiślański”⁵⁷.

Ostatnim punktem publicznych uroczystości była defilada przy ul. Piłsudskiego (od 11.45 do 12.10). Nie udało się odnaleźć w źródłach archiwalnych i w prasie liczby żołnierzy w niej uczestniczących, jednakże z kroniki filmowej oraz opisu jednostek wojskowych możemy wnioskować, że mogło w niej uczestniczyć nawet tysiąc żołnierzy. Kronika filmowa a także liczne relacje w gazetach zgodnie przedstawiają to wydarzenie jako jedno z największych i najznamienitszych w dotychczasowej historii miasta w okresie po odzyskaniu niepodległości w 1920 r. Wszystkie uczestniczące w niej jednostki znały kolejność i porządek przemarszu, szyk podzielony był na trzy rodzaje wojsk:

Piechota – po dwie ósemki z odległościami trzech kroków;

Kawaleria – trójkami;

Artyleria – w kolumnie zdwojonej.

Tempo marszu dla oddziałów pieszych ustalono na 120 kroków na minutę, szwadrony kawalerii defilowały stępem, a artyleria krótkim klusem. Porządek defilady był następujący:

Dowódca całości;

Połączone orkiestry piechoty;

Nowo mianowani podporucznicy;

⁵⁴ „Dzień Bydgoski”, nr 193 z 17–18.10.1936 r.

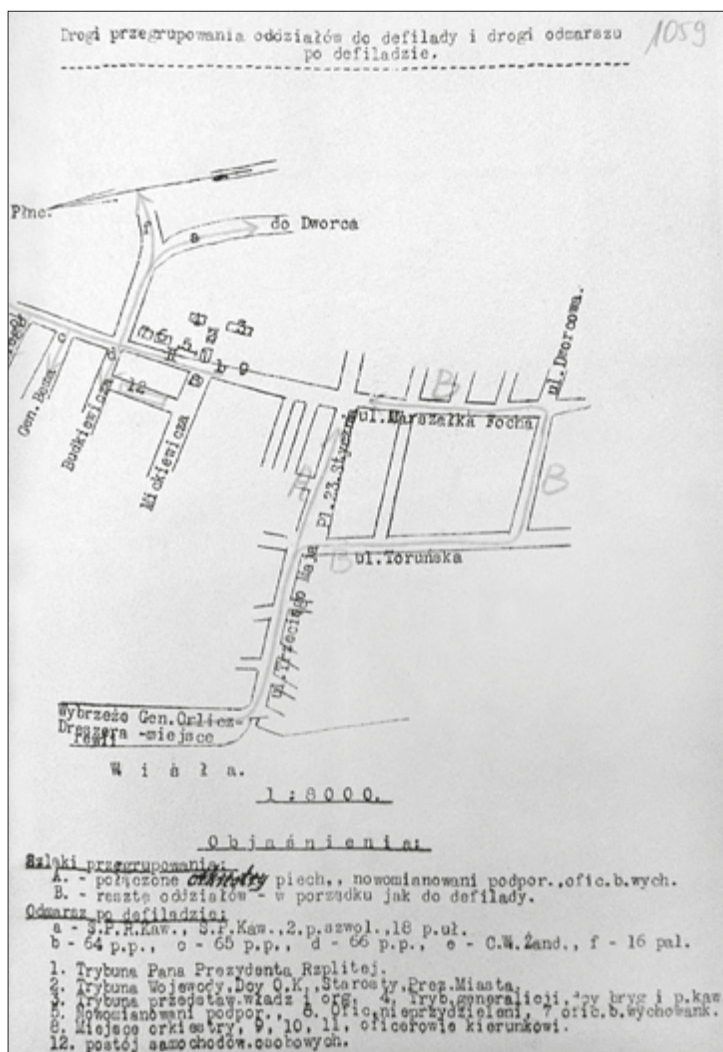
⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ APT, akta miasta Grudziądz, Wydział Prezydyalny, sygn. 2.

⁵⁷ „Goniec Nadwiślański”, nr 243 z 18.10.1936 r.; „Słowo Pomorskie”, nr 242 z 17.10.1936 r.; „Dzień Bydgoski”, nr 193 z 17–18.10.1936 r. Po nabożeństwie i wręczeniu sztandaru członkowie Związku przemarszerowali do lokalu „Tivoli” przy ul. Legionów, gdzie kontynuowano uroczystość.

Il. 10. Plan rozmieszczenia oddziałów wojskowych na defiladzie i drogi przemarszu po jej zakończeniu, 1936 r.

Źródło: APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydyalny, sygn. 2.

Oficerowie, byli wychowankowie Centrum Wyszkozenia Kawalerii;
 Dywizjon spieszony Szkoły Podchorążych Rezerwy Kawalerii;
 Dowódca oddziałów kawalerii, za nim orkiestra 18 Pułku Ułanów Pomorskich,
 szkoły szwadronów SPK, szwadron 2 Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich, szwadrony
 18 Pułku Ułanów Pomorskich;
 64, 65 i 66 Pułk Piechoty;
 16 Pułk Artylerii Lekkiej;
 Połączone orkiestry piechoty⁵⁸.

⁵⁸ APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydyalny, sygn. 2.

Wszystkie lokalne gazety zgodnie opisywały, że defilada była imponująca. Pan Prezydent zajął miejsce na trybunie honorowej, nad którą widniał biały orzeł. Obok zajęła miejsce generalicja i przedstawiciele władz samorządowych i państwowych.

Dalsze uroczystości miały charakter czysto wojskowy. Delegacja z I. Mościckim na czele udała się do teatru, gdzie przewidziano półgodzinny odpoczynek (w godzinach 12.10–12.40). W tym samym miejscu odbyło się konstytucyjne zebranie Koła Wychowanków Szkoły Podchorążych Kawalerii. Prezydent RP uczestniczył w pierwszej części zebrania (12.40–13.15), podczas którego uczczono pamięć tragicznie zmarłego gen. Gustawa Orlicz-Dreszera, odsłonięto tablicę z nazwiskiem prymusa, a także wygłoszono szereg mów patriotycznych o ideałach kawalerskich, które wygłosił gen. Bolesław Wieniawa-Długoszowski, a w imieniu wychowanków rotmistrz Tadeusz Radziukinas, przewodniczył zaś zebraniu wiceminister spraw wojskowych, gen. Janusz Głuchowski⁵⁹. Po opuszczeniu zebrania, prezydent Mościcki udał się do kularów na odpoczynek. O godzinie 14.12 orszak prezydencki przybył do koszar CWK przy obecnej ul. Hallera na obiad, który odbył się w ujeżdżalni im. Jana III Sobieskiego. Brało w nim udział ponad 1000 osób. Podczas posiłku (14.15–15.30) wygłoszono szereg chwalebnych mów i toastów na cześć Prezydenta i Wodza Naczelnego. Oficjalne przemowy wygłosił dowódca CWK, płk Smoleński i komendant SPK, ppłk. Jan Litewski. Po wniesionym toaście, I. Mościcki wstał i powiedział: „Cieszę się niewymownie z Waszego święta. Wiercie mi, że zawsze jestem z Wami sercem i całą swoją duszą”⁶⁰.

Po przemowach gen. Kasprzyckiego i innych wyższych oficerów, Zarząd Miasta Grudziądza w osobach prezydenta Włodka, wiceprezydenta Stanisława Michałowskiego, ławników Stanisława Karolewskiego, Józefa Mazura i Edmunda Leopolda Hanczewskiego, podarował CWK obraz olejny pt. „Potyczka”, pędzla Ignacego Zygmuntowicza, zakupiony w warszawskiej Zachęcie (Pałac Sztuki)⁶¹, co nagrodzono długimi oklaskami. Po obiedzie I. Mościcki udał się do kasyna oficerskiego na czarną kawę. Od godziny 16.00 do godziny 17.00 zaplanowano pokazy kawalerskie na placu sportowym, lecz rzęsisty deszcz, który zaczął padać podczas obiadu, a po nim ulewa, spowodowały, że prezydent nie wziął w nich udziału⁶². Pomimo niepogody wielu zaproszonych gości gorąco oklaskiwało brawurową jazdę podchorążych.

Około godziny 17.00 Prezydent ze świtą pojechał autem na dworzec kolejowy, na którym oficjalnie go pożegnano. Kompanię honorową ze sztandarem i orkiestrą stanowili żołnierze 64 Pułku Piechoty. Po odebraniu raportu, Prezydent skierował się do specjalnego pociągu w towarzystwie władz cywilnych i wojskowych, po czym

⁵⁹ „Słowo Pomorskie”, nr 242 z 17.10.1936 r.; „Dziennik Bydgoski”, nr 242 z 17.10.1936 r. Podczas minuty ciszy poświęconej gen. Orlicz-Dreszerowi, zza kulis rozbrzmiewał hejnał grudziądzki.

⁶⁰ „Głos Grudziądza”, nr 34 z 18.10.1936 r.

⁶¹ Tamże. APT, akta miasta Grudziądza, Wydział Prezydencki, sygn. 2. Obraz o wymiarach 50 x 76 cm zakupiono za 231,50 zł (220 zł obraz i 11,50 zł tabliczka). Przetrwiał zawieruchę wojenną i został sprzedany na aukcji za kwotę 20 tys. zł w 2020 r. (DESA UNICUM, ID 83706).

⁶² „Dzień Bydgoski”, nr 193 z 17–18.10.1936 r.

o godz. 17.12 wyruszył w drogę powrotną do Warszawy, przy dźwiękach muzyki i aplauzie osób zgromadzonych na peronie, kończąc wizytę w grodzie nad Wisłą. Po jego odejździe odbył się jeszcze raut w salach kasyna CWK.

Pięć dni później (20 października) do Ratusza poproszono rodziców synów chrzestnych Prezydenta RP, by zgodnie z jego życzeniem, rozdzielić dar 500 zł, jaki przekazał na ręce Włodka podczas swojego pobytu w Grudziądzu. Każdemu z ojców wręczono po 50 zł, którzy na specjalnym arkuszu złożyli podpisy, stwierdzające przywiązanie i cześć dla Pana Prezydenta Rzeczypospolitej słowami: „Przyrzekamy wychować dzieci swoje na wzorowych synów Ojczyzny”⁶³.

Opisane wizyty Prezydenta Mościckiego w Grudziądzu w latach 1927 i 1936 odbyły się w różnych okolicznościach politycznych, co wpłynęło na ich odbiór przez mieszkańców, władze cywilne i wojskowe. Wizyta w 1927 r. nastąpiła rok po zamachu majowym. Należy pamiętać, iż w pierwszych dniach przewrotu, wojsko i Zarząd Miejski zdecydowanie poparłi legalnie wybrany rząd i Prezydenta Wojciechowskiego, co przełożyło się na niejaką wstrzemięźliwość mieszkańców i wojskowych w okazywaniu radości z pierwszej wizyty. Władze miejskie, pomimo wydanej specjalnej jednodniówki, przywitały Dostojnego Gościa z dużą rezerwą (np. skrócony zapis na bramie triumfalnej „Rzplitej”), zachowując jednak pełnię powagi i doniosłość wydarzenia. Gazety lokalne koncentrowały się tylko na głównych punktach programu.

Zupełnie inaczej przebiegała wizyta w 1936 r., która miała w dużej mierze charakter wojskowy. Agresywna polityka hitlerowskich Niemiec, śmierć Józefa Piłsudskiego i kult Naczelnego Wodza, marszałka Rydza-Śmigłego, wpłynęły na odbiór uroczystości, podnosząc jej rangę do uroczystości ogólnopolskich. Jednodniowa wizyta Głowy Państwa w Grudziądzu okazała się jednym z najważniejszych wydarzeń w mieście w dobie dwudziestolecia międzywojennego, porównywanym z wizytą Piłsudskiego w 1921 r. Szczegółowo opracowany program wizyty, zwłaszcza przez dowództwo CWK, był wyjątkowo obfity w doniosłe wydarzenia dla wojska i władz cywilnych i pozostawił niezapomniane wrażenia wśród tysięcy osób z miasta i Pomorza, uczestniczących w przejazdach ulicami, promocji nad Wisłą i podczas defilady przy ul. Piłsudskiego. Po raz pierwszy w dziejach miasta przebieg uroczystości można było wysłuchać w radiu i obejrzeć w kronice PAT (Polska Agencja Telegraficzna) w całej Polsce, co rozślawiło Grudziądz jako stolicę polskiej kawalerii.

⁶³ „Głos Grudziądzki”, nr 35 z 19.10.1936 r. Dar pieniężny otrzymali: Michał Kulerski, Józef Pinuszewski, Jan Gajdus, Michał Mikołajczyk, Jan Żurawski, Bolesław Gabryszewski, Franciszek Łapiński, Feliks Dzwokowski, Franciszek Guzowski i Leon Kamiński.

Ludzie miasta
i regionu

Małgorzata Kurzyńska

Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu

**MARIAN TUSZYŃSKI, POWSTANIEC WIELKOPOLSKI
ŻOŁNIERZ, PRAWNIK, SĘDZIA, ARCHEOLOG
(1901–1966)****MARIAN TUSZYŃSKI, INSURGENT OF GREATER POLAND, SOLDIER, LAWYER, JUDGE,
ARCHAEOLOGIST (1901–1966)**

ABSTRACT

Marian Tuszyński spent the last five years of his life in Grudziądz, where he was brought by his position as an archaeologist at the local Museum. Born at the beginning of the 20th century in Greater Poland, he belonged to a generation that did not escape the Greater Poland Uprising, the Polish-Soviet War, the Silesian Uprising and World War II. A graduate of Law and Economic Studies at the Adam Mickiewicz University in Poznań, he worked as a lawyer and judge before World War II, and after the war he did not return to his learned profession, but began further studies and became an archaeologist. In 1945, he enrolled in the Nicolaus Copernicus University established in this city, initially without defined interests, but over time with great determination to acquire a new profession. He studied two subjects simultaneously – archaeology and geography, while he simultaneously worked as a junior assistant at the Department of Meteorology and Climatology of the UMK as a lecturer in university preparatory courses. While studying archaeology, he took part (from August 1948 to July 1951) in the Torun Archaeological Expedition in Kruszwica, where he was deputy head. He was hired at the Grudziądz Museum as an assistant professor, head of the archaeology department. He quickly became involved in research activities in the city and region. This is evidenced by reports in the Grudziądz Museum Newsletter, in the local press, as well as preserved letters sent to the Conservation Office in Bydgoszcz.

Marian Tuszyński ostatnie pięć lat życia spędził w Grudziądzu, do którego przywiodła go posada archeologa w tutejszym Muzeum. Urodzony na początku XX w., w Wielkopolsce, należał do pokolenia, którego nie ominęło powstanie wielkopolskie, wojna polsko-sowiecka, powstanie śląskie i druga wojna światowa. Absolwent Uniwersytetu Poznańskiego, przed drugą wojną światową pracował jako prawnik i sędzia. Po zakończeniu wojny nie powrócił do wyuczony profesji, rozpoczął kolejne studia i został archeologiem¹.

Marian Tuszyński urodził się 8 grudnia 1901 r. we wsi Góra, w powiecie śremskim, w woj. poznańskim. Pochodził z rodziny robotniczej. Jego ojciec Jan był ogrodnikiem; nie znamy profesji matki, z domu Fenglerówny. Marian był prawdopodobnie jedynym dzieckiem, gdyż w dostępnych źródłach nie pojawia się informacja o rodzeństwie. W 1908 r. rozpoczął czteroletnią Szkołę Powszechną w Górze, a w 1912 r. naukę w Gimnazjum Klasycznym w Śremie ze znajomością łaciny i greki, które ukończył w 1919 r. W 1916 r. wstąpił do tajnej drużyny skautów imienia Przemysława, a w kolejnym roku do tajnego Towarzystwa Tomasza Zana w Śremie². W konspiracji przyjął pseudonim „Sahajdaczny” od atamana kozackiego Piotra Konaszewicza³. W listopadzie 1918 r. wraz z innymi członkami samorządu uczniowskiego rozpoczął czynne przygotowania do walk niepodległościowych⁴. W drugiej połowie grudnia 1918 r. wstąpił do oddziału wartowniczego w Śremie, działającego pod rozkazami Polskiej Organizacji Wojskowej, i wraz z oddziałem wziął udział w akcji oswobodzenia Śremu spod władzy niemieckiej i wypędzenia z miasta 47 Pułku Piechoty stacjonującego w śremskich koszarach. W pierwszych dniach po wybuchu powstania wielkopolskiego (30 XII 1918 r.) jego drużyna⁵ zajęła wieżę wodociągową w Śremie, na której wywieszono polską cho-

¹ Na kierunek poszukiwań informacji o Marianie Tuszyńskim jako powstańcu wielkopolskim, naprowadził mnie Pan mgr Radosław Frańczak z Muzeum w Śremie, za co uprzejmie dziękuję. Bardzo lakoniczne informacje o M. Tuszyńskim jako powstańcu, jego działalności zawodowej, przedwojennej i powojennej można znaleźć w następujących wyszukiwarkach internetowych: www.powstańcy-wielkopolscy.pl; lista odznaczonych Wielkopolskim Krzyżem Powstańcym, [w:] Wielkopolskie Towarzystwo Genealogiczne: „Gniazdo”; strona internetowa cmentarz Poznań-Junikowo; strona internetowa Kujawsko-Pomorskie Centrum Dziedzictwa w Toruniu. Najważniejsze informacje o jego młodości, nauce, studiach, przebiegu służby wojskowej, walce na frontach, życiu zawodowym zawiera teczka osobowa zachowana w Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi: Teczka osobowa, Marian Tuszyński, Archiwum Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, sygn. akt 9/145 oraz trzy teczki osobowe w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie, z których dwie pierwsze zawierają dokumenty z lat 20. i 30. XX w.: Wojskowe Biuro Historyczne, Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Marjan Tuszyński, 8 XII 1901, Korpus Ofic. Piech. REZERWA, sygn. 1322; CAW, Odrzuc. 28.02.1938, Tuszyński Marian, sygn. 624. Trzecia teczka zawiera dokumenty z 1945 r.: CAW, Tuszyński Marjan, sygn. II.56.14091. W tym miejscu pragnę podziękować Panu dr. Pawłowi Nastrożnemu z Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu za pomoc w dotarciu do materiałów przechowywanych w Wojskowym Biurze Historycznym CAW w Warszawie i za przeprowadzenie kwerendy.

² CAW, Odrzuc. 28.02.1938, Tuszyński Marjan, sygn. 624.

³ Tamże.

⁴ Tzw. „Schülerracie”. Praca w samorządzie uczniowskim była przykrywką do działalności konspiracyjnej.

⁵ Pod dowództwem Mariana Kujawskiego.

ragiew⁶. Wieża górująca nad miastem stała się symbolem wolności⁷. Dnia 31 grudnia 1918 r. Tuszyński wstąpił jako ochotnik do śremskiego oddziału powstańczego⁸, jednak jak podkreślał, dalej działał w drużynie harcerek⁹, szkoląc w wolnym od służby wojskowej czasie młodszych członków drużyny (w tym noszenia broni, musztry i ćwiczeń polowych)¹⁰. Oddział do którego wstąpił M. Tuszyński przekształcił się w batalion śremski, który następnie został wcielony do 11 Pułku Strzelców Wielkopolskich, przekształcony następnie w 69 Pułku Piechoty¹¹. Z pułkiem wziął udział w walkach przeciwko Niemcom pod Rawiczem i Kępem. W końcu 1919 r. odbył kurs podoficerski w pułkowej szkole podoficerskiej 2 Pułku Strzelców Wielkopolskich w Ostrowie Wielkopolskim, ukończony 27 stycznia 1920 r.¹², a pod koniec miesiąca wyruszył wraz z pułkiem na front litewsko-białoruski. Z powodu wątłej budowy fizycznej i młodego wieku dowódca batalionu por. Chosłowski próbował odesłać go do baonu zapasowego, jednak na prośbę Tuszyńskiego zostawił go w 2 kompanii, która wyruszyła na front wschodni. W końcu lutego 1920 r., już jako kapral, został przeniesiony do 12 Kompanii Pułku, a sam pułk otrzymał wzmocnienie 69 Pułku Piechoty. Dnia 1 czerwca 1920 r. podczas ofensywy na Mińsk został lekko ranny w głowę na froncie północnym (w okolicach Dźwiny). Już po 2 tygodniach wrócił do kompanii i walczył aż do połowy lipca 1920 r. Wtedy zachorował na krwawą biegunkę, leczenie której odbywał w szpitalu w Wadowicach w Małopolsce, a po wyzdrowieniu powrócił do baonu zapasowego 69 Pułku Piechoty. Do końca wojny uczestniczył w walkach pod Borysowem i Berezyną, Zagłobiem, Koralami, Głębokiem, Wytreskami, Mickiewiczami (il. 1). W jednej z potyczek przyczynił się do zdobycia karabinu maszynowego z wózkiem i końmi oraz amunicją. W listopadzie 1920 r. został bezterminowo urlopowany, jednak w połowie marca 1921 r. ponownie powołany do 74 Pułku Piechoty¹³ w Oddanowie nad śląską granicą w związku z zamieszkami poprzedzającymi wybuch III powstania śląskiego (il. 2). W pułku służył do 28 września 1921 r. Od 1 października 1921 r. był ponownie bezterminowo urlopowany (il. 3). W wojsku służył około 30 miesięcy, z tego 17 na froncie.

W listopadzie 1921 r. rozpoczął studia prawniczo-ekonomiczne na Uniwersytecie Poznańskim, które z przyczyn zdrowotnych (ale także ekonomicznych) odbywał z przerwami. W przerwach pracował jako urzędnik w Starostwie Powiatowym w Śre-mie (1921–1922), sekretarz adwokacki w Śre-mie (1926–1928), sekretarz adwokacki

⁶ J. Wawrzyniak, *Śrem w Powstaniu wielkopolskim 1918-1919*, Śrem 2011, s. 28.

⁷ Tamże, s. 28.

⁸ CAW, Marjan Tuszyński, 8 XII 1901...

⁹ Jako dowódca zastępu.

¹⁰ CAW, Odrzuc. 28.02.1938...

¹¹ Tamże.

¹² CAW, Marjan Tuszyński, 8 XII 1901...

¹³ Tamże.

w Poznaniu (do 1932). Studia prawnicze ostatecznie skończył w 1931 r.¹⁴ W tymże roku zawarł związek małżeński z Anną Welterówną¹⁵, z którą nie doczekał się potomstwa¹⁶. Lata dwudzieste to także smutny czas w jego życiu rodzinnym – 25 grudnia 1925 r. zmarła jego matka, a 12 marca 1929 r. ojciec¹⁷. We wrześniu 1925 r. został przeniesiony do rezerwy jako podporucznik piechoty¹⁸.

Od 1926 do 1931 r. pracował w Związku Strzeleckim w Śremie, a od roku 1930 był powiatowym komendantem tego związku. Tuszyński był członkiem Towarzystwa Powstańców i Wojaków, a od 1928 aż do 1931 r. członkiem Związku Oficerów Rezerwy, Koło Śrem. Z organizacji wystąpił w momencie rozpoczęcia aplikacji sędziowskiej. W tym czasie przeniósł się ze Śremu do Poznania. W 1936 r. ponownie wstąpił do Związku Oficerów Rezerwy w Poznaniu i był jego czynnym członkiem¹⁹. Już jako podporucznik rezerwy odbył kurs C.K.M.²⁰ w Centralnej Szkole Strzelniczej w Toruniu (10 VI–VII 1929), kurs dowódców kompanii C.K.M. w Zambrowie (26 VI–5 VIII 1933) i ćwiczenia oficerów rezerwy w 29 Pułku Strzelców Kaniowskich w Kaliszu (1930) i w 56 Pułku Piechoty Strzelców Wielkopolskich (1930, 1932, 1935)²¹. Z listów kwalifikacyjnych wynika, że był dobrze ocenianym oficerem, inteligentnym, ze znajomością języków: niemieckiego, francuskiego i komunikatywnego angielskiego, uprawiającym wioślarstwo, pływanie i kolarstwo. Był wyznania rzymskokatolickiego. W opisie kwalifikacyjnym z roku 1930 można przeczytać „Poważny o wyrobionym charakterze, świadomy obowiązku w stosunku do państwa jako żołnierz i jako obywatel”; „Charakteru dobrego i prawego”; „Niezależnie od wiedzy naukowej duża doza inteligencji nabytej i wrodzonej”; i choć słabego zdrowia: „Bardzo słaby stan fizyczny, kondycja przeciętna”, jednak uznano, że nadawał się na stanowisko dowódcy plutonu C.K.M.²² Od 25 lutego 1933 r. do 25 czerwca 1936 r. odbył trzyletnią aplikację sądową w Sądach w Bydgoszczy i Poznaniu. W Poznaniu mieszkał przy ul. Bukowskiej, w Bydgoszczy przy ulicy Ułańskiej²³. Od 1 stycznia 1937 r. aż do 30 sierpnia 1939 r. pracował jako asesor sądowy w Sądzie Cywilnym w Poznaniu²⁴.

W sierpniu 1939 r. otrzymał powołanie do czynnej służby wojskowej. Był wówczas w stopniu porucznika rezerwy. 31 sierpnia 1939 r. stanął się w swym ośrodku zapasowym (25 Dywizja Piechoty) w Kielcach, z którym odbył marsz odwrotowy

¹⁴ CAW, Tuszyński Marjan, II.56.14091.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Teczka osobowa, Marian Tuszyński...

¹⁷ Tamże.

¹⁸ CAW, Marjan Tuszyński, 8 XII 1901...

¹⁹ CAW, Odrzuc. 28.02.1938...

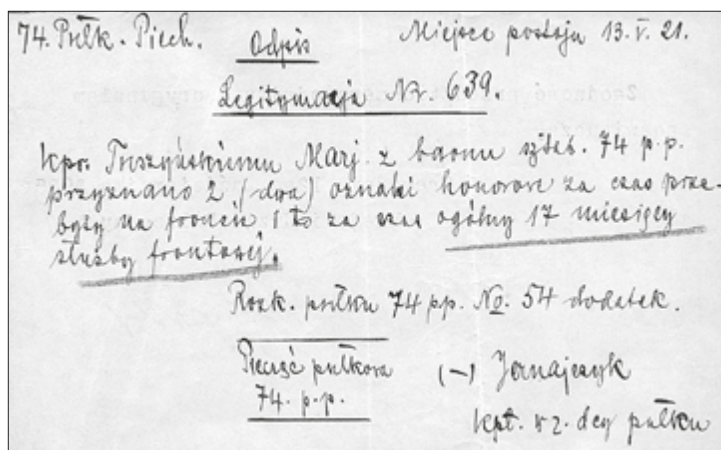
²⁰ C.K.M. – szkolenie w zakresie broni maszynowej.

²¹ CAW, Marjan Tuszyński, II.56.14091.

²² CAW, Marjan Tuszyński, 8 XII 1901...

²³ CAW, Odrzuc. 28.02.1938...

²⁴ CAW, Tuszyński Marjan, II.56.14091.

Il. 2. Opis z legitymacji M. Tuszynskiego, nr 639, poświadczającej przyznanie odznak honorowych za pobyt na froncie w 74 Pułku Piechoty z 1921 r. Źródło: CAW, Marjan Tuszynski, 8 XII 1901, sygn. 1322.

przed napierającymi wojskami niemieckimi, a 21 września 1939 r. przekroczył granicę na przełęczy tatarskiej (jako chory)²⁵. Nie uczestniczył bezpośrednio w walce z Niemcami. W końcu września 1939 r. z resztkami swej formacji macierzystej przedostał się na Węgry, na terenie których został internowany. Przebywał tam od 21 września 1939 r. do 10 grudnia 1944 r.²⁶ Na Węgrzech przebywał w następujących obozach: Fölsöhangory, Selyp, Ipolyhidovég, Kóvár, Esztergom, Pelsöc, Kiskúlachára i Ipolypászto i dwukrotnie w obozach: Vámsonükola i Ipolyszalka²⁷. Z opisów M. Tuszynskiego warunki w obozach „były znośne, a w pierwszych okresach nawet dobre, niekiedy złe”. Dotyczyło to zakwaterowania, wyżywienia i traktowania. Nosił własne umundurowanie. Niczego nie otrzymywał bezpłatnie. Do najgorszych funkcjonariuszy spośród obozowej ochrony na Węgrzech zaliczył: por. Tassryiego, kpt. Thurauszkyego, kpt. Lujánovicsa i st. sierżanta Makka. Te osoby odnosiły się do internowanych nieprzyjaźnie²⁸. Twierdził, że w obozach nie należał do żadnych organizacji, a jedynie pełnił następujące funkcje: adiutanta, starszego obozu, kwatermistrza obozowego, a także oświatowe, tzn. nauczał języków obcych²⁹. Z obozu w Ipolyszalkach uciekł 11 grudnia 1944 r., przed nadejściem wojsk rosyjskich. Po ucieczce ukrywał się przed Niemcami u ludności cywilnej, w czym ułatwiała mu znajomość języka węgierskiego.

Po wojnie wrócił do kraju w maju 1945 r. Z krótkiej notatki datowanej na 7 czerwca 1945 r. wynika, że nie przeszedł weryfikacji, a jego postawę scharakteryzowano następująco: „politycznie słabo zorientowany, nastawienie zachowawcze, był pod wpływem i na usługach sanacji, panikarz, krętacz-egoista, koniunkturalny.

²⁵ CAW, Tuszynski Marjan, II.56.14091.

²⁶ Teczka osobowa, Marian Tuszynski...

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże.

²⁹ Tamże.

Na zaufanie nie zasługuje”, a we wnioskach zapisano „Do WP ani do pracy cywilnej nie nadaje się” (il. 4)³⁰. Nie wiadomo dlaczego w 1945 r. nie powrócił do wyuczonego zawodu i czy powodem był problem z odzyskaniem przedwojennego mieszkania w Poznaniu, czy negatywna weryfikacja. Z życiorysu przedstawionego w 1961 r. wynikało, że czekając na przyrzeczone mieszkanie zatrzymał się u krewnych żony w Toruniu³¹ i jednocześnie zapisał się w 1945 r. na utworzony w tym mieście Uniwersytet Mikołaja Kopernika (dalej: UMK), początkowo bez skryształizowanych zainteresowań, z czasem jednak z wielkiej determinacji zdobycia nowego zawodu. Studiował równoległe dwa kierunki: archeologię i geografę³², jednocześnie pracował jako młodszy asystent przy Katedrze Meteorologii i Klimatologii UMK w charakterze wykładowcy na uniwersyteckich kursach przygotowawczych. Studiując archeologię, brał udział (VIII 1948–VII 1951) w Toruńskiej Ekspedycji Archeologicznej w Kruszwicy, w której pełnił funkcję zastępcy kierownika.

Po nagłej śmierci prof. Romana Jakimowicza³³, kierownika katedry Archeologii UMK w Toruniu i kierownika Ekspedycji w Kruszwicy, Tuszyński przeniósł się na Uniwersytet Poznański, na którym w latach 1951–1952 dokończył studia pod kierunkiem prof. Witolda Hensla. Na Wydziale Filozoficzno-Historycznym uzyskał dyplom ukończenia studiów wyższych i stopień magistra filozofii, ze specjalizacją w zakresie antropologii, etnografii i etnologii i prehistorii³⁴. Po uzyskaniu dyplomu został członkiem stacji archeologiczno-badawczej ośrodka grodowego w Gieczu³⁵, która pod naukowym kierownictwem dr. Bogdana Kostrzewskiego realizowała badania w ramach Polskiego Millenium³⁶. W zespole tym, w latach 1951–1953 pracował jako starszy asystent³⁷ i kierownik prac wykopaliskowych³⁸. Z tego okresu pochodzą dwa opracowania naukowe: pierwsze poświęcone militariom pozyskanym na grodzie w Gieczu³⁹, drugie poświęcone wyrobom grzebieniarskim z tego grodu⁴⁰. W 1954 r. kierownictwo prac wykopaliskowych w Gieczu przejął Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu (IHKM PAN), a zespół badawczy został przemianowany na Stację Archeologiczną IHKM PAN w Gieczu.

³⁰ CAW, Tuszyński Marjan, II.56.14091.

³¹ Teczka osobowa, Marian Tuszyński...

³² Nie ukończył studiów geograficznych, z których zaliczył 3 lata wraz z egzaminami.

³³ R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kruszwicy. W latach 1948–1949*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. 1, 1952, s. 99–117.

³⁴ Tamże.

³⁵ Teczka osobowa, Marian Tuszyński...

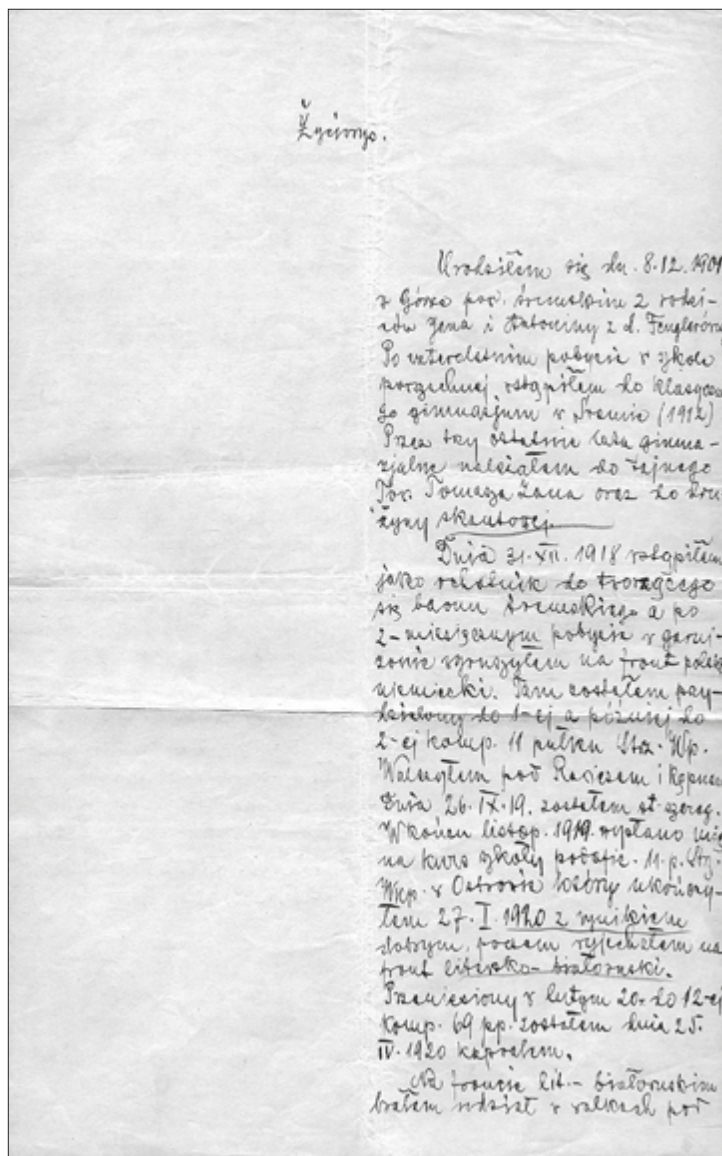
³⁶ A. Szczerba, *Kierownictwo badań nad początkami Państwa Polskiego (1949–1953). Geneza, działalność, znaczenie*, Łódź 2021, s. 138–145.

³⁷ Tamże, s. 138–139, przyp. 153.

³⁸ Teczka osobowa, Marian Tuszyński...

³⁹ M. Tuszyński, *Militaria wczesnośredniowieczne z Gieczu*, „Z Otchłani Wieków”, R. 22, 1953a, s. 230–235.

⁴⁰ Tenże, *Wyroby grzebieniarskie z Gieczu z badań w latach 1949–1952*, „Z Otchłani Wieków”, R. 22, 1953b, s. 180–185.

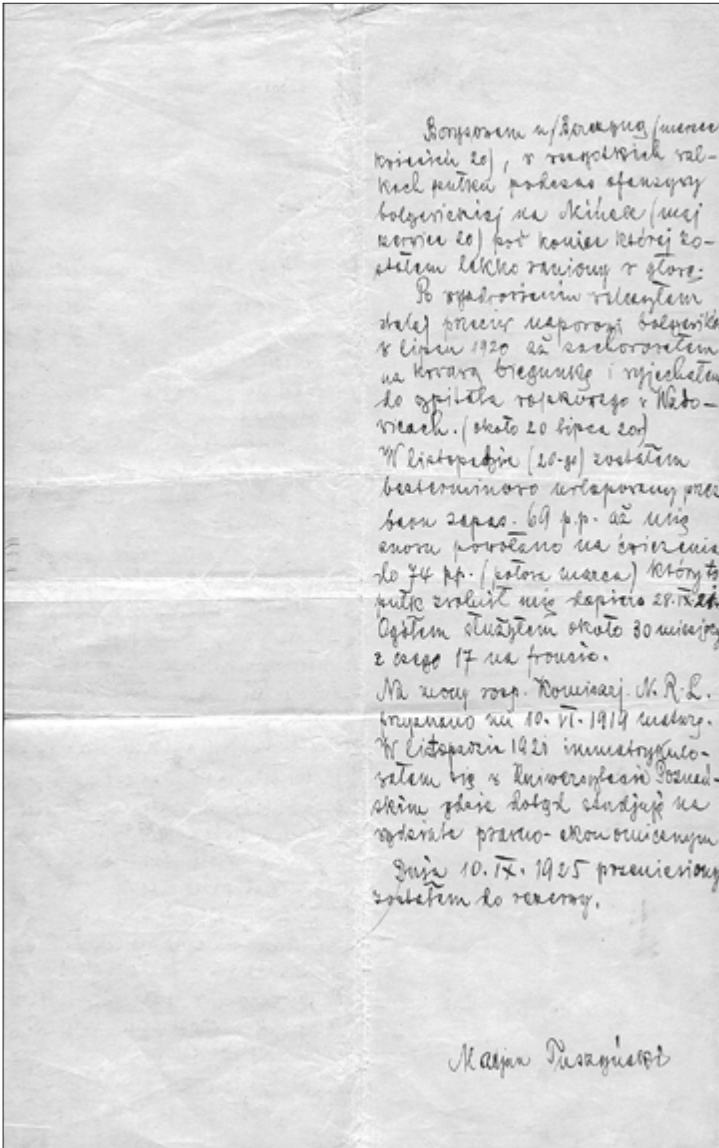
II. 3. Życiorys M. Tuszyńskiego z 1925 r.

Źródło: CAW, Marjan Tuszyński, 8 XII 1901, sygn. 1322.

Tuszyński został etatowym pracownikiem, początkowo jako asystent, kolejno starszy asystent oraz zastępca kierownika Stacji⁴¹. Ten etap pracy zakończył się nagle w sierpniu 1956 r., z powodu wstrzymania prac badawczych i redukcji etatów⁴². W okresie

⁴¹ Teczka osobowa, Marian Tuszyński...

⁴² Prawdopodobnie M. Tuszyński został zwolniony nie tylko z powodu redukcji etatów, ale także w wyniku pewnych nieporozumień natury pozasłużbowej z kierownikiem Stacji. Tak wynika z referen-

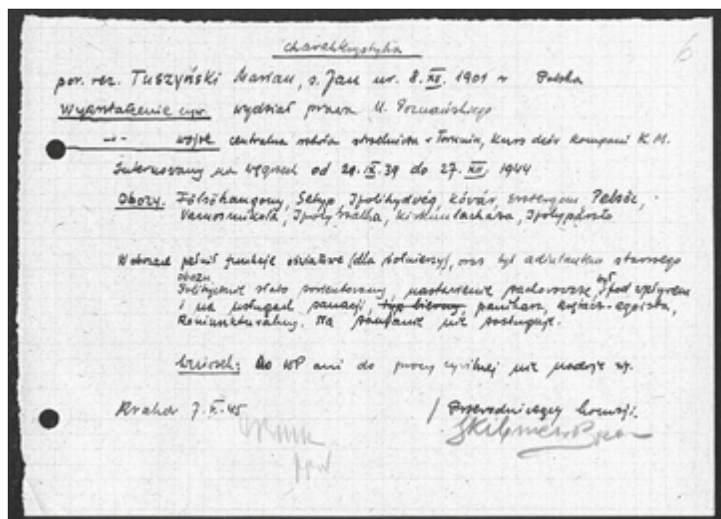
Bojownik w/Bojownik (miejscu
winnich 20), w tymczasie wal-
kiach podlegał podległości ofensywy
bolgariem na Skibice (miej
winnich 20) pod koniec której ko-
sztem 11.000 rannych i 2000.
Po wyprawieniu rannych
dalej przez usporządkowanie
w lipcu 1920 do zachowania
na krótko węgierski i wyjechał
do szpitala węgierskiego w Nabo-
weach. (około 20 lipca 20)
W listopadzie (20-21) został
bezwzględnie uwięziony prze-
czem 2000. 69 p.p. do 100
osobom powołano na ćwiczenia
do 74 p.p. (ostatni marca) który to
mimo wszelkich trudności 28.12.21
Ogółem służbą skończył 30 sierpnia
z czego 17 na froncie.
Na mocy rozp. Komisarzy N.R.L.
wymianowano na 10. VI. 1919 uwięziony.
W listopadzie 1921 imunitaryjnie
zostawiono w 2. Uniwersytecie Poznań-
skim gdzie dotychczas służył na
systemie przeciw-ekonomicznym
Dnia 10. IX. 1925 przemianowany
został do rezerwy.

Marian Tuszyński

poznańskim Tuszyński uczestniczył również w badaniach w Chłapowie⁴³. Po zwolnieniu z IHKM PAN, w latach 1957–1959, w sezonach letnich był zatrudniony jako zastępca kierownika w ekspedycjach wykopaliskowych na terenie województwa zielonogórskiego,

cji wystawionych Tuszyńskiemu przez dr. Jana Żaka w liście do Dyrekcji Muzeum w Grudziądzu: por. Teczka osobowa Mariana Tuszyńskiego.

⁴³ Tamże.

Il. 4. Dokument z weryfikacji M. Tuszyńskiego, z 7 V 1945 r. Źródło: CAW, Tuszyński Marjan, sygn. II.56.14091.

w Pszczewie i Borowym Młynie⁴⁴, których kierownikiem był Edward Dąbrowski⁴⁵. Z tym znakomitym archeologiem Tuszyński współpracował już w Gieczu⁴⁶ i zapewne za jego przyczyną trafił do ekspedycji w wymienionych miejscowościach⁴⁷.

Kolejnym etapem w życiu zawodowym M. Tuszyńskiego było Muzeum w Raciborzu, w woj. opolskim, w którym pracował w okresach letnich w 1960 i 1961 r.⁴⁸ Uczestniczył w badaniach dziedzica zamkowego oraz grodziska wczesnośrednio-wiecznego jako zastępca kierownika, a jego bezpośrednią przełożoną była Helena Nę-jowa – kierownik działu archeologii. Od 7 sierpnia 1961 r. rozpoczął starania o przy-jęcie do Muzeum w Grudziądzu, w związku z odejściem Ireny Walskiej-Andersz, zajmującej się działem archeologii. Zobowiązania w Raciborzu nie pozwoliły mu podjąć pracy od 1 września 1961 r.⁴⁹, ostatecznie nastąpiło to 16 listopada 1961 r.⁵⁰

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ E. Dąbrowski do 1954 r. związany z ośrodkiem poznańskim, jako aspirant w Katedrze Archeologii Polski Uniwersytetu Poznańskiego, a od 1955 r. związany z Muzeum w Międzyrzeczu na terenie woje-wództwa zielonogórskiego, a od 1958 r. pracownik w Muzeum Okręgowym w Zielonej Górze, czasowo w latach 1958–1960 także konserwator ds. zabytków archeologicznych, por.: K. Garbacz, *Rozważania ar-cheologa Edwarda Dąbrowskiego (1921–2007) o profesorze Józefie Kostrzewskim*, ADHIBENDA, 2019, s. 6.

⁴⁶ A. Szczerba, dz. cyt. s. 138–139, przyp. 153.

⁴⁷ J. Patorska, *Muzeum w Międzyrzeczu*, „Rocznik Lubuski”, t. 31, 2005, s. 105.

⁴⁸ Teczka osobowa, Marian Tuszyński...

⁴⁹ Nie udało się pozyskać dodatkowych informacji o pracy M. Tuszyńskiego w Muzeum w Raciborzu, pomimo, że był tam zaangażowany w badania na dziedzincu zamkowym, grodzisku wczesnośrednio-wiecznym, a także przygotowaniem do „Dni Ziemi Raciborskiej”, zmian ekspozycji, konferencji i sesji.

⁵⁰ W dotychczasowych źródłach utrwaliła się data 15 XI 1961 r. jako dzień zatrudnienia M. Tuszyń-skiego („Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 7, 1966, nr 4, s. 43), jednak w dokumencie zachowanym w Teczce osobowej wynika, że nastąpiło to 16 listopada 1961 r.

Starając się o pracę w Grudziądzu przedstawił zaświadczenia wielu znakomych archeologów, m.in. dr. W. Kočki, prof. UAM w Poznaniu, dr. J. Żaka (il. 5), doc. dr. B. Kostrzewskiego kierownika stacji w Gieczu, E. Dąbrowskiego z Muzeum Okręgowego w Zielonej Górze, B. Zielonki z Toruńskiej Ekspedycji Wykopaliskowej badań w Kruszewicy i H. Nejowej z Muzeum w Raciborzu⁵¹.

W Muzeum w Grudziądzu został zatrudniony na stanowisku adiunkta, kierownika działu archeologii. Bardzo szybko zaangażował się w działalność badawczą na terenie miasta i regionu. Świadczą o tym sprawozdania w „Informatorze Muzeum w Grudziądzu”, w prasie lokalnej, a także zachowane pisma kierowane do Urzędu Konserwatorskiego w Bydgoszczy. Do pierwszych badań terenowych, w 1962 r., wytypowano następujące stanowiska: Świecie n. Osą, Grabowiec, Mokre⁵² i Parski⁵³. Ostatecznie w 1962 r. przeprowadził badania wiertnicze na terenie Góry Zamkowej w Grudziądzu⁵⁴ (pomimo planów nie zrealizował wierceń na dziedzińcu muzeum). Badania prowadzone z funduszy Konserwatora Zabytków województwa bydgoskiego miały na celu lokalizację wczesnośredniowiecznego grodu piastowskiego, w nawiązaniu do wzmianki z 1065 r.⁵⁵ Z dość obszernego sprawozdania z badań wynikało, że natrafił tylko na materiał kultury łużyckiej i materiał z późnych faz wczesnego średniowiecza (XIII w.), jednak nie potwierdził obecności osadnictwa z XI w.⁵⁶ W latach 1963–1964 prowadził rozpoznawcze badania na cmentarzysku kultury pomorskiej w Podwiesku⁵⁷. Z braku środków finansowych nie przebadał całości stanowiska, odsłonił zaledwie 11 grobów popielnicowych⁵⁸. Przy okazji badań ratowniczych realizowanych na cmentarzysku przeprowadził zwiad terenowy na wydmach na północny zachód od stan. 1 i zarejestrował kolejne cztery stanowiska archeologiczne⁵⁹. Jednym z odkrytych miejsc było cmentarzysko kultury oksywijskiej w Podwiesku (stan. 2), a zebrany z powierzchni materiał przekazał do zbiorów Muzeum w Grudziądzu⁶⁰. Dwa pozostałe stanowiska należy identyfikować ze starszymi stanowiska-

⁵¹ Teczka osobowa, Marian Tuszyński...

⁵² Domniemane grodziska.

⁵³ J. Błachnio, *Nowe stanowiska kultury łużyckiej i wczesnopomorskiej w powiecie grudziądzkim*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 2, 1961, s. 198–200.

⁵⁴ *Z naszego Muzeum*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 3, 1962, nr 12, s. 12.

⁵⁵ Tamże, s. 108.

⁵⁶ M. Tuszyński, *Z prac archeologicznych grudziądzkiego Muzeum 1962–1964*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 5, 1964, nr 9–10, s. 108–110.

⁵⁷ *Z naszego Muzeum*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 4, 1963, nr 9, s. 11; *Na tropach najstarszego osadnictwa. Muzeum w Grudziądzu włącza się do badań archeologicznych*, „Gazeta Pomorska”, nr 165 (4641) z 13–14 VII 1963 r.

⁵⁸ M. Tuszyński, *Z prac archeologicznych grudziądzkiego Muzeum 1962–1964...*, s. 110.

⁵⁹ Tamże, s. 110.

⁶⁰ Zainwentaryzowany pod numerem MG/A/452, zbiór opracowany przez: M. Kurzyńska, *Zbiór zabytków z młodszego okresu przedrzymskiego z Podwieska stan. 2 (?), pow. Chełmno, woj. kujawsko-pomorskie*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 54 (1995–1998), 2001, s. 173–175.

Dr. Jan Żak
Poznań
ul. Jackowskiego 35/10

Poznań, dnia 21.8.1961.

Do
Dyrekcji Muzeum w Grudziądzu

Grudziądz
ul. Klasztorna 2

W związku z uprzejmym piśmem Dyrekcji Muzeum w Grudziądzu w sprawie kandydatury mgr Mariana Tuszyńskiego na stanowisko pracownika Muzeum Grudziądzkiego pozwalam sobie na określenie opinii o wyżej wymienionym kandydacie.

Mgr Tuszyński należy do powojennej kadry archeologów. Przed wojną ukończył studia prawnicze. Studia archeologiczne rozpoczął po wojnie na Uniwersytecie Poznańskim, pod kierunkiem prof. Jakimowicza, biorąc jednocześnie udział w pracach wykopaliskowych w Kruszwicy. Po śmierci prof. Jakimowicza studiował w Poznaniu pod kierunkiem prof. Mensa. Później też uzyskał magisterium z zakresu archeologii, antropologii i etnografii (te 3 dyscypliny tworzyły wówczas całość). Jednocześnie brał udział, jako starszy asystent, w pracach wykopaliskowych w Gieoczu, Stacji należącej wówczas do Kierownictwa Badań nad Poczatkami Państwa Polskiego. Po przejściu tej Stacji przez IHK-PAH stał się pracownikiem tej Instytucji, od 1.1.1954 r. pracując w charakterze st. asystenta. Z powodu kompresji stawów na jednej stronie, z drugiej z powodu pewnych nieporozumień natury pozaszkolowej z kierownikiem Stacji, został zwolniony z pracy w IHK. Od tam brzo brał udział tylko w sezonowych pracach archeologicznych w Wielkopolsce, Ziemi Lubuskiej, Pomorsku Gdańskim, obecnie na Śląsku. Zna dobrze języki zach. europejskie, zwłaszcza niemiecki.

Mgr Tuszyński jest osobnikiem spokojnym, zrównoważonym, sachotującym na pełną miarę. Jest też bardzo dobrym kolegą, dalekim od tzw. rozróbek. Pracuje sumiennie i uczciwie.

Kwalifikacje jego, jako archeologa nie będą żadnym zastrzeżeniem. Jest doskonałym i skrupulatnym badaczem terenowym. Opublikował też kilka artykułów. O tym, że jest entuzjastą swojej dyscypliny ~~nie~~ najlepiej świadczy fakt, że mimo możliwości pracy w sądownictwie, przez 5 lat ~~po~~ po zwolnieniu z IHK-PAH pracuje w archeologii w warunkach nader niekorzystnych dla pracy naukowej, bo tylko w sezonie i ta praca sezonowa stanowi podstawę jego bytu na cały rok.

Mając powyższe na uwadze, gorąco popieram kandydaturę mgra Tuszyńskiego i mam nadzieję, że Dyrekcja, po ewentualnym przyjęciu do pracy mgra Tuszyńskiego, będzie też w pełni zadowolona.

Z poważaniem
J. Żak

Il. 5. Referencje wystawione M. Tuszyńskiemu przez dr. Jana Żaka (pismo z 21 VIII 1961 r.)
Źródło: Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, Tezka osobowa M. Tuszyńskiego.

mi kultury pomorskiej w Dolnych Wymiarach⁶¹, a jedno młodsze należy łączyć ze stanowiskiem 7 albo 8 w Dolnych Wymiarach. O odkryciach na bieżąco informował Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Bydgoszczy, którym był wówczas Januariusz Janikowski. Tuszyński przymierzał się do badań cmentarzyska kultury oksywskiej (stan. 2), systematycznie niszczone przez wojsko, które teren Podwieska na

⁶¹ M. Tuszyński, Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych na cmentarzysku kultury pomorskiej w miejscowości Podwieska, pow. Chełmno, 1963, mps w Archiwum Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu; prawdopodobnie są to stanowiska 7, 8, 9 w Dolnych Wymiarach, por. także R. Kirkowski, Sprawozdanie z badań powierzchniowych przeprowadzonych w ramach „Archeologicznego Zdjęcia Polski”, 1981, arkusz 32–45, mps w Archiwum Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu.

początku lat 60. XX w. wykorzystywało jako poligon⁶². Z powodu braku funduszy i na prośbę konserwatora Tuszyński odstąpił od eksploracji tego miejsca⁶³, a badania na jednym z największych i najważniejszych cmentarzysk kultury oksywskiej na ziemi chełmińskiej przeprowadził osobiście sam J. Janikowski w latach 1963–1968⁶⁴. Janikowski w sprawozdaniu z badań ratowniczych na stan. 2 wskazał M. Tuszyńskiego jako odkrywcę tego obiektu⁶⁵, wymieniając fragmenty ceramiki, dwie zapinki brązowe i spalone kości – zabytki które znajdują się w obecnych zbiorach Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu. M. Tuszyński miał w planach również badania na kolejnym cmentarzysku w Podwiesku, które odkrył w trakcie swojej wycieczki terenowej 22 sierpnia 1963 r.⁶⁶ Do realizacji tych planów nie doszło, z powodu nieporozumień naukowych z konserwatorem Janikowskim (choć początkowe relacje były bardzo obiecujące). W 1963 r. na wspólnej konferencji w Muzeum w Grudziądzu konserwator podkreślał dotychczasowe osiągnięcia działu archeologii w Grudziądzu oraz deklarował daleko idącą pomoc i wciągnięcie planów Muzeum w plany konserwatora i wspólne realizacje badawcze w regionie Grudziądza i na ziemi chełmińskiej⁶⁷. W latach 1963 i 1964 M. Tuszyński, J. Janikowski oraz Józef Błachnio przeprowadzili szereg lustracji ważniejszych stanowisk na ziemi chełmińskiej, m.in. grodzisk i domniemanych grodzisk w powiecie grudziądzkim: Gaci, Grucie, Świeciu n. Osą, Lisnowie, Mędrzycach, Mielnie i Słupie-Młynie; w powiecie chełmińskim: Sarnowie, Jeleńcu, Wabczu, Żyglądzie; w powiecie toruńskim: Przecznie i Rzęczkowie⁶⁸.

⁶² Pismo do Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, Wojewódzki Konserwator Zabytków, l.dz. 461/III/65, z 30 lipca 1965 r. „Współpraca z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Bydgoszczy”.

⁶³ M. Tuszyński, *Z prac archeologicznych grudziądzkiego Muzeum 1962–1964...*, s. 111–113; wydaje się że M. Tuszyński został zmuszony do odstąpienia od badań na stanowisku 2 w Podwiesku z braku dofinansowania.

⁶⁴ E. Bokinić, *Kultura oksywska na ziemi chełmińskiej w świetle materiałów sepulkralnych*, Toruń 2008, s. 311.

⁶⁵ J. Janikowski, Sprawozdanie z badań ratowniczych w Podwiesku, pow. Chełmno, mps Archiwum Muzeum Okręgowego w Toruniu.

⁶⁶ Tak wynikało z pism kierowanych do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w 1965 r., z nadzieją prowadzenia tych badań w 1966 r.; por.: Pismo do Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, Wojewódzki Konserwator Zabytków, l.dz. 461/III/65, z 30 lipca 1965 r., „Współpraca z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Bydgoszczy”. W zbiorach Działu Archeologii Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi znajduje się materiał ruchomy zebrany 22 VIII 1963 r. i niewprowadzony do inwentarza archeologicznego w 1963 r., który pochodzi ze wskazywanego cmentarzyska oraz innych stanowisk zlokalizowanych w pobliżu, każde stanowisko to oddzielna torebka. Na uwagę zasługuje torebka, w której są artefakty z grobu: 2 przepalone przęśliki, klucz żelazny, klamra z brązu, 2 fragm. noży, w tym nożyk sierpikowaty (KPZ/A/80). Materiał charakterystyczny dla młodszego okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu rzymskiego (fazy A3/B1). Materiał ten odpowiadałby zarówno stanowisku 3 jak i 7 w Podwiesku badanym przez J. Janikowskiego w 1965 i 1967 (obecnie Dolne Wymiary, stan. 1 i 10), por. E. Bokinić, *Kultura oksywska na ziemi chełmińskiej...*, s. 331,

⁶⁷ *Na tropach najstarszego osadnictwa. Muzeum w Grudziądzu włącza się do badań archeologicznych*, „Gazeta Pomorska”, nr 165 (4641) z 13–14 VII 1963 r.

⁶⁸ B. Sikorska, *Z naszego Muzeum*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 4, 1963, nr 11, s. 15; M. Tuszyński, *Z prac archeologicznych grudziądzkiego muzeum 1962–1964...*, s. 111.

Il. 6. Marian Tuszyński w trakcie badań na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Grucznie wraz ze studentkami (1964–1966)

Źródło: Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu.

Lustracje miały ocenić stan zachowania stanowisk i dostarczyć materiał ruchomy w celu podjęcia w przyszłości badań archeologicznych⁶⁹.

W 1964 r. M. Tuszyński rozpoczął badania na wczesnośredniowiecznym zespole osadniczym w Grucznie, na tzw. Górze św. Jana, na terenie grodziska i usytuowanej poniżej osadzie podgrodowej. Pierwsze wykopy na osadzie ujawniły niespodziewanie dla niego – szkielety ludzkie i cmentarzysko⁷⁰. Na badania te nie pozyskał funduszy od konserwatora zabytków z Bydgoszczy (!), natomiast zdobył dofinansowane Prezydium Powiatowej Rady w Świeciu i częściowo Muzeum w Grudziądzu⁷¹. Pierwszy sezon okazał się bardzo owocny. Odkrył 31 bogato wyposażonych grobów szkieletowych⁷². Tak zaczęły się najważniejsze badania archeologiczne w jego życiu zawodowym, które zapisały go na trwale w historii archeologii grudziądzkiej i Pomorza Wschodniego. Badacz wiedział, że wkroczył na teren badany już przez XIX-wiecznych grudziądzkich i gdańskich archeologów⁷³. W rozmowach z najstarszymi mieszkańcami Gruczna

⁶⁹ Niektóre z typowanych obiektów w rzeczywistości nie były grodziskami, jak np. Gać, Jeleniec, a inne, jak np. grodzisko w Słupie-Młynie, znane jako grodzisko lużyckie niszczone już od XIX w. poprzez wybieranie żwiru. Pomimo objęcia tego miejsca ochroną konserwatorską już w 1929 r. nie zaprzestano eksploatacji tego miejsca w latach 60. XX w., o czym rozpisywała się lokalna prasa, a z zachowanego pisma z 1965 r. do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy wynikało, że nie przewidywano w tym miejscu żadnych badań, ponieważ zostało całkowicie zniszczone. W tych lustracjach wymienia się także grodzisko w Plemiętach, cmentarzysko w okolicach grodziska, cmentarzyska w Starej Rudzie i Rudzie i zniszczone cmentarzyska w Parskach i Białobłotach.

⁷⁰ M. Tuszyński, *Z prac archeologicznych grudziądzkiego muzeum 1962–1964...*, s. 111.

⁷¹ Tamże, s. 112.

⁷² Tamże, s. 111–113.

⁷³ S. Anger, *Gräberfelder von Grutschno und Nachbarorten, Kr. Schwetz*, „Nachrichten über deutsche Alterthumsfunde”, z. 5, 1896, s. 77–80; Mathes, Schmidt, *Ein zweites slavisches Gräberfeld In Grutschno, Kreis Schwetz in West – Preussen*, „Nachrichten über deutsche Alterthumsfunde”, z. 2, 1898, s. 26–32.

Il. 7. Marian Tuszyński w trakcie badań na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Grucznie wraz ze studentkami (1964–1966)

Źródło: Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu.

podjął próbę ustalenia miejsc, w których w latach 1896–1899 przebadano trzy stanowiska⁷⁴. Z rozmów tych nie zachowały się niestety żadne notatki, które mogłyby być szczególnie cenne w przypadku trzeciego stanowiska odkrytego w XIX w.⁷⁵ Tuszyński interesował się także cmentarzyskiem lużyckim w tej miejscowości badanym przez ks. dr. Władysława Łęgę w 1938 r.⁷⁶ Pobyt w Grucznie badacz wykorzystał na przeprowadzenie badań powierzchniowych w najbliższej okolicy, m.in. w okolicach Dworzyska⁷⁷. W kolejnym sezonie badania w Grucznie nabrały rozmachu. Udało mu się stworzyć interdyscyplinarny zespół złożony z naukowców z UMK w Toruniu: geografa Antoniego Olszewskiego i antropologa dr. Guido Kriesla, starszego laboranta Grzegorza Kwiecińskiego oraz przyszłego antropologa, a wówczas jeszcze studenta Andrzeja Florkowskiego. W badaniach uczestniczyły studentki archeologii śródziemnomorskiej z Uniwersytetu Jagiellońskiego, UMK w Toruniu i UAM w Poznaniu (il. 6–7)⁷⁸. Prace w 1965 r. trwały trzy miesiące (były finansowane podobnie jak wcześniejsze badania przez Wydział Oświaty i Kultury Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Świeciu

⁷⁴ M. Tuszyński, *Z prac archeologicznych grudziądzkiego Muzeum 1962–1964...*, s. 113.

⁷⁵ Cmentarzysko odkryte na polu Wintera, badane w 1897 r. przez dwóch oficerów M. Mathesa, A. Schmidta, członków Towarzystwa Starożytności w Grudziądzu, por. Mathes, Schmidt, dz. cyt., s. 26–32.

⁷⁶ W. Łęga, *Cmentarzysko lużyckie IV okresu brązu z Gruczna w pow. świeckim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 6, 1938/1939, z. 2–3, s. 232–239.

⁷⁷ Współpraca z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Bydgoszczy, Archiwum Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, znak pisma I.dz. 461/III/65, z 30 lipca 1965 r.; prawdopodobnie chodziło o weryfikację archiwalnego cmentarzyska wymienianego przez A. Lissauera, *Die Prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der Angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887, s. 155. Stanowiskiem interesowała się także K. Przewoźna: M. Grzęda, K. Przewoźna, *Wyniki badań archeologicznych w okolicy Świecia nad Wisłą w 1962 roku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu”, z. 26, Archeologia I, 1968, s. 41.

⁷⁸ B. Sikorska-Nowacka, *Z naszego Muzeum*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 6, 1965, nr 6–8, s. 21; M. Tuszyński, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Grucznie, pow. Świecie n. Wisłą, prowadzonych w roku 1965*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 7, 1966, nr 1, s. 5–7.

KOMITET KRZYŻA I MEDALU NIEPODLEGŁOŚCI		KOMITET Krzyża i Medalu Niepodległości	
Nr. _____ KOMISJA _____		Adm. 624	
Wpł. do _____ gda. _____		Lit.: _____ / 193 _____	
Załącz. _____		_____	
24 20138		Decyzja Komitetu: 4	
1. NAZWISKO I IMIE: Tuszyński Marjan		nr. 20 rys. kart. pow. 29589 ODRZUCONO.	
Pseudonim: wyrażony w tajnej służbie kwatermistrzostwa w Świecie kwatermistrzostwa, Sahażdzany.		na posied. Komitetu z dn. 28.02.1938 (sprawozd.) podstawa art. 25 T.p. powodu braku pracy niepodległościowej	
2. Zawód: prawnik			
Stanowisko: aplikant sądowy, Sąd Okręgowy, Bydgoszcz			
3. Dokładny adres zamieszkania:		wieś _____	
Miasto: Bydgoszcz		gmina _____	
Ulica: Włajńska Nr. 10		powiat _____	
Powiat _____		poczt. _____	
Województwo: Pomorze		województwo _____	
4. Posiadane odznaczenia: medal za wojnę 1918-1921.			
5. Proponowane odznaczenie: 4 roku 1921, w tym służbę w 44 pp. w mieście Świecie odznaczony Krzyżem Niepodległości; 4 roku celu miastem wziętym do niewoli. Był podporządkowany w 44 pp. w 1920, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.			

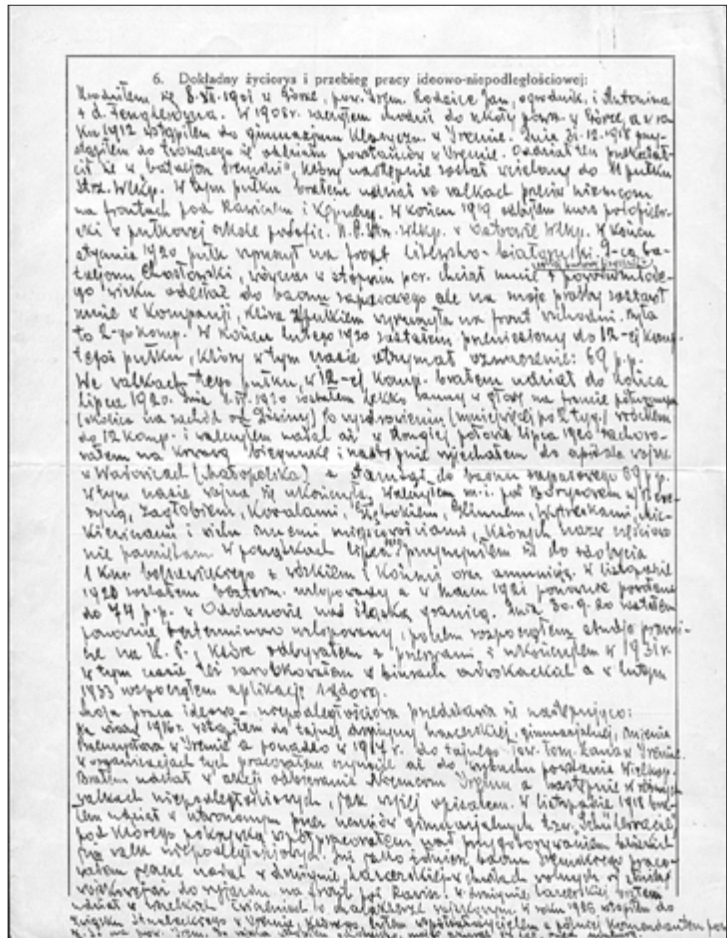
II. 8. Odmowa Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości
Źródło: CAW, Odrzuc. Tuszyński Marjan, 28.02.1938, sygn. 624.

i Muzeum w Grudziądzu)⁷⁹. Równie długi i owocny był sezon badawczy w 1966 r., w którym prace rozpoczęte 16 czerwca zakończono 21 października odkryciem 154 grobów⁸⁰. Odkrycie cmentarzyska w Grucznie i prowadzone tam badania spotkały się z bardzo dużym zainteresowaniem lokalnego środowiska, miejscowej prasy oraz środowiska naukowego⁸¹. Należy podkreślić że M. Tuszyński wykazywał bardzo dużą

⁷⁹ M. Tuszyński, *Grudziądzka ekspedycja archeologiczna*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 6, 1965, nr 9–12, s. 29; tenże, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Grucznie, pow. Świecie n. Wisłą, prowadzonych w roku 1965*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 7, 1966, nr 1, s. 5–7; tenże, *Prace wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Grucznie, pow. świecki, w l. 1964–1965*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 5–6, 1970, s. 539–547.

⁸⁰ R. Boguwołski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Grucznie, pow. Świecie n. Wisłą, prowadzonych w 1966 r.*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 7, 1966, nr 4, s. 42–43.

⁸¹ *Prace wykopaliskowe grudziądzkiego Muzeum. Cenne odkrycia archeologiczne w Grucznie i pow. chełmińskim*, „Gazeta Pomorska”, nr 210 (4993) z 4 IX 1964 r.; *Muzeum grudziądzkie prowadzi badania*

inicjatywę w pozyskiwaniu funduszy i otrzymywał wsparcie dla prowadzonych badań ze strony lokalnych firm, co pokazały już wcześniejsze badania na Górze Zamkowej w Grudziądzu⁸². Podobnie w trakcie badań w Grucznie korzystał ze sprzętu (niwelator) użyczonego przez Powiatowe Biuro Geodezyjne w Świeciu. Bardzo cennym wsparciem naukowym i obopólną korzyścią było włączenie się w badania w Grucznie Zakładu Antropologii UMK w Toruniu, współfinansujących te prace. M. Tuszyński z przeprowadzonych badań sporządzał nie tylko profesjonalną gabinetową dokumen-

archeologiczne w Grucznie, „Gazeta Pomorska”, nr 234 (5017) z 2 X 1964 r.; *Prace archeologiczne w Grucznie*, „Gazeta Pomorska”, nr 176 (5268) z 27 VIII 1965 r.; *Zwiedzamy wykopaliska w Grucznie*, „Gazeta Pomorska”, nr 178 (5270) z 29 VII 1965 r.; *Z dziejów wykopalisk w Grucznie*, „Ilustrowany Kurier Polski”, nr 188 (6394) z 10 VIII 1965 r.

⁸² Badania na Górze Zamkowej przeprowadzono z udziałem Wiertniczo-Studniarskiej Spółdzielni Pracy w Grudziądzu oraz Zarządu Zieleni Miejskiej i Wydziału Geodezji Prezydium MRN w tym mieście: por. M. Tuszyński, *Z prac archeologicznych grudziądzkiego Muzeum, 1962–1964...*, s. 108.

tację, ale starał się także publikować wyniki prac w „Informatorze Muzeum w Grudziądzu” oraz prezentował je na sesjach i sympozjach. W publikacjach nie ograniczał się do podstawowej sprawozdawczości, ale przedstawiał szersze prezentacje, wstępne analizy i wnioski, szczególnie w przypadku odkryć w Grucznie⁸³. Badania propagował wśród lokalnej społeczności poprzez liczne prelekcje, pogadanki, wystawy pozyskanych zabytków zarówno w Grudziądzu, jak i w Grucznie⁸⁴, a także w środowisku naukowym – na sesjach IHKM PAN⁸⁵. Na miejscu, w Muzeum w Grudziądzu, w latach 1965–1966 angażował się w propagowanie badań, odkryć archeologicznych w ramach specjalnego cyklu „Studium Wychowania Estetycznego”.

Nagła śmierć 17 listopada 1966 r. przerwała tę ciekawie rozwijającą się działalność badawczą i naukową. Badacz nie przygotował już sprawozdania z tego niezwykle interesującego sezonu, uczynił to jego następca Ryszard Boguwolski⁸⁶, który kontynuował badania na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Grucznie w latach 1967–1968, a także przejął po zmarłym obowiązki w Dziale Archeologii w Muzeum. Na 460 odkrytych grobów na cmentarzysku 1 w Grucznie M. Tuszyński wyeksplorował 248 groby. M. Tuszyński miał jeszcze wiele planów badawczych i naukowych, m.in. był w trakcie przygotowywania rozprawy doktorskiej⁸⁷. W ocenie jego koleżanek i kolegów z Muzeum w Grudziądzu był cenionym i sumiennym pracownikiem, dobrym kolegą, skrupulatnym badaczem terenowym, z dużym doświadczeniem w pracy naukowej, przede wszystkim świetnie wykształconym, ze znajomością łaciny i greki, biegłą znajomością języka niemieckiego i komunikatywną – francuskiego, węgierskiego, angielskiego i rosyjskiego.

W okresie międzywojennym odznaczony dwiema odznakami za czas pobytu na froncie (il. 2)⁸⁸, medalem za wojnę 1918–1921⁸⁹, medalem „Polska swemu obrońcy”, krzyżem Powstania Wielkopolskiego⁹⁰. Pomimo kilkuletnich starań (od 1933 r.) o Medal lub Krzyż Niepodległości⁹¹, Komitet Krzyża i Medalu Niepodległości⁹² odrzucił jego wnioski z powodu braku pracy niepodległościowej⁹³ (il. 8). Z pewnym smutkiem M. Tuszyński zauważył w jednym z pism, z 29 grudnia 1937 r., że jego koledzy, którzy tak jak on pracowali w tajnych związkach niepodległościowych takie odznacze-

⁸³ Tamże, s. 111–113; *Prace wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Grucznie...*, s. 538–547.

⁸⁴ M. Tuszyński, *Grudziądzka Ekspedycja Archeologiczna...*, s. 29.

⁸⁵ Tenże, *Z prac archeologicznych grudziądzkiego Muzeum, 1962–1964...*, s. 108.

⁸⁶ R. Boguwolski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Grucznie...*

⁸⁷ „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 7, 1966, nr 4, s. 43.

⁸⁸ CAW, Marjan Tuszyński, 8 XII 1901...

⁸⁹ CAW, Odrzuc. 28.02.1938...

⁹⁰ Tamże, s. 5.

⁹¹ Tamże.

⁹² Krzyż i Medal Niepodległości został ustanowiony rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 29 października 1930 o Krzyżu i Medalu Niepodległości, Dz.U. 1930, nr 75, poz. 591.

⁹³ Wniosek został odrzucony 28 II 1938 r., por.: CAW, Odrzuc. 28.02.1938...

Il. 9. Grób Mariana Tuszyńskiego na cmentarzu Poznań-Junikowo. Fot. F. Borszlak

nia otrzymali⁹⁴. W 1958 r. został odznaczony Krzyżem Powstania Wielkopolskiego⁹⁵, a w 1957 r. został członkiem Związku Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBOWiD).

Zmarł w Toruniu, w swoim mieszkaniu przy ul. Słowackiego. Pogrzeb odbył się 23 listopada 1966 r. na cmentarzu Komunalnym nr 2 w Poznaniu-Junikowie. Spoczął w skromnej powstańczej mogile⁹⁶ (il. 9)⁹⁷.

⁹⁴ Tamże.

⁹⁵ Uchwała Rady Państwa nr: 04.04–0.118 z dnia 04.04.1958.

⁹⁶ W wydzielonej kwaterze powstańczej: pole 17, kwatera 5, rząd 5, miejsce 182.

⁹⁷ Dziękuję Panu Filipowi Borszlakowi za odszukanie grobu M. Tuszyńskiego i wykonanie fotografii.

Dk. Waldemar Rozynkowski

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Nauk Historycznych

**KSIĄDZ LEON DZIENISZ (1906–1942)
– WIKARIUSZ W PARAFII ŚW. MIKOŁAJA W GRUDZIĄDZU
MĘCZENNIK DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ**

REV. LEON DZIENISZ (1906–1942) – VICAR IN THE PARISH CHURCH OF ST. NICHOLAS
IN GRUDZIĄDZ, A MARTYR OF WORLD WAR II

ABSTRACT

Leon Dzienisz was born on 21 October 1906 in Parszków, a town located within the Starzyno parish, in the Puck powiat. He was ordained a priest on December 19, 1931. In his early years he served in Chełmno, Brodnica and Nawra.

Beginning July 1, 1936, he served as a vicar in the parish church of St. Nicholas in Grudziądz. He was an ecclesiastical assistant for several organizations: the Catholic Young Women's Association, the Archconfraternity of Christian Mothers, the Catholic Women's Association, the Apostolate of the Sick and the Apostolate of Prayer. On April 1, 1937, he was appointed pastor of a new pastoral post in Wrzosey, near Toruń. Arrested by the Germans on October 19, 1939, he was imprisoned consecutively in: Fort VII in Toruń, Stutthof, Sachsenhausen and Dachau. His stay in prisons and camps devastated his health. On August 10, 1942, he was placed in the so-called „invalids transport”. He was gassed at Hartheim Castle, located in Alkoven, near Linz, Upper Austria. The Germans reported that the death of the priest took place in Dachau on September 16, 1942, and gave pneumonia as the cause.

Leon Dzienisz urodził się 21 października 1906 r. w Parszkwowie, miejscowości położonej w granicach parafii Starzyno, w powiecie puckim¹. Jego rodzicami byli Józef i Ro-

¹ Zob.: W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, z. 2, Warszawa 1977, s. 44; Z. Girzyński, *Towarzysze męczeńskiej drogi*

Il. 1. Ks. Leon Dzieńsz (1906–1942)

Źródło: Archiwum parafii św. Antoniego w Toruniu.

zalia z domu Kalf. Ojciec był gorącym patriotą polskim i kaszubskim. Był mistrzem kowalskim. Około 1910 r. rodzina wyprowadziła się do Chyloni. Dnia 13 czerwca 1927 r. Leon zdał maturę w wejherowskim gimnazjum. W tym samym roku przekroczył próg seminarium duchownego diecezji chełmińskiej w Pelplinie.

Święcenia kapłańskie otrzymał 19 grudnia 1931 r. z rąk biskupa chełmińskiego Stanisława Wojciecha Okoniewskiego. Nazajutrz w Gdyni Chyloni w kościele św. Mikołaja odprawił mszę św. prymicyjną. Na zachowanym do dzisiaj obrazku prymicyjnym umieścił słowa wypowiedziane przez apostoła Piotra do Jezusa: „Panie, z Tobą jestem gotów i do więzienia i na śmierć. Łuk. 22,33. Gdynia-Chylonia dnia 20.12.1931 r.”

Posługę kapłańską ks. Leon rozpoczął jako kapelan w szpitalu powiatowym w Chełmnie. Od marca 1932 r. pełnił posługę wikariusza, a od 1 marca 1935 r. tym-

bł. ks. Stefana Frelichowskiego. Losy duchowieństwa diecezji chełmińskiej w latach 1939–1945, Toruń 2005, s. 137; W. Miszewski, W. Rozyrkowski, *Z dziejów parafii św. Antoniego w Toruniu*, Toruń 2008; W. Rozyrkowski, *Dzieńsz Leon*, [w:] *Toruński słownik biograficzny*, t. 7, red. K. Mikulski, Toruń 2014, s. 63–65; J. Sziling, *Męczeństwo – służba – walka. Duchowieństwo diecezji chełmińskiej w latach drugiej wojny światowej (1939–1945)*, Toruń 2019, s. 68; W. Wielgoszewski, *Ocalić od zapomnienia. Duchowni diecezji chełmińskiej XIII–XX wiek*, Toruń 2019, s. 99–100; A. Nadolny, *Słownik biograficzny kapłanów wyświęconych w latach 1921–1945 pracujących w diecezji chełmińskiej*, Pelplin 2021, s. 123; W. Rozyrkowski, *Ks. Leon Dzieńsz (1906–1942). Pierwszy proboszcz parafii na Wrzosach, męczennik drugiej wojny światowej*, Toruń 2022; tenże, *Ks. Leon Dzieńsz (1906–1942) – pierwszy proboszcz parafii na Wrzosach*, [w:] *Słownik biograficzny powiatu toruńskiego*, t. 5, red. M. Krotofil, W. Rozyrkowski, Toruń 2022, s. 54–70.

czasowego administratora parafii św. Katarzyny w Brodnicy. W kwietniu 1936 r. został tymczasowym administratorem parafii w podtoruńskiej Nawrze. Z dniem 1 lipca 1936 r. ks. Leon został skierowany do posługi duszpasterskiej w Grudziądzu, jako wikariusz w parafii św. Mikołaja. Dodajmy, że była to główna i najstarsza parafia w mieście, a jej geneza sięga średniowiecza².

Przybycie ks. Leona do parafii farnej zostało odnotowane w zachowanej do dzisiaj w archiwum parafii św. Mikołaja: Domowej Księżce Meldunkowej. Odnotowywano w niej mieszkania znajdujące się w kamienicy przy ul. Spichrzowej 46. W lokalu pod numerem 4 zamieszkał ks. Leon. W poszczególnych rubrykach czytamy, że duchowny został zameldowany 1 lipca 1936 r., że przybył z Nawry w powiecie toruńskim, a wymeldował się 30 marca 1937 r. Odnotowano także, że ks. Dzieńsz wyprowadził się do Wrzósów, jak napisano „koło Torunia”³.

W przechowywanym w archiwum parafialnym dzienniku korespondencji zarejestrowano pismo, które zostało wysłane z Kurii Biskupiej z Pelplina dotyczące zmian w parafii farnej od 1 kwietnia 1937 r. W zamieszczonym komentarzu czytamy, że na miejsce ks. Leona wikariuszem został mianowany ks. Augustyn Działowski⁴.

Ślady posługi duszpasterskiej ks. Leona w parafii św. Mikołaja znajdujemy w księgach metrykalnych. Pierwszego chrztu udzielił 12 lipca 1936, ostatni 7 marca 1937 r.⁵; pierwszy związek małżeński pobłogosławił 7 lipca 1936, a ostatni 15 lutego 1937 r.⁶; pierwszy pogrzeb odprawił ks. Leon 9 lipca 1936, a ostatni 24 marca 1937 r.⁷

W zachowanym Spisie Bractw i Stowarzyszeń działających przy parafii św. Mikołaja w kilku miejscach spotykamy odniesienie do ks. Leona. Niestety przy adnotacjach brakuje szczegółowych informacji chronologicznych. Wydaje się jednak, że najstarsze wpisy zostały w przywołanym źródle uczynione w 1936 r., a w następnych latach był one tylko nieznacznie uzupełniane i korygowane. I tak wikariusza parafii farnej odnotowano w źródle przy następujących organizacjach:

- Asystent kościelny Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży Żeńskiej. Jego nazwisko zostało jednak przekreślone i wpisano jako asystenta ks. Augustyna Działowskiego⁸. Zapewne, kiedy ks. Leon z końcem marca 1937 r. opuścił parafię, wyznaczono kolejnego asystenta.

² Zob.: M. Staniszewski, *Katolickie ośrodki duszpasterskie międzywojennego Grudziądza*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 17, 2007, s. 103–128; tenże, *Grudziądz w II Rzeczypospolitej. Aspekty społeczno-narodowościowe i religijne*, „Roczniki Historii Kościoła”, t. 2 (57), 2010, s. 112–132; W. Rozynkowski, *Kościół w średniowiecznym Grudziądzu*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 24, 2016, s. 92–96.

³ Archiwum parafii św. Mikołaja w Grudziądzu, Domowa Księga Meldunkowa, Grudziądz, Ulica Spichrzowa 46, k. 13v-14.

⁴ Tamże, Dziennik Korespondencyjny, Rok 1937, nr 233.

⁵ Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej w Toruniu, Parafia pw. Świętego Mikołaja Biskupa w Grudziądzu, AA 020, Księga chrztów, k. 21–46.

⁶ Tamże, AD 005, Księga ślubów, k. 102–114.

⁷ Tamże, AE 010, Księga zgonów, k. 147–164.

⁸ Tamże, Spis Bractw i Stowarzyszeń parafii św. Mikołaja, k. 8 [błąd w numeracji, powinno być 7].

- Asystent kościelny Arcybractwa Matek Chrześcijańskich. Jego nazwisko zostało skreślone i wpisano ks. Antoniego Pastwę⁹. W świetle zachowanych protokołów Arcybractwa Matek Chrześcijańskich wiemy, że ks. Leon uczestniczył na pewno w dwóch spotkaniach, które odbyły się 2 sierpnia (po niesporach w kościele farnym) i 13 września (w kościele pojezuickim) 1936 r. Potwierdzają to jego podpisy pod sprawozdaniami. Wiemy, że podczas zebrań ks. Leon wygłosił nauki: „o zacnych i mądrych matkach chrześcijańskich i o święcie Matki Boskiej Anielskiej” (2 sierpnia) oraz „o Matce Boskiej Bolesnej” (13 września)¹⁰;
- Asystent kościelny Katolickiego Stowarzyszenia Kobiet. Jego nazwisko zostało wykreślone i wpisano ks. Augustyna Działowskiego¹¹.
- Dyrektor Apostolstwa Chorych. W tym zapisie jego nazwisko nie zostało wykreślone, co może oznaczać, że nie poczyniono aktualnych wpisów przy organizacji¹².
- Dyrektor Apostolstwa Modlitwy. Jego nazwisko zostało wykreślone i wpisano ks. Antoniego Miętkiego¹³.

Z dniem 1 kwietnia 1937 r. ks. Leon został mianowany proboszczem (a dokładnie kuratusem) nowej samodzielnej placówki duszpasterskiej na ówczesnie jeszcze podtoruńskich Wrzosach¹⁴. Do wybuchu drugiej wojny światowej, a więc przez nieco ponad dwa lata, udało mu się zbudować wspólnotę parafialną, i to zarówno pod względem duchowym, jak i materialnym.

Dnia 28 kwietnia 1939 r. ks. Leon został wpisany na listę kapelanów rezerwy Wojska Polskiego z tytułem kapitana¹⁵. W końcu sierpnia opuścił parafię i udał się z posługą do gromadzących się wojsk. Posługę kapelana pełnił na froncie pod Grudziądem, następnie wycofując się z wojskiem dotarł aż pod Warszawę. Dostał się do niewoli. Został z niej zwolniony przed 4 października, gdyż tego dnia był już w parafii na Wrzosach. Nie cieszył się jednak długo wolnością. Został aresztowany prawdopodobnie 19 października 1939 r. i umieszczony w toruńskim Forcie VII¹⁶.

Ksiądz Leon Dzienisz był tam przetrzymywany do 8 stycznia 1940 r. Tego dnia wraz z grupą współwięźniów został wywieziony do obozu w Gdańsku, który został zorganizowany w dzielnicy Nowy Port, a 10 stycznia do położonego nad Mierzeją Wiślaną obozu w Stutthofie. Kiedy ks. Leon przybył tam, obóz był cały czas wielkim placem budowy, a warunki w nim panujące były bardzo trudne. Przebywał w nim

⁹ Tamże, k. 11.

¹⁰ Tamże, Protokółarz Arcybractwa Matek Chrześcijańskich w Grudziądz, s. 121–122.

¹¹ Tamże, Spis Bractw i Stowarzyszeń parafii św. Mikołaja, k. 12.

¹² Tamże, k. 30.

¹³ Tamże, k. 34.

¹⁴ W. Miszewski, W. Rozyrkowski, dz. cyt., s. 17 i n.

¹⁵ *Kapelani wrześniowi. Służba duszpasterska w Wojsku Polskim w 1939 r. Dokumenty, relacje, opracowania*, red. W. J. Wysocki, Warszawa 2001, s. 233, 579.

¹⁶ W. Miszewski, W. Rozyrkowski, dz. cyt., s. 22; W. Rozyrkowski, *Ks. Leon Dzienisz (1906-1942) – pierwszy proboszcz ...*, s. 56–57.

cztery miesiące. Od 26 marca do 6 kwietnia 1940 r. pracował w podobozie obozu Stutthof w kamieniołomach we wsi Grenzdorf (Graniczna Wieś)¹⁷.

Dnia 9 kwietnia 1940 r. ks. Leon znalazł się w grupie więźniów przewiezionych na dworzec kolejowy w Tiegendorf (Nowy Dwór). Stamtąd zostali oni przetransportowani do podberlińskiego obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. 10 kwietnia transport więźniów przybył do położonej w pobliżu obozu koncentracyjnego stacji kolejowej Oranienburg. Ksiądz Leon otrzymał tam numer obozowy: 20 982. Od tego momentu, do końca swojego życia, był dla Niemców tylko numerem obozowym.

W Sachsenhausen doświadczył brutalności ze strony blokowych, szczególnie kryminalisty Hugona Kreya. Odwołajmy się do wspomnień współwięźnia ks. Wojciecha Gajdusa, który we wspomnieniach przywołał następujące zdarzenie: „Zakomenderował [Hugo Krey – dop. WR] czołganie. Czołgamy się w pocie czoła. Po chwili zarządza wyścig w czołganiu się. Długo i szeroko rozpostarta masa jasnoniebiesko-białych płam szybko spełnia rozkaz. Wyciąga się długi wąż. Na czele oczywiście najmłodszy, bo najsilniejszy. Jednym z pierwszych jest ks. Dzieńsz. Hugo każe mu wstać. Wszyscy leżymy cicho, czekając, jaką to znowu zainscenizuje diabelską fantazję. Hugo pyta ks. Dzieńsz, czy umie błogosławić. Pytany potakuje. „Błogosław ich” – wskazuje na nas leżących. Unosi się ręka kapłana powoli, uroczyście, jak we Mszy świętej. Przez powietrze płynie donośny głos: *Benedicat vos Omnipotens Deus: Pater et Filius et Spiritus Sanctus. Amen* – rechocze Hugo i niczego nie spodziewającego się księdza z taką mocą kopie w krok, że ten dość silny i młody, wali się z hukiem jak ścięty dąb na ziemię”¹⁸.

Dnia 13 grudnia 1940 r. kapłanów z Sachsenhausen, w tym ks. Dzieńsz, przewieziono do obozu koncentracyjnego w Dachau¹⁹. Ksiądz Leon przybył do nowego miejsca w transporcie więźniów w sobotę przed południem następnego dnia. Otrzymał numer obozowy: 22 642. W nieludzkich warunkach obozowych udało mu się przeżyć nieco ponad półtora roku. Wiemy, że w marcu 1942 r. pracował w komandzie Liebhof przy naprawie dróg, melioracji oraz uprawie roli.

Pobyty w więzieniach i obozach zniszczył zdrowie ks. Leona. Wydaje się, że w jednym z listów współwięźni i jego przyjaciel ks. Stefan Frelichowski informował najbliższych o tym, że ks. Leon był chory. Niestety listy obozowe były pisane swoim szyfrem, dlatego czasami trudno nam dokładnie zrozumieć ich treść.

W liście do mamy Marty datowanym na 27 czerwca 1942 r. późniejszy błogosławiony napisał tak: „Czy z Bernardem i jego bliskimi rzeczywiście ma być tak okropnie? Przecież pisałaś mi jeszcze przed paroma miesiącami, że oni tak dobrze wyglądali, szczególnie Dzieńsz – Głowczewski i teraz właśnie on!”²⁰.

¹⁷ A. Nadolny, dz. cyt., s. 123.

¹⁸ W. Gajdus, *Nr 20998 opowiada*, Pelplin 2001, s. 223.

¹⁹ J. Adamska, J. Sziling, *Polscy księża w niemieckich obozach koncentracyjnych. Transport 527 duchownych 13 grudnia 1940 r. z Sachsenhausen do Dachau*, Warszawa 2007, s. 35, 67.

²⁰ *Korespondencja obozowa bł. ks. Stefana Wincentego Frelichowskiego z lat 1940–1945*, tłum. i oprac. S. A. Hayward, Toruń 2017, s. 131.

Prawdopodobnie w powyższych słowach ks. Stefan informował o tym, że stan zdrowia bliskich mu księży był zły. Bezpośrednio wymienił trzech duchownych: ks. Bernarda Czaplńskiego, ks. Leona Dzienisza i ks. Leona Głowczewskiego. Wiemy, że w lecie 1942 r. w obozie w Dachau panował straszny głód, który przyczynił się do śmierci wielu księży.

Na zły stan zdrowia ks. Leona, właśnie latem 1942 r., wskazuje fakt, że na początku sierpnia trafił on do tzw. „transportu inwalidów”. Od 1942 r. Niemcy przeprowadzali w obozie selekcję więźniów. Starszych, chorych i niezdolnych do pracy kierowali do specjalnych baraków. Okłamywano ich, że zostaną przydzieleni do lżejszych prac w innych miejscach, gdzie doczekają końca wojny. Przed wyjazdem więźniów wpędzano jeszcze do obozowej łaźni i tam wstrzykiwano im surowicę. Stawali się po niej apatyczni i spokojnie wsiadali do samochodów pokrytych planekami. Wywożono ich do Zamku Hartheim, położonego w miejscowości Alkoven, nieopodal Linzu w Górnej Austrii. W miejscu tym znajdowały się komory gazowe, w których od 1 września 1939 r. dokonywano eutanazji osób chorych psychicznie i fizycznie. Od wiosny 1942 r. do końca 1944 r. mordowano tam również nieproduktywnych więźniów z obozów, w tym m.in. z obozu koncentracyjnego w Dachau. Przyjmuje się, że uśmiercono tu co najmniej 30 tys. osób, w tym ok. 1604 polskich więźniów, a wśród nich aż 311 polskich duchownych z obozu w Dachau. W sumie z Dachau do Zamku Hartheim wywieziono aż 32 transporty inwalidów. Prawdopodobnie część z więźniów zmarła z wycieńczenia już w drodze²¹.

Ksiądz Leon trafił do transportu, który wyjechał z Dachau 10 sierpnia 1942 r. Niemcy podali, że śmierć kapłana nastąpiła w Dachau 16 września 1942 r., a jako przyczynę podali zapalenie płuc. Trudno ustalić jednoznacznie datę śmierci ks. Leona, wydaje się bowiem, że ta podana przez oprawców została przez nich wymyślona. W opracowaniach najczęściej podaje się datę 10 sierpnia, a więc dzień jego wywiezienia z obozu w Dachau. Nie możemy wykluczyć, że tak właśnie było. Jest to przede wszystkim data symboliczna, tego dnia ks. Leon wyruszył w swoją ostatnią drogę, natomiast został zagazowany prawdopodobnie w kolejnych dniach²².

Opis ostatnich godzin pobytu w obozie w Dachau ks. L. Dzienisza znajdujemy we wspomnieniach współwięźnia ks. Tadeusza Gaika. Poniżej ich obszerny fragment:

Dnia 10 VIII 1942 r. odszedł z KL Dachau dwudziesty szósty transport inwalidów. Liczył 98 osób, ale była w nim jedna z największych grup księży polskich, jakiegokolwiek odjechały z Dachau, było ich 40. Poprzedniego dnia blokowy zapowiedział transport,

²¹ Zob.: A. Wojnarowska-Olek, *Eutanazja w Rzeszy Niemieckiej*, „Przeszłość i Pamięć”, nr 3–4 (36–37), 2005, s. 4–43; A. Jagodzińska, *Kustosz Pamięci. Ksiądz Leon Stępiak (1913–2013). Więzień Dachau i Mauthausen-Gusen*, Warszawa 2019, s. 228–232.

²² H. M. Malak, *Klechy w obozach śmierci*, t. 2, Londyn 1961, s. 419; A. Kozłowiecki, *Ucisk i strapienie. Pamiętnik więźnia 1939–1945*, cz. 2, Kraków 1995, s. 377; W. Rozykowski, *Ks. Leon Dzienisz (1906–1942). Pierwszy proboszcz...*, s. 40–42, tamże zdjęcia dokumentów przesłane przez Niemców.

a kiedy przyniesiono ubrania, polecił, aby każdy prawidłowo przyszył swój numer do spodni i do bluzy. Wszyscy zajęli się przyszywaniem. Ks. E. Detkens, rektor kościoła akademickiego w Warszawie, przyszywał również, ale był przygnębiony. Podszedł do niego ks. dr H. Czapczyk, również z diecezji warszawskiej, i zaczął rozmowę, „Księżo Rektorze! Transport to koniec wyczekiwania i męki. Jutro jedziemy. Jedziemy chyba na lepsze!”

Ks. Detkens odpowiedział szeptem: „Co nas spotka, to jest wielka niewiadoma. Znajomy pfeleger poinformował mnie o pewnym znaku. Jeżeli dostaniemy skarpetki, to jedziemy do innego obozu, bo wszyscy więźniowie zwykłych transportów dostają skarpetki. Więźniowie transportów do gazu skarpetek nie dostają. A nam nie dano skarpetek”...

„To co z tego! Przecież i u nas były wypadki, że wielu więźniów Zugangu skarpetek nie otrzymało i czekało na nie kilka dni. Jeżeli zaś my jedziemy do specjalnych obozów-szpitali, to tam dostaniemy inne ubrania.” Ks. Detkens mówi dalej szeptem: „Jest jeszcze drugi znak. Jeżeli jutro przed wejściem do aut dostaniemy zastrzyki, to będzie drugi dowód, że jedziemy do Gaskammer”.

„Rany Boskie! Księżo Rektorze, czy to możliwe?” Ks. Detkens odpowiedział: „U Niemców wszystko jest możliwe. A Bóg daje nam łaskę specjalnego męczeństwa, winniśmy poddać się Jego woli i ze spokojem iść na śmierć”.

Dołączyli księża profesorowie J. Bielowski, E. Grzymała i Z. Kowalski. Uradzono, aby odprawić spowiedź i zachęcić do niej świeckich inwalidów. Postanowiono, że Ks. Rektor Detkens, gdy będzie miał pewność z drugiego znaku, zacznie po kąpieli kanyk Symeona: „Nunc dimittis...” (Łk. 2,29). Wszyscy księża dołączą do recytacji. Podano tę uchwałę każdemu księdzu z transportu i postanowiono, że księża ustawią się na początku, gdy będą z bloku inwalidzkiego maszerować do Baderaum (kąpieli). Ks. Detkens wiedział, że w Baderaum pracuje jeden Polak. Był to ks. S. Stachowicz Nr 22697. Diecezja Lublin. Jakimś szczęśliwym zrządzeniem losu dostał się do komanda pracującego pod dachem. Do niego należało splukiwanie i mycie podłogi po kąpiących się. Opowiadał o swojej pracy ks. Piotrowi [pseudonim AK-owski autora relacji – dop. WR] i mówił, jak trudno było mu się przyzwyczaić. Nawet w snach widział gromady nagich ciał. On to miał dać znać ks. Detkensowi o drugim znaku. Gdy ks. Detkens wszedł do Badereum, zobaczył, że idzie do niego ks. Stachowicz. Miał w ręku wiadro i szczotkę. Podszedł prędko do ks. Detkensa i szepnął: „Macie się kąpać, a po kąpieli dostaniecie zastrzyki. Pfelegerzy przyjdą za pół godziny”. Ks. Detkens zrozumiał całą prawdę, ale powiedział tylko połowę informacji: „Drodzy Księża! Mamy się najpierw wykąpać. Po kąpieli staniemy razem w ostatniej sekcji rozbieralni”. [...]

Kąpiel nie trwała długo i księża ubrali się szybko. Każdy ubrany szedł na wyznaczone miejsce i coraz więcej księży otaczało ks. Detkensa – księża profesorowie: dr. J. Bielowski, dr. H. Czypczyk, dr. E. Grzymała, dr. Z. Kowalski, dr. T. Gabrielski oraz proboszczowie: J. Aksman, J. Bąk, B. Ciszak, E. Dyja, L. Dzieńsz [...]. Kiedy wszyscy się ustawili, ks. Detkens zaczął: *Nunc dimittis...*

Teraz o Panie pozwól odejść słudze swojemu
w pokoju, według słowa Twojego,
bo moje oczy ujrzały Twoje zbawienie,
któreś przygotował wobec wszystkich narodów:
światło na oświecenie pogan i chwałę ludu Twego, Izraela.

Il. 2. Tablica pamiątkowa poświęcona ks. Leonowi Dzienszowi w kościele św. Antoniego w Toruniu. Fot. W. Rozykowski

Kiedy ks. Detkens rozpoczął odmawiać kantyk, do grupy księży podszedł również ks. Stachowicz i stanął obok. Kiedy księża skończyli modlitwę, nastała cisza i wtedy ktoś mocnym głosem zaczął mówić modlitwę po polsku:

Pójdę za Tobą, Chryste, drogą krzyża,
bo krzyż mnie najlepiej do Ciebie zbliża.
Daj mi o Chryste, przez Twą świętą mękę
gazowej męki zwyciężyć udrekę.

I znowu zapanowała cisza, ale nie trwała długo.

Daj mi o Chryste, przez Twoją mękę
gazowej męki zwyciężyć udrekę.

Cała grupa księży powtórzyła ostatni werset modlitwy. Gdy wymawiano ostatnie słowa, dał się słyszeć ruch przy drzwiach wejściowych, wchodzili Pflegerzy. Ta modlitwa

stała się modlitwą często odmawianą przez wielu więźniów. Wielu księży zabrało ją ze sobą na dalsze lata życia i pracy, na wszelkiego rodzaju próby i cierpienia²³.

W październiku 1942 r. Niemcy przystali do ks. Tadeusza Danielewicza, administratora parafii Przemienienia Pańskiego w Gdyni-Cisowej, prochy ks. Leona. Zastrzeżli jednak, że nie wolno ich wydawać rodzinie. Prochy złożono na miejscowym cmentarzu. Wydaje się mało prawdopodobne, aby były to doczesne szczątki ks. Leona. Nie możemy jednak wykluczyć, że były to prochy któregoś ze współwięźniów, z którymi ks. Leon przeżywał ostatnie dni swojego ziemskiego życia.

W 1962 r. parafianie z toruńskich Wrzosów ufundowali swojemu pierwszemu proboszczowi tablicę pamiątkową. Zawisła ona w wybudowanej przez niego przed wojną świątyni. Tablica ta znajduje się także w nowym kościele: w styczniu 2008 r. została umieszczona w ozdobnym epitafium, które wmurowano przy bocznym wejściu do kościoła. W 2015 r. w epitafium umieszczono ziemię z prochami pochodzącymi z obozu w Dachau. W ten sposób powstał symboliczny grób ks. Leona Dzienisza²⁴.

²³ T. Gaik, *Modlitwa w Dachau*, [w:] *Cudem ocaleni. Wspomnienia z kacetów*, Londyn 1981, s. 74–76.

²⁴ W. Rozynekowski, *Ks. Leon Dzienisz (1906–1942). Pierwszy proboszcz...*, s. 50–52.

Jadwiga Drozdowska

Grudziądz

BOŻENA SIKORSKA-NOWACKA (1937–2022)

BOŻENA SIKORSKA-NOWACKA (1937–2022)

ABSTRACT

Bożena Sikorska-Nowacka, a Polish philologist, graduate of the Faculty of Humanities at the Nicolaus Copernicus University (UMK) in Toruń, museologist, from 1960 to 1992 head of the Scientific and Educational Department of the Grudziądz Museum, editor of the first permanent museum magazine in Poland entitled 'Informator Muzeum w Grudziądzu' and all museum publications from invitations to exhibition catalogs. Author of articles and press releases. Active organizer and implementer of many popularization and educational activities. Animator of musical life in Grudziądz – in 1962–1992 she organized 193 chamber concerts of both bands and soloists from Poland and abroad – under the general name of Museum Candlelight Evenings. She combined her professional work with social activities by holding various positions in Grudziądz cultural societies. Her achievements were honored with state and departmental awards, as well as numerous diplomas and prizes. She received, among others, the Silver Cross of Merit, The honorary badge Meritorious Activist of Culture and the Golden Badge „For Care over Monuments”.

Bożena Sikorska-Nowacka, polonistka, absolwentka Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, muzealnik, w latach 1960–1992 kierownik Działu Naukowo-Oświatowego grudziądzkiego Muzeum, redaktor pierwszego w Polsce stałego czasopisma muzealnego pn. „Informator Muzeum w Grudziądzu” oraz wszystkich muzealnych publikacji od zaproszeń po katalogi wystaw. Autorka artykułów i komunikatów prasowych. Aktywna organizatorka i realizatorka wielu działań popularyzatorskich i edukacyjnych. Animatorka życia muzycznego w Gru-

dziądzu – w latach 1962–1992 zorganizowała 193 koncerty kameralne zarówno zespołów jak i solistów z kraju i zagranicy – pod ogólną nazwą Muzealne Wieczory przy Świecach. Pracę zawodową łączyła z działalnością społeczną, pełniąc różne funkcje w grudziądzkich towarzystwach kulturalnych. Jej dokonania zostały uhonorowane odznaczeniami państwowymi, resortowymi oraz licznymi dyplomami i nagrodami. Otrzymała m.in. Srebrny Krzyż Zasługi, odznakę Zasłużony Działacz Kultury oraz złotą odznakę Za opiekę nad zabytkami.

Bożena Sikorska-Nowacka, zmarła 22 marca 2022 r., zapisała się złotymi zgłoskami w dziejach Muzeum i grudziądzkiej kultury, jako kustosz Działu Naukowo-Oświatowego, redaktor wszystkich muzealnych publikacji wydawanych w latach 1960–1992 oraz inicjator i organizator koncertów kameralnych.

Bożena Sikorska-Nowacka urodziła się 16 czerwca 1937 r. w Grudziądzu, jako druga z trojga dzieci Anieli z Leśniewskich i Henryka Sikorskich. Rodzina mieszkała przy ul. 3 Maja 29 (obecnie fragment al. 23 Stycznia). Przy tej samej ulicy, pod numerem 33, Henryk Sikorski wraz z żoną prowadził – założoną w 1909 r. przez swego ojca Franciszka – polską księgarnię, połączoną ze sprzedażą dewocjonaliów i materiałów piśmiennych¹. Życie zamożnej, szanowanej, patriotycznej rodziny naznaczyła wojna i okupacja Grudziądza. Henryk Sikorski został wywieziony do pracy przymusowej w głąb Rzeszy. Po powrocie do Grudziądza, w maju 1945 r., zastał ruiny domów przy ulicy 3 Maja, gdzie wraz z rodziną mieszkał i pracował. Kilka miesięcy później, w sierpniu 1945 r., zginął w wypadku samochodowym spowodowanym przez żołnierza Armii Czerwonej. Aniela Sikorska musiała sama zorganizować życie i zapewnić byt sobie i trójce małych dzieci w powojennym Grudziądzu. Uzyskała mieszkanie przy ulicy Długiej 1. Założyła sklep z dewocjonaliami, który przez wiele lat funkcjonował przy ul. Mickiewicza 1 i zabezpieczał egzystencję osieroconej rodzinie.

We wrześniu 1945 r. Bożena Sikorska-Nowacka rozpoczęła naukę w Szkole Powszechnej nr 6, która mieściła się w budynku usytuowanym w podwórzu, obecnie Zespołu Szkół Gastronomiczno-Hotelarskich, przy ulicy Marii Skłodowskiej-Curie pod numerem 22/24. Dalszą edukację, zwieńczoną egzaminem dojrzałości w 1954 r., kontynuowała w II Liceum Ogólnokształcącym przy ulicy Marcinkowskiego 10. Po maturze rozpoczęła studia polonistyczne na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Specjalizowała się w historii języka i stylistyki oraz historii literatury polskiej XVIII w. Podczas studiów zaangażowała się też w działalność Koła Naukowego Polonistów i prowadziła przez trzy lata Sekcję Językoznawczą. W ramach tej pracy brała udział w organizowaniu VIII Ogólnopolskiego Zjazdu Młodzieży Polonistycznej, który odbył się na UMK w Toruniu w maju 1958 r. Stopień

¹ W „Gazecie Grudziądzkiej” z 3 IV 1909 r. w rubryce „Od Ekspedycyi” zamieszczono: „Zarazem zwracamy uwagę na polską księgarnię p. Fr. Sikorskiego, nowo otwartą tu przy ulicy Górnotoruńskiej 33, a połączoną ze składem dewocjonalii, materyałów piśmiennych i.t.p. Na Grudziądź i okolice rozseła dziś p. F.S. z «Gazetą» – zawiadomienie o tem. I ten interes polecamy poparciu ze strony rodaków” (pisownia oryginalna).

Il. 1 Bożena Sikorska-Nowacka

Źródło: fot. z Archiwum Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu.

magistra filologii polskiej uzyskała w czerwcu 1958 r. na podstawie pracy dyplomowej pt. „Ze studiów nad listami poetyckimi Ignacego Krasickiego”, której promotorem był prof. dr Bronisław Nadolski. Po ukończeniu studiów, 1 września 1958 r., podjęła pracę jako asystent przy Katedrze Filologii Polskiej i Słowiańskiej na Wydziale Humanistycznym UMK. Jednak po roku z powodów osobistych zrezygnowała z dobrze zapowiadającej się kariery akademickiej na Uniwersytecie i w listopadzie 1959 r. wróciła do rodzinnego miasta². Złożyła podanie i została zatrudniona w grudziądzkim Muzeum, gdzie obejmując w maju 1960 r. stanowisko kierownika nowo utworzonego Działu Naukowo-Oświatowego, dołączyła do grona pracowników merytorycznych prowadzących działy: archeologii, historii, etnografii i sztuki³.

² Akta osobowe: B. Sikorska-Nowacka z lat 1960–1992, Archiwum Muzeum im. ks. dr. W. Łęgi w Grudziądzu.

³ A. Wajler, B. Sikorska-Nowacka, *Zarys historii Muzeum w Grudziądzu. Muzeum w Grudziądzu w latach 1956–2004*, [w:] *120 lat Muzeum w Grudziądzu*, red. A. Wajler, Grudziądz 2004, s. 30.

Pracę w dziale, któremu podlegała edukacja i popularyzacja, działalność wydawnicza oraz biblioteka, rozpoczęła od redagowania „Biuletynu Muzeum w Grudziądzu”. Pomysłodawcą wydawania tego pierwszego w Polsce czasopisma muzealnego był kierujący wówczas placówką etnograf Herbert Wilczewski⁴.

Już w maju 1960 r. ukazał się pierwszy numer opracowanego przez Bożenę Sikorską-Nowacką czasopisma, w którym opublikowała, poza informacją o aktualnych wystawach stałych i czasowych, streszczenie przygotowanej przez siebie pogadanki oświatowej do prezentowanej w muzeum wystawy „Główne kierunki sztuki europejskiej” ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie⁵. W kolejnych numerach zamieszczała teksty poświęcone aktualnym ekspozycjom, adresowane głównie do nauczycieli lub przewodników wycieczek. Ukazujące się co miesiąc w nakładzie 500 egzemplarzy czasopismo, wydawane początkowo w formie dwustronnie drukowanej pojedynczej karty formatu A4, wysyłano do wszystkich muzeów i bibliotek w Polsce, a także do szkół podstawowych i średnich w Grudziądzu i okolicy.

W listopadzie 1960 r. funkcję dyrektora Muzeum objął historyk sztuki Zbigniew Czerski, który kierował nią do 30 kwietnia 1965 r.⁶ Pracę rozpoczął od ambitnego planu stworzenia w Grudziądzu stałej „Galerii Współczesnego Malarstwa Pomorskiego”. W wydawanym przez Muzeum biuletynie dostrzegł możliwość zaprezentowania tego pomysłu również polskim muzealnikom, jednocześnie rozpropagowania działalności instytucji, a także publikacji artykułów. I tak od stycznia 1961 r. powiększono objętość wydawnictwa do ośmiu, a w późniejszych latach do 16 stron formatu A5. Ze względów formalnych, w sierpniu 1961 r., biuletyn przemianowano na „Informator Muzeum w Grudziądzu”. Ustalono też układ czasopisma. Odtąd Bożena Sikorska-Nowacka przygotowywała i redagowała materiały do tego wydawnictwa pogrupowane tematycznie: Wystawy stałe, Wystawy czasowe i ruchome, Z naszego muzeum, Nowe dary, Nowe nabytki, Wydawnictwa nadesłane. W każdym numerze rezerwowała miejsce na artykuły innych pracowników Muzeum, zaproszonych autorów oraz własne, dotyczące: archeologii, historii, etnografii i sztuki. Od grudnia 1960 r. w biuletynie zamieszczała m.in. artykuły i komunikaty Zbigniewa Czerskiego⁷ pozwalające prześledzić postęp prac związanych z utworzeniem Galerii Współczesnego Malarstwa Pomorskiego, której otwarcie – po półrocznych intensywnych pracach organizacyjnych –

⁴ A. Wajler, *Herbert Wilczewski. Kierownik Muzeum w latach 1958–1960*, [w:] [w:] *120 lat Muzeum w Grudziądzu*, red. A. Wajler, Grudziądz 2004, s. 187–188.

⁵ „Biuletyn Muzeum w Grudziądzu”, nr 1, maj 1960 r.

⁶ A. Wajler, *Zbigniew Czerski. Dyrektor Muzeum w latach 1960–1965*, [w:] *120 lat Muzeum w Grudziądzu*, red. A. Wajler, Grudziądz 2004, s. 189–191.

⁷ Z. Czerski, *Muzeum w Grudziądzu siedziba Galerii Współczesnego Malarstwa Pomorskiego*, „Biuletyn Muzeum w Grudziądzu”, nr 7, grudzień 1960; tenże, *Galeria Współczesnego Malarstwa Pomorskiego*, „Biuletyn Muzeum w Grudziądzu”, R. 2, 1961: nr 1 (8), s. 5–6; nr 2 (9), s. 5; nr 3 (10), s. 4; nr 4 (11), s. 4; nr 5 (12), s. 3–4.

nastąpiło 7 maja 1961 r.⁸. W chwili otwarcia zgromadzono 139 prac 46 autorów. Przez kolejne lata systematycznie wzbogacana stanowi obecnie główny zbiór działu sztuki.

Muzealne czasopismo drukowane w Grudziądzkich Zakładach Graficznych zostało przychylnie przyjęte przez adresatów. Napływały od nich podziękowania, m.in. prof. dr Karol Estreicher, w liście skierowanym do muzeum napisał: „Imieniem Muzeum UJ dziękuję bardzo za nadesłanie nam interesującego Biuletynu. To najlepszy sposób wzajemnego informowania się o pracy muzealnej”⁹. A było się czym pochwalić, bowiem od 1961 r. działalność grudziądzkiego Muzeum bardzo intensywnie się rozwijała, zarówno w zakresie kolekcjonerstwa, czego przykładem było utworzenie wspomnianej GWMP, wystawiennictwa, edukacji, popularyzacji, działalności wydawniczej, a także naukowej. Na przestrzeni lat w wydawnictwie zamieszczali artykuły wszyscy pracownicy merytoryczni, ale szczególnie grudziądzcy archeolodzy, którym Bożena Sikorska-Nowacka zawsze gościnnie udostępniała łamy czasopisma, cenili sobie możliwość niemal natychmiastowego prezentowania wyników badań po każdym sezonie wykopaliskowym i docierania z aktualną informacją do kolegów pracujących w innych muzeach czy instytucjach. W „Informatorze” od 1962 r. znaleźć można sprawozdania z prac wykopaliskowych prowadzonych przez grudziądzkich archeologów w ramach długofalowych programów badawczych¹⁰.

W wydawanych od maja 1960 do końca 1988 r. 144 numerach pisma Bożena Sikorska-Nowacka stworzyła niezwykle rzetelną dokumentację działalności placówki. Z tego czasopisma często korzystali studenci pedagogiki, poszukujący materiałów do swoich prac seminaryjnych czy licencjackich na temat metod stosowanych w muzealnictwie w zakresie edukacji. Na podstawie m.in. „Informatorów” powstała też praca magisterska poświęcona grudziądzkiemu Muzeum napisana w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu¹¹.

Bożenie Sikorskiej-Nowackiej, która poprzez opracowywanie i wydawanie biuletynów, a także udział w pracach redakcyjnych dotyczących katalogu towarzyszącego Galerii Współczesnego Malarstwa Pomorskiego¹², szybko nabrała doświadczenia, poznała arkana sztuki drukarskiej, przyswoiła terminologię związaną z poligrafią, powierzono w 1961 r. redakcję, opracowanie graficzne i wydawanie drukiem wszystkich

⁸ B. Sikorska-Nowacka, *Zarys dziejów 100-letniej historii Muzeum w Grudziądzu (1884–1984)*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 26, 1985, nr 2 (135), s. 14; *Relacja z uroczystości otwarcia GWMP*, „Biuletyn Muzeum w Grudziądzu”, R. 2, 1961, nr 6 (13), s. 2–3.

⁹ „Biuletyn Muzeum w Grudziądzu”, R. 2, 1961, nr 5 (12), s. 5.

¹⁰ *Marian Tuszyński (1901–1966). Nekrolog*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 7, 1966, nr 4 (70), s. 43; Małgorzata Kurzyńska, *Ryszard Boguwolski (2 marca 1942–11 maja 2015)*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 25, 2017, s. 295–312.

¹¹ Sylwia Zwara, *Monografia Muzeum w Grudziądzu (1945–1994)*, Praca magisterska napisana w zakładzie Historii Powszechnej i Polski po 1945 roku, pod kierunkiem dra hab. Ryszarda Sudzińskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Historii i Archiwistyki w Toruniu, Toruń 1995, mps dostępny w bibliotece Muzeum im. ks. dr. W. Łęgi w Grudziądzu, nr K2 10001393.

¹² Z. Czernski, *Galeria Współczesnego Malarstwa Pomorskiego*, Grudziądz 1961.

Il. 2 Badania archeologiczne w Grucznie w 1967 r. Bożena Sikorska, Jerzy Feldman, Leśław Szolginia

Źródło: fot. z Archiwum Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu.

muzealnych publikacji: przewodników, katalogów, składanek i folderów do wystaw stałych i czasowych (w tym w języku francuskim i niemieckim do wystaw Galerii Współczesnego Malarstwa Pomorskiego zagranicą), a także zaproszeń, plakatów i afiszy, druków związanych z konkursami, badaniami archeologicznymi i socjologicznymi prowadzonymi przez Muzeum. Przygotowywała i nadzorowała cały proces wydawniczy: od maszynopisu, przez wybór fotografii, wykonanie makiety, uzyskanie zgody cenzury na druk publikacji, zlecenie druku, aż po korektę tzw. szczotki drukarskiej. Wszystkie publikacje muzealne do końca lat 80. XX w. drukowały Grudziądzkie Zakłady Graficzne, z którymi przez wszystkie lata miała znakomitą współpracę.

Bożena Sikorska-Nowacka była nie tylko redaktorem muzealnych wydawnictw, ale też autorką wielu artykułów. Spod jej pióra wyszło też wiele tekstów i komunikatów promujących wystawy oraz inne formy działalności instytucji, które ukazywały się systematycznie w lokalnej prasie: „Gazecie Pomorskiej”, „Ilustrowanym Kurierze Polskim”, „Nowościach”, przyczyniając się do wzrostu zainteresowania grudziądzan ofertą Muzeum.

Zadbała o wzbogacenie biblioteki Muzeum, nie tylko poprzez zakupy nowych pozycji, ale głównie dzięki wymianie wydawnictw. Informatory, katalogi czy składanki wysyłała do innych muzeów i bibliotek, a także do wielu muzeów zagranicą (Włochy, Francja, Austria, Niemcy), które w rewanżu przysyłały swoje publikacje, powiększając w ten sposób księgozbiór grudziądzkiej instytucji.

Od początku pracy zajmowała się działalnością edukacyjną. Tak jak wszyscy pracownicy merytoryczni oprowadzała grupy zwiedzających, w tym wycieczki szkolne, wygłaszała pogadanki oświatowe, przygotowywała odczyty dla młodzieży, a także organizowała kursy, spotkania metodyczne oraz konferencje dla nauczycieli. Swoje obserwacje, spostrzeżenia i wnioski wynikające ze współpracy ze szkołami zawarła w artykule *Muzeum a szkoła (Z doświadczeń grudziądzkiego Muzeum)*¹³.

¹³ NB. Sikorska-Nowacka, *Muzeum a szkoła (Z doświadczeń grudziądzkiego Muzeum)*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 4, 1963, nr 10 (40), s. 3–9.

Z pełnym zaangażowaniem, niesłabnącym entuzjazmem i przekonaniem o wadze i przydatności działań oświatowych włączyła się też w realizację odczytów zaproszonych wykładowców. Organizowała m.in. cykl pod nazwą „Światowe centra sztuki współczesnej”, obejmujący sztukę krajów europejskich i pozaeuropejskich, takich jak: Włochy, Francja, Holandia, USA, Indie, Chiny i Meksyk. Prelegentami byli historycy i krytycy sztuki z Instytutów Sztuki Polskiej Akademii Nauk i Uniwersytetu Warszawskiego¹⁴. Aranżowała serię wykładów prowadzonych przez pracowników merytorycznych Muzeów Okręgowych w Bydgoszczy i Toruniu o sztuce polskiej i obcej w ramach „Studium Wiedzy o Sztuce”¹⁵. Miała też nadzór nad realizacją rocznego „Studium Wychowania Estetycznego”, którego program poświęcony był głównym zagadnieniom z dziedziny estetyki teoretycznej i praktycznej, dotyczącym sztuk plastycznych, architektury, dzieł literackich, muzyki, teatru, filmu i telewizji. Zaproszeni wykładowcy rekrutowali się spośród pracowników naukowych UMK i Uniwersytetu Warszawskiego¹⁶.

Wszystkie wykłady, poprzez wzbogacenie ich prezentacją przezroczycy lub filmów, miały atrakcyjną formę i przyciągały liczne grono słuchaczy.

Bożena Sikorska-Nowacka angażowała się w różnorodne inicjatywy edukacyjne i popularyzatorskie. Oprócz cykli wykładów, współorganizowała spotkania z przedstawicielami środowisk twórczych, z ludźmi nauki, a także zapraszała do wygłaszania odczytów wielu wybitnych specjalistów z różnych dziedzin: archeologii, numizmatyki, historii, etnografii i sztuki. Uczestniczyła też w przygotowywaniu m.in. ogólnopolskiej sesji naukowej poświęconej niektórym problemom współczesnej plastyki, która odbyła się w Muzeum w październiku 1964 r. z udziałem krytyków i historyków sztuki pod kierunkiem prof. Ksawerego Piwockiego. Materiały z tej sesji opublikowała w „Informatorze”¹⁷.

W sposób szczególny przyczyniła się do popularyzacji muzyki klasycznej, którą wprowadziła do programu działalności placówki. To z Jej inicjatywy grudziądzkie Muzeum, jako pierwsze w Polsce, rozszerzyło ofertę adresowaną do miłośników sztuki o koncerty kameralne. Pierwszy koncert został zorganizowany 16 grudnia 1962 r. dla uświetnienia finażu wystawy pt. „Gobeliny wawelskie” z Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu. Wystąpił wówczas – założony pod nazwą Capella Bydgestiensis Pro Musica Antiqua – Zespół Muzyki Dawnej i Zespół Madrygalistów Filharmonii Pomorskiej im. I. J. Paderewskiego w Bydgoszczy, pod dyktando Stanisława Gałońskiego, zdobywając uznanie grudziądzkich słuchaczy mistrzowskim wykonaniem arcydzieł dawnych kompozytorów¹⁸. To muzyczne wydarzenie zapoczątkowało cykl trwających do dzisiaj koncertów i spotkań muzyczno-poetyckich, które na trwałe wpięły się do

¹⁴ „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 2, 1961: nr 10 (17), s. 5; nr 12 (19), s. 6; R. 3, 1962, nr 1 (20), s. 6.

¹⁵ Tamże, R. 6, 1965, nr 9–12 (63–66), s. 31; R. 7, 1966: nr 1 (67), s. 9; nr 2 (68), s. 13–14.

¹⁶ Tamże, R. 5, 1964, nr 9–10 (51–52), s. 122–123, 220; R. 6, 1965: nr 1–3 (55–57), s. 5–6; nr 4–5 (58–59), s. 11; nr 6–8 (60–62), s. 30; nr 9–12 (63–66), s. 31.

¹⁷ Tamże, R. 5, 1964, nr 11–12 (53–54), s. 152–220.

¹⁸ Tamże, R. 4, 1963, nr 1–2 (31–32), s. 10.

kalendarza imprez pod ogólną nazwą „Muzealne Wieczory przy Świecach”. Warto przypomnieć znakomitych wykonawców, których koncerty towarzyszyły otwarciom wystaw, uświetniały sesje, jubileusze, uroczystości miejskie i obchody świąt narodowych, a najczęściej stanowiły samodzielną propozycję kulturalną. Dzięki nawiązanej przez Bożenę Sikorską-Nowacką współpracy z Filharmonią Pomorską im. I. J. Paderewskiego w Bydgoszczy, wielokrotnie występowała Capella Bygdostiensis, prezentowały się w Grudziądzu wybitne zespoły polskie i zagraniczne uczestniczące w Międzynarodowym Festiwalu Muzyki Dawnej Krajów Europy Środkowej i Wschodniej oraz Bydgoskim Festiwalu Muzycznym. Przed grudziądzka publicznością koncertowały zespoły m.in. Kazimierza Piwkowskiego *Fistulatores et Tubicinatores Varsovienses*, Kwartet Wilanowski, Polska Orkiestra Kameralna pod dyrekcją Jerzego Maksymiuka, Kapela Zamku Królewskiego Marka Sewena oraz kameralne zespoły wokalne, instrumentalne i chóry z Bratysławy, Pragi, Sofii, Cluj, Belgradu, Moskwy, Lipska, Glasgow oraz Madrytu. W muzeum odbyło się też wyjątkowe wydarzenie. Podczas koncertu, który odbył się 18 września 1978 r. w ramach V Międzynarodowego Festiwalu Muzyki Dawnej Krajów Europy Środkowej i Wschodniej pod auspicjami Filharmonii Pomorskiej im. I. J. Paderewskiego w Bydgoszczy, Capella Bygdostiensis pod batutą Włodzimierza Szymańskiego wykonała po raz pierwszy w Polsce, pochodzące z XV w. utwory Piotra z Grudziądza, odkryte w Pradze przez Jaromira Černego, muzykologa Uniwersytetu Karola w Pradze. Słuchaczami byli nie tylko grudziądzcy melomani, ale też uczestnicy Międzynarodowego Kongresu Muzykologów obradujący w czasie festiwalu. Jaromir Černy, odkrywca utworów Piotra z Grudziądza, wygłosił też wykład o kompozytorze¹⁹. Bożena Sikorska-Nowacka organizowała też recitale wybitnych solistów, wokalistów, artystów występujących na największych scenach operowych i renomowanych salach koncertowych, m.in. Marii Fołtyn, Antoniny Kaweckiej, urodzonej w Grudziądzu Stefani Toczyskiej, Ewy Podleś, Andrzeja Hiolskiego, Jerzego Artysza i Wiesława Ochmana. W salach placówki, ze sławnych instrumentalistów polskich i zagranicznych występowali pianiści: Regina Smendzianka, Lidia Grychtołówna, Ewa Pobłocka, Aldona Dvarionaitė, Rinko Kobayashi oraz Piotr Paleczny, Jerzy Godziszewski, Arturo Moreiro Lima, Janusz Olejniczak, wioliniści: grudziądzanin – laureat I Nagrody V Międzynarodowego Konkursu im. Henryka Wieniawskiego w Poznaniu w 1967 r. – Piotr Janowski, Krzysztof Jakowicz, Paweł Radziński, Roman Jabłoński i inni. W ramach Muzealnych Wieczorów przy Świecach organizowała spotkania muzyczno-literackie z udziałem aktorów: Hanny Skarżanki, Aleksandry Zawieruszanki, Anny Milewskiej, Henryka Machalicy i Olgierda Łukaszewicza. Występy zespołów czy solistów prezentowali znawcy i propagatorzy muzyki o ustalonej renomie, tacy jak: Bogusław Kaczyński, Sławomir Pietras, Marian Wallek-Walewski, Zdzisław Sierpiński, Jan Popis i Włodzimierz Szymański. Najczęściej Bożena Sikorska-Nowacka w sposób profesjonalny przedstawiała wykonawców, zapoznawała słuchaczy z programem kon-

¹⁹ Tamże, R. 19, 1978, nr 3–4 (117–118), s. 45.

Il. 3. Bożena Sikorska-Nowacka i Chrystian Bahrens podczas koncertu Capeli Bydgoscientis, 24 III 1988 r.

Źródło: fot. z Archiwum Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu. fot. P. Biłski.

certów, ze znanstwem przybliżała sylwetki kompozytorów, style czy epoki muzyczne. Nawet po latach wiele osób wspominało Jej znakomite merytorycznie wystąpienia, elegancję, ciepły timbre głosu i piękną polszczyznę. Od 1962 do przejścia na emeryturę w 1992 r. Bożena Sikorska-Nowacka zorganizowała 193 koncerty kameralne o zróżnicowanym repertuarze, dostarczając grudziądzkim melomanom wielu niezapomnianych przeżyć i wzruszeń artystycznych. Przez wiele lat sale Muzeum były jedynym miejscem, gdzie grudziądzanie, których zaraziła swoją miłością do muzyki klasycznej mogli posłuchać koncertów i to w najlepszym wykonaniu²⁰.

Trudno wymienić wszystkie aktywności Bożeny Sikorskiej-Nowackiej. Bliskie były też jej sprawy społeczne. Należała do grona osób, które podczas spotkania w Muzeum 16 grudnia 1962 r. zainicjowały powstanie w Grudziądzu Oddziału Kujawsko-Pomorskiego Towarzystwa Kulturalnego²¹. Pełniła kolejno funkcje sekretarza i członka Zarządu Oddziału KPTK. W 1976 r., po utworzeniu Grudziądzkiego Towarzystwa Kultury, wiele lat sprawowała godność członka Zarządu GTK. Z wyżej wymienionymi stowarzyszeniami realizowała w Muzeum wiele wspólnych inicjatyw, szczególnie w zakresie organizacji koncertów kameralnych.

W latach 70. XX w. w Muzeum pełniła funkcję wiceprzewodniczącej Rady Zakładowej Związku Zawodowego Pracowników Kultury i Sztuki. Na fali zmian w 1980 r. włączyła się do organizacji komórki NSZZ „Solidarność” i w tajnych wyborach powierzono Jej przewodniczenie Komisji Zakładowej „S”. Tym samym zbliżyła się do środowiska, które w Grudziądzu tworzyło „Solidarność” i koncentrowała swoją aktywność na pracy nowego Związku.

²⁰ B. Sikorska-Nowacka, M. Wesołowski, *Koncerty w latach 1962–2004*, [w:] *120 lat Muzeum w Grudziądzu*, red. A. Wajler, Grudziądz 2004, s. 231–244 (poz.: 1–193).

²¹ „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 4, 1963, nr 1–2 (31–32), s. 10.

Bożena Sikorska-Nowacka doskonale łączyła pracę zawodową z życiem prywatnym. W 1962 r. wyszła za mąż za mgra inż. Zbigniewa Nowackiego (od 1974 r. doktora inżyniera) związanego zawodowo z Pomorską Odlewnią i Emaliernią. Stworzyli ciepły gościnny dom. Ich szczęściem były dzieci: syn Maciej i córka Joanna. Po latach dzieci ukończyły studia, usamodzielniały się i założyły własne rodziny – doczekali się ukochanych: wnuka, dwóch wnuczek i prawnuczki.

Bożena Sikorska-Nowacka pracowała w grudziądzkim Muzeum 32 lata. W tym czasie instytucją zarządzało czterech dyrektorów. Po Herbercie Wilczewskim i Zbigniewie Czerskim, funkcję tę pełnili Jerzy Feldman²² i Ryszard Boguwolski²³. Z wszystkimi miała znakomite relacje. Zawsze mogli liczyć na Jej doświadczenie, pomoc i wsparcie przy różnych przedsięwzięciach i chętnie z tej możliwości korzystali.

W zawodowym życiorysie Bożeny Sikorskiej-Nowackiej, która od samego początku swojej pracy w grudziądzkim Muzeum z energią podjęła działalność na wielu polach, harmonijnie spłotły się wszystkie elementy, takie jak: redakcja wydawnictw, popularyzacja i edukacja oraz organizacja koncertów. Na równych prawach realizowała nałożone obowiązki, ich kolejność, w zależności od potrzeb, dowolnie przestawiała. Szeroka wiedza, kompetencje i znacząca aktywność dopełnione były konsekwentną codzienną pracą na stanowisku kierownika Działu Naukowo-Oświatowego. Dla wszystkich pracowników, którzy związali się z tą instytucją na długie dziesięciolecia była wzorem pracowitości, sumienności i rzetelności. Z racji doświadczenia była dla nas nie tylko starszą stażem koleżanką, ale też przyjacielem, do którego można było się zwrócić, zarówno w sprawach merytorycznych, jak i bardzo osobistych. Dyskretna, taktowna, pełna empatii, zawsze służyła radą czy wsparciem. Posiadała umiejętność nawiązywania i utrzymywania dobrych kontaktów z innymi osobami. W relacjach nie tylko koleżeńskich potrafiła stworzyć wokół siebie szczególny klimat. Zawsze serdeczna, życzliwa, dowcipna, zjednywała sobie sympatię otoczenia.

W 1992 r. postanowiła przejść na wcześniejszą emeryturę. Nadal nie tylko interesowała się życiem ukochanego muzeum, odwiedzając nas przy okazji wernisaży, koncertów czy prelekcji, ale też w roku 2004 współpracowała przy tworzeniu kilku artykułów do jubileuszowej publikacji zatytułowanej 120 lat Muzeum w Grudziądzu. Jej zainteresowanie wydarzeniami kulturalnymi nie ograniczało się tylko do Grudziądza. Z uwagą śledziła propozycje artystyczne filharmonii, oper czy teatrów. Często wyjeżdżała na koncerty, spektakle operowe, przedstawienia teatralne do Bydgoszczy, Warszawy, Poznania, Gdańska czy Gdyni.

Jej potrzeba kontaktu z żywą muzyką, a także chęć sprawdzenia swoich możliwości wokalnych sprawiła, że w 2004 r. wstąpiła do chóru Tibi Mariae, który powstał przy parafii Niepokalanego Serca Najświętszej Marii Panny w Grudziądzu. Przez kilka

²² J. Drozdowska, *Jerzy Feldman. Dyrektor Muzeum w latach 1965–1979*, [w:] *120 lat Muzeum w Grudziądzu*, red. A. Wajler, Grudziądz 2004, s. 192–194

²³ M. Kurzyńska, *Ryszard Boguwolski Dyrektor Muzeum od 1979 r.*, [w:] *120 lat Muzeum w Grudziądzu*, red. A. Wajler, Grudziądz 2004, s. 195–198.

Il. 4. Uroczystość jubileuszu 100-lecia
zbiorów Muzeum w Grudziądzu,
27 IX 1984 r.

Źródło: fot. z Archiwum Muzeum im.
ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu,
fot. R. Górecki.

lat była członkiem zespołu, który w krótkim czasie zyskał uznanie słuchaczy, zdobywał liczne nagrody i wyróżnienia w konkursach regionalnych i ogólnopolskich. Cieszyły Ją osiągnięcia, miała satysfakcję z uczestnictwa w sukcesach zespołu. Przez wszystkie lata utrzymywała bliskie i stałe relacje z koleżankami i kolegami muzealnikami. Z czasem nasze kontakty przeniosły się na płaszczyznę prywatną. Spotkania imienninowe, urodzinowe, a także wspólne wyjścia do kawiarni po prostu z potrzeby bycia razem, stanowiły okazję do niekończących się rozmów, nie tylko o sprawach przyziemnych. Była niezwykle atrakcyjną i błyskotliwą rozmówczynią. Świetnie zorientowana w wydarzeniach kulturalnych, nowościach wydawniczych, wносиła wiele do naszych spotkań. Potrafiła w interesujący sposób opowiadać i dzielić się z nami swoimi wrażeniami z wystaw, koncertów oraz przeczytanych książek. Do naszych kawiarnianych i nie tylko randez-vous, poprzez anegdoty i dowcipy wprowadzała też wspaniałą nastrój. I taką Ją zapamiętamy, serdeczną i pełną życzliwości dla innych i ciepłą.

Bożena Sikorska-Nowacka odeszła do wieczności 22 marca 2022 r. Pożegnaliśmy Ją, towarzysząc rodzinie i bliskim w uroczystej mszy świętej w kościele pw. Niepokalanego Serca Najświętszej Marii Panny i pogrzebie na cmentarzu przy ul. Cmentarnej, gdzie spoczęła w grobie rodzinnym.

Zaangażowanie i dokonania Bożeny Sikorskiej-Nowackiej zostały dostrzeżone i uhonorowane odznaczeniami państwowymi oraz licznymi dyplomami i nagrodami przyznanymi przez władze miejskie i wojewódzkie. Otrzymała Srebrny Krzyż Zasługi, Medal 40-lecia PRL, odznakę Zasłużony Działacz Kultury oraz złotą odznakę Za opiekę nad zabytkami.

PUBLIKACJE

Sikorska B.

- 1960 *Główne kierunki sztuki europejskiej* (Streszczenie pogadanki oświatowej), „Biuletyn Muzeum w Grudziądzu”, nr 1.
Malarstwo polskie XIX w. (Streszczenie pogadanki oświatowej), „Biuletyn Muzeum w Grudziądzu”, nr 2, 3, 4.
Archeologia i jej problemy (Streszczenie pogadanki oświatowej), Ważniejsze odkrycia archeologiczne w ostatnich latach, „Biuletyn Muzeum w Grudziądzu”, nr 5.
Historia malarstwa rosyjskiego XIV XX w. (Streszczenie pogadanki oświatowej), „Biuletyn Muzeum w Grudziądzu”, nr 6.
- 1961 *Malarstwo rosyjskie od XVIII do początków XX wieku*, „Biuletyn Muzeum w Grudziądzu”, R. 2, nr 1 (8), s. 2–4.
Pomnik Kultury narodowej wełną i złotem tkany, „Biuletyn Muzeum w Grudziądzu”, R. 2, nr 4 (11), s. 2–3.
Galeria Współczesnego Malarstwa Pomorskiego, „Biuletyn Muzeum w Grudziądzu”, R. 2, nr 7 (14), s. 2–6.

Sikorska-Nowacka B.

- 1962 *Echa wystawy z Muzeum Kulturalno-Historycznego w Stralsundzie*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 3, nr 9–10 (27–28), s. 3–7.
Rozmowa z Rolandem Grünbergem, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 3, nr 9–10 (27–28), s. 8–10.
- 1963 *„Moja ojczyzna”. Wystawa rysunku i malarstwa dzieci Afryki*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 4, nr 7–8 (37–38), s. 6–7.
Muzeum a szkoła (Z doświadczeń grudziądzkiego Muzeum), „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 4, nr 10 (40), s. 3–9.
Grafika Herberta Tucholskiego, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 4, nr 11 (41), s. 11–13.
Italo Zetti – wystawa grafiki, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 4, nr 12 (42), s. 5–6.
- 1964 *Malarstwo Jana Szkaradka*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 5, nr 1–2 (43–44), s. 11–12.
Pomniki walki i męczeństwa we współczesnej rzeźbie polskiej, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 5, nr 3–4 (45–46), s. 38–40.
Pilny postulat muzealnictwa doczeka się realizacji, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 5, nr 9–10 (51–52), s. 113–119.
- 1965 *Grafika Eweliny Szczech*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 6, nr 4–5 (58–59), s. 10–11.
Wystawa retrospektywna rysunków Krzysztofa Candera, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 6, nr 9–12 (63–66), s. 29–30.

- 1966 *Malarstwo Małgorzaty Wolszczan-Kuźniarowej*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 7, nr 2 (68), s. 12–13.
VIII Okręgowy Zjazd Społecznych Opiekunów Zabytków PTTK woj. bydgoskiego, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 7, nr 4 (70), s. 34–40.
- 1968 *Rozmowa z Krzysztofem Canderem*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 9, nr 1 (75), s. 4–8.
- 1969 *Wystawa twórczości Dany Hlobilovej (CSRS)*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 10, nr 4 (82), s. 46–47
- 1970 *Malarstwo Kazimierza Śramkiewicza impresje z wystawy czasowej grudziądzkiego Muzeum*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 11, nr 2 (84), s. 24–29.
Działalność Muzeum w Grudziądzu w roku 1965, „Rocznik Grudziądzki”, t. 5–6, 1970, s. 593.
- 1973 *O wystawie malarstwa Mariana Turwida w grudziądzkim Muzeum*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 14, nr 1 (95), s. 12–17.
- 1983 *Koncerty w salach grudziądzkiego Muzeum (1962–1983)*
Kronika koncertów w salach grudziądzkiego Muzeum w latach 1962–1983:
cz. 1: 1962–1972, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 24, nr 1–2 (131–132), s. 5–14; cz. 2: 1973–1978, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 24, nr 3 (133), s. 4–11; cz. 3: 1979–1983), „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 24, nr 4 (134), s. 4–9.
- 1985 *Zarys 100-letniej historii Muzeum w Grudziądzu (1884–1984)*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, R. 26, nr 2 (138), s. 4–21.
- Wajler A., Sikorska-Nowacka B.
- 2004 *Muzeum pod auspicjami Towarzystwa Starożytności w latach 1884–1921*, [w:] *120 lat Muzeum w Grudziądzu*, red. A. Wajler, Grudziądz, s. 7–18.
Muzeum pod zarządem Towarzystwa Czytelni Ludowych w latach 1921–1939, [w:] *120 lat Muzeum w Grudziądzu*, red. A. Wajler, Grudziądz, s. 19–22.
Muzeum w budynku przy ul. Legionów 28 w latach 1945–1956, [w:] *120 lat Muzeum w Grudziądzu*, red. A. Wajler, Grudziądz, s. 25–28.
Muzeum w Grudziądzu w latach 1956–2004, [w:] *120 lat Muzeum w Grudziądzu*, red. A. Wajler, Grudziądz, s. 29–66.
- Sikorska-Nowacka B., Wesołowski M.
- 2004 *Działalność oświatowa Muzeum w latach 1945–2004*, [w:] *120 lat Muzeum w Grudziądzu*, red. A. Wajler, Grudziądz, s. 67–73.
Koncerty w latach 1962–2004, [w:] *120 lat Muzeum w Grudziądzu*, red. A. Wajler, Grudziądz, s. 231–252²⁴.

²⁴ Słowa podziękowania kieruję do Pani mgr Małgorzaty Kurzyńskiej za zachętę do napisania powyższego tekstu, a Pani mgr Ilonie Sulik-Kurowskiej, która z tajemnicami komputera jest za pan brat, dziękuje za owocną współpracę.

Józef Szudy

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Wydział Fizyki, Astronomii i Informatyki Stosowanej

ANDRZEJ BĄCZYŃSKI (1933–2016)
IN MEMORIAM

ANDRZEJ BĄCZYŃSKI (JULY 16, 1933–JANUARY 25, 2016). *IN MEMORIAM*

ABSTRACT

The article describes life and works of Andrzej Bączyński and his most important scientific and organizational achievements. In the description of his youth, attention was drawn to his first scientific interests concerning both industrial applications of physics and issues related to theoretical physics. His first scientific publication was devoted to investigating the possibility of using the famous instrument for integrating the Schrödinger equation – constructed at the Nicolaus Copernicus University by Kazimierz Antonowicz – for calculations on specific problems of atomic and molecular physics. In the following years, as a researcher at this University, he first dealt with experimental research in the field of molecular luminescence and then focused his attention on solid state physics. At that time, he played an important role in the development of the Industrial Institute of Electronics, initiating research in Toruń on photoelectric effects, which led to the development of photoresistor production technology. The most attention in the article is devoted to the works of Bączyński related to the construction of dye lasers. His team had significant achievements thanks to which it gained international recognition as a leading center in the field of laser physics and optoelectronics.

Il. 1. Andrzej Bączyński, około 1995 r.
Źródło: Archiwum Instytutu Fizyki UMK.

Po utworzeniu w 1945 r. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika profesor Aleksander Jabłoński – przedwojenny docent Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie – po perypetiach wojennych przybył w styczniu 1946 r. z Edynburga w Szkocji do Torunia i rozpoczął tworzenie od podstaw ośrodka badań naukowych w zakresie fizyki¹. Wcześniej ani w Toruniu, ani w całej Polsce Północnej takiego ośrodka nie było. Nie było zatem ani tradycji, ani niezbędnej infrastruktury do prowadzenia badań eksperymentalnych w tej dziedzinie. Pierwszym sukcesem Jabłońskiego było oddanie do użytku 30 września 1951 r. – wybudowanego od fundamentów – nowoczesnego gmachu Collegium Physicum UMK przy ul. Grudziądzkiej 5, umożliwiającego prowadzenie prac badawczych w zakresie fizyki doświadczalnej i zajęć dydaktycznych dla studentów na kierunkach fizyka i astronomia. Następnego dnia po tym wydarzeniu – w ramach inauguracji roku akademickiego 1951/1952 – tekst studenckiego przyrzeczenia podpisali immatrykulowani wówczas studenci pierwszego roku, którzy odtąd na wykłady i ćwiczenia przez całe swoje studenckie życie uczęszczali właśnie do Collegium Physicum. Wśród nich był Andrzej Bączyński, absolwent Liceum Ogólnokształcącego w Chełmnie, w którym 4 czerwca 1951 r. uzyskał świadectwo maturalne². Odtąd aż do śmierci jego kariera naukowa była ściśle związana z dziejami toruńskiego ośrodka fizycznego, w którego rozwoju odegrał później znaczącą rolę.

Andrzej Bączyński urodził się 16 lipca 1933 r. w Grudziądzu. Jego rodzicami byli Anna (z domu Ignerska) i Leonard Bączyńscy, mieszkający w Chełmnie przy ulicy Rynek 7. W tym domu Andrzej żył wraz z rodzicami aż do wybuchu drugiej wojny światowej. Jego ojciec, pracownik Urzędu Skarbowego w Chełmnie, w 1939 r. otrzymał powołanie do wojska i został skierowany na front. Jako żołnierz został wzięty do niemieckiej niewoli. Sześćioletni Andrzej wraz z matką znaleźli się bez środków

¹ J. Szudy, A. Bielski, *Aleksander Jabłoński (1898-1980) – fizyk, muzyk, żołnierz*, Toruń 2010.

² Archiwum UMK, Akta stud. Bączyński Andrzej, sygn. 7383.

do życia i przeprowadzili się do Grudziądza, gdzie mieszkali u krewnych, w domu babci Andrzeja przy ul. Cegielnianej 19 aż do zakończenia działań wojennych³. Dołączył do nich ojciec Andrzeja, który po zwolnieniu z niewoli pracował jako robotnik w Grudziądzu. Po zakończeniu wojny cała rodzina wróciła do Chełmna, gdzie Andrzej uczęszczał do szkoły podstawowej i do Liceum Ogólnokształcącego. Studia na kierunku fizyka na UMK odbywał w latach 1951–1955, zaliczając oprócz egzaminów i kolokwium również – w okresie wakacji 1954 r. – praktykę przemysłową w Zakładach Wytwórczych Lamp Elektrycznych im. Róży Luksemburg w Warszawie. Praktyka ta miała wpływ na dalszy rozwój zainteresowań Andrzeja Bączyńskiego, kierując je w stronę fizyki doświadczalnej i zastosowań technicznych fizyki. Jego praca magisterska pt. *Teoria rozpadu beta bez uwzględnienia ładunku jądra*, wykonana pod kierunkiem wybitnego fizyka prof. Jerzego Rayskiego, dotyczyła jednak fizyki teoretycznej a nie doświadczalnej. Na jej podstawie 28 czerwca 1955 r., po egzaminie magisterskim, uzyskał stopień magistra w zakresie fizyki. Zgodnie z ustawą uchwaloną przez Sejm w roku 1950 absolwentów wyższych uczelni obowiązywał w tym czasie tzw. nakaz pracy, na mocy którego byli kierowani do pracy na okres trzech lat w wyznaczonych administracyjnie instytucjach. Andrzej Bączyński został skierowany do II Liceum Ogólnokształcącego w Elblągu, gdzie pracował jako nauczyciel fizyki (od 1 IX 1955 do 31 I 1956 r.)⁴. Okres przymusowego nakazu pracy został mu skrócony w wyniku usilnych starań prof. Aleksandra Jabłońskiego, który w ramach swych planów rozwoju toruńskiego ośrodka fizyki intensywnie poszukiwał młodych utalentowanych fizyków w celu ich zatrudnienia w charakterze pracowników naukowych w powstających w Toruniu laboratoriach. Zaproponował wówczas Andrzejowi Bączyńskiemu stanowisko asystenta w Katedrze Fizyki Doświadczalnej UMK, który tę propozycję przyjął, i z dniem 1 lutego 1956 r. objął to stanowisko.

Jego zatrudnienie zbiegło się w czasie ze znaczącym wydarzeniem w historii toruńskiego środowiska fizycznego, jakim było skonstruowanie przez asystenta Katedry Fizyki Doświadczalnej UMK, późniejszego profesora, Kazimierza Antonowicza – w ramach jego pracy doktorskiej – przyrządu do całkowania równania Schrödingera⁵. Było to w epoce, w której jeszcze nikomu nie śniły się obecne komputery, dziś powszechnie stosowane do takich celów. Antonowicz wykorzystał analogię pomiędzy równaniem Schrödingera a równaniem różniczkowym opisującym ruch igły magnetycznej w polu magnetycznym. W ten sposób został w Toruniu zbudowany jedyny w swoim rodzaju instrument, należący do typu maszyn matematycznych analogowych.

W owym czasie, czyli kilkadziesiąt lat przed nastaniem ery komputerowej, przyrząd ten wywołał znaczne zainteresowanie i zrobił spore wrażenie w środowisku

³ Informacja prywatna od pani Wandy Bączyńskiej.

⁴ Archiwum UMK, sygn. 309/14/334, Przewód doktorski mgr. Andrzeja Bączyńskiego, M-8/6.

⁵ K. Antonowicz, *An integrating apparatus for the Schrödinger equation*, „Acta Physica Polonica”, t. 12, 1953, s. 163.

fizyków⁶. W celu sprawdzenia możliwości wykorzystania tego przyrządu do obliczeń dotyczących konkretnych zagadnień fizyki molekularnej Andrzej Bączyński wraz z kolegami, Wiesławem Berdowskim i Stanisławem Łęgowskim, przeprowadził obliczenia testowe dla przypadku potencjału van der Waalsa. Tak powstała jego pierwsza publikacja naukowa ogłoszona w „Biuletynie PAN” w 1958 r.⁷ W tym miejscu warto dodać, że problemy dotyczące zastosowania przyrządu Antonowicza do analizy zjawisk kwantowych były przedmiotem kilku prac magisterskich napisanych wówczas w Katedrze Fizyki Doświadczalnej UMK. W szczególności, Emanuel Walentynowicz dokonał pewnych ulepszeń i modyfikacji tego przyrządu⁸, zaś Henryk Łożykowski rozwinął pomysł Antonowicza i skonstruował przyrząd do obliczania tzw. całek condonowskich, których znajomość jest potrzebna do interpretacji wielu problemów fizyki molekularnej⁹. Nastanie epoki komputerowej spowodowało, że zbudowany przez Antonowicza przyrząd ma obecnie znaczenie jedynie historyczne, jako ciekawy przykład opracowania oryginalnego analogowego instrumentu naukowego. Mając swoje walory dydaktyczne był on przez kilkanaście lat używany w roli ćwiczenia laboratoryjnego na III roku studiów.

Z dniem 1 kwietnia 1956 r. Andrzej Bączyński został przeniesiony do Pracowni Luminescencji Polskiej Akademii Nauk, nowej jednostki naukowo-badawczej utworzonej w tym właśnie czasie w Toruniu. Chociaż jednostka ta formalnie nie wchodziła w skład struktury UMK, to na mocy porozumienia z władzami PAN miała siedzibę w budynku Collegium Physicum UMK. Mając tego samego kierownika (prof. Aleksandra Jabłońskiego) współżyła w symbiozie z Katedrą Fizyki Doświadczalnej UMK. Miała ona zapewnione wysokie, w stosunku do uniwersyteckich, dotacje finansowe i została zaopatrzona w cenną aparaturę naukową. Co więcej, podobnie jak w innych placówkach należących do PAN pracownia ta otrzymała etaty pracowników naukowych wolne od zajęć dydaktycznych oraz etaty mechaników, co umożliwiło włączenie zatrudnionych tam fizyków do – opracowanego przez prof. Jabłońskiego – długofalowego programu naukowego, obejmującego systematyczne badania zjawisk luminescencji wszystkich faz skupienia, a więc fazy ciekłej, głównie roztworów związków organicznych, fazy stałej, przede wszystkim fosforów krystalicznych oraz fazy gazowej ze szczególnym uwzględnieniem par metali.

Warto nadmienić, że w 1957 r. Andrzej zawarł związek małżeński z Wandą Wawrzyniak, koleżanką z tej samej klasy w Liceum Ogólnokształcącym w Chełmnie. Ojciec Wandy, ppor. rezerwy Józef Wawrzyniak – przed wybuchem wojny pracujący

⁶ I. Białyński-Birula, M. Cieplak, J. Kamiński, *Teoria kwantów – mechanika falowa*, Warszawa 2001, s. 292.

⁷ A. Bączyński, W. Berdowski, S. Łęgowski, *Solution of the Schrödinger equation for the van der Waals potential*, „Bull. Acad. Polon. Sci., Sér. Sci. math., astr. et phys.,” t. 6, 1958, s. 119.

⁸ E. Walentynowicz, *Zastosowanie wzmacniacza prądu zmiennego w przyrządzie do całkowania równania Schrödingera*, praca magisterska napisana w Katedrze Fizyki Doświadczalnej UMK, Toruń 1958.

⁹ H. Łożykowski, *Przyrząd do obliczania całek condonowskich – wzmacniacze prądu stałego*, praca magisterska napisana w Katedrze Fizyki Doświadczalnej UMK, Toruń 1955.

Il. 2. Wanda i Andrzej Bączyński,
około roku 1990

Źródło: zbiory pani Wandy Bączyńskiej.

na stanowisku naczelnego sekretarza wydziału powiatowego starostwa w Chełmnie – jako czołgista uczestniczył w kampanii wrześniowej w oddziałach pancernych. Po 17 września 1939 r. wzięty do niewoli sowieckiej został osadzony w obozie w Koziełsku a następnie zamordowany w Katyniu. Po zmianach ustrojowych w Polsce i założeniu w 1991 r. w Toruniu Stowarzyszenia Rodzina Katyńska, Wanda i Andrzej Bączyński aktywnie włączyli się w nurt jego działalności. W szczególności uczestniczyli w zapoczątkowanej przez Stowarzyszenie akcji, która doprowadziła do umieszczenia w kościele Jezuitów pw. św. Ducha w Toruniu epitafium poświęconego zamordowanym oficerom i policjantom. Wśród 90 nazwisk widnieje tam nazwisko Józefa Wawrzyniaka.

Pierwsze badania eksperymentalne Andrzeja Bączyńskiego przeprowadzone wraz z kolegami Ryszardem Bauerem i Mieczysławem Czajkowskim w Pracowni Luminescencji PAN dotyczyły zjawiska przekazywania energii pomiędzy cząsteczkami barwnika w roztworach z udziałem tzw. stanu metatrwałego, czyli poziomu energetycznego o długim czasie życia. Stan ten odgrywa kluczową rolę w teorii luminescencji opartej na schemacie poziomów cząsteczki luminezującej, wprowadzonym do literatury w 1933 r. przez A. Jabłońskiego¹⁰, dziś powszechnie zwanym schematem (lub diagramem) Jabłońskiego. Obecnie diagram ten stanowi klasyczny element światowej literatury fizyko-chemicznej w opisie różnych procesów fotofizycznych, fotochemicznych i fotobiologicznych. W latach 50. XX w., gdy Bączyński, Bauer i Czajkowski rozpoczynali swą karierę naukową, zagadnienie natury stanu metatrwałego, będącego podstawą diagramu Jabłońskiego, było ciągle źródłem pewnych kontrowersji i dlatego intrygowało badaczy w wielu laboratoriach na świecie, w tym w laboratorium

¹⁰ A. Jabłoński, *Efficiency of anti-Stokes fluorescence in dyes*, „Nature”, t. 131, 1933, s. 839.

toruńskim. Wyniki ich eksperymentów zostały opisane w dwóch artykułach opublikowanych w „Biuletynie PAN”, w których wykazali oni istnienie stanu metatrwałego w cząsteczkach substancji fosforyzujących w roztworach¹¹. Wyniki te miały ważne znaczenie, gdyż przyczyniły się do akceptacji modelu luminescencji opartego na pojęciu stanu metatrwałego przez międzynarodową społeczność fizyków i chemików. Obecnie pojęcie jest punktem wyjścia niemal wszystkich prac poświęconych efektom fotoluminescencji molekularnej, w tym fluorescencji i fosforescencji a także wielu innych procesów fotochemicznych.

W następnych latach zainteresowania naukowe Bączyński skierował w stronę półprzewodników, a więc fazy skondensowanej. Związane to było utworzeniem w Toruniu (1958) filii Przemysłowego Instytutu Elektroniki (PIE), w którym rozpoczęto badania efektu fotoelektrycznego zewnętrznego i wewnętrznego w celu wdrożenia do produkcji fotokomórek. Andrzej Bączyński był entuzjastą tych badań, obejmując w 1961 r. kierownictwo Zakładu Fizyki Ciała Stałego PIE. Skupił wtedy uwagę na efektach fotoelektrycznych zachodzących w polikrystalicznym siarczku kadmu. Owocem badań było opracowanie przez niego wspólnie z M. Czajkowskim i Januszem Bissingerem technologii produkcji fotooporników na bazie siarczku kadmu zastrzeżonej patentem PRL pt. *Sposób wytwarzania warstw fotoprzewodzących, zwłaszcza w fotoopornikach lub podobnych urządzeniach z półprzewodnikami*¹². Dzięki temu patentowi fotooporniki były potem produkowane w Toruniu na skalę przemysłową w Zakładzie Doświadczalnym PIE. W 1963 r. Bączyński uzyskał stopień doktora nauk fizycznych na podstawie rozprawy pt. *Fotoprzewodnictwo oraz efekt fotowoltaiczny w warstwach polikrystalicznych siarczku kadmu*, której promotorem był prof. Aleksander Jabłoński. Jako kierownik Zakładu Fizyki Ciała Stałego PIE w Toruniu, Bączyński wniósł ogromny wkład do rozwoju tej instytucji, inicjując szereg gruntownych badań doświadczalnych i teoretycznych, które umożliwiły poznanie mechanizmu zjawisk fotoprzewodnictwa i efektu fotowoltaicznego. W badaniach tych znaczącą rolę odegrał – zatrudniony wówczas w PIE – Emanuel Walentynowicz, który po kilku latach przeniósł się do Katedry Fizyki Doświadczalnej UMK, współpracując z Andrzejem Bączyńskim i Mieczysławem Czajkowskim¹³. Jako niezwykle sprawny organizator, Bączyński przyczynił się do wybudowania nowoczesnego gmachu przy ulicy Młodzieżowej w Toruniu, w którym oprócz laboratorium badawczego znajdował

¹¹ R. Bauer, A. Bączyński, M. Czajkowski, *Excitation energy transfer from dye molecules in the metastable state*, „Bull. Acad. Polon. Sci., Sér. Sci. math., astr. et phys.,” t. 6, 1958, s. 653; A. Bączyński, M. Czajkowski, *On the metastable state of dye molecules*, „Bull. Acad. Polon. Sci., Sér. Sci. math., astr. et phys.,” t. 7, 1959, s. 357.

¹² Wiadomości Urzędu Patentowego, listopad–grudzień 1961, 21g, 29/01 45337, 11.5.1961, Przemysłowy Instytut Elektroniki, Warszawa, Polska. Mieczysław Czajkowski, Andrzej Bączyński i Janusz Bissinger, Pr.

¹³ A. Bączyński, *Mechanizm fotoprzewodnictwa i efekt fotowoltaiczny w polikrystalicznym siarczku kadmowym*, „Prace PIE”, t. 4, 1963, s. 25; A. Bączyński, M. Czajkowski, A. Rapior, E. Walentynowicz, *Wpływ domieszek na fotoprzewodnictwo polikrystalicznego siarczku kadmowego*, „Prace PIE”, t. 5, 1964, s. 85.

się także zakład przemysłowy, zajmujący się produkcją urządzeń półprzewodnikowych, fotooporników i diod półprzewodnikowych.

W 1964 r. Andrzej Bączyński wyjechał na dwuletni staż podoktorski do USA, który odbył na Politechnice w Nowym Jorku (Polytechnic Institute of Brooklyn, New York). Pracował tam pod kierunkiem prof. Geralda Oстера, szefa czołowej grupy amerykańskiej zajmującej się badaniami w zakresie spektroskopii molekularnej, laserów organicznych i optyki kwantowej¹⁴. W nawiązaniu do prac prowadzonych podczas stażu w USA po powrocie do kraju Bączyński rozpoczął w Katedrze Fizyki Doświadczalnej UMK w Toruniu badania widm cząsteczek wieloatomowych ze szczególnym uwzględnieniem ich fotoluminescencji. Część tych badań dotyczyła własności luminescencyjnych cząsteczek chelatów, czyli związków kompleksowych, w których istotną rolę odgrywa wiązanie koordynacyjne łączące jon centralny z organicznym ligandem¹⁵. Wyniki tych badań potwierdziły wcześniejsze doniesienia z innych laboratoriów, że chelaty mogą znaleźć ważne zastosowania jako ośrodek aktywny w technice laserowej. Badania nad chelatami były następnie kontynuowane przez Bączyńskiego w Instytucie Fizyki UMK – jednostce, która powstała w 1969 r. na mocy nowej ustawy o szkolnictwie wyższym, zgodnie z którą w uniwersytetach dotychczasowe katedry przestały istnieć jako niezależne byty i zostały połączone w instytuty. Ta zmiana zapewniała centralizację zarządzania w uczelniach, z czym ówczesne władze polityczne PRL wiązały nadzieje na uzyskanie określonych korzyści ideologicznych. Lata następne pokazały, że z jednej strony nadzieje te były złudne, z drugiej zaś strony, model instytutowy w dziedzinach nauk przyrodniczych sprawdził się, umożliwiając lepsze wykorzystanie drogiej aparatury naukowej, a także bardziej wielostronne rozwiązywanie problemów naukowych przez tworzenie w miarę potrzeb zespołów naukowych. Początkowo w Instytucie Fizyki UMK utworzono dziesięć zespołów naukowych do realizacji programów badawczych. Wśród nich był Zespół Laserów Barwnikowych, którego kierownikiem został mianowany Andrzej Bączyński. W tym Zespole ukończył on serię eksperymentów, których zostały opublikowane w jego rozprawie habilitacyjnej pt. *Przejścia interkombinacyjne w drobinach wieloatomowych*¹⁶. Na jej podstawie 19 maja 1971 r. Rada Wydziału Matematyki, Fizyki i Chemii UMK nadała mu stopień doktora habilitowanego nauk fizycznych. W następstwie tego Minister Oświaty i Szkolnictwa Wyższego z dniem 1 marca 1972 r. powołał Andrzeja Bączyńskiego na stanowisko docenta w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika.

¹⁴ A. Bączyński, G. Oster, *Spectra modulation of of white light as observed with an interferometr*, „Journal of the Optical Society of America”, t. 55, 1965, s. 1325.

¹⁵ A. Bączyński, J. Bissinger, *Luminescence properties of β -diketone chelates. The vibronic structure of emission spectra of dibenzoylmethane chelates*, „Bull. Acad. Polon. Sci., Sér. Sci. math., astr. et phys.”, t. 16, 1968, s. 73.

¹⁶ A. Bączyński, *Przejścia interkombinacyjne w drobinach wieloatomowych*, Instytut Fizyki UMK, Preprint nr 128, Toruń, luty 1971.

Il. 3. Grupa pracowników Instytutu Fizyki UMK (22 V 1972). Rząd pierwszy, od lewej: A. Jabłoński, Roman S. Ingarden (dyrektor Instytutu Fizyki UMK), Stanisław Pruski; rząd drugi, od lewej: H. Waleryś, R. Bauer, A. Bączyński, L. Wolniwicz; rząd trzeci, od prawej: Karol Jankowski, H. Łożykowski, S. Dembiński; Rząd piąty: drugi od prawej E. Walentynowicz
Źródło: Archiwum Instytutu Fizyki UMK.

Z kolei Rektor UMK powołał go na stanowisko wicedyrektora Instytutu Fizyki UMK na okres od 1 października 1972 do 30 września 1975 r. Wcześniej zaś, z dniem 1 kwietnia 1972 r., został powołany przez Rektora UMK na stanowisko kierownika Zespołu Naukowo-Badawczego SF-1 dla problemu węzłowego pt. *Poszukiwanie i badanie nowych materiałów laserujących*, który był koordynowany przez Wojskową Akademię Techniczną i finansowany ze środków ministerstwa¹⁷. W ten sposób doc. Bączyński zainicjował w ośrodku toruńskim nowy kierunek badań – fizykę laserów. Wykorzystał tu swoje doświadczenia zdobyte podczas stażu podoktorskiego w Nowym Jorku w laboratorium prof. G. Oстера, wybitnego eksperta w zakresie spektroskopii cząsteczek wieloatomowych, w tym barwników organicznych. W zespole kierowanym przez Bączyńskiego główną uwagę skupiono na problemie przejść pomiędzy stanami trypletowymi i sigletowymi w cząsteczkach organicznych. Badania te wykazały, że luminezujące roztwory barwników organicznych mogą być wykorzystane do konstrukcji laserów barwnikowych o pracy ciągłej jako element aktywny, w którym zachodzi akcja laserowa. Unikatową własnością takich laserów jest możliwość przestrajania, czyli zmiany długości fali promieniowania laserowego w dość szerokich granicach. W 1970 r. w laboratorium kierowanym przez Bączyńskiego w Instytucie Fizyki UMK w Toruniu uzyskano po raz pierwszy w Polsce akcję laserową w roztworze barwnika organicznego. Na tej podstawie zespół w składzie: A. Bączyński, J. Bissinger, Tadeusz Marszałek i Henryk Waleryś skonstruował pierwszy polski laser barwnikowy. Było to znaczące osiągnięcie naukowe, które spowodowało, iż grupa Bączyńskiego na UMK w Toruniu była odtąd postrzegana w skali międzynarodowej

¹⁷ Archiwum UMK, Akta osobowe Andrzej Bączyński, sygn. 2945/5. WFiIS – 120.

Il. 4. Obrona pracy doktorskiej prof. Andrzeja Kowalczyka (marzec 1979). Rząd pierwszy od prawej: Andrzej Bączyński (recenzent), Alfons Kawski, prof. Uniwersytetu Gdańskiego (recenzent), Tadeusz Marszałek; rząd drugi, od prawej: Janusz Bissinger, Stanisław Pruski, Józef Szudy, Jacek Karwowski.
Źródło: zbiory A. Kowalczyka.

jako jeden z wiodących ośrodków w dziedzinie elektroniki kwantowej. Uznaniem osiągnięć Bączyńskiego w tej jest fakt, iż Fundacja Humboldta przyznała mu stypendium, w ramach którego od 1 lutego 1974 do 31 stycznia 1975 r. odbył on roczny staż naukowy w Niemczech w Instytucie Techniki Wysokich Częstotliwości i Elektroniki Kwantowej (Institut für Hochfrequenztechnik und Quantenelektronik), kierowanym przez prof. G. Graua na Uniwersytecie w Karlsruhe.

Oprócz aktywnej działalności naukowo-badawczej Andrzej Bączyński był także zaangażowany w prace organizacyjne, dwukrotnie pełniąc funkcję zastępcy Dyrektora Instytutu Fizyki (1973–1976 i 1980–1984) oraz prodziekana Wydziału Matematyki, Fizyki i Chemii UMK (1976–1980), a także kierownika Studium Doktoranckiego Fizyki i Astronomii na tym Wydziale (1988–1994). W 1978 r. Rada Państwa nadała mu tytuł profesora nadzwyczajnego nauk fizycznych, co skutkowało tym, że objął wówczas stanowisko profesora nadzwyczajnego w Instytucie Fizyki UMK. Z kolei w roku 1991 został awansowany na stanowisko profesora zwyczajnego w tym Instytucie. Przez kilka kadencji sprawował także funkcję członka Komitetu Spektroskopii PAN. W 1998 r. został powołany na członka Komitetu Redakcyjnego redagowanego w Indiach międzynarodowego czasopisma naukowego pt. „Asian Journal of Spectroscopy”¹⁸.

W nawiązaniu do wcześniejszej działalności w Toruńskim Oddziale PIE w roku 1972 Bączyński zorganizował od podstaw w Instytucie Fizyki UMK Zakład Fizyki Stosowanej. Jako kierownik tego Zakładu stał się w skali ogólnopolskiej pre-

¹⁸ *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–2004, Materiały do biografii*, red. S. Kalemka, Toruń 2006, s. 86.

kursorem transferu nauki do przemysłu. Prowadził współpracę naukową zarówno z Przemysłowym Instytutem Elektroniki, jak i z kilkoma uczelniami technicznymi, w tym z Wojskową Akademią Techniczną, Politechniką Poznańską, Instytutem Maszyn Przepływowych PAN w Gdańsku oraz z Instytutem Fizyki PAN w Warszawie. W Zakładzie Fizyki Stosowanej Bączyński stworzył nowoczesne laboratoria badawcze i dydaktyczne, w których wykształcił liczne grono specjalistów w zakresie optyki, spektroskopii molekularnej oraz fizyki laserów. Wśród nich Czesław Koepke i Bernard Ziętek przedstawili opracowanie teoretyczne i dokonali realizacji doświadczalnej barwnikowego wzmacniacza fotonów, co było istotnym osiągnięciem w elektronice kwantowej¹⁹. Oprócz laserów barwnikowych przedmiotem badań Zakładu był także jonowy laser miedziowy z katodą wnątkową. W roku 1980 akcją laserową w tym laserze uzyskał zespół w składzie: A. Bączyński, Michał Dzwonkowski i Piotr Targowski²⁰.

Wielką zasługą Bączyńskiego było to, że opracował on oryginalny program dla wykładów i ćwiczeń w pracowniach dydaktycznych dotyczących elektroniki kwantowej i zastosowań spektroskopii molekularnej. Dzięki temu doprowadził do utworzenia na UMK na kierunku fizyka nowej specjalności studiów pod nazwą fizyka stosowana. Kształcenie na niej studentów, mającej charakter 5-letnich studiów magisterskich, rozpoczęło się na początku roku akademickiego 1972/1973. Na opiekuna tych studiów Rada Wydziału Matematyki, Fizyki i Chemii wyznaczyła doc. Andrzeja Bączyńskiego. Opracowany przez niego program dydaktyczny umożliwiał wykształcenie specjalistów zdolnych do prowadzenia prac doświadczalnych i teoretycznych zarówno o charakterze badań podstawowych, jak i aplikacyjnych, niezwykle ważnych dla różnych zastosowań przemysłowych a także medycznych.

Godne podkreślenia jest to, że Andrzej Bączyński – sam fizyk doświadczalny – zdołał namówić dwóch wybitnych toruńskich fizyków teoretycznych, profesorów Stanisława Dembińskiego i Andrzeja Kossakowskiego, do współpracy w dziedzinie fizyki laserów barwnikowych, co zaowocowało opracowaniem kwantowej teorii laserów barwnikowych²¹. Co więcej, tematyką tą zainteresowali się inni toruńscy fizycy teoretyczni młodszego pokolenia (Krzysztof Stefański, Piotr Peplowski), którzy – choć nie pracowali formalnie w zespole Bączyńskiego – z zapałem badali różne aspekty

¹⁹ B. Ziętek, C. Koepke, *Temporal and spatial evolution of the gain in dye laser amplifier*, Acta Physica Polonica A, t. 59 (1981), s. 821; *Relations between amplified laser pulse and amplified spontaneous emission in dye laser amplifier*, „Acta Physica Polonica A”, t. 64, 1983, s. 569.

²⁰ A. Bączyński, M. Dzwonkowski, P. Targowski, *The influence of iquition method on laser output of pulse hollow cathode copper ion laser*, „Optica Applicata”, t. 13, 1983, s. 231.

²¹ A. Bączyński, A. Kossakowski, T. Marszałek, *Quantum theory of dye laser*, „Zeitschrift für Physik B”, t. 23, 1976, s. 205; *Triplet losses in dye laser*, „Zeitschrift für Physik B”, t. 26, 1977, s. 93; A. Bączyński, T. Marszałek, C. Koepke, *Analysis of nonstationary solutions of rate equations of dye laser*, „Acta Physica Polonica A”, t. 55, 1979, s. 73; S. T. Dembiński, A. Kossakowski, K. Stefański, *Hard-mode instability in a six model of a dye laser*, „Physics Letters A”, t. 79, 1978, s. 383.

Il. 3. Zespół Laserów Barwnikowych (ok. 1999). Od prawej: A. Bączyński, T. Marszałek, P. Targowski, B. Ziętek, Tomasz Zasada, Zbigniew Mrowiński
 Źródło: Archiwum Instytutu Fizyki UMK.

modelowe laserów barwnikowych²². Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że badania doświadczalne laserów barwnikowych prowadzone w zespole Bączyńskiego miały także wpływ na współpracę międzynarodową Instytutu Fizyki UMK w zakresie teorii laserów. W ramach tej współpracy profesoria Dembiński i Kossakowski oraz Lugi Lugiato z Mediolanu (Universita degli Studi di Milano) i Paul Mandel z Brukseli (Université Libre de Bruxelles) opracowali kwantową i półklasyczną teorię lasera z nasycalnym absorberem²³. Zespół ten przeprowadził wnikliwą analizę efektów występujących w układach laserujących, ze szczególnym uwzględnieniem takich, w których pojawia się bistabilność optyczna. Uzyskane przez nich wyniki spotkały się z dużym zainteresowaniem wśród specjalistów i przyczyniły się do rozślawienia w świecie dobrego imienia toruńskiego ośrodka elektroniki kwantowej. Podkreślić należy, że dzięki wysiłkom Bączyńskiego i jego współpracowników unikatową cechą ośrodka toruńskiego było to, że prowadzono w nim kompleksowe badania doświadczalne i teoretyczne, należące do kategorii badań podstawowych, a jednocześnie zwracano uwagę na możliwe zastosowania przemysłowe i medyczne laserów.

W dniach od 25 do 27 czerwca 1984 r. odbyło w Toruniu, zorganizowane przez Instytut Fizyki UMK, Pierwsze Sympozjum Techniki Laserowej, w którym udział wzięli przedstawiciele czołowych ośrodków akademickich oraz instytutów badawczych PAN, przede wszystkim fizycy, chemicy, inżynierowie a także lekarze oraz szerokie grono wytwórców i użytkowników techniki laserowej. Przewodniczącym Komitetu Organizacyjnego był Andrzej Bączyński. Materiały z tego Sympozjum zostały

²² K. Stefański, *Quantum description of of a dye laser threshold region*, „Zeitschrift für Physik B”, t. 45, 1982, s. 351; P. Pełowski, *Bifurcation of periodic solutions in a laser with saturable absorber*, „Physica”, t. 60, 1983, s. 364.

²³ L. A. Lugiato, P. Mandel, S. T. Dembiński, A. Kossakowski, *Semiclassical and quantum theories of bistability in lasers containing saturable absorber*, „Physical Review A”, t. 18, 1978, s. 238.

opublikowane przez Instytut Fizyki UMK w postaci monografii zawierającej teksty przedstawionych prac²⁴. Sympozjum okazało się wielkim sukcesem, w wyniku czego uczestnicy postanowili je organizować w następnych latach jako cykliczną konferencję ogólnopolską. Zainicjowane przez Bączyńskiego Sympozja odbywają się nadal w odstępach dwu- lub trzyletnich w różnych ośrodkach akademickich w Polsce, zajmujących się tematyką laserową. Ostatnie, XIII Sympozjum z tej serii, odbyło się we wrześniu 2022 r. w Karpaczu.

W dniach od 2 do 5 września 1986 r. w Instytucie Fizyki UMK w Toruniu odbyła się międzynarodowa konferencja na temat luminescencji molekularnej i fotofizyki, nawiązująca do 50. rocznicy opublikowania pracy Aleksandra Jabłońskiego²⁵, w której przedstawił on matematyczny opis mechanizmu zjawisk fotoluminescencji oparty na jego słynnym diagramie, po raz pierwszy zaproponowanym w 1933 r. w „Nature”. Andrzej Bączyński był przewodniczącym Komitetu Organizacyjnego tej Konferencji, zaś Andrzej Kowalczyk pełnił funkcję sekretarza generalnego. Wygłoszone na niej referaty opublikowano w specjalnym tomie konferencyjnym czasopisma „Acta Physica Polonica”²⁶.

W miarę upływu czasu – zgodnie z ówczesnymi tendencjami na świecie – zainteresowania badawcze zespołu Bączyńskiego przesuwały się w kierunku optoelektroniki, co skutkowało tym, że w końcu 1991 r. kierowany przez niego Zakład zmienił nazwę na Zakład Optoelektroniki. Stanowisko kierownika tego Zakładu Bączyński pełnił od 1 stycznia 1992 do 30 września 2003 r. (do przejścia na emeryturę). Utworzono wówczas na UMK – w ramach kierunku fizyka – nową specjalność studiów pod nazwą optoelektronika. Pod kierunkiem Bączyńskiego opracowany został nowatorski program zajęć dydaktycznych na tej specjalności, obejmujący wykłady specjalistyczne, seminaria z optoelektroniki, pracownie specjalistyczne i pracownie magisterskie. Dzięki uzyskanym dotacjom finansowym udało się zbudować w Zakładzie Optoelektroniki nowoczesne laboratoria badawcze i dydaktyczne, w których wykształcenie zdobyło liczne grono specjalistów w zakresie optoelektroniki oraz spektroskopii laserowej. W roku 2004 Bernard Ziętek, wieloletni członek zespołu Bączyńskiego, opublikował obszerną monografię pt. *Optoelektronika*, która w ostatnich dekadach była wykorzystywana jako podręcznik dla studentów fizyki uniwersytetów i politechnik, a także studentów różnych specjalności inżynierskich związanych z optyką i optoelektroniką, w tym telekomunikacji²⁷. W tej książce, która doczekała się kilku wznowień,

²⁴ *Komunikaty I Sympozjum Techniki Laserowej STL 1984*, red. A. Bączyński, P. Targowski, H. Waleryś, B. Ziętek, Toruń 1984.

²⁵ A. Jabłoński, *Über den Mechanismus der Photolumineszenz von Farbstoffphosphoren*, „Zeitschrift für Physik”, t. 94, 1935, s. 38.

²⁶ *International Symposium on Molecular Luminescence and Photophysics, Toruń (Poland), September 2–5, 1986*, „Acta Physica Polonica A”, t. 71, 1987, s. 657–850.

²⁷ B. Ziętek, *Optoelektronika*, Toruń 2004.

autor przedstawił opis problemów fizycznych dotyczących najważniejszych zjawisk optoelektronicznych.

W latach 1982–1987 Andrzej Bączyński kilkakrotnie przebywał jako profesor wizytujący na Uniwersytecie w Windsorze, w prowincji Ontario w Kanadzie, wykonując tam badania doświadczalne dotyczące zjawisk zachodzących podczas zderzeń atomów z innymi atomami lub cząsteczkami w fazie gazowej²⁸. Prowadził je w laboratorium prof. Mieczysława Czajkowskiego, absolwenta UMK, z którym Bączyński na początku swej kariery naukowej współpracował najpierw w Pracowni Luminescencji PAN, a później w Katedrze Fizyki Doświadczalnej UMK, publikując w 1958 r. wspólnie z nim pierwszą swą pracę naukową z dziedziny luminescencji roztworów. Warto też przypomnieć, że w 1961 r. Czajkowski wspólnie z Bączyńskim opracowali – w ramach współpracy z Przemysłowym Instytutem Elektroniki w Toruniu – technologię produkcji fotooporników i był współautorem patentu dotyczącego tego tematu. W roku 1968 Czajkowski wyjechał do Kanady, gdzie najpierw pracował jako *visiting scientist*, a później został profesorem w Zakładzie Fizyki Uniwersytetu Windsorskiego (Department of Physics, University of Windsor, Ontario). Przez wiele lat kierownikiem tego Zakładu był kanadyjski fizyk prof. Lucjan Krause, urodzony w Polsce, jako harcerz biorący udział w powstaniu warszawskim. Po wojnie stworzył on w Windsorze znakomity ośrodek badań w zakresie fizyki atomowej i molekularnej. Na początku lat 60. XX w. Krause rozwinął niezwykle owocną współpracę z Katedrą Fizyki Doświadczalnej UMK, w ramach której wielu fizyków toruńskich wyjeżdżało do Windsoru na staże naukowe realizowane ze stypendiów fundowanych przez stronę kanadyjską. Mieczysław Czajkowski był pierwszym z nich, zaś po nim staże podoktorskie odbyli tam Wiesław Berdowski, Henryk Łożykowski i Emanuel Walentynowicz, z którymi Bączyński prowadził wieloletnią współpracę, zarówno w Katedrze Fizyki Doświadczalnej UMK, jak i pionierskim okresie tworzenia PIE w Toruniu. Dzięki znakomitemu wyposażeniu aparaturowemu laboratoriów Uniwersytetu Windsorskiego – w owym czasie nieosiągalnemu w Polsce – wszyscy byli w stanie uzyskać wyniki na światowym poziomie, a po powrocie do kraju napisać rozprawy habilitacyjne. Po zamieszkaniu na stałe w Windsorze Czajkowski nie zerwał więzi ze swoim macierzystym Uniwersyteciem, wręcz przeciwnie – stał się *spiritus movens* współpracy pomiędzy Uniwersyteciem Windsorskim a UMK. Pobyty Andrzeja Bączyńskiego w Windsorze są przykładem tej współpracy. Mieczysław Czajkowski również kilkakrotnie przyjeżdżał do Torunia, wygłaszając referaty na seminariach naukowych.

Andrzej Bączyński był członkiem Polskiego Towarzystwa Fizycznego i Towarzystwa Naukowego w Toruniu²⁹. W konkluzji tego artykułu warto podkreślić, że jego

²⁸ A. Bączyński, M. Czajkowski, L. Krause, *Effect of diffusion of excited atoms on the observed Stern-Volmer quenching of Cd(5^3P_1) by nitrogen of low densities*, „Journal of Quantitative Spectroscopy and Radiative Transfer”, t. 30, 1983, s. 113.

²⁹ Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu, rok 1972, s. 124,

charakterystyczną cechą jako fizyka, nauczyciela akademickiego i organizatora nauki była odwaga w podejmowaniu różnych przedsięwzięć i entuzjazm dla realizacji wybranych celów. Cechowały go umiejętność i zapał do pracy organizacyjnej, a także łatwość nawiązywania współpracy z otoczeniem. Zapamiętałem go jako człowieka, który uosabiał entuzjazm, radość i optymizm. Będąc na emeryturze nadal podtrzymywał kontakt ze swoim Zakładem w Instytucie Fizyki UMK. Niemal codziennie przychodził do Instytutu, brał udział w seminariach i dyskusjach naukowych.

Andrzej Bączyński zmarł w Toruniu 25 stycznia 2016 r. Tego dnia – tak jak zawsze – przed południem odwiedził jeszcze kolegów w gmachu Instytutu Fizyki przy ulicy Grudziądzkiej 5, z którym związany był ściśle jako nauczyciel akademicki przez 60 lat, zaś przez pewien czas jako asystent i adiunkt nawet tam mieszkał na poddaszu. Po opuszczeniu gmachu, na parkingu przed swoim samochodem zasłabł i stracił przytomność. Zmarł w szpitalu. Jest pochowany w Chełmnie.

Janusz Hinz, Krzysztof Czerepowicki

Grudziądz

TADEUSZ RAUCHFLEISZ (1934–2023)

Tadeusz Rauchfleisz urodził się 7 listopada 1934 r. w Nowem nad Wisłą. Ojca stracił mając 10 lat. Jako najstarszy z pięciorga rodzeństwa zmuszony był pomagać matce w utrzymaniu rodziny. Każde dni wolne od nauki, a także wakacje poświęcał na pracę zarobkową, zatrudniał się na kolei przy roznoszeniu pism urzędowych, w ogrodnictwie, a nawet w wytwórni elementów betonowych.

Po zakończeniu wojny rozpoczął naukę od czwartej klasy szkoły podstawowej w Nowem nad Wisłą, a następnie został uczniem szkoły średniej – Gimnazjum Przemysłu Gumowego i Technikum Chemicznego. Jako ich absolwent pracował w przemyśle gumowym przez 18 lat. Był wicedyrektorem od spraw technologicznych w grudziądzkim i Wąbrzeskim Stomilu. Dalszą naukę kontynuował w Wyższej Szkole Ekonomicznej w Sopocie. Kolejnym miejscem zatrudnienia było Przedsiębiorstwo Budownictwa Komunalnego w Wąbrzeźnie. Po ośmiu latach wrócił do Grudziądza, by zostać pracownikiem Rejonowego Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej, następnie kierownikiem Biura Oddziału Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego (dalej: PTTK) w Grudziądzu i pracownikiem działu inwestycji, a następnie kierownikiem Działu Społeczno-Wychowawczego w Spółdzielni Mieszkaniowej w Grudziądzu.

Będąc zatrudnionym w Grudziądzkich Zakładach Przemysłu Gumowego interesował się turystyką wodną. Uczestniczył w wielu spływach kajakowych (Brdą, Drwęcą) organizowanych przez zakładowe koła PTTK i Towarzystwa Krzewienia Kultury Fizycznej (dalej: TKKF). Każde wakacje i dni wolne od pracy spędzał z żoną i córką na wodzie. Kiedy rodzina zaczęła się powiększać, kajak już ich nie pomieścił.

Tadeusz Rauchfleisz

„Przerzuciliśmy się na rowery – mówił Tadeusz. Od tego czasu z rowerowym siodełkiem się nie rozstaję. Na nim przejechałem dużą część Polski. Pamiętam pierwszy rowerowy urlop rodzinny – jazdę do Zakopanego. Najmłodszy syn miał wówczas 7 lat. W Krakowie zastała nas ulewa i ostatni odcinek trasy przejechaliśmy już pociągiem”.

Z Polskim Towarzystwem Turystyczno-Krajoznawczym zetknął się już wcześniej w Wąbrzeźnie. Tu w roku 1977 podpisał deklarację członkowską, i od tego czasu nierozzerwalnie związany był z Towarzystwem.

W grodzie nad Wisłą Tadeusz Rauchfleisz założył osiedlowy Klub Turystyki Kolarskiej PTTK „Kalinka”, którego prezesem był 30 lat, i w którym zorganizował niezliczoną ilość imprez turystyczno-krajoznawczych. W 2008 r. Klub przyznał mu tytuł Honorowego Prezesa.

Wszedł również do władz Zarządu Oddziału w Grudziądzu, gdzie pełnił różne funkcje – od członka, poprzez sekretarza, skarbnika do wiceprezesa. Był jednym z inicjatorów nadania oddziałowi PTTK w Grudziądzu imienia księdza podpułkownika doktora Władysława Łęgi. Był też wiceprezesem Zarządu Wojewódzkiego PTTK w Toruniu, angażując się społecznie w komisjach turystyki kolarskiej, pieszej i krajoznawczej. Uczestniczył w wielu centralnych imprezach kolarskich i międzynarodowych spotkaniach kolarzy AIT w Danii i Belgii.

Poza działalnością w PTTK w roku 1986 był członkiem założycielem Koła Miłośników Dziejów Grudziądza (dalej: KMDG), a w latach 2008–2018 pełnił funkcję przewodniczącego KMDG, w którym udzielał się aktywnie przez ponad 32 lata. Był inicjatorem wydawania „Biblioteczki KMDG”, która liczy 88 tomów i ponad 785 „Biuletynów KMDG”.

Był pomysłodawcą i aktywnym realizatorem organizowanych przez Oddziałową Komisję Krajoznawczą „Grudziądzkich Sejmików Krajoznawczych”. Do tej pory przeprowadzono ich siedemnaście.

Krajoznawstwem i kolekcjonerstwem zajmował się od najmłodszych lat, posiadał sporą biblioteczkę krajoznawczą, a jego zbiory map wykorzystywane były przez liczną grupę turystów.

Po przejściu na emeryturę i założeniu przez dzieci własnych rodzin, główną jego pasją stało się krajoznawstwo, a w tym m.in. opracowywanie przewodników. Jest współautorem kilku przewodników – po Grudziądzu, gminie Gruta czy też powiecie grudziądzkim. Był członkiem Regionalnego Kolegium Instruktorów Krajoznawstwa Województwa Kujawsko-Pomorskiego, w którym pełnił funkcję sekretarza; działał też w Oddziałowej Komisji Krajoznawczej. Nie opuścił żadnego centralnego zlotu instruktorów krajoznawstwa. Był Instruktorem Krajoznawstwa Polski, Honorowym Przewodnikiem Turystyki Kolarskiej i Przewodnikiem Turystyki Pieszej z uprawnieniami na całą Polskę. W sierpniu 2014 r. przyznano mu honorowy tytuł Zasłużonego Instruktora Krajoznawstwa.

Za swoją działalność był wielokrotnie wyróżniany m.in. Złotym Krzyżem Zasługi, Złotą Honorową Odznaką PTTK, Złotą Odznaką „Zasłużony w Pracy wśród Młodzieży”, medalem Zasłużony dla Kultury Polskiej”. Posiadał też wiele odznak zarówno turystyki kwalifikowanej jak i krajoznawczych.

Choroba wyłączyła go z grona czynnie uprawiających turystykę, jednak aktywnym działaczem PTTK pozostawał do 2018 r. (od września 2009 r. był Członkiem Honorowym PTTK). Przez dwie ostatnie kadencje – wykorzystując swoje doświadczenie pełnił niezwykle ważną funkcję prezesa Oddziałowej Komisji Rewizyjnej.

Był członkiem Grudziądzkiego Towarzystwa Kultury (dalej: GTK), w którym pełnił funkcję sekretarza oraz członkiem Rady Redakcyjnej wydawnictwa „Kalendarz Grudziądzki” i aktywnym organizatorem konkursu „Ozdabiamy Domy Kwiatami”, który dokumentował fotograficznie do czasu choroby. Trzy lata temu odbyły się trzy wystawy fotografii z konkursu „Ozdabiamy Domy Kwiatami”. Był autorem licznych artykułów zamieszczanych w wydawanym przez GTK „Kalendarzu Grudziądzkim”. Publikował drukiem sprawozdania z działalności KMDG w „Roczniku Grudziądzkim”.

Tadeusz Rauchfleisz zmarł 28 sierpnia 2023 r. w Grudziądzu. Pogrzeb odbył się 31 sierpnia 2023 r. na Cmentarzu Parafialnym przy ul. Cmentarnej w Grudziądzu¹.

¹ Biogram opracowano na podstawie wspomnień córki Tadeusza Rauchfleisza – Małgorzaty Kosowicz oraz Janusza Hinza i Krzysztofa Czerepowickiego. Skorzystano również z następujących wydawnictw: K. Czerepowicki, Sp. Tadeusz Rauchfleisz nie żyje (1934–2023), [w:] *Krajoznawca Kujawsko-Pomorski: Informator Kujawsko-Pomorskiego Kolegium Instruktorów Krajoznawstwa PTTK*, R. 18, 2023, nr 82, s. 1; J. Hinz, K. Czerepowicki, *Nie żyje Tadeusz Rauchfleisz (1934–2023)*, „Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza”, R. 21, 2023, wydanie nadzwyczajne z 31.08.2023 r.

Recenzje
i sprawozdania

**Piotr Birecki, Wiesław Sieradzan, *Z kaszubskich Konarzynek do Hamburga-Altony. Życie i twórczość Józefa Tyborskiego (Joseph Tibor, 1877–1922)*, Wydawnictwo Naukowe UMK
Toruń 2022, ss. 252**

Piotr Birecki i Wiesław Sieradzan w książce *Z kaszubskich Konarzynek do Hamburga-Altony. Życie i twórczość Józefa Tyborskiego (Joseph Tibor, 1877–1922)* przybliżają zapomnianego artystę sztuk wizualnych, malarza i rzeźbiarza działającego na początku XX w. w Grudziądzu, a później od 1910 r. pracującego w Hamburgu-Altonie. Tyborski, czy też Tibor, nie był dotąd przywoływany w polskich publikacjach z zakresu historii sztuki. Niewykluczone, że przyczynił się do tego fakt, iż w polskich zbiorach muzealnych nie ma żadnej z jego prac. Był on związany ze środowiskiem niemieckim, które po roku 1920 w znacznej liczbie opuściło Grudziądz, wielce prawdopodobne, że razem z pracami artysty. Nazwisko Josepha Tibora można za to znaleźć w niemieckich leksykonach przedstawiających tamtejszych artystów. Choć wybiórczo potraktowane są tam wątki dotyczące zarówno jego pochodzenia, jak i czasów grudziądzkich. Przedstawienie przez autorów postaci Tyborskiego/Tibora jest niezwykle istotne, ponieważ odkrywają nieznanego dotąd artystę związanego z Grudziądzem.

Już we *Wstępie* Piotr Birecki i Wiesław Sieradzan ubolewają nad skąpą liczbą materiałów źródłowych w zasobach publicznych dokumentujących życie Tyborskiego/Tibora, zarówno polskich, jak i niemieckich. W swojej pracy korzystają przede wszystkim ze spuścizny i zbiorów rodzinnych przechowywanych w mieszkaniu wnuczki Dagmar Gehring-Tibor w Hamburgu oraz rodzinnej tradycji ustnej. Posiłkują się również niepublikowaną monografią o rodzinie z Konarzynek autorstwa Konstantego Tyborskiego (K. Tyborski, *Genealogia rodu Tyborskich z Konarzynek*, Słupsk 1981). Biografię uzupełniają informacjami zawartymi w publikowanej mowie dyrektora gimnazjum w Altonie dr. Fritza Breuckera, którą wygłosił na uroczystości żałobnej poświęconej artyście (F. Breucker, *Joseph Tibor zum Gedachtnis* (*12.7.1877 +29.6.1922).

Totenfeierin der Aula der Altonaer Oberrealschule am 8. Juli 1922, Altonaer Stadtkalender, 12.1923, s. 37–42) oraz materiałami znalezionymi w Archiwum Państwowym w Toruniu. Przytaczają również artykuł, pierwszą polską publikację, która skupiała się na postaci Józefa Tyborskiego, autorstwa Ewy Sieradzan, Wiesława Sieradzana, Krzysztofa Tyborskiego, *Życie i twórczość Józefa Tyborskiego (1877–1922), kaszubskiego nauczyciela, artysty malarza i rzeźbiarza*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 28, 2020, s. 277–299.

Rodowód Józefa Tyborskiego sięga kaszubskiej wsi Konarzynki położonej niedaleko Chojnic, ówczesnej prowincji Prusy Zachodnie. Jego rodzina, zarówno ze strony ojca, jak i matki, to Kaszubi. Językiem, którym posługiwał się młody Józef, był język polski i kaszubski. Dopiero w szkole ludowej pojawił się obowiązujący urzędowy język niemiecki, który będzie towarzyszyć mu przez wszystkie szczeble nauki, a następnie podczas kariery pedagogicznej. Autorzy wskazują, że był pierwszym pokoleniem Kaszubów, które doświadczało silnej polityki germanizacyjnej od początku edukacji. Ta informacja jest istotna w kontekście tożsamościowym bohatera monografii. Jak również nie bez znaczenia jest przytaczana etymologia nazwiska. Daje to poszlakę, do przypuszczeń, że gdy na pewnym etapie życia Tyborski zmienił pisownię nazwiska na Tibor, może i wybrał brzmienie bardziej niemieckie, ale także nawiązujące do formy z kilku pokoleń wstecz.

Młody Tyborski od wczesnego dzieciństwa wykazywał talenty manualne i wrażliwość artystyczną. W wieku dwunastu lat został sierotą i opiekę nad nim przejął starszy brat. Strata rodziców wymuszała na nim szybkie usamodzielnienie się i niewykluczone, że postępy w nauce wpłynęły na decyzję wyboru zawodu nauczyciela w niemieckiej szkole. Posada ta dawała z pewnością stabilizację finansową, ale i niosła konieczność wejścia w środowisko niemieckiej inteligencji. W 1891 r. skończył szkołę ludową, następnie ukończył dwuletnią preparandę, potem trzyletnie katolickie Królewskie Seminarium Nauczycielskie w Tucholi. Po seminarium pracował jako nauczyciel w szkole ludowej w Borach Tucholskich. Brak źródeł nie pozwala autorom tego okresu wyraźniej nakreślić. Nie wiadomo dokładnie, w jakiej miejscowości pracował, ani nie ma też informacji, na jakiej podstawie awansował z wiejskiej szkoły do Oberrealschule w Grudziądzu, jako nauczyciel rysunku. Nie ma też informacji, czy i jak w tym czasie rozwijał się plastycznie i artystycznie. Wiadomo natomiast, że od chwili zamieszkania w Grudziądzu, wykorzystywał urlopy i ferie szkolne na podróże i studia artystyczne. Najpierw Berlin. W 1902 r. złożył egzamin artystyczno-zawodowy w Königlische Staatliche Kunstschule Berlin. W następnym roku rozpoczął roczne studia na Königlische Akademische Hochschule für die Bildenden Künste, gdzie w 1904 r. otrzymał dyplom w zakresie malarstwa. W tym czasie kształcił się pod kierunkiem profesora Otto Brausewettera, znanego portrecisty oraz autora obrazów historycznych. Jednak nie tylko malarstwo interesowało Tyborskiego, ale i rzeźba. Czy miało na to wpływ spotkanie z Françoissem Augustem René Rodinem w Paryżu, taka sugestia pojawiła się w przekazie rodzinnym, przemawiał za tym też

fakt, że od tamtej podróży poświęcał więcej uwagi rzeźbie. Szkolił warsztat rzeźbiarski w Berlinie w 1907 r. w Königlische Kunstgewerbschule pod kierunkiem Fritza Heinemanna. Odbył też roczną podróż po Włoszech, gdzie szczególną uwagę poświęcił sztuce renesansu. Warsztat i umiejętności, jakie zdobył podczas wypraw po europejskich pracowniach artystycznych, procentował w jego pracy twórczej, z czasem zaczął przyjmować zlecenia na obrazy i rzeźby. W tym czasie Tyborski poślubił Margarethę Augstin, córkę przedsiębiorcy Gustava Augstina. Przed ślubem zmienił pisownię imienia i nazwiska na Joseph Tibor. Wejście w krąg niemieckiej elity biznesowej ówczesnego Grudziądza niewątpliwie pomogło mu pozyskiwać zleceniodawców na portrety, obrazy ze scenami rodzajowymi, pejzażami czy też rzeźby i pomniki nagrobne. Oprócz prywatnych zleceń powierzono Tiborowi wykonanie pomnika, który miał stanąć w przestrzeni miasta i tak powstało najbardziej znane grudziądzkie dzieło artysty, Kriegerdenkmal – kamienny obelisk z medalionem przedstawiającym podobiznę generała Wilhelma de Courbière'a oraz ze stojącą obok figurą żołnierza (w 1920 r. pomnik został usunięty przez władze polskie). Z czasów grudziądzkich nie zachowały się informacje, czy współpracował z innymi lokalnymi artystami, czy istniał pomiędzy nimi twórczy dialog, bądź inspiracja. W zbiorach rodzinnych znajdują się dwa rysunki przedstawiające widoki Grudziądza. Jeden to *Dom rodzinny Margarethe Tibor nad Trynką w Grudziądzu 1881* niedatowany oraz drugi, *Ulica do zamku w Grudziądzu*, przedstawiający dzisiejszą ulicę Spichrzową, datowany na rok około 1905. Zachował się również portret Augusta Ventzkiego, jednego z bardziej znaczących przedsiębiorców grudziądzkich, wykonany ołówkiem, datowany na rok 1907. Udokumentowany jest udział Tibora w dwóch wystawach w 1909 r. Prezentacja jego prac pojawiła się na wystawie zbiorowej w Muzeum Miejskim w Gdańsku oraz na indywidualnej wystawie w Grudziądzu, w galerii S. Hermanns, gdzie pokazał malarstwo, grafiki i rzeźby. Druga wystawa okazała się pożegnalną. Joseph Tibor opuścił Grudziądz w 1910 r. i przeniósł się do Altony, dziś Hamburga-Altony, gdzie pracował w Miejskim Gimnazjum Realnym.

Z działalności artystycznej Tibora w Hamburgu-Altonie znanych jest zdecydowanie więcej prac niż z okresu grudziądzkiego. W altonskim muzeum znajduje się „Portret Alfreda Köpcke” profesora matematyki oraz „Portret malarza Martina Petera Georga Feddersena”. W zasobach muzealnych autorzy odnaleźli też małe formy rzeźbiarskie, okolicznościowe medale, a popiersie przedstawiające Georga Hulbego znajduje się do dziś na elewacji budynku Hulbe-Haus w Hamburgu. Po szacowanej przez autorów liczbie dzieł, które mogły wtedy powstać, jasno wynika, że czas altonski był dla Tibora niezwykle aktywny. Wpływ na to zapewne miało środowisko artystyczne i związki twórcze, do których został przyjęty. W związku Altonaer Künstlerverein był jednym ze sławniejszych członków. Tworzył podobnie, jak w Grudziądzu, portrety na zamówienie, ale również realizował swoją wizję artystyczną w rzeźbie. O tym, że jego pozycja na niemieckim rynku sztuki była znacząca, świadczy fakt, że jego rzeźby (m.in. *Cierpienie*, *Źródło*, *W zamysleniu*) były reprodukowane na kartach pocztowych

i dystrybuowane powszechnie. Dzięki temu wydawnictwu jego rozpoznawalność wzrosła. Czas pierwszej wojny światowej przyniósł znaczący spadek zainteresowania zarówno sztuką, jak i przeformułował pracę dydaktyczną w altońskiej szkole. Zaczęły się również problemy Tibora ze zdrowiem. Dla podratowania kondycji wyjeżdżał na wyspę Sylt. Z tego okresu najprawdopodobniej pochodzą ostatnie obrazy, pejzaże morskie. Joseph Tibor zmarł w wieku 45 lat.

Monografię uzupełnia *Katalog znanych prac Józefa Tyborskiego (Joseph Tibora)*, podzielony na działy malarstwa i rzeźby. Większość prezentowanych tam dzieł pochodzi z kolekcji rodzinnej. Są też odnalezione obrazy na aukcjach sztuki i te znajdujące się w zasobach Altonaer Museum. Zbiór kolorowych fotografii z reprodukcjami niewątpliwie dodaje wartości tej publikacji.

Z zaprezentowanej biografii Józef Tyborski wyłania się jako artysta, który dzięki talentowi i pracy osiągnął w krótkim czasie niemały awans społeczny. Z kaszubskiej wioski gburski syn, wcześniej osierocony, podążał ścieżką kolejnych stopni edukacji wprost na salony elity intelektualnej najpierw Grudziądz, potem Hamburga-Altony. Małżeństwo z Margarethą Augustin związało go silnie ze środowiskiem niemieckim i umocniło jego pozycję. Twórcza praca przy pomniku generała Wilhelma de Courbiere'a w stulecie obrony twierdzy grudziądzkiej przed wojskami napoleońskimi, podniosła jego rangę do artysty rozpoznawalnego poza granicami Grudziądz. Niewykluczone, że właśnie ta realizacja przyczyniła się do awansu, jakim było przeniesienie do ówczesnej podhamburskiej Altony. W tym miejscu pojawia się chyba jedno z istotniejszych pytań dotyczących tej publikacji, pytanie o tożsamość Tyborskiego. Jak dalece polskość, czy kaszubskość, czyli korzenie, z których wyrastał, współistniały na jego życiowej drodze z narzuconym nurtem germanizacyjnym. Czy rywalizowały w nim wewnętrznie te dwa światy? Czy też może był przykładem na skuteczność Kulturkampf? A może dla Tyborskiego sztuka i ponadnarodowa przynależność do niej była prawdziwą ojczyzną ducha. Czy zmiana pisowni imienia i nazwiska na niemiecką oraz zmiana konfesji z katolickiej na protestancką na tydzień przed ślubem była wynikiem nacisków przyszłej rodziny, czy też ostateczną, dobrowolną deklaracją? A może koniecznością, która umożliwiła mu dalszą karierę? Na te pytania nie znajdziemy w książce jednoznacznej odpowiedzi. W czasie zaborów balansowanie pomiędzy tożsamością i kulturą niemiecką a polską było codziennością wielu rodzin, w tym kontekście wybór Tyborskiego nie wydaje się szczególnie wyjątkowy. Termin decyzji może wskazywać jednak na jakąś formę presji ze strony rodziny przyszłej żony, szczególnie że jego bracia nie zaakceptowali tego kroku. Autorzy przytaczają zapamiętaną przez rodzinę wypowiedź Józefa, który po latach żalił się Łucji Tyborskiej, że nie powinno się zmieniać wiary dla zawarcia związku małżeńskiego. W tych słowach można odczytać rozczarowanie i żal oraz to, że na płaszczyźnie duchowej poniósł jednak cenę wyboru, który przypisał go do kultury niemieckiej. Choć sentyment do korzeni i kontakty z kaszubską częścią rodziny, mimo że nieczęste, ale pozostały z nim do końca. Na podstawie tych przesłanek

można go zatem lokować, jako artystę pochodzenia kaszubskiego, tworzącego jednak w niemieckim kręgu kulturowym.

Przywrócenie pamięci o życiu i twórczości Józefa Tyborskiego/Josepha Tibora, jest szczególnie cenne. Pozycja ta niewątpliwie uzupełnia galerię grudziądzkich artystów tworzących w latach zaboru pruskiego. Pokazuje drogę formowania młodego artysty, którego ambicje sięgały daleko poza rodzinną kaszubską wieś, czy granice Grudziądza. W pozostawionym dorobku widać talent uformowany przez artystyczny warsztat i doprowadzony do wysokiej klasy. Praca Piotra Bireckiego i Wiesława Sieradzana otwiera zatem ścieżkę do dalszych poszukiwań nieznanych jeszcze dzieł artysty i rozproszonych w prywatnych kolekcjach, daje również punkt wyjścia do kolejnych badań nad jego twórczością.

Hanna Wittstock

***Wojsko w przestrzeni miast, t. 1, red. M. Krotofil, P. Nastrożny,
W. Sieradzan, Grudziądz–Toruń 2022, ss. 212***

Przenikanie wojska w obszary miejskie ma swój wielowiekowy rodowód. Na przestrzeni dziejów w każdym bardziej znaczącym ośrodku miejskim czy osadzie istniały drużyny, kohorty czy po prostu oddziały wojskowe służące lokalnemu władcy lub państwu. W zależności od okresu historycznego, uwarunkowań politycznych czy społecznych, tkanka militarna przenikała przestrzeń osadniczą w większym lub mniejszym stopniu i siłą rzeczy wywierała swój wpływ na lokalnych mieszkańców. Czasami wojsko miało wręcz charakter miastotwórczy. Dobrym przykładem może tu być np. niemiecka Kolonia. Pierwotnie był to stały rzymski obóz wojskowy, wokół którego rozrosło się osadnictwo, z czasem zmieniający się w pełnoprawny twór miejski.

Podobnie w epoce średniowiecza dostrzec można tworzenie się tzw. osad przygodowych rozrastających się wokół warowni. W takim przypadku można mówić o pewnego rodzaju symbiozie we wzajemnym realizowaniu potrzeb ochronnych czy gospodarczych. Jednakże nie zawsze było to dla osadnictwa korzystne, zwłaszcza w okresie wojen.

Dopiero jednak wiek XIX i XX na stałe wpisały organizm wojskowy w przestrzeń miast. Było to spowodowane zmianą w organizacji samego wojska, które za sprawą dużych, poborowych armii potrzebowało odtąd miejsc stałego zakwaterowania swoich jednostek. Przyczyniło się to do rozbudowy obszernych kompleksów koszarowych w wybranych ośrodkach miejskich, które gruntownie zmieniły ich topografię.

Wpływ wojska na przestrzeń miejską w tym okresie był niezaprzeczalny. Stymulowało ono, chociażby lokalną gospodarkę zarówno od strony budowlanej, jak i usługowej otwierając przed cywilami nowe możliwości zarobkowe. Nie bez znaczenia jest także oddziaływanie kulturalne na społeczeństwo poprzez tworzenie ośrodków takich jak biblioteki, kasyna, kluby, w ramach których działały grupy teatralne, muzyczne czy malarskie. Przebywający w garnizonach żołnierze zakładali także rodziny, wchodząc w związki z przedstawicielkami lokalnej społeczności czy też sprowadzając

do danego miasta swoich najbliższych. Powodowało to jeszcze ściślejsze zespolenie wojska z konkretnym ośrodkiem miejskim. Należy także pamiętać o organizowanych przez wojskowych uroczystościach patriotycznych, corocznych promocjach i innych podobnych wydarzeniach, w których mogli uczestniczyć mieszkańcy, co przedkładało się także na utrzymanie i pobudzanie ducha patriotyzmu.

Mimo ewidentnego wpływu elementu wojskowego na miasta, temat badań historycznych w tym zakresie jest względnie świeży. Podjęcie tej problematyki w szerszym kontekście historiograficznym przyświecało twórcom i organizatorom ogólnopolskiej konferencji naukowej z 2017 r. zatytułowanej: „Wojsko w przestrzeni miast regionu kujawsko-pomorskiego w XIX i XX wieku”. Wydarzenie te wywołało zauważalne interdyscyplinarne zainteresowanie, a przedstawione w jego trakcie referaty naukowe zostały opublikowane na łamach „Rocznika Grudziądzkiego” w tomie dwudziestym piątym. Zachęciło to organizatorów do przygotowania kolejnej, międzynarodowej konferencji „Wojsko w przestrzeni miast w XIX i XX wieku”, która odbyła się w Grudziądzu w 2022 r.

Owoce ostatniej konferencji była wydana przez Muzeum w Grudziądzu oraz Towarzystwo Naukowe w Toruniu publikacja „Wojsko w przestrzeni miast”. Zrezygnowano tym samym z wydrukowania prezentowanych artykułów w „Roczniku Grudziądzkim”, decydując się wyodrębnić przedstawioną tematykę w wyspecjalizowanej serii wydawniczej skierowanej do konkretnego czytelnika. Wydanie z 2022 r. jest zatem pierwszym tomem nowego cyklu. Tego typu podejście pomysłodawców należy uznać za słuszne. Za redakcję naukową książki odpowiedzialni byli: dr hab. Maciej Krotofil, prof. UMK, dr Paweł Nastrożny z Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu oraz prof. dr hab. Wiesław Sieradzan z UMK w Toruniu.

Na łamach niniejszej publikacji czytelnik odnajdzie trzynaście artykułów naukowych o dużym stopniu zróżnicowania tematycznego. Wśród autorów poszczególnych z nich, znalazło się szerokie grono naukowców powiązanych z UMK w Toruniu, Muzeum w Grudziądzu, Muzeum Artylerii w Toruniu, czy Muzeum Stanisława Staszica w Pile. Na odnotowanie zasługuje także znaczny udział autorów wywodzących się z grupy historyków ukraińskich. Czytelnik odnajdzie wśród nich pracowników naukowych z takich uczelni jak: Powszechna Narodowa Akademia Nauk Ukrainy w Kijowie, Uniwersytet im. Borysa Hrinchenki w Kijowie czy Nieżyński Uniwersytet Państwowy im. Mikołaja Gogola. Tak prezentujące się grono naukowe należy uznać za gwarant jakości prezentowych treści. Analizując poszczególne z nich, warto zadać sobie jednak pytanie, czy wszystkie razem trzymają się określonych ram podejmowanej problematyki?

Wczytując się w treść publikacji, można rozróżnić pięć zasadniczych kategorii, w których poruszają się poszczególni autorzy artykułów. Wydaje się, że zasadnie byłoby nazwać je w następujący sposób: wojskowa topografia miejska, tematyka jeniecka, życie codzienne i służba, znaczące postacie oraz konflikt współczesny.

Wojskowa topografia miejska. Do tej kategorii zaliczyć można pięć artykułów¹. Czytelnik może dzięki nim posiąść wiedzę w zakresie rozprzestrzeniania się wojska w Ostródzie od XIX w. do 1945 r., przedstawioną przez Wiesława Sieradzana oraz Mariusza Żebrowskiego, zapoznać się z historią przedwojennego garnizonu w Inowrocławiu opisaną ręką Aleksandra Smolińskiego, czy powojennego garnizonu w Toruniu, za której treść odpowiedzialny jest Maciej Krotofil. Wymienione opracowania kładą duży nacisk na merytoryczne przedstawienie problematyki od strony historii wojskowej. Przedstawione przez autorów zagadnienia i aspekty poparte są profesjonalną kwerendą archiwalną. Można tutaj wymienić, chociażby wykorzystanie źródeł pochodzących z archiwów takich jak Geheimes Staatsarchiv Kulturbesitz, Berlin Dahlem, Centralne Archiwum Wojskowe czy Archiwum Wojskowe w Toruniu. Wśród przypisów odnajdziemy także bogatą bibliografię mogącą poszerzyć perspektywę czytelnika. Na wyrażną pochwałę zasługuje szczególnie trud, jaki zadali sobie autorzy artykułu na temat wojska w przestrzeni Ostródy. Na jego końcu znajduje się bowiem rozbudowany aneks, który zawiera wykaz jednostek stacjonujących w mieście aż od XVII w. do 1945 r. wraz z uwzględnieniem opisu danej jednostki oraz okresu stacjonowania. W przedstawionej kategorii artykułów odnaleźć można także takie, które przedstawiają wojsko w przestrzeni miast od strony społecznej czy kulturowej. Mamy tu zatem historię wojskowego klubu Marynarki Wojennej „Riwiera” w Gdyni autorstwa Roberta Rybka wraz z opisem jego dziejów i wpływu na lokalnych mieszkańców, czy historię pomnika artylerzystów w Toruniu pióra Jacka Bilskiego. Wszystkie artykuły poparte są również ciekawymi zdjęciami i mapami z epoki, wydatnie zwiększającymi atrakcyjność tychże opracowań.

Tematyka jeniecka. Do tej kategorii można zaliczyć dwa artykuły². Jeden napisany przez Miłanę i Ihora Sribniak, drugi autorstwa Macieja Usurskiego. Oba dotyczą sytuacji związanych z pobytom jeńców wojennych z armii carskiej (choć nie tylko) przebywających na terenie Niemiec podczas I wojny światowej. Choć tematyka jeniecka nie jest może pierwszą, o której pomyślałby czytelnik, rozważając zagadnienia związane z wojskiem w przestrzeni miast to jednak bardzo dobrze, że została wprowadzona.

Oba artykuły powinny bowiem wzbudzić w czytelniku zaciekawienie i poszukiwanie dodatkowych informacji o przedstawionych historiach, ponieważ są napisane niejako opozycyjnie do siebie. Z jednej strony autorzy ukraińscy przedstawiają

¹ W. Sieradzan, M. Żebrowski, *Wojsko w przestrzeni miasta Ostródy od około 1850 do 1945 roku. Wybrane problemy przestrzenne i architektoniczne*; A. Smoliński, *Skład Garnizonu Inowrocław 1919–1939*; M. Krotofil, *Charakterystyka garnizonu toruńskiego po drugiej wojnie światowej*; R. Rybak, *Historia działalności kulturalno-oświatowej Klubu Marynarki Wojennej „RIWIERA”*; J. Bilski, *Historia Pomnika Polskich Artylerzystów w Toruniu jako wyraz hołdu złożonego wszystkim polskim artylerzystom*.

² I. Sribniak, M. Sribniak, *Od nieufności do współdziałania: formy komunikacji Ukraińców – jeńców z armii carskiej z mieszkańcami miast niemieckich podczas pierwszej wojny światowej*; M. Usurski, *Wzajemne relacje między jeńcami wojennymi z obozu w Pile a ludnością cywilną w latach 1914–1918*.

momentami wręcz sielankowy obraz wzajemnego współżycia i współpracy między jeńcami ukraińskimi a ludnością niemiecką, wspominając tylko czasami, np. o przemyśle żywności do obozu, w którym byli przetrzymywani. Argumentują to niemieckim planem wykorzystania „zresocjalizowanych” jeńców z wymienionych obozów w przyszłym destabilizowaniu carskiej Rosji.

Z drugiej strony w artykule Macieja Usurskiego ujawnia się bardziej mroczny obraz podejścia do jeńców w tym również tych z armii carskiej. Niedostatki żywności, agresja słowna oraz fizyczna wobec więźniów wojskowych kierowanych do pracy przymusowych stają się w pewnym momencie w zasadzie normą. Powinno to skłonić do zastanowienia się przez osoby zainteresowane tematem, jakie były przyczyny takich różnic i czy dostrzegalne są one także w innych miejscach przetrzymywania jeńców wojennych.

Życie codzienne i służba. Zakwalifikowane do tej kategorii artykuły Pawła Nastrożnego i Piotra Sykuta w bardzo rzetelny sposób ukazują nam życie codzienne wojskowych w określonych garnizonach i we współpracy z innymi organizmami miejskimi oraz społeczeństwem³. Pozwalają zajrzeć niejako „od kuchni” w sprawy, które mogły być dotychczas pomijane, a które są niezwykle ciekawe i warte poznania. Ponownie, tak jak w przypadku innych artykułów autorzy posiłkowali się solidną kwerendą, wykorzystując bogate źródła z Centralnego Archiwum Wojskowego, Toruńskiego i Bydgoskiego Archiwum Państwowego czy Archiwum Akt Nowych.

Znaczące postacie. Uwagę czytelników powinien tu zwrócić przede wszystkim artykuł o Abrachamie Brombergu — ostatnim rabinie Grudziądza i kapitanie Armii Polskiej na Wschodzie⁴. Jak słusznie zaznacza autor Łukasz Ciemiński, jest to pierwsze w historiografii przedstawienie niezwykle ciekawego i mało znanego życiorysu osoby zasłużonej zarówno dla społeczeństwa polskiego, jaki i żydowskiego. Autor, co godne odnotowania korzystał w swojej pracy z zasobów archiwalnych Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie, co pozwoliło, na wyciągnięcie na światło dzienne nieznanych dotychczas faktów z życia rabina.

Drugi z artykułów w tej kategorii przedstawia sylwetkę równie barwnej postaci, jaką był lekarz wojskowy Marceli Łukowicz⁵. Nie sposób jednak odnieść pewnego wrażenia, że tytuł artykułu może nieco wprowadzić w błąd czytelnika. Brzmi on bowiem: „Lekarz wojskowy Marceli Łukowicz i Grudziądz: z archiwum rodzinnego”.

³ P. Nastrożny, *Wybrane aspekty służby i życia codziennego w garnizonach pomorskich w świetle rozkazów Okręgu Generalnego Pomorze i Okręgu Korpusu nr VIII z lat 1920–1939*; P. Sykut, *Wybrane aspekty relacji między Wojskiem Polskim a Policją Państwową w Grudziądzu i powiecie grudziądzkim*.

⁴ Ł. Ciemiński, *Abracham Icchak Bromberg – ostatni rabin Grudziądza, kapitan Armii Polskiej na Wschodzie, „mądry Abracham z Polski”*.

⁵ I. Matiasz, *Lekarz wojskowy Marceli Łukowicz i Grudziądz: z archiwum rodzinnego*.

O jego pracy w Grudziądzu czytelnik dowie się jednak niewiele. Temu zagadnieniu autorka Iryna Matiasz poświęciła jedynie niewielki akapit, sama jednakże przyznając, że zagadnienie to wymaga szerszej kwerendy archiwalnej.

Konflikt współczesny. Publikację zamykają dwa artykuły Jewhena Sinkewycza oraz Serhija Łepjawko dot. historii najnowszej i bardzo nieodległej, ponieważ odnoszącej się do wojny na terenie Ukrainy rozpoczętej w 2022 r.⁶ W perspektywie świadków wydarzeń przedstawiona jest okupacja Chersonia oraz obrona Czernichowa. Jest to przepełniony emocjami pewien dodatek do publikacji, który może dać czytelnikowi wiele do myślenia. Przekaz, który płynie z lektury, może uzmysłowić, iż w świecie, w którym żyjemy i w którym wojna uznana była za relikw przeszłości lub konflikt bardzo odległy i lokalny, dzieje się ona tuż za naszą głowę i wygląda bardzo podobnie do tej sprzed ponad osiemdziesięciu lat. Pokój zatem nie jest niestety dany raz na zawsze, ale być może czytelnik doceni i zrozumie np. wagę uczestnictwa i utrzymania się w międzynarodowych sojuszach i uniach, które konflikt ten w jego własnej ojczyźnie czynią znacznie mniej prawdopodobnym.

Na koniec na postawione wcześniej pytanie, czy tak szerokie spektrum publikowanych artykułów w niniejszej publikacji trzyma się ram określonej problematyki, należy odpowiedzieć twierdząco. Oddana do rąk czytelnika książka przygotowana jest w sposób merytoryczny z dbałością o jakość naukową prezentowanych prac, popartych źródłami, bogatą bibliografią oraz ciekawymi fotografiami. Bez wątplenia zalecana jest kontynuacja tego typu serii wydawniczej poruszającej tematykę dotychczas jeszcze nie w pełni opracowaną w historiografii. Jest to pozycja obowiązkowa dla osób zajmujących się historią wojskową, ale także dla innych historyków i pasjonatów chcących poszerzyć swoją wiedzę o taką dziedzinę.

Dawid Przewodowski

⁶ J. Sinkewycz, *Obce wojsko w mieście – współczesna okupacja Chersonia na podstawie własnych spostrzeżeń i doświadczeń*; S. Łepjawko, *Obrona Czernichowa w 2022 roku (zarys)*.

Janusz Hinz, Tadeusz Rauchfleisch

Grudziądz

SPRAWOZDANIE KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA ZA 2022 ROK

I

Sprawozdanie niniejsze obejmuje działalność Koła Miłośników Dziejów Grudziądza (KMDG) (12.01.2022–21.12.2022), którego siedziba znajduje się w Klubie „Centrum” Spółdzielni Mieszkaniowej przy ul. Moniuszki 13 w Grudziądzu, i jest kontynuacją sprawozdań opublikowanych w „Roczniku Grudziądzkim” (t. 10, s. 206–211; t. 11, s. 233–239; t. 12, s. 260–264; t. 13, s. 323–326; t. 15, s. 301–311; t. 16, s. 355–361; t. 18, s. 311–325; t. 19, s. 442–450; t. 20, s. 243–249; t. 21, s. 329–332; t. 22, s. 301–305; t. 23, s. 282–287; t. 24, s. 259–263; t. 25, s. 329–336; t. 27, s. 317–325; t. 29, s. 333–342; t. 30, s. 381–387).

W okresie tym Zarząd KMDG zorganizował następujące odczyty, wykłady, spotkania autorskie oraz promocje wydawnictw:

2022

12.01 – „Kalendarz Grudziądzki” 2022. Opracował Ryszard Byner.

19.01 – Piętnaście Wojewódzkich Zlotów Aktywnych Krajoznawców. Opracował Krzysztof Czerepowicki.

- 26.01 – Poeta w grudziądzkiej Twierdzy – Fritz Reuter. Opracowała Małgorzata Krupska.
- 02.02 – Bitwa, która ocaliła Grudziądz. Opracował Jerzy Krzyś.
- 09.02 – Rocznik Grudziądzki, t. 29, 2021. Opracował Paweł Nastrożny.
- 16.02 – Wiktor Kulerski – mniej znane fakty z okresu młodości. Opracował Waldemar Skiwski.
- 23.02 – Czwarty generał spoczywa w grudziądzkiej ziemi. Opracował Jerzy Krzyś.
- 02.03 – Stefania Toczyska – grudziądzki słownik. Opracowała Małgorzata Krupska.
- 09.03 – Historia powstania PLO oraz pewnego rejsu. Opracował Jan Sikora.
- 16.03 – Brawurowa ucieczka do Szwecji grudziądzanina Tadeusza Szkodowskiego. Opracowała Małgorzata Krupska.
- 30.03 – Zdobycie Korony Gór Polskich od 2008 r. do 2021 r. Opracował Lech Kirzenkowski.
- 06.04 – Ali Sladek i jego zainteresowania artystyczne oraz spuścizna w postaci artykułów w prasie codziennej Grudziądza. Opracował Janusz Hinz.
- 20.04 – Zarys dziejów Związku Przyjaciół Pomorza w Grudziądzu 1995–2018. Opracowali Andrzej Lech Satkiewicz, Małgorzata Ambrosius-Okońska.
- 27.04 – Andrzej Urbaniak – bohater, który poświęcił młode lata dla Ojczyzny, nie żałując krwi walczył o wolność i niepodległość Polski. Opracował Edmund Węsierski.
- 11.05 – Płużnica i jej tajemnice. Opracował Jarosław Guttman.
- 18.05 – Ruda – lokalne Bieszczady. Opracował Jarosław Guttman.
- 08.06 – Warunki życiowe najuboższych mieszkańców Grudziądza w okresie międzywojennym. Opracowała Małgorzata Krupska.
- 15.06 – Ośrodek obliczeniowy w Grudziądzu. Opracował Leszek Leliwa.
- 22.06 – Twórczość poetka Leszka Leliwy. Opracował Leszek Leliwa.
- 29.06 – Wozówkowe wiązanie cegieł w murze średniowiecznych obiektów na terenie Grudziądza. Fragmentaryczna lokalizacja obiektów. Opracował Marek Szajerka.
- 05.08 – 800. rocznica założenia Grudziądza 1222–2022. Opracował Marek Szajerka.
- 05.08 – Późnoromańska architektura ceglana w Grudziądzu z 1. poł. XIII w., z czasów św. Chrystiana, cystersa i zarazem biskupa misyjnego Prus. Artykuł okolicznościowy na osiemsetlecie obecności Grudziądza na kartach historii [5.08.1222–5.08.2022]. Opracował Marek Szajerka.
- 14.09 – Wielki Grudziądz. Opracował Jarosław Guttman.
- 21.09 – Traktat *De estimatione monetarum* Mikołaja Kopernika – po 500 latach. Opracowała Grażyna Leśniewska.
- 28.09 – Polskie Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne w Grudziądzu. Opracował Wiesław Błachnio.
- 05.10 – Dębieniec. Opracował Jarosław Guttman.

- 12.10 – Zarys dziejów Żydów w Grudziądzu oraz działalność „mądrym Abrahama z Polski”. Opracował Łukasz Ciemiński.
- 19.10 – Bata obuwnicze imperium morawskiego rodu. Opracował Edmund Węsierski.
- 26.10 – Procesy czarownic w Grudziądzu. Część I: Anna Glade i Greta Odergosh. Opracowała Małgorzata Krupska.
- 09.11 – Procesy czarownic. Część II: Barbara Rahn i Anna Maruna. Opracowała Małgorzata Krupska.
- 16.11 – Trudny okres okupacji i pierwsze lata powojenne we wspomnieniach pani Julii Nehring. Opracowały Julia Nehring i Halina Frąckowiak-Kleszowska.
- 30.11 – Schönbornowie z Grudziądza. Opracował Andrzej Sobolewski.
- 07.12 – Moja pasja odznaki krajoznawcze. Opracował Jarosław Guttmann.
- 14.12 – Wymiar sprawiedliwości w Grudziądzu średniowieczu i czasach nowożytnych w świetle dzieła Xaverego Froelicha. Historia powiatu grudziądzkiego. Opracowali Xaver Froelich, Adam Wolnikowski, Marek Szajerka.
- 21.12 – Co było w 2022 r. Opracował Janusz Hinz.

II

Do odczytów ukazały się drukiem następujące „Biuletyny KMDG”:

- Nr 1 (725) Ryszard Byner, „Kalendarz Grudziądzki” 2022 (12.01.2021).
- Nr 2 (726) Krzysztof Czerepowicki, *Piętnaście wojewódzkich Złotów Aktywnych Krajoznawców* (19.01.2022).
- Nr 3 (727) Małgorzata Krupska, *Poeta w grudziądzkiej Twierdzy – Fritz Reuter* (26.01.2022).
- Nr 4 (728) Jerzy Krzyś, *Bitwa, która ocaliła Grudziądz* (02.02.2022).
- Nr 5 (729) Paweł Nastrożny, „Rocznik Grudziądzki”, t. 29, 2021 (09.02.2022.).
- Nr 6 (730) Waldemar Skiwski, *Wiktor Kulerski – mniej znane fakty z okresu młodości* (16.02.2022).
- Nr 7 (731) Jerzy Krzyś, *Czwarty generał spoczywa w grudziądzkiej ziemi* (23.02.2022).
- Nr 8 (732) Małgorzata Krupska, *Stefania Toczyska – grudziądzki słownik* (02.03. 2022).
- Nr 9 (733) Jan Sikora, *Historia powstania PLO oraz pewnego rejsu* (09.03.2022).
- Nr 10 (734) Małgorzata Krupska, *Brawurowa ucieczka do Szwecji grudziądzanina Tadeusza Szkodowskiego* (16.03.2022).
- Nr 11 (735) Lech Kirzenkowski, *Zdobycie Korony Gór Polskich od 2008 r. do 2021 r.* (30.04.2022).
- Nr 12 (736) Janusz Hinz, *Ali Sladek i jego zainteresowania artystyczne oraz spuścizna w postaci artykułów w prasie codziennej Grudziądza* (06.04.2022).
- Nr 13 (737) Andrzej Lech Satkiewicz, Małgorzata Ambrosius-Okońska, *Zarys dziejów Związku Przyjaciół Pomorza w Grudziądzu* (20.04.2022).

- Nr 14 (738) Małgorzata Ambrosius-Okońska, *Pasje i zbiory Joachima Ambrosiusa* (27.04.2022).
- Nr 15 (739) Edmund Węsierski, *Andrzej Urbaniak – bohater, który poświęcił młode lata dla Ojczyzny, nie żałując krwi walczyło wolność i niepodległość Polski* (04.05.2022).
- Nr 16 (740) Jarosław Guttman, *Pluźnica i jej tajemnice* (11.05.2022).
- Nr 17 (741) Jarosław Guttman, *Ruda – lokalne Bieszczady* (18.05.2022).
- Nr 18 (742) Małgorzata Krupska, *Warunki życiowe najuboższych mieszkańców Grudziądza w okresie międzywojennym* (08.06.2022).
- Nr 19 (743) Leszek Leliwa, *Ośrodek obliczeniowy w Grudziądzu* (15.06.2022).
- Nr 20 (744) Leszek Leliwa, *Twórczość poetycka Leszka Leliwy* (22.06.2022).
- Nr 21 (745) *Wozówkowe wiązanie cegieł w murze w średniowiecznych obiektach na terenie Grudziądza. Fragmentaryczna lokalizacja obiektów* (29.06.2022).
- Nr 22 (746) Marek Szajerka, *800. rocznica założenia Grudziądza 1222–2022* (05.08.2022).
- Nr 22A (747) Marek Szajerka, *Późnoromańska architektura kamienno-ceglana w Grudziądzu z 1 poł. XIII w., z czasów sw. Chrystiana, cystersa i zarazem biskupa misyjnego Prus. Artykuł okolicznościowy na osiemsetlecie obecności Grudziądza na kartach historii* (5.08.1222–5.08.2022) (05.08.2022).
- Nr 23 (748) Marek Szajerka, *Wiązanie pospolite (kowadełkowe) w murach ceglanych na terenie średniowiecznego Grudziądza* (07.09.2022).
- Nr 24 (749) Jarosław Guttman, *Wieldządz* (14.09.2022).
- Nr 25 (750) Grażyna Leśniewska, *Traktat De estimatione monetae Mikołaj Kopernika – po 500 latach* (21.09.2022).
- Nr 26 (751) Wiesław Błachnio, *Polskie Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne w Grudziądzu* (28.09.2022).
- Nr 27 (752) Jarosław Guttman, *Dębieniec* (05.10.2022).
- Nr 28 (753) Łukasz Ciemiński, *Zarys dziejów Żydów w Grudziądzu oraz działalność „mądrego Abrahama z Polski”* (12.10.2022).
- Nr 29 (754) Edmund Węsierski, *Bata obuwnicze imperium morawskiego rodu* (19.10.2022).
- Nr 30 (755) Małgorzata Krupska, *Procesy czarownic w Grudziądzu, cz. 1: Anna Glade i Greta Odergosh* (26.10.2022).
- Nr 31 (756) Małgorzata Krupska, *Procesy czarownic w Grudziądzu, cz. 2: Barbara Rahn i Anna Maruna* (09.11.2022).
- Nr 32 (757) Julia Nehring, Halina Frąckowiak-Kleszowska, *Trudny okres okupacji i pierwsze lata powojenne we wspomnieniach pani Julii Nehring* (16.11.2022).
- Nr 33 (758) Andrzej Sobolewski, *Schönbornowie z Grudziądza* (30.11.2022).
- Nr 34 (759) Jarosław Guttman, *Moja pasja odznaki krajoznawcze* (07.12.2022).
- Nr 35 (760) Xaver Froelich, Adam Wolnikowski, Marek Szajerka, *Wymiar sprawiedliwości w Grudziądzu w średniowieczu i czasach nowożytnych w świetle dzieła Xaverego Froelicha Historia powiatu grudziądzkiego* (14.12.2022).
- Nr 36 (761) Janusz Hinz, *Co było w 2022 r.* (21.12.2022).

III

W serii wydawniczej „Biblioteka Koła Miłośników Dziejów Grudziądza” wydano: T. 87: Triennale Jednego Dzieła 2022 / pod red. Anny Bator – Grudziądz 2022, 44 s.: fot. (kolor.), err. – ISBN 978-83-62052-32-5.

IV

Od założenia koła przeprowadzono 1304 spotkania. Liczba słuchaczy w 2022 r. wyniosła 839 osób na 36 zorganizowanych spotkaniach, to jest średnia 24,67%. Łącznie na spotkaniach było 35 062 osób. Liczba referentów wynosi 156 osób.

V

Członkami Rady Redakcyjnej przy Kole Miłośników Dziejów Grudziądza są: mgr Janusz Hinz (przewodniczący), dr Jerzy Krzyś, mgr Anna Bator, mgr Małgorzata Ambrosius-Okońska, mgr Małgorzata Krupska.

VI

W pracach rady Redakcyjnej „Kalendarza Grudziądzkiego” 2022 brali udział następujący członkowie KMDG: Janusz Hinz, Jerzy Krzyś, Małgorzata Ambrosius-Okońska, Karola Skowrońska.

Od września 2013 r. KMDG posiada stronę internetową pod adresem: <https://sites.google/view/Kmdg> a Biuletyny KMDG są dostępne elektronicznie na facebooku <https://facebook.com/view/Kmdg>.

W 2019 r. podpisano umowę z Kujawsko-Pomorską Biblioteką Cyfrową na archiwizowanie elektronicznej wersji Biuletynów KMDG, które są dostępne i wykorzystywane w badaniach naukowych na portalu Kujawsko-Pomorskiej Biblioteki Cyfrowej.

W 2020 r. przystąpiono do Grudziądzkiej Strefy Kultury: www.grudziadzkastrafakultury.pl prowadzonej przez Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu.

VII

Kołem od września 2016 r. kieruje Zarząd w składzie: przewodniczący – mgr Tadeusz Rauchfleisz (do 2020 r.), mgr Janusz Hinz (przewodniczący od 2020 r.) oraz redaktor wydawnictw KMGD, zastępca przewodniczącego – mgr Anna Bator, skarbnik – inż. Urszula Rodzińska, sekretarz i opiekun dokumentacji – Maria Falkowska, opiekunowie wystaw – mgr Anna Bator.

Izabela Fijałkowska

Grudziądz

SPRAWOZDANIE Z DZIAŁALNOŚCI MIEJSKIEGO KONSERWATORA ZABYTEKÓW W GRUDZIĄDZU W ROKU 2022

KOMPETENCJE

Stanowisko Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądzu funkcjonuje na podstawie Porozumienia zawartego pomiędzy Wojewodą Kujawsko-Pomorskim a Prezydentem Miasta Grudziądza w sprawie powierzenia Miastu Grudziądz prowadzenia niektórych spraw z zakresu właściwości Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Toruniu (tekst jednolity: Dz. U. Woj. Kuj.-Pom. z 2011 r. Nr 300, poz. 3288 ze zm.). Zakres kompetencji przekazanych w 2022 r. nie uległ zmianie.

W 2022 r. Miejski Konserwator Zabytków wydał 403 opinie, uzgodnienia i zalecenia konserwatorskie dotyczące prowadzonych prac budowlano-remontowych przy obiektach i na terenach ujętych w gminnej ewidencji zabytków. Dotyczyły one w szczególności: remontów elewacji budynków zabytkowych wraz z kolorystyką, wymiany stolarki okiennej, zmiany sposobu użytkowania parterów budynków zabytkowych na cele handlowe, montażu reklam, budowy nowych obiektów na terenach zabytkowych układów urbanistycznych.

PROWADZENIE GMINNEJ EWIDENCJI ZABYTEKÓW

Miejski Konserwator Zabytków prowadzi gminną ewidencję zabytków (GEZ) dla miasta Grudziądza w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości. Gminna ewidencja zabytków stanowi część wojewódzkiej ewidencji zabytków prowadzonej przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, która z kolei jest częścią krajowej ewidencji zabytków prowadzonej przez Generalnego Konserwatora Zabytków. Aktualny wykaz obiektów zlokalizowanych na terenie Grudziądza, objętych ewidencją, zamieszczono na stronie www.bip.grudziadz.pl. Według stanu na 31.12.2022 r. w wykazie ujęto 1172 obiekty, w tym zabytki architektury i budownictwa, cmentarze, zieleń komponowaną. Ewidencja obejmuje również 44 obiekty i zespoły wpisane do rejestru zabytków. Dodatkowo, w osobnym wykazie, ujęto 136 stanowisk archeologicznych. W 2022 r. gminna ewidencja zabytków powiększyła się o trzy obiekty: budynek magazynowy przy ul. Rapackiego 80, dom kolejowy przy ul. Hallera 17–19, dróżnicówkę przy ul. Małwiowej.

POMNIK HISTORII

Na terenie Grudziądza zlokalizowany jest kompleks obiektów uznanych 22 listopada 2017 r. przez Prezydenta RP Andrzeja Dudę za Pomnik Historii – zespół zabytkowych spichlerzy wraz z panoramą od strony Wisły. Zespół ten obejmuje spichlerze oraz Bramę Wodną wraz z najbliższym otoczeniem – skarpą wiślaną i fragmentem rzeki Wisły.

Aktualna lista obiektów uznanych za pomniki historii znajduje się na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa www.nid.pl.

W 2022 r. kontynuowano prace remontowe przy budynkach zlokalizowanych przy ul. Spichrzowej 33 i 35, polegające na adaptacji na siedzibę Muzeum Handlu Wiślanego „FLIS”, w ramach zadania „Dostosowanie grudziądzkich spichlerzy do pełnienia funkcji na rzecz kultury”. Kontynuowano również adaptację kamienicy przy ul. Spichrzowej 57 na Centrum Aktywności Społecznej.

Na zlecenie gminy-miasto Grudziądz wykonano dwie dokumentacje konserwatorskie: program prac konserwatorskich wraz z dokumentacją badań konserwatorskich i architektonicznych dla budynku zlokalizowanego przy ul. Spichrzowej 37 oraz dokumentację projektową stolarek okiennych budynku zlokalizowanego przy ul. Spichrzowej 49 i łącznika nad ulicą Spichrzową.

EUROPEJSKI SZLAK GOTYKU CEGLANEGO

18 czerwca 2022 r. gmina-miasto Grudziądz, w ramach członkostwa w stowarzyszeniu Europejski Szlak Gotyku Ceglanego, obchodziła Dzień Gotyku Ceglanego. W związku z tym zorganizowano zwiedzanie z przewodnikiem gotyckiej bazyliki św. Mikołaja, kuratorskie oprowadzanie po wystawie „Historia Grudziądza” w muzealnych spichlerzach, z czerpaniem papieru i pamiątkowym drukowaniem kopii aktu lokacyjnego. Odbyło się także nocne zwiedzanie Grudziądza szlakiem zabytków gotyckich z przewodnikiem i pochodniami.

Przedstawiciel miasta wziął udział w walnym zebraniu członków EUROB, które odbyło się w dniach 21–23 września 2022 r. w Chorin i Eberswalde w Niemczech. Podczas spotkania ustalono m.in., że walne zebranie członków w 2023 r. odbędzie się w Chełmnie, zaś w 2025 r. w Grudziądzu.

WYBRANE DZIAŁANIA KONSERWATORSKIE

PRACE KONSERWATORSKIE FRAGMENTU MURÓW MIEJSKICH Z WIEŻYCZKĄ WODNĄ

W 2022 r. gmina-miasto Grudziądz przystąpiła do realizacji zadania pn.: „Grudziądz, mury miejskie (XIV w.): prace konserwatorskie przy południowo-wschodnim fragmencie murów miejskich z wieżyczką wodną przy kanale Trynka w Grudziądzu”. W roku 2022 wydatkowano na ten cel 482 375 zł i otrzymano dotację w wysokości 17 633 zł z Urzędu Marszałkowskiego Województwa Kujawsko-Pomorskiego. Zadanie obejmuje przeprowadzenie prac konserwatorsko-renowacyjnych mających na celu zahamowanie procesu destrukcji murów i zachowanie substancji zabytkowej w jak największym stopniu. Prace będą kontynuowane w 2023 r. (il. 1–3).

ADAPTACJA SPICHLERZY PRZY UL. SPICHRZOWEJ 33 I 35 NA MUZEUM HANDLU WIŚLANEGO „FLIS”

W 2022 r. gmina-miasto Grudziądz zakończyła inwestycję pn. „Dostosowanie grudziądzkich spichlerzy do pełnienia funkcji na rzecz kultury”, w ramach której przeprowadzono adaptację dwóch spichlerzy na siedzibę Muzeum Handlu Wiślanego „FLIS”. Uroczyste otwarcie odbyło się 9 września 2022 r. (il. 4–7).

II. 1. Mury miejskie w trakcie prac konserwatorskich (stan na 07.09.2022). Fot. I. Fijałkowska

II. 2. Mury miejskie w trakcie prac konserwatorskich (stan na 07.09.2022). Fot. I. Fijałkowska

Il. 3. Mury miejskie w trakcie prac konserwatorskich (stan na 07.09.2022). Fot. I. Fijałkowska

Il. 4. Elewacje Muzeum Handlu Wiślanego od strony Wisły po pracach konserwatorskich.
Fot. I. Fijałkowska

Il. 5. Elewacje Muzeum Handlu Wiślanego od ul. Spichrzowej po pracach konserwatorskich.
Fot. I. Fijałkowska

Il. 6. Sala wystawowa Muzeum Handlu Wiślanego.
Fot. I. Fijałkowska

ADAPTACJA POMIESZCZEŃ ZABYTKOWEGO SPICHLERZA PRZY UL. SPICHRZOWEJ 57 NA CELE SPOŁECZNE

W 2022 r. kontynuowano adaptację kamienicy przy ul. Spichrzowej 57 na potrzeby Centrum Aktywności Społecznej. Zakończono prace konserwatorskie elewacji wraz z przywróceniem historycznej kolorystyki. Ponadto dobudowano windę od strony Wisły, przeprowadzono prace remontowe wewnątrz, odtworzono schody. Kontynuowano prace związane z budową schodów zewnętrznych od strony Wisły.

Il. 7. Sala wystawowa
Muzeum Handlu Wiślanego.
Fot. I. Fijałkowska

Il. 8. Elewacja budynku przy
ul. Spichrzowej 57 w trakcie
prac konserwatorskich (stan na
27.10.2022). Fot. I. Fijałkowska

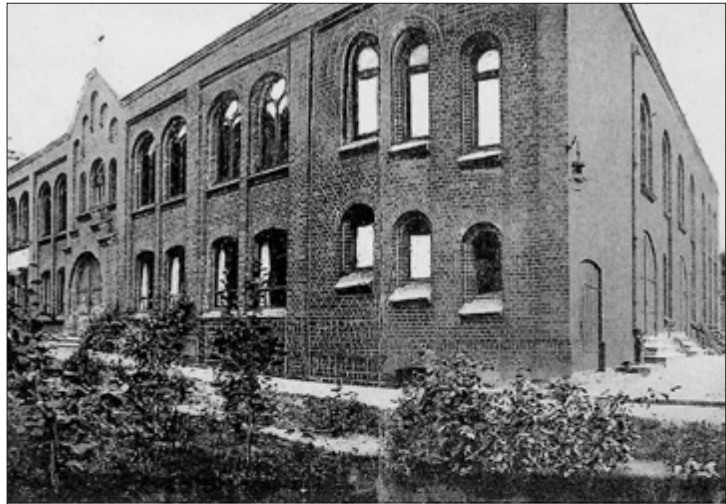

Il. 9. Elewacja budynku przy ul. Spichrzowej 57 w trakcie prac konserwatorskich (stan na 27.10.2022). Fot. I. Fijałkowska

Il. 10. Wnętrze budynku przy ul. Spichrzowej 57 w trakcie prac konserwatorskich (stan na 12.01.2023). Fot. I. Fijałkowska

*Stadtmissionssaal, Graudenz,
Gartenstr. 9/11*

Il. 11. Budynek „Stadtmissional Verein” z 1906 r.

Źródło: karta z ok. 1907 r.; *Cymelia grudziądzkiej fotografii ze zbiorów Muzeum w Grudziądzu i Zbigniewa Zawadzkiego*, Grudziądz 2018, s. 288.

DOKUMENTACJE KONSERWATORSKIE

W 2022 r. Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków zleciło wykonanie dwóch kart ewidencyjnych zabytków nieruchomych dla: kaplicy kościoła Ewangelicko-Metodystycznego mieszczącego się przy ul. Kosynierów Gdyńskich 9a i budynku szkoły podstawowej przy ul. Narutowicza 6.

Budynek przy ul. Kosynierów Gdyńskich 9a powstał w 1906 r. z przeznaczeniem na siedzibę ewangelickiej Misji Miejskiej. W archiwum Państwowym w Toruniu zachował się projekt budowlany autorstwa Friedricha Mirow. Podczas drugiej wojny

światowej wszyscy członkowie misji opuścili miasto. W marcu 1945 r. członkowie kościoła metodystycznego stracili swoją siedzibę. Przejęli wówczas wspomniany opuszczony budynek przy ul. Kosynierów Gdyńskich: ceglany, nieotynkowany, dwukondygnacyjny, nakryty dachem dwuspadowym. Elewacje zdobią otwory okienne zamknięte łukami pełnymi i odcinkowymi. Zachowała się w większości oryginalna stolarka okienna i drzwiowa. Wyposażenie kaplicy jest współczesne.

Budowę budynku obecnej Szkoły Podstawowej nr 3 rozpoczęto w 1892 r. Oddano go do użytku po 10 latach. W 1899 r. placówka nosiła nazwę „Dziewczęcej Szkoły Powszechnej C”. W niedługim czasie budynek został podzielony na część dla dziewcząt i dla chłopców („Chłopięca Szkoła Powszechna B”). W 1901 r. szkoła dziewczęca stała się II Szkołą Gminną, która nadal pozostawała placówką niemiecką. 1 września 1921 r. stała się Publiczną Szkołą Powszechną im. Królowej Jadwigi. W 1934 r. miała już charakter mieszany. Budynek uległ uszkodzeniu podczas drugiej wojny światowej. Od 1954 r. mieści się w nim Szkoła Podstawowa nr 3. W latach 80. XX w. jej patronem został Janusz Korczak. Budynek ma wystrój eklektyczny, posiada ceglane elewacje z cegły czerwonej i żółtej. Otwory okienne zamknięte są łukami odcinkowymi. Stolarka drzwiowa znajdująca się we wnętrzu jest w dużej mierze oryginalna.

„ROCZNIK GRUDZIĄDZKI”, T. 30, 2022

W tomie 30 „Rocznika Grudziądzkiego” wydanym w 2022 r. ukazały się dwa artykuły przygotowane przez Miejskiego Konserwatora Zabytków: *Architektura szkieletowa Starego Miasta Grudziądza* oraz *Sprawozdanie z działalności Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądzu w roku 2021*.

W artykule omówiono architekturę szkieletową z terenu Starego Miasta Grudziądza, począwszy od średniowiecza aż do przełomu XIX i XX w. Zwrócono uwagę, że na przestrzeni wieków ulegała ona zniszczeniu lub była przebudowywana. Również według standardów powojennych, z drugiej połowy XX w., nie miała wartości zabytkowych, dlatego też bez oporów ją rozbierano. W konstrukcji szkieletowej stawiano kościoły, domy mieszkalne, budynki gospodarcze, obiekty wojskowe, przemysłowe i te związane z kulturą. Wskazano także, że przy zabudowie mieszkalnej i gospodarczej Starego Miasta i XIX-wiecznych dzielnic Grudziądza nie prowadzono żadnych badań architektonicznych ani dendrochronologicznych. Zagadnienie budownictwa szkieletowego w Grudziądzu nigdy też nie było omawiane w literaturze. Podobnie jak w innych pruskich ośrodkach miejskich najstarsza zabudowa Grudziądza była drewniana lub postawiona w konstrukcji szkieletowej, z różnym wypełnieniem. Była ona w większości szczytowa, zwrócona do wzdłużnych ulic. Ulice przy murach miejskich (Murowa i Spichrzowa) miały charakter gospodarczy. Ulice poprzeczne posiadały znaczenie podrzędne. Najprawdopodobniej w zabudowie Grudziądza istniały też budynki ustawione kalenicowo. W budownictwie mieszkalnym i gospodarczym

ZAŁĄCZNIK DO KARTY EWIDENCYJNEJ			Nr 5	
1. Miejscowość	GRUDZIĄDZ	5. Nazwa obiektu (gł. w łanciu), adres	4. Zawartość załącznika	
2. Gmina	M. GRUDZIĄDZ	SZKOŁA PODSTAWOWA NR 3 ul. NARUTOWICZA 4, 86-302 GRUDZIĄDZ	ZDJĘCIA	
3. Powiat	GRUDZIĄDZKI			
4. Województwo	KUJAWSKO-POMORSKIE			
				
Fot. 1. Elewacja frontowa, widok od północnego-wschodu.		Fot. 2. Elewacja tylna, widok od południowego-wschodu.		
		Opisanie obiektu: (data i podpis)		mgr Beata Zarzycka, październik 2022 r. <i>Beata Zarzycka</i>

Il. 12. Załącznik do karty ewidencyjnej zabytku nieruchomego (nie) wpisanego do rejestru zabytków dla Szkoły ob. Budynek Szkoły Podstawowej nr 3 wykonanej w 2022 r. przez Beatę Zarzycką.

miast stosowano także konstrukcje mieszane. W XVI w. na istniejących działkach zaczęto wznosić domy murowane, początkowo wokół rynku, a następnie w ulicach bocznych. Ściany boczne części tych kamienic nadal jednak posiadały konstrukcję szkieletową. Kamienice były dalej szczytowe i przeważnie jednopiętrowe. Konstrukcja szkieletowa dominowała w zabudowie gospodarczej. Zabudowa ta w większości uległa zniszczeniu podczas pożaru w 1659 r., w czasie wojny szwedzkiej. W drugiej połowie XVII i w XVIII w. miasto stopniowo odbudowywano. Opis Grudziądza w pierwszej połowie XVIII w. zawarty w Inwentarzu Starostwa Grudziądzkiego z 1739 r. wskazuje, że w krajobrazie miejskim oprócz zabudowy murowanej istniały też budynki powstałe w konstrukcji szkieletowej (mur pruski). Z końca XVIII w. pochodzą dwie kamieniczki pobudowane wraz z oficynami przy ul. Pańskiej 5 i 7. W XIX w. nie zaprzestano stosowania tego typu konstrukcji. Przeważnie pojawiała się w zabudowie oficynowej i gospodarczej. W tym czasie wzniesiono m.in. zachowany łącznik pomiędzy budynkami przy ul. Spichrzowej 24 i Pańskiej 14, oficynę dostawioną do muru miejskiego na posesji przy ul. Starej 17/19, tylną oficynę przy ul. Kościelnej 8, budynek mieszkalny przy ul. Murowej. W konstrukcji szkieletowej postawiono także budynek przy ul. Groblowej 6, w miejscu zasypanej fosy. Szczególnie cenna jest oficyna przy ul. Kościelnej 8, z uwagi na zachowane na drewnianych elementach konstrukcyjnych ciesielskie znaki montażowe. Według kart inwentaryzacyjnych zabudowy Starego

Miasta sporządzonych ok. przełomu 1979 i 1980 r., istnienie ścian z muru pruskiego stwierdzono w zabudowie przy ulicach: Murowej, Kościelnej, Długiej, Głównym Rynku, Starej. Dzięki zachowanym materiałom ikonograficznym wiemy, że na terenie Starego Miasta konstrukcja szkieletowa występowała w budynkach pełniących rolę spichlerzy i magazynów. Była również stosowana w zabudowie grudziądzkiego zamku krzyżackiego. Obiekty takie powstawały już w pierwszej fazie zabudowy i pojawiały się w następnych okresach. W artykule wskazano na konieczność prowadzenia badań architektonicznych i dendrochronologicznych zabudowy Starego Miasta.

W sprawozdaniu z działalności Miejskiego Konserwatora Zabytków zawarto informacje dotyczące kompetencji, zasobu obiektów zabytkowych, prowadzenia gminnej ewidencji zabytków. Omówiono działania związane z obchodami Dnia Gotyku Ceglanego (18 VI 2022). Z ważniejszych działań konserwatorskich realizowanych w 2022 r. wymieniono: zlecenie opracowania dokumentacji konserwatorskiej dla willi Victoriusa zlokalizowanej przy ul. Armii Krajowej 21–25. Podano także informacje na temat przeprowadzonych prac konserwatorskich przy reliktach zamku krzyżackiego na Górze Zamkowej (I etap). Przedstawiono stan adaptacji spichlerzy przy ul. Spichrzowej 33 i 35 na Muzeum Handlu Wiślanego. Podano również informacje na temat rozpoczętej inwestycji związanej z adaptacją budynku przy ul. Spichrzowej 57 na potrzeby Centrum Aktywności Społecznej.

Rafał Heidek

Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Oddział w Grudziądzu

**SPRAWOZDANIE Z DZIAŁALNOŚCI
TOWARZYSTWA OPIEKI NAD ZABYTKAMI
ODDZIAŁ W GRUDZIĄDZU
W 2022 ROKU**

Sprawozdanie obejmuje działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Oddział w Grudziądzu (TOnZ) w 2022 r. i jest kontynuacją sprawozdań, które ukazały się w „Roczniku Grudziądzkim” w poprzednich wydaniach.

Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Oddział w Grudziądzu powstało na bazie prac prowadzonych przez członków Komisji Ochrony Zabytków PTTK w 1984 r. Wspaniali i pracowici ludzie powołując Oddział pragnęli zainteresować mieszkańców grodu nad Wisłą ochroną licznych i cennych zabytków. Siedziba społecznych opiekunów zabytków stała się siedzibą Towarzystwa Opieki nad Zabytkami. Mieściła się ona na parterze budynku przy alei 23 Stycznia 10. Według protokołu zebrania założycielskiego, które odbyło się 15 marca 1984 r. grupa społecznych opiekunów zabytków powołała Komitet Założycielski, do którego weszli Tadeusz Siwecki, Edwin Brzostowski i Adam Boziński. Tadeusz Siwecki przeprowadził rozmowy z Zarządem Głównym TOnZ w Warszawie, gdzie spotkał się z życzliwym przyjęciem i akceptacją inicjatywy założenia Oddziału TOnZ w Grudziądzu. Decyzją Zarządu Głównego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w Warszawie 28 kwietnia 1984 r. jednogłośnie podjęto uchwałę o powołaniu Oddziału w Grudziądzu. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami jest organizacją pozarządową, która troszczy się o wspólne dziedzictwo kulturowe. Naszym działaniem obejmujemy Grudziądz oraz jego oko-

lice. Oddział grudziądzki powstał przy Towarzystwie Opieki nad Zabytkami, które jest spadkobiercą przedwojennego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. W swoich szeregach skupiamy historyków, historyków sztuki, konserwatorów, architektów, plastyków i ludzi innych zawodów. Warunkiem członkostwa w Towarzystwie jest szacunek i chęć pomocy zagrożonym zabytkom.

Obecnie siedziba Towarzystwa Opieki nad Zabytkami mieści się w budynku Spółdzielni Mieszkaniowej przy ul. Moniuszki 13 w klubie Centrum, gdzie w każdy pierwszy poniedziałek miesiąca o godz. 17.00 odbywają się zebrania.

W 2022 r. do TOnZ Oddział w Grudziądzu przystąpiły cztery osoby. W grudniu tego roku grudziądzka organizacja liczyła już 24 członków.

Na początku roku 3 stycznia Zarząd podpisał umowę z konserwatorem zabytków Dobromirem Dombkiem. Zarząd podjął się przeprowadzić prace konserwatorskie przy pomniku nagrobnym anonimowej osoby położonym w strefie ochrony konserwatorskiej na Cmentarzu Farnym w Grudziądzu, zlokalizowanym w sektorze 26, rząd 2, miejsce 43 i 44 na terenie historycznej katolickiej części cmentarza. Projekt zakończył się podpisaniem protokołu odbioru prac konserwatorskich 9 listopada 2022 r. przez członków Zarządu oraz Sambora Gawińskiego, Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, reprezentanta Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu. Koszt przeprowadzonych prac wyniósł 30 tys. zł, które sfinansowano ze środków pozyskanych z przeprowadzonej w 2021 r. zbiórki zorganizowanej przez TOnZ przy tymże cmentarzu 1 listopada oraz dotacji celowej udzielonej przez WUOZ w Toruniu w wysokości 10 tys. zł.

W lutym odbyło się Walne Zebranie Sprawozdawczo-Wyborcze Oddziału, podczas którego przyjęto sprawozdanie z działalności Zarządu w 2021 r. z uwzględnieniem trzyletniej kadencji 2019–2021. Podczas zebrania dokonano również wyboru nowego prezesa Zarządu. Dotychczasowy Prezes TOnZ, Paweł Grochowski, który kierował oddziałem przez 20 lat, z przyczyn osobistych musiał zrezygnować z pełnienia funkcji, jednocześnie przyjmując funkcję wiceprezesa. Paweł Grochowski rekomendował na swojego następcę Rafała Heidek, któremu jednomyślnie powierzono pełnienie funkcji prezesa Zarządu. Nowy skład osobowy Zarządu: Rafał Heidek (prezes), Paweł Grochowski (wiceprezes), Adam Boziński (wiceprezes), Hanna Moczulska (skarbnik), Natalia Bator-Kunikowska (sekretarz), Krystyna Nowak (członek), Małgorzata Kurzyńska (członek) oraz Komisja Rewizyjna w składzie: Maciej Wiśniewski (przewodniczący), Edyta Ogonowska (członek) i Małgorzata Ambrosius-Okońska (członek).

Pierwszym działaniem nowego Zarządu TOnZ był apel do Prezesa Rady Ministrów o odstąpienie od pomysłu przekazania Węgrom cennego manuskryptu „Kodeks Macieja Korwina”. Dzieło to, autorstwa florenckiego humanisty i pisarza renesansu, Naldusa Naldusa, powstało w drugiej połowie XV w. i stanowi jedno z najcenniejszych zabytków regionu Pomorza i Kujaw jak i całej Polski. Obecnie manuskrypt przechowywany jest w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu.

Il. 1. Kwesta w Forcie Wielka
Księża Góra, 3 V 2022 r.

W marcu Rafał Heidek oraz Wiesław Hawełko dokonali rekonesansu cmentarza menonickiego w Szynychu. Podczas otwartego zebrania członkowie TOnZ oraz mieszkańcy mogli wysłuchać prelekcję W. Hawełko na temat bogatej historii tego miejsca. Ze strony Towarzystwa padła deklaracja wsparcia działań W. Hawełko na tym cmentarzu.

W kwietniu Zarząd TOnZ podjął decyzję o rozszerzeniu działań związanych z renowacją zabytkowych nagrobków i miejsc pamięci na Cmentarzu Garnizonowym przy ul. 18 Pułku Ułanów Pomorskich. Prezes Heidek zaproponował odrestaurowanie jako pierwszego nagrobka śp. Konrada Ładosia. Pomysł ten uzyskał pełną aprobatę członków Towarzystwa.

Konrad Ładoś był synem generała dywizji Kazimierza Ładosia, który po przeniesieniu w stan spoczynku zamieszkał w Grudziądzu. Był również bratem Jana Ładosia – Honorowego Obywatela Miasta Grudziądza, który w stopniu podpułkownika służył w 18 Pułku Ułanów Pomorskich. Konrad zmarł w 1929 r. w wieku dwudziestu jeden lat. W chwili śmierci był uczniem siódmej klasy szkoły gimnazjalnej oraz harcerzem drużynowym.

Za miejsce zbiórki pieniężnej wybrano plac przed Cytadelą Grudziądzką, którą podczas dni otwartych zwiędza kilkaset osób. W tym roku z powodu pandemii, pierwsza zbiórka odbyła się w święto Konstytucji 3 maja. Podczas dni otwartych w Forcie

Wielka Księża Góra członkom TONZ i ich rodzinom w zbiorce pomogła grupa rekonstrukcyjna „Garnizon Grudziądz” oraz Bartosz Ficerman. Zebrano wówczas 2408,88 zł. Kolejna zbiórka przy Cytadeli odbyła się w listopadzie, zebrano 710,40 zł. Rozpoczęcie prac konserwatorskich przy nagrobku zaplanowane jest na wiosnę 2023 r.

W tym samym miesiącu w Warszawie osiągnięto wstępne porozumienie między prezesem Rafałem Heidek a pracownikami Muzeum Narodowego w Warszawie w celu stworzenia repliki Poliptyka Grudziądzkiego. Inicjatywa taka była już wielokrotnie podejmowana. Plan zakłada stworzenie komitetu społecznego, w którym zasiadali: prezydent miasta, przedstawiciel Muzeum im. ks. dr. W. Łęgi w Grudziądzu i przedstawiciel TONZ. Docelowo ołtarz miałby trafić do grudziądzkiego muzeum. Z uwagi na wysokie koszty realizacji tego zadania, plan tych prac podzielono na trzy etapy. Pierwszy zakłada stworzenie części głównej ołtarza, centralnej. Kolejne dwa przewidują dołożenie skrzydeł wewnętrznych, a w trzecim etapie zewnętrznych. Według opracowanego programu termin realizacji każdego etapu wynosiłby 18 miesięcy, a całkowity koszt oszacowano na blisko 1,5 mln zł.

Dnia 4 czerwca Towarzystwo zorganizowało wycieczkę dla mieszkańców miasta oraz członków, podczas której zwiedzono zabytkowy kościół w Gardei oraz neorenesansowy pałac z 1872 r. w pobliskim Klecewie (ponieważ obiekt znajduje się obecnie w rękach prywatnych, obejrzeć go można było wyłącznie z zewnątrz). Kolejnym miejscem wycieczki były piękne Prabuty. Tu, dzięki uprzejmości Włodzimierza Wiśniewskiego, mogliśmy zwiedzić XVII-wieczne kanały wodociągów miejskich, Bramę Kwidzyńską, w której poznaliśmy historię Prabut, oraz widzieliśmy makietę miejscowości. Następnie przeszliśmy do ruin zamku Biskupów Pomezzańskich zbudowanego w XIII w. Obecnie na placu znajduje się makietka zamku wykonana przez naszego przewodnika. Po drodze mijaliśmy zabytkową fontannę z 1900 r. Fontanna przez 20 lat stała w centrum Berlina i została tu sprowadzona w 1920 r. Po zwiedzeniu ruin zamku odwiedziliśmy kaplicę pw. Najświętszej Marii Panny nazwanej później Kościołem Polskim. Nazwa ta powstała na cześć zachowanych tam barokowych polichromii z XVIII w., które zawierają cytaty z pisma świętego w języku polskim i niemieckim. Ale to nie koniec atrakcji, ponieważ kolejno udaliśmy się do Susza, w którym zwiedziliśmy Muzeum Regionalne znajdujące się w byłej synagodze. Następnie przespacerowaliśmy się pobliskim parkiem, w którym zlokalizowane jest grodzisko oraz znajdujący się w pobliżu gotycki kościół z XIV w. pw. św. Antoniego Padewskiego. Kolejną miejscowość odwiedzona w tym dniu to Szymbark k. Iławy, w której zwiedziliśmy ruiny twierdzy kapituły pomezńskiej. Do dziś to druga pod względem wielkości twierdza krzyżacka w województwie. Ostatnim miejscem był kościół pw. Matki Bożej Królowej Świata w Kisielicach, w którym znajdują się relikwie św. Wincentego Pallottiego.

W Centrum Kultury Teatr 8 czerwca odbyła się uroczysta 62 sesja Rady Miejskiej Grudziądza, podczas której podjęto uchwałę nadającą Pani Karoli Skowrońskiej tytuł Honorowego Obywatela Miasta Grudziądza, przewodniczącej Fundacji Na Rzecz Tradycji Jazdy Polskiej. W sesji wziął udział prezes Rafał Heidek.

Il. 2. Wycieczka, 4 VI 2022 r.

Prezydent Grudziądza ogłosił wybory do Miejskiej Rady Działalności Pożytku Publicznego. TOnZ rekomendował i zgłosił kandydaturę Krystyny Nowak. Podczas wyborów, które odbyły się 20 czerwca otrzymała mandat członka MRDPP. Krystyna Nowak została Przewodniczącą Rady. Jest to trzecia kadencja Krystyny Nowak, a druga, w której pełni funkcję przewodniczącej.

Z uwagi na sytuację pandemiczną zostały wydłużone terminy sporządzenia sprawozdania finansowego. Zostało ono przygotowane i podpisane przez biuro podatkowe w czerwcu i zatwierdzone we wrześniu.

W lipcu powstał Społeczny Grudziądzki Komitet Upamiętnienia Biskupa Chrystiana. Jego przewodniczącym został ksiądz kanonik Dariusz Kunicki proboszcz parafii pw. Świętego Mikołaja Biskupa w Grudziądzu. Do grona osób zasiadających w Komitecie zaproszenie otrzymali również członkowie TOnZ, prezes Rafał Heidek, wiceprezes Paweł Grochowski (autor książki o biskupie Chrystianie *Chrystian Biskup Prus 1216–1245*) oraz Małgorzata Ambrosius-Okońska. Celem prac Komitetu jest przywrócenie pamięci i zasług założyciela miasta Grudziądza.

Dnia 10 września prezydent Grudziądza wraz z Miejską Radą Działalności Pożytku Publicznego zorganizował przegląd organizacji pozarządowych. Członkowie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami mieli okazję zaprezentować mieszkańcom miasta swoje osiągnięcia oraz dotychczasową działalność. Ze strony TOnZ udział w prezentacji wzięli prezes Rafał Heidek, Lech Misiaszek oraz Szymon Kamiński. Prezentacja przy Skwerze Andrzeja Wajdy cieszyła się dużym zainteresowaniem mieszkańców.

We wrześniu odbył się rekonesans na Cmentarzu Farnym, podczas którego wytypowano trzy nagrobki do przeprowadzenia w najbliższym czasie prac konserwatorskich. Wytypowano: nagrobek śp. Stefana Lipińskiego, zmarłego w 1933 r. dwunastoletniego chłopca – płaskorzeźbiony, z motywem pasterza; śp. Włodzimierza Bobrowskiego zm. w 1927 r. oraz pierwszego po odzyskaniu niepodległości wiceprezydenta Grudziądza śp. Romana Krobskiego zmarłego w 1935 r.

Il. 3. Przekazanie medalu „Hereditas Saeculorum” w depozyt Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi, 15 XII 2022 r.

W październiku rozpoczęto przygotowania do czternastej listopadowej kwesty przy Cmentarzu Farnym. Pierwszy raz wolontariusze kwestowali w 2009 roku. Zebrane wówczas pieniądze przeznaczono na odnowę nagrobka rodziny Jalkowskich. Z powodu pandemii w 2020 roku zbiórka odbywała się wyłącznie w sposób internetowy, co nie przyniosło oczekiwanych efektów. Ponieważ 1 listopada przypadał w środku tygodnia (wtorek) członkowie TOnZ zdecydowali, że kwesta odbędzie się 30 października i 1 listopada. Tegoroczną akcją wsparło 81 wolontariuszy, którym pomagały grupy uczniów ze szkoły podstawowej nr 7 ze Strzemięcina oraz harcerze z dwóch drużyn. Łącznie kwestowało 107 osób. Zebrano 24 066,91 zł, co pozwoli, przy dodaniu środków otrzymanych z WUOZ w Toruniu, na rozpoczęcie prac konserwatorskich przy dwóch nagrobkach.

W pierwszej połowie października z uwagi na liczne pytania mieszkańców miasta Grudziądz TOnZ złożyło do WUOZ w Toruniu interpelację, w której zwrócono się o informację, kiedy zostanie wydana decyzja dotycząca wpisania Cmentarza Garnizonowego Dolnego tzw. „francuskiego”, mieszczącego się przy ul. Zawiszy Czarnego w Grudziądzu do rejestru zabytków. Z odpowiedzi zwrotnej dowiedzieliśmy się o zaplanowanych na ten sam miesiąc badaniach archeologicznych tego terenu.

Należy nadmienić, że według istniejących dokumentów na tym terenie nadal istnieją pochówki żołnierzy różnych armii, m.in. są tam pochowani żołnierze armii duńskiej, francuskiej, pruskiej, carskiej, oraz żołnierze armii polskiej z okresu wojny polsko-bolszewickiej z 1920 r. Od stycznia 2021 r. TOnZ, miejska konserwator zabytków i historycy zabiegają o wpisanie tego terenu do Rejestru Zabytków Województwa Kujawsko-Pomorskiego.

Dnia 15 grudnia podczas promocji 30 tomu „Rocznika Grudziądzkiego” w Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, prezes Rafał Heidek wraz z wice-

prezesem Adamem Bozińskim przekazali na ręce dyrektor Wioletty Pacuszki medal Marszałka Województwa Kujawsko-Pomorskiego otrzymany przez TOnZ w sierpniu 2020 roku „Hereditas Saeculorum”, przyznany decyzją Kapituły konkursu „Dziedzictwo Wieków”, wręczony przez marszałka Piotra Całbeckiego podczas uroczystości w pałacu w Lubostroniu 18 września 2020 roku.

W uzasadnieniu podpisanym przez Roberta Kola, który podczas uroczystości odczytał prezes Rafał Heidek, mogliśmy usłyszeć m.in. o zasługach Towarzystwa, które w ciągu 36 lat z powodzeniem uzupełniało działania państwowej i samorządowej służby ochrony zabytków w zakresie dokumentacji, badań, edukacji, promocji i bezinteresownej troski o ochronę zabytków na terenie miasta oraz od roku 2003 powiatu grudziądzkiego. Wśród głównych form aktywności wymieniono m. in.: społeczny przegląd zabytków Grudziądza, dokumentowanie wybranych zabytków, popularyzację wiedzy o zabytkach, współpracę z władzami samorządowymi i konserwatorskimi, interwencje i zgłaszanie niszczących zabytków, działania edukacyjno-promocyjne na rzecz ochrony zabytków, aktywizację społeczną, zachęcanie do wolontariatu, promowanie zasobu zabytków, renowacje zabytkowych nagrobków czy ukazywanie znaczenia ochrony zabytków jako dziedzictwa kultury. Jako przykłady skutecznych działań TOnZ można podać interwencje w sprawie Pałacu Opatek, cmentarza komunalnego, murów miejskich, uratowania nitowanej kładki umieszczonej następnie nad Trynką oraz aktywne wspieranie działań Społecznego Komitetu Odbudowy Klimka.

Na szczególne uznanie zasługują działania na cmentarzu farnym, gdzie w roku 2009 TOnZ zainicjował coroczne społeczne kwesty na remont niszczących nagrobków, pozyskując do tej akcji lokalnych działaczy politycznych, samorządowych oraz organizacje, co pozwoliło na przeprowadzenie profesjonalnych prac konserwatorskich przy 16 nagrobkach.

Jest nam niezmiernie miło, że Kapituła uważa działania grudziądzkiego Oddziału TOnZ za godne szacunku i uznania, zwłaszcza w zakresie dobrej współpracy ze służbą konserwatorską i władzami samorządowymi. Dzięki temu skupiona w Towarzystwie niewielka grupa pasjonatów spełnia funkcję społecznego opiekuna zabytków miasta Grudziądza i powiatu grudziądzkiego. Biorąc pod uwagę własne wrażenia z oglądzin cmentarza farnego i rozmów z działaczami Towarzystwa, Kapituła uznaje całokształt działań Oddziału TOnZ w Grudziądzu za wzorowy, zasługujący na wyróżnienie medalem.

Na podsumowanie roku 2022, 16 grudnia w Centrum Kultury Teatr odbyła się zorganizowana przez Prezydenta Grudziądza i Miejską Radę Działalności Pożytku Publicznego gala finałowa konkursu „Wolontariusz Roku 2022”. TOnZ zgłosił do konkursu członkinię Towarzystwa Panią Edytę Ogonowską, która zwyciężyła w kategorii „Wolontariusz Roku”.

Wioletta Pacuszka

Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu

SPRAWOZDANIE Z DZIAŁALNOŚCI MUZEUM IM. KS. DR. WŁADYSŁAWA ŁĘGI W GRUDZIĄDZU W 2022 ROKU

W roku 2022 działalność grudziądzkiego Muzeum skupiła się głównie na budowie i otwarciu pierwszego oddziału Muzeum – Muzeum Handlu Wiślanego, które oficjalnie udostępniono zwiedzającym 9 września 2022 r. Inwestycja realizowana była przez Gminę-Miasto Grudziądz. Jego siedzibą są dwa zabytkowe spichlerze (33 i 35), które wyremontowano w latach 2020–2021.

W Muzeum znajduje się ekspozycja, która ukazuje historię i szeroki aspekt kulturowy przebiegającego przez Grudziądz szlaku wiślanego jako traktu handlowego. Wystawa przedstawia także historię grudziądzkich spichlerzy, które zaczęto budować w latach 40. XIV w. Pokazany został także zarys dziejów i funkcja pieniądza w wymianie handlowej oraz historia grudziądzkiego przemysłu związanego z przetwórstwem zboża. Ekspozycji towarzyszą warsztaty piekarnicze, które odbywają się w zaaranżowanej na ten cel sali edukacyjnej. W budynku „Flisa” znajdują się ponadto sala konferencyjna, sklepik muzealny oraz pomieszczenie na muzealną kawiarenkę. Kierownikiem Muzeum Handlu Wiślanego „Flis” – oddziału Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu został Paweł Urbanowski.

Od początku działania Muzeum wspierają Młyny Szczepanki Sp. z o.o., które bezpłatnie przekazują mąkę na warsztaty piekarnicze.

Działalność Muzeum w roku 2022 rozpoczęliśmy konferencją dla mediów, na której zaprezentowano ofiarodawców i nabytki pozyskane w 2021 r. (19.01.2022). Na spotkaniu z Prezesem MZK w Grudziądzu Pawłem Maniszewskim oraz przed-

Il. 1. Odkrywca 2022. Wyróżnienie dla Muzeum Handlu Wiślanego „Flis”. Fot. P. Urbanowski.

stawicielami Cechu Rzemiosł Różnych w Grudziądzu – Zbigniewem Tucholskim i Andrzejem Paczkowskim Dyrektor Muzeum Wioletta Pacuszka podziękowała za przekazane w 2021 r. środki finansowe na zakup nowych muzealiów.

W związku ze zmianami zapisów w nowym Statucie Muzeum, który uchwalony został w 2021 r., z dniem 1.02.2022 r. na stanowisko Zastępcy Dyrektora powołana została Emilia Markot-Borkowska.

Rok 2022 zapisał się niewątpliwie w pamięci Polaków jako rok agresji Rosji na Ukrainę. Wybuch wojny i napływ obywateli Ukrainy do Polski spowodował szereg niestandardowych działań także w obszarze kultury. Wiele instytucji włączyło się w działania, które umożliwiały zagospodarowanie trudnego dla imigrantów czasu. Do tych działań przyłączyło się także grudziądzkie Muzeum, które przygotowało nieplanowaną ekspozycję „Watra baśni sędziwej. Huculska sztuka ludowa ze zbiorów Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu”. Wystawie towarzyszyła akcja

Otwarcie Muzeum Handlu Wiślanego „Flis”, 10.09.2022 r. Fot.

G. Szukay

„Sztuka z Ukrainy – sztuka dla Ukrainy”, podczas której „zapłatą” za muzealny katalog huculskich zbiorów były materiały plastyczne, przekazane na potrzeby ukraińskich dzieci. Akcja trwała od kwietnia do września 2022 r.

Oddział Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu – Muzeum Handlu Wiślanego „Flis” – został wyróżniony w konkursie ODKRYWCA 2022 w kategorii „Najlepsza inwestycja”. Konkurs organizowany jest przez Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego i służy nagrodzeniu tych, dzięki którym Kujawy i Pomorze stają się regionem bardziej atrakcyjnym turystycznie. Wyróżnienie w konkursie na „Nagrodę Marszałka Województwa Kujawsko-Pomorskiego dla Najlepszej Książki o Tematyce Regionalnej” otrzymała M. Kurzyńska za publikację wydaną w roku 2021 pt. *Grudziądz-Rządź (Rondsen, Kr. Graudenz), stan. 1, archiwalne cmentarzysko kultury oksywskiej i wielbarskiej*. Gala konkursu organizowanego przez Książnicę Kopernikańską i Urząd Marszałkowski w Toruniu odbyła się 14 czerwca 2022 r. Miłym wyróżnieniem było także uhonorowanie Mariusza Żebrowskiego odznaką na rzecz kawalerii przez Klub Kawaleryjski 18 Pułku Ułanów Pomorskich podczas obchodów 20. rocznicy powstania klubu w Mirowie Dużym.

Dwie pracownice merytoryczne Muzeum: Marika Szczepanowska i Monika Mellerowska, otrzymały w 2022 r. stypendium Prezydenta Grudziądza w dziedzinie kultury i sztuki. M. Szczepanowska jako animator kultury stypendium przeznaczyła na przygotowanie i druk kart edukacyjnych „Moja mała ojczyzna”, skierowanych do najmłodszych mieszkańców miasta, natomiast M. Mellerowska na wydanie folderu dotyczącego dziejów społeczności żydowskiej w Grudziądzu.

Promocja 30. tomu „Rocznika Grudziądzkiego” stała się doskonałą okazją do podziękowań dla Pani Anny Wajler za długoletnie pełnienie funkcji Sekretarza Redakcji tego wydawnictwa. Podziękowania złożyli dyrektor Muzeum W. Pacuszka i Redaktor

Naczelnym „Rocznika Grudziądzkiego” prof. Wiesław Sieradzan. Nowym Sekretarzem Redakcji został w 2021 Paweł Nastrożny.

Ważnym elementem w rozwoju instytucji jest podnoszenie kwalifikacji pracowników i uzyskiwanie przez nich naukowych tytułów. W dniach 5–8 lipca 2022 r. pracownik Gabinetu Numizmatycznego P. Nastrożny obronił dysertację i uzyskał stopień naukowy doktora nauk humanistycznych w dyscyplinie historia na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Gdańskiego.

Na Walnym Zebraniu Kujawsko-Pomorskiego Oddziału Stowarzyszenia Muzealników Polskich E. Markot-Borkowska została wybrana na członka Zarządu Stowarzyszenia na kolejną kadencję 2022–2025. Łukasz Ciemiński został członkiem Zarządu Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego Oddział w Toruniu.

Pracownicy Muzeum dzielą się swoimi pasjami z innymi instytucjami kultury. Łukasz Ciemiński przygotował autorską ekspozycję ze swojej prywatnej kolekcji „W Kołysce Ziemi Obiecanej. Przedwojenne szopki bożonarodzeniowe ze zbiorów Łukasza Ciemińskiego”. Wernisaż wystawy odbył się 14 grudnia 2022 r. w Muzeum Ziemi Chełmińskiej w Chełmnie.

Rada Muzeum obradowała 9 czerwca 2022 r. Na posiedzeniu dyrektor W. Pacuszka przedstawiła sprawozdanie finansowe i merytoryczne za 2021 r. Ponadto przekazała informacje o postępie prac aranżacyjnych w Muzeum Handlu Wiślanego i omówiła kwestie związane jego promocją.

W związku z uruchomieniem nowego oddziału w roku 2022 powiększyła się kadra pracowników grudziądzkiej jednostki. Na stanowiska edukatorów w Muzeum Handlu Wiślanego zostali przyjęci Anita Liedtka, Monika Mellerowska i Patryk Krygier, na stanowiska obsługi ruchu turystycznego Karolina Cieszyńska i Andżelika Błońska. Szeregi kadrowe zasiły także obywatelki Ukrainy Anna Kostyshyn i Yerheniia Zherdytska.

WYSTAWY STAŁE

W 2022 r. w grudziądzkim Muzeum udostępnione były wystawy stałe:

- „Historia Grudziądza”, ukazująca dzieje miasta od średniowiecza do 1939 r., połączona z ekspozycją, na której prezentowana jest kolekcja modeli samolotów Czesława Szachnitowskiego – Honorowego Obywatela Grudziądza – Spichrz nr 9;
- „Centrum Wyszkozenia Kawalerii w Grudziądzu 1920–1939”, opowiadająca o historii jednej z największych uczelni wojskowych w Europie kształcącej kadre dowódczą tej formacji – Pałac Opatok;
- „Północna część ziemi chełmińskiej w pradziejach i średniowieczu” z ekspozycją „Grudziądz w okresie wpływów rzymskich”, prezentująca pozyskane w trakcie badań archeologicznych zabytki związane z kulturą materialną, duchową i społeczną ludności zamieszkującej te tereny od XI tys. p.n.e. do XV w. n.e. – Spichrz 13/15;

- „Średniowieczny gródek rycerski w Plemiętach”, podsumowująca wyniki badań archeologicznych na średniowiecznym gródku rycerskim w Plemiętach, który na przełomie XIV i XV w. był jednym z punktów systemu obronnego zakonu krzyżackiego – Spichrz nr 13/15;
- „Biżuteria średniowieczna z Gruczna”, ukazująca wyposażenie grobowe cmentarzysk użytkowanych w XI–XIII w. – Spichrz nr 13/15;
- „Galeria Współczesnego Malarstwa Pomorskiego”, w której prezentowane są prace artystów związanych z Pomorzem po 1945 r. – Gmach Główny;
- „Biegnij, Broniek, biegnij...! Bronisław Malinowski (1951–1981). Mistrz olimpijski. Lekkoatleta”;
- stała ekspozycja w Muzeum Handlu Wiślanego „FLIS” – Oddziale Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu – ul. Spichrzowa 33–35 (od 9.09.2022).

WYSTAWY CZASOWE

W roku 2022 w Muzeum udostępniono łącznie osiemnaście wystaw czasowych. Pięć z nich było kontynuacją działań wystawienniczych z roku poprzedniego.

Rok rozpoczęliśmy otwarciem wystawy „Odkryte/Zakryte. Prześwity i inne obrazy o ikonie Pawła Wyborskiego”, która przybliżyła odbiorcom fenomen funkcjonowania ikony w sztuce wizualnej. Wernisażowi towarzyszył koncert kolęd prawosławnych w wykonaniu Chóru CANTORES GRAUDENTES.

W 2022 r. Dział Archeologii przygotował wystawę „Skarby, depozyty, przedmioty codziennego użytku”, na którą złożyły się eksponaty ze zbiorów nie tylko grudziądzkiej placówki, ale także Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, Muzeum Okręgowego w Toruniu, Instytutu Archeologii UMK w Toruniu, Fundacji Cuiavia IA Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Bydgoskiego Stowarzyszenia Miłośników Historii „Łuczniczka”. Wystawie towarzyszył katalog opracowany przez M. Kurzyńską.

Po raz trzeci spotkaliśmy się z twórczością znakomitego polskiego artysty Wojciecha Siudmaka, który od wielu lat mieszka we Francji. W tym roku prezentowaliśmy jeden z jego najnowszych cykli inspirowanych twórczością Fryderyka Chopina. Prace zostały pokazane na ekspozycji „Nokturny. Hommage a Chopin. Rysunki Wojciecha Siudmaka”. Wernisaż wystawy odbył się podczas Nocy Muzeów, a towarzyszył mu recital „Nokturny Chopina” w wykonaniu uzdolnionego pianisty Jakuba Gromadzińskiego.

Wśród wystaw związanych ze sztuką znalazły się dwie prezentujące twórczość artystów związanych z Galerią Współczesnego Malarstwa Pomorskiego – Szymona Szumińskiego i Waldemara Woźniaka.

Jednym z ważniejszych wystawienniczych wydarzeń dla grudziądzan było przygotowanie ekspozycji zatytułowanej „Żydzi w Grudziądzu. Dzieje – ludzie – miejsca”, która była pierwszą próbą pokazania historii Żydów w naszym mieście, uzupełnioną ciekawymi eksponatami ze zbiorów grudziądzkiego muzeum, Muzeum Okręgowego

im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, Muzeum Okręgowego w Toruniu, Biblioteki Miejskiej im. Wiktora Kulerskiego w Grudziądzu oraz kolekcji osób prywatnych. Zaprezentowano na niej fotografie, dokumenty oraz przedmioty codziennego i świątecznego użytku, ukazujące specyfikę życia religijnego żydowskich mieszkańców Grudziądza. Przybliżono także sylwetki wybitnych grudziądzkich Żydów, ukazując ich rolę w kształtowaniu kulturalnego i społecznego życia miasta, a także ich wkład w kulturę, sztukę, naukę i przemysł w wymiarze światowym. Wystawie towarzyszył katalog opracowany przez Monikę Mellerowską, która na ten cel uzyskała Stypendium Prezydenta Grudziądza w dziedzinie kultury i sztuki w 2022 r.

Z okazji obchodów Narodowego Święta Niepodległości M. Żebrowski – kustosz Działu Wojskowości przygotował wystawę z kolekcji broni palnej naszego Muzeum. Wystawie towarzyszył katalog broni skałkowej autorstwa kuratora wystawy.

Tabela 1. Wystawy czasowe w 2022 r.

Lp.	Tytuł wystawy	Czas trwania wystawy
1	Droga w kosmos wiodła przez Grudziądz. Autor koncepcji wystawy – Zbigniew Kościński. Kurator ze strony Muzeum – Dawid Schoenwald (wystawa kontynuowana od 29.08.2021)	1.01.2022–27.02.2022
2	Waldek i przyjaciele. Waldemar Styperek in memoriam. Autor koncepcji, scenariusza, kurator wystawy – Ł. Ciemiński. Autorzy aranżacji wystawy – Ł. Ciemiński, Mateusz Promiński (wystawa kontynuowana od 1.10.2021)	1.01.2022–22.05.2022
3	Iwona Liegmann. Zwierzęta chcą żyć. Autor koncepcji i scenariusza wystawy – dr I. Liegmann. Autor aranżacji, kurator wystawy – M. Promiński (wystawa kontynuowana od 19.11.2021)	1.01.2022–6.02.2022
4	W kołysce Ziemi Obiecanej – wystawa szopek bożonarodzeniowych z kolekcji Łukasza Ciemińskiego. Autor koncepcji, scenariusza, kurator wystawy – Ł. Ciemiński. Autorzy aranżacji wystawy – Ł. Ciemiński, M. Promiński (wystawa kontynuowana od 3.12.2021)	1.01.2022–1.02.2022
5	Wilhelm Burza. W 150. rocznicę urodzin. Autorka koncepcji, scenariusza, aranżacji, kurator wystawy – E. Markot-Borkowska (wystawa kontynuowana od 10.12.2021)	1.01.2022–13.03.2022
6	Odkryte/Zakryte. Prześwity i inne obrazy o ikonie Pawła Wyborskiego. Autor koncepcji – Paweł Wyborski. Autor scenariusza, aranżacji, kurator wystawy – M. Promiński	14.01.2022 – 13.03.2022
7	Mikołaj Kopernik. Opowieść o życiu i dziele. Autorzy scenariusza – M. Kłosiński, A. Lubowicka, J. Matella, P. Nastrożny. Autorzy aranżacji – A. Lubowicka, P. Nastrożny. Kurator wystawy ze strony Muzeum – P. Nastrożny	18.03.2022 – 28.08.2022
8	Watra baśni sędziwej. Huculska sztuka ludowa ze zbiorów Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu. Autor koncepcji, scenariusza, aranżacji, kurator wystawy – Ł. Ciemiński. Autorzy aranżacji wystawy – Ł. Ciemiński, M. Promiński	1.04.2022–4.09.2022
9	Skarby, depozyty, przedmioty codziennego użytku. Autorka koncepcji, scenariusza, kurator wystawy – M. Kurzyńska. Autorzy aranżacji – M. Promiński, M. Kurzyńska	8.04.2022–28.08.2022
10	Nabytki 2021. Autorka koncepcji, scenariusza, aranżacji, kurator wystawy – Marta Bolek-Maszewska	12.04.2022 – 12.06.2022
11	Nokturny. Hommage a Chopin. Rysunki Wojciecha Siudmaka. Autor koncepcji i scenariusza – Wojciech Siudmak. Kurator wystawy – D. Schoenwald	14.05.2022 – 19.06.2022
12	Dyplom 2022. Dyplom Liceum Sztuk Plastycznych w Grudziądzu 2022. Autorzy koncepcji i scenariusza wystawy – dr I. Liegman, Urszula Kulczyk. Kurator wystawy – M. Promiński	14.05.2022 – 19.06.2022
13	Dzieci i młodzież w Powstaniu Warszawskim. Wystawa fotogramów ze zbiorów Muzeum Powstania Warszawskiego. Kurator wystawy – M. Promiński	26.07.2022 – 15.08.2022

Lp.	Tytuł wystawy	Czas trwania wystawy
14	Puls koloru. Szymon Szumiński. Malarstwo–grafika. Autor koncepcji, scenariusza, aranżacji, kurator wystawy – M. Promiński	16.09.2022 – 13.11.2022
15	Żydzi w Grudziądzu. Dzieje – ludzie – miejsca. Autor koncepcji, scenariusza, kurator wystawy – Ł. Ciemiński. Autorzy aranżacji – Ł. Ciemiński, M. Promiński	22.09.2022 – 31.12.2022
16	Cel, pal! Broń palna ze zbiorów grudziądzkiego Muzeum. Autor koncepcji, scenariusza, kurator wystawy – M. Żebrowski. Autor aranżacji – M. Promiński	11.11.2022 – 31.12.2022
17	Mój świat cudów. Waldemar Woźniak. Malarstwo – asamblaż – rysunek. Autor koncepcji, scenariusza, aranżacji, kurator wystawy – M. Promiński	25.11.2022 – 31.12.2022
18	Biskup Chrystian – życie, działalność, dziedzictwo (wystawa plenerowa przy Bazylice Kolegiackiej św. Mikołaja Bpa w Grudziądzu). Autor tekstów, wybór ilustracji – Ł. Ciemiński. Projekt graficzny plansz – Małgorzata Waliszewska	4.12.2022–31.12.2022

KONCERTY

Dla melomanów rok 2022 rozpoczął się koncertem „Karnawału czar” z okazji 102. rocznicy powrotu Grudziądza do Macierzy w wykonaniu Małgorzaty Nowickiej (sopran), Michała Jopka (tenor), i Arkadiusza Szopy (fortepian). Na początku roku dwukrotnie kolędowaliśmy z publicznością. Pierwszy koncert – kolęd prawosławnych w wykonaniu chóru CANTORES GRAUDENTES wybrzmiał podczas wernisażu wystawy „Odkryte/Zakryte. Prześwity i inne obrazy o ikonie Pawła Wyborskiego”. Drugi, będący już stałym punktem muzealnej oferty muzycznej – to spotkania śpiewacze z etnografem grudziądzkiego Muzeum Ł. Ciemińskim podczas wydarzenia „Kolędowanie na pożegnanie”, na którym wykonano znane i mniej znane polskie kolędy i pastoralki.

Z okazji obchodów uchwalenia Konstytucji 3 Maja w Muzeum odbył się koncert kameralny „Witaj majowa Jutrzenko” w wykonaniu Joanny Błażej-Łukasik (fortepian) oraz Rafała Kuźmy (baryton).

Latem na dziedzińcu grudziądzkiego Muzeum publiczność porwał koncert Młodzieżowej Orkiestry Dętej z Gütersloh, która do Grudziądza przyjechała na zaproszenie Urzędu Miejskiego w Grudziądzu w ramach współpracy partnerskiej. Ten Młodzieżowy Korpus Muzyczny Avenwedde – Gütersloh (Jugendmusikkorps Avenwedde – JMA) powstał w 1966 r. początkowo jako orkiestra młodzieżowa dla stowarzyszenia muzycznego Avenwedde i szybko stał się integralną częścią życia kulturalnego miasta Gütersloh oraz jedną z największych orkiestr dętych w Nadrenii Północnej-Westfalii.

Fundacja im. Piotra Janowskiego do grudziądzkiego Muzeum w ramach VI Festiwalu im. Piotra Janowskiego zaprosiła na dwa koncerty: „Piotr z Grudziądza na Jedwabnym szlaku i w Krainie Samurajów” z udziałem m.in. wybitnej polskiej instrumentalistki i wokalistki prof. Marii Pomianowskiej oraz „Historie miłosne. Clara i Robert Schumann” z udziałem Michała Rajewskiego – baryton, Marka Bugajskiego – altówka i Joanny Maklakiewicz – fortepian.

Il. 3. Koncert Młodzieżowej Orkiestry Dętej z Gütersloh.
Fot. G. Szukay.

Tabela 2. Koncerty w 2022 r.

Lp	Tytuł oraz wykonawca koncertu	Data koncertu
Koncerty zorganizowane przez Muzeum		
1	Koncert kolęd prawosławnych w wykonaniu Chóru Cantores Graudentes, towarzyszący wernisażowi wystawy „Odkryte/zakryte. Prześwity i inne obrazy o ikonie Pawła Wyborskiego”. Frekwencja 75 osób	14.01.2022
2	Kamawału czar – koncert z okazji 102. rocznicy powrotu Grudziądza do Macierzy: Małgorzata Nowicka – sopran, Michał Jopek – tenor, Arkadiusz Szopa – fortepian, Urszula Szopa – prowadzenie koncertu. Frekwencja 90 osób.	23.01.2022
3	Kolędowanie na pożegnanie – w ramach wtorku muzealnego; prowadzenie Ł. Ciemiński. Frekwencja 11 osób.	1.02.2022
4	Koncert kameralny „Witaj majowa Jutrzenko” z okazji Święta Konstytucji 3 Maja: Joanna Błażej-Łukasik – fortepian, słowo wiążące; Rafał Kuźma – baryton. Frekwencja – 80 osób.	3.05.2022
5	Koncert „Nokturny Chopina” w wykonaniu Jakuba Gromadzińskiego podczas wernisażu wystawy „Nokturny. Hommage a Chopin. Rysunki Wojciecha Siudmaka”. Frekwencja 100 osób.	14.05.2022
6	Koncert „W nurcie retro” podczas weekendu otwarcia Muzeum Handlu Wiślanego „Flis”; wykonawcy: Magda Cysowska – sopran, Michał Hajduczenia, wokół, kontrabas, Paweł Wiśniewski – akordeon. Frekwencja – 50 osób	10.09.2022
7	Koncert Kapeli Chełmińskiej podczas weekendu otwarcia Muzeum Handlu Wiślanego „Flis”. Frekwencja ok. 100 osób.	11.09.2022
Koncerty zorganizowane przy współpracy z Muzeum		
8	Koncerty w ramach VI. Festiwalu im. Piotra Janowskiego (współorganizator Fundacja im. Piotra Janowskiego): — „Piotr z Grudziądza na Jedwabnym szlaku i w Krainie Samurajów”; wyk. Maria Pomianowska – suka biłgorajska, fidel płocka, Mingjie Yu (zheng) – Chiny. Frekwencja: 30 osób.	24.09.2022
	— „Historie miłosne. Clara i Robert Schumann”; wyk. Michał Rajewski – baryton, Marek Bugajski – altówka, Joanna Maklakiewicz – fortepian. Frekwencja 98 osób.	25.09.2022
Koncerty zorganizowane w Muzeum przez inne podmioty		
9	Koncert Młodzieżowej Orkiestry Dętej z Gütersloh – wydarzenie przygotowane w ramach współpracy partnerskiej Grudziądza z niemieckim miastem Gütersloh oraz udziałem Broxtowe, Falun i Châteauroux w międzynarodowym projekcie kulturalnym miast partnerskich – C-City (frekwencja: 80 osób). Organizator: Urząd Miejski w Grudziądzu.	30.07.2022
10	Koncert grudziądzkiego zespołu The G Singers towarzyszący XXXIII Zjazdowi Kawalerzystów (organizator: Fundacja na Rzecz Tradycji Jazdy Polskiej). Frekwencja 70 osób.	21.08.2022

DZIAŁALNOŚĆ EDUKACYJNA I KULTURALNA

Działania edukacyjne i kulturalne były integralną z pozostałymi formą działalności grudziądzkiej placówki kultury.

Podczas ferii zimowych grudziądzkie Muzeum zaprosiło dzieci i młodzież na Białe Wakacje – cykl ciekawych warsztatów plastycznych i spotkań przygotowanych przez pracowników jednostki.

W tym roku placówka włączyła się w organizację wydarzeń w ramach Jarmarku Spichrzowego, który towarzyszy obchodom urodzin miasta. Pracownicy muzeum przygotowali gry i zabawy dla dzieci i dorosłych, wykład i spotkanie w przestrzeni wystawy „Skarby, depozyty, przedmioty codziennego użytku”. To wydarzenie stało się także dobrą okazją do wypromowania budowanego jeszcze wówczas Oddziału Muzeum – Muzeum Handlu Wiślanego „Flis”.

W związku z obchodami 500. rocznicy ogłoszenia przez Mikołaja Kopernika traktatu „O szacunku monety” na Sejmiku Prus Królewskich w Grudziądzu w 1522 r., muzeum włączyło się w organizację wydarzeń dedykowanych tej rocznicy. Wspólnie z Muzeum Okręgowym w Toruniu przygotowano wystawę „Mikołaj Kopernik. Opowieść o życiu i dziele”. Na ekspozycję złożyło się kilka modułów opowiadających o życiu i osiągnięciach Kopernika w wielu dziedzinach nauki – astronomii, medycynie, ekonomii. Ekspozycja ukazała również codzienne życie mieszczan ziemi chełmińskiej z przełomu XV i XVI w. Towarzyszył jej cykl działań edukacyjnych, które odbywały się nie tylko okazjonalnie, ale także w czasie trwania wystawy jako stała jej oferta.

W 2022 r. grudziądzkie muzeum wspólnie z Instytutem Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu zorganizowało II Międzynarodową Konferencję Naukową z cyklu Wojsko w przestrzeni miast w XIX i XX wieku. To już druga wspólnie zorganizowana konferencja wojskowa, której główną osią jest znaczenie obecności wojsk w mieście i jej wpływ na rozwój społeczny, ekonomiczny i kulturowy. Do udziału w tegorocznej konferencji zaproszeni zostali także profesorowie uniwersytetów ukraińskich. Prelegentami były też osoby uczestniczące w trwającej wojnie w Ukrainie.

W związku z obchodami 800-lecia nadania Grudziądza Biskupowi Chrystianowi Muzeum w Grudziądzu włączyło się w organizację spotkań nawiązujących tematyką do związków Biskupa Chrystiana z Grudziądzem. Łukasz Ciemiński opracował teksty i grafikę na wystawę plenerową „Biskup Chrystian – życie, działalność, dziedzictwo”, którą zaprezentowano przed Bazyliką Kolegiacką. W Muzeum wygłosili wykłady prof. Waldemar Rozynkowski „Biskup Chrystian – życie, działalność misyjna, znaczenie dla Grudziądza” oraz dr Janusz Bonczkowski „Hipotezy dotyczące założenia Grudziądza przed 1291 rokiem”. Odbyły się także dwa spotkania: z cystersem o. Justynem i Kazimierzem Trybulem – autorem powieści historycznej *Chrystian*.

Tabela 3. Wydarzenia historyczne, kulturalne oraz imprezy cykliczne zorganizowane w 2022 r.

Lp.	Nazwa oraz opis wydarzenia	Data wydarzenia
1	<p>Białe Wakacje 2022</p> <ul style="list-style-type: none"> — Archeologiczne opowieści... Poznajemy grecki alfabet. Prowadzenie Ilona Sulik-Kurowska — Czy świnia rzeczywiście się poci? Czyli wszystko, co chcielibyście wiedzieć o zwierzętach gospodarskich. Prowadzenie – M. Szczepanowska, Magdalena Kalbarczyk — Wędrówka po makiecie – zabawa historyczna. Prowadzenie – D. Schoenwald — Ptaki – Cudaki. Prowadzenie – Ł. Ciemiński — Zwierzęciem być, w lesie żyć! Zwierzęce maski karnawałowe. Prowadzenie – M. Promiński — Warsztaty czerpania papieru. Prowadzenie – M. Kalbarczyk, M. Szczepanowska <p>Frekwencja ogółem – 248 osób.</p>	<p>18–19.01.2022</p> <p>18–20.01.2022</p> <p>18–19.01.2022</p> <p>25–27.01.2022</p> <p>25–27.01.2022</p> <p>25.01.2022</p> <p>27.01.2022</p>
2	<p>Obchody 500. rocznicy wygłoszenia przez Mikołaja Kopernika na Sejmiku Prus Królewskich w Grudziądzu traktatu „O szacunku monety” („De aestimatione monetarum”) – wydarzenia w Muzeum:</p> <ul style="list-style-type: none"> — otwarcie wystawy „Mikołaj Kopernik. Opowieść o życiu i dziele” — warsztaty wykonania „szkatułki kopernikańskiej”. Prowadzenie M. Kalbarczyk. Frekwencja 11 osób 	<p>18.03.2022</p> <p>19.03.2022</p>
3	<p>Noc Muzeów</p> <ul style="list-style-type: none"> — otwarcie wystawy „Nokturny. Hommage a Chopin. Rysunki Wojciecha Siudmaka” oraz koncert „Nokturny Chopina” w wykonaniu Jakuba Gromadzińskiego — „Wykopaliska w Muzeum” – pokaz pracy archeologa w terenie, pokaz dla całych rodzin (M. Kurzyńska, I. Sulik-Kurowska) — otwarcie wystawy „Dyplom Liceum Sztuk Plastycznych w Grudziądzu 2022” — wykład „Skarb? Depozyt? Czy przedmiot codziennego użytku? Krótka historia najciekawszych znalezisk z terenów Polski, Grudziądza i okolic” połączony z prezentacją najnowszej kolekcji w zbiorach Działu Archeologii i uhonorowaniem darczyńcy Muzeum (M. Kurzyńska) — kuratorskie oprowadzanie po wystawie „Mikołaj Kopernik. Opowieść o życiu i dziele” (P. Nastrożny) — działania edukacyjne w przestrzeni wystawy „Mikołaj Kopernik. Opowieść o życiu i dziele” <p>Frekwencja ok. 3800</p>	<p>14.05.2022</p>
4	<p>Dzień Dziecka z Mikołajem Kopernikiem w przestrzeni wystawy. Prowadzenie – M. Szczepanowska M. Kalbarczyk</p> <p>Frekwencja – 43 osoby.</p>	<p>01.06.2022</p>
5	<p>Jarmark Spichrzowy 10–12.06.2022</p> <ul style="list-style-type: none"> — wykład „Z ułańską fantazją... – spocznij, wolno palić” – o tym jak kadra oficerska, podoficerska, podchorążowie i ułani spędzali wolny czas (M. Żebrowski). Frekwencja – 12 osób — kuratorskie oprowadzanie po wystawie archeologicznej „Skarby, depozyty, przedmioty codziennego użytku” (M. Kurzyńska). Frekwencja – 10 osób. — gra miejska – „Odkrywaj zakątki i zbieraj pieczętki” – zbierz pieczętki w muzealnych obiektach – od Pałacu Opatów aż po Górę Zamkową! (M. Bolek-Maszewska, M. Waliszewska). Frekwencja – 110 osób. — gra dla poszukiwaczy skarbów w przestrzeni ruin na Górze Zamkowej – „Tajemnice krzyżackiego zamku” (W. Pacuszka, M. Kalbarczyk, M. Żebrowski, Michał Bergius). Frekwencja – 50 osób. — stanowisko promocyjne Muzeum Handlu Wiślanego „Flis” (M. Bolek-Maszewska, P. Urbanowski, M. Promiński) 	<p>10–12.06.2022</p> <p>10.06.2022</p> <p>11.06.2022</p> <p>11.06.2022</p> <p>11.06.2022</p> <p>11–12.06.2022</p>
6	<p>Dzień Gotyku Ceglanego</p> <ul style="list-style-type: none"> — spacer przez muzealne spichrze od Spichrza nr 9 (od wystawy stałej „Historia Grudziądza”) do Spichrza nr 17 (sali edukacyjnej), gdzie uczestnicy samodzielnie czerpali papier i otrzymali pamiątkowy druk „Aktu lokacyjnego” (M. Żebrowski, M. Bolek-Maszewska). Frekwencja 50 osób. 	<p>18.06.2022</p>

Lp.	Nazwa oraz opis wydarzenia	Data wydarzenia
7	<p>Wakacje w Muzeum (dla odbiorców indywidualnych i grup zorganizowanych):</p> <ul style="list-style-type: none"> — fotografia otworkowa, część I – wykonanie aparatu otworkowego. Prowadzenie M. Szczepanowska. — fotografia otworkowa, część II – zabawy z fotografią. Prowadzenie M. Szczepanowska. — W rycerskim gródku. Prowadzenie M. Kalbarczyk. — Skarb z Muzeum. Prowadzenie I. Sulik-Kurowska. <p>7 Frekwencja (łącznie): 138 uczestników</p> <p>Dodatkowo (dla gr. zorganizowanych):</p> <ul style="list-style-type: none"> — fotografia otworkowa. Prowadzenie M. Szczepanowska, 17.08.2022) — warsztaty na wystawie „Mikołaj Kopernik. Opowieść o życiu i dziele”. Prowadzenie M. Szczepanowska, 24.08.2022. <p>Frekwencja (łącznie): 27 uczestników</p>	<p>06.07.2022</p> <p>13.07.2022</p> <p>20.07.2022</p> <p>27.07.2022</p> <p>17.08.2022</p> <p>24.08.2022</p>
8	<p>„Muzeum na leżaku”</p> <p>Muzeum na leżaku – wakacyjny cykl spotkań</p> <ul style="list-style-type: none"> — „Nieźle ziółko! Herbarium ludowe. O fenomenie ziół w polskiej kulturze ludowej (Ł. Ciemiński). Frekwencja 14 osób. — Śladami archeologicznymi południowej części miasta (M. Kurzyńska, I. Sulik-Kurowska). Frekwencja 6 osób. — Widoki Grudziądza (E. Markot-Borkowska, M. Promiński). Frekwencja 30 osób. — Czy mogę prosić Panią do tańca? (M. Żebrowski). Frekwencja 40 osób. — Nostalgiczna podróż po Starym Mieście (D. Schoenwald). Frekwencja 40 osób. 	<p>28.06.2022</p> <p>12.07.2022</p> <p>26.07.2022</p> <p>9.08.2022</p> <p>23.08.2022</p>
9	<p>Weekend otwarcia Muzeum Handlu Wiślanego „Flis” – Europejskie Dni Dziedzictwa</p> <p>sobota, 10.09.2022</p> <p>12.00 – oficjalne otwarcie</p> <p>12.00–18.00 – zwiedzanie ekspozycji, pokazy wypieku, stoisko informacyjne, sklep z pamiątkami, stoiska wystawiennicze z regionalnymi produktami</p> <p>12.00–14.00 – warsztaty „Piaskiem malowane”</p> <p>13.00/15.00/17.00 – zwiedzanie z przewodnikiem</p> <p>14.00–16.00 – warsztaty „Brokatowe impresje”</p> <p>19.00 – koncert „W nurcie retro”</p> <p>niedziela, 11.09.2022</p> <p>12.00–18.00 – zwiedzanie ekspozycji, pokazy wypieku, stoisko informacyjne, sklep z pamiątkami, stoiska wystawiennicze z regionalnymi produktami</p> <p>12.00–14.00 – warsztaty „Piaskiem malowane”</p> <p>13.00/15.00/17.00 – zwiedzanie z przewodnikiem</p> <p>14.00–16.00 – warsztaty „Brokatowe impresje”</p> <p>16.30 – koncert Kapeli Chełmińskiej</p> <p>Frekwencja ogółem: 4300 osób.</p>	<p>10–11.09.2022</p>
10	<p>II Międzynarodowa Konferencja Naukowa z cyklu Wojsko w przestrzeni miast w XIX i XX wieku (wydarzenie zorganizowane wspólnie z Instytutem Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu):</p> <ul style="list-style-type: none"> — otwarcie konferencji: W. Pacuszka – dyrektor Muzeum, dr. hab. Maciej Krotofil – zastępca dyrektora Instytutu Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu, prof. dr hab. W. Sieradzan – kierownik naukowy konferencji; — prof. dr hab. Ihor Sribniak (Kijowski Uniwersytet im. Borysa Hrinchenki), mgr Miłana Sribniak (Instytut Historii Powszechnej Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie), Od nieufności do współdziałania: formy komunikacji Ukraińców – jeńców z armii carskiej z mieszkańcami miast niemieckich podczas I wojny światowej; — dr Maciej Usurski (Muzeum Stanisława Staszica w Pile), Wzajemne relacje między jeńcami wojennymi z obozu w Pile a ludnością cywilną w latach 1914–1918; — dr P. Nastrożny (Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu), „Wdziać i podciągnąć dobrze spodnie w górę, tak, by osiadły należycie w rozkroczu”. Wybrane aspekty życia codziennego w garnizonach pomorskich w świetle rozkazów Okręgu Generalnego Pomorze i Okręgu Korpusu nr VIII z lat 1920–1939 	<p>7.10.2022</p>

Lp.	Nazwa oraz opis wydarzenia	Data wydarzenia
10	<ul style="list-style-type: none"> — dr Piotr Sykut, Wybrane aspekty relacji zachodzących między Wojskiem Polskim a Policją Państwową w Grudziądzu i powiecie grudziądzkim — mgr Ł. Ciemirski (Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu), Abraham Icchak Bromberg – ostatni rabin Grudziądza, kapitan Armii Polskiej na Wschodzie, „mądry Abraham z Polski” — prof. dr hab. Aleksander Smoliński (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), Polski garnizon Inowrocławia w latach 1919–1939 w świetle lokalnej prasy — dr hab. M. Krotofil, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), Charakterystyka garnizonu toruńskiego po II wojnie światowej — dr Robert Rybak (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), Wojskowe ośrodki kulturalno-oświatowe w garnizonach miejskich w 2. połowie XX wieku. Omówienie na wybranym przykładzie — mgr Jacek Bilski (Muzeum Artylerii w Toruniu, oddział Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy), Historia budowy Pomnika Polskich Artylerzystów w Toruniu — prof. dr hab. Serhij Łepjawkow (Nieżyński Uniwersytet Państwowy im. Mikołaja Gogola), Obrona Czerihowa: armia, ochotnicy, wolontariusze (luty–kwiecień 2022 r.) — prof. dr hab. Jewhen Sinkewycz (Chersoń, Uniwersytet Narodowy im. Bohdana Chmielnickiego w Czerkasach), Obce wojsko w mieście – współczesna okupacja Chersonia na podstawie własnych spostrzeżeń i doświadczeń — prof. dr hab. W. Sieradzan (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), mgr M. Żebrowski (Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu), Wojsko w przestrzeni miasta Ostródy od ok. 1850 do 1945 r. Liczba słuchaczy: ok. 60 osób 	7.10.2022
11	<p>Dni Otwarte Funduszy Europejskich w Muzeum Handlu Wiślanego „Flis”</p> <ul style="list-style-type: none"> — bezpłatne zwiedzanie wystaw w Muzeum Handlu Wiślanego Frekwencja 644 osoby — pachnące pieczywem warsztaty: bułeczki dyniowe. <p>Frekwencja 59 uczestników</p>	9.10.2022
12	<p>800-lecie nadania Grudziądza Biskupowi Chrystianowi (wydarzenie realizowane wspólnie z Komitetem Upamiętniającym Biskupa Chrystiana i Parafią św. Mikołaja Biskupa w Grudziądzu)</p> <p>Wydarzenia w Muzeum:</p> <p>3.12.2022:</p> <ul style="list-style-type: none"> — „Biskup Chrystian – życie, działalność misyjna, znaczenie dla Grudziądza” – wykład prof. W. Rozynkowskiego <p>— „Hipotezy dotyczące założenia Grudziądza przed 1291 rokiem” – wykład dr. Janusza Bonczkowskiego</p> <p>4.12.2022:</p> <ul style="list-style-type: none"> — otwarcie wystawy plenerowej „Biskup Chrystian – życie, działalność, dziedzictwo” przy placu Bazyliki Kolegiackiej w Grudziądzu — wykład o. Justyna – cystersa z opactwa w Wąchocku – o współczesnym życiu cystersów — spotkanie z Kazimierzem Trybalskim, autorem powieści historycznej Chrystian <p>Frekwencja (łącznie) ok. 150 osób</p>	3–4.12.2022
13	<p>Jarmark św. Mikołaja w Muzeum – wydarzenie organizowane wspólnie z Urzędem Miasta w Grudziądzu)</p> <p>Wydarzenia w Muzeum:</p> <ul style="list-style-type: none"> — prezentacja szopki bożonarodzeniowej autorstwa Cezarego Kopika w Gmachu Głównym — akcja „Świąteczne życzenia z Grudziądza” – wypisanie kartki z limitowanej serii przy przedwojennym grudziądzkim biurku w Gmachu Głównym <p>— warsztaty piernikarskie – Muzeum Handlu Wiślanego</p> <ul style="list-style-type: none"> — wykład „Wokół wigilijnego stołu. Polskie tradycje świąteczne” (Ł. Ciemirski), dla szkół 6.12.2022, frekwencja 88 osób — wykład „Ku ratunkowi memu pokwap się. Patroni bezpiecznej żeglugi” – (Ł. Ciemirski), w MHW, 6.12.2022, 9 osób 	6–10.12.2022 6 i 10.12.2022 6.12.2022 6.12.2022

II. 4. Wernisaż wystawy „Mikołaj Kopernik. Opowieść o życiu i dziele”, 18.03.2022.

Fot. G. Szukay

Lp.	Nazwa oraz opis wydarzenia	Data wydarzenia
13	Wydarzenia prowadzone przez inne podmioty w Muzeum Handlu Wiślanego:	
	— warsztaty wykonania drewnianego Mikołaja (prowadzenie: Centrum Edukacji Ekologicznej w Grudziądzu)	6.12.2022
	— warsztaty ozdób świątecznych (prowadzenie: Biblioteka Miejska w Grudziądzu)	6.12.2022
	— latająca giełda płyt winylowych	9–10.12.2022
14	Promocja 30. tomu „Rocznika Grudziądzkiego”, red. W. Sieradzan. Podczas promocji: prezentacja dzieł w periodyku w latach 1960–2022 (dr P. Nastrożny); wykład – Związki Walthera Hermanna Nernsta z Grudziądzem (prof. dr hab. W. Sieradzan); przedstawienie zawartości najnowszego tomu czasopisma (prof. dr hab. W. Sieradzan). Frekwencja 40 osób	15.12.2022

Tabela 4. Cykliczne prelekcje, prezentacje i warsztaty edukacyjne w roku 2022

Lp.	Tytuł, rodzaj prezentacji oraz osoba prowadząca	Data
MUZEALNE WTORKI		
1	„Tajemnice ikony” z prezentacją tradycyjnego warsztatu malarstwa ikonowego – wykład Ł. Ciemińskiego. Frekwencja – 25 osób	15.02.2022
2	„Rozmyślajmy dziś wierni chrześcijanie...” – wykład Łukasza Ciemińskiego. Frekwencja – 7 osób	15.03.2022
3	„Ale jaja! O pisankach na poważnie” – wykład Ł. Ciemińskiego. Frekwencja – 14 osób	05.04.2022
4	Fotografia otworkowa (zajęcia realizowane z okazji Międzynarodowego Dnia Grafika). Prowadzenie M. Szczepanowska. Frekwencja – 14 osób	26.04.2022
5	Spotkanie z Wojciechem Siudmakiem (wydarzenie towarzyszące wystawie „Nokturny. Hommage a Chopin. Rysunki Wojciecha Siudmaka”) – prowadzenie B. Kastner, D. Schoenwald. Frekwencja – 60 osób	21.06.2022
6	„Pracowici mennonici, czyli o dziedzictwie olędrów w Dolinie Dolnej Wisły” – wykład P. Urbanowskiego. Frekwencja – 12 osób (Muzeum Handlu Wiślanego)	11.10.2022
7	„Żydowskie alef-bet, czyli co trzeba wiedzieć o judaizmie” – wykład Ł. Ciemińskiego. Frekwencja – 35 osób	25.10.2022
MUZEALNE PIĄTKI		
1	„W poszukiwaniu swoich przodków. Przygoda z genealogią” – wykład D. Schoenwalda. Frekwencja – 24 osoby	22.04.2022
2	„Grudziądz jakiego nie znamy” – wykład D. Schoenwalda. Frekwencja – 40 osób	21.10.2022

Il. 5. Spotkanie z W. Siudmakiem, 21.06.2022.
Fot. G. Szukay

Lp.	Tytuł, rodzaj prezentacji oraz osoba prowadząca	Data
3	„Kuchnie polowe – „Co chlupie w menażce” – posiłki polowe oraz w kantynach w armii polskiej II RP” – wykład M. Żebrowskiego. Frekwencja – 41 osób	18.11.2022
SOBOTA W MUZEUM		
1	„Warsztaty walentynkowe”. Prowadzenie – M. Szczepanowska. Frekwencja: 15 osób	12.02.2022
2	„Wielkanocne warsztaty rodzinne – jajko-stroik”. Prowadzenie – M. Kalbarczyk. Frekwencja: 14 osób	02.04.2022
3	„Wielkanocne warsztaty rodzinne – zajęć z pomponów”. Prowadzenie – M. Szczepanowska. Frekwencja: 17 osób	09.04.2022
4	Warsztaty rodzinne na wystawie archeologicznej „Skarby, depozyty, przedmioty codziennego użytku” – wykonanie monety. Prowadzenie – I. Sulik-Kurowska. Frekwencja: 14 osób	23.04.2022
5	„Nożem cięte – wycinanka żydowska bez tajemnic. Prowadzenie – Ł. Ciemiński. Frekwencja: 5 osób	01.10.2022
6	„Jesienne warsztaty kreatywne – świecznik”. Prowadzenie – M. Szczepanowska. Frekwencja – 7 osób	08.10.2022
7	„Podpłomyki we Flisie – warsztaty z okazji Światowego Dnia Archeologii”. Prowadzenie – I. Sulik-Kurowska, M. Kalbarczyk. Frekwencja – 14 osób (Muzeum Handlu Wiślanego)	15.10.2022
Rodzinne warsztaty adwentowe:		
6	— Kalendarz. Prowadzenie – M. Szczepanowska. Frekwencja – 20 osób	26.11.2022
	— Obrazek świąteczny. Prowadzenie – M. Szczepanowska. Frekwencja – 19 osób	03.12.2022
	— Kartka świąteczna. Prowadzenie – M. Kalbarczyk. Frekwencja – 12 osób	10.12.2022
	— Stroik świąteczny. Prowadzenie – M. Kalbarczyk. Frekwencja – 14 osób	17.12.2022
WARSZTATY PRZEDŚWIĄTECZNE		
1	Warsztaty wielkanocne dla szkół i przedszkoli: — wianek z papierowych jajek. Prowadzenie – M. Kalbarczyk — gipsowe jaja. Prowadzenie – M. Szczepanowska Frekwencja ogółem – 301 osób	29.03–14.04.2022
2	Warsztaty bożonarodzeniowe dla szkół i przedszkoli — choinka na gipsowej podstawie. Prowadzenie – M. Szczepanowska — świąteczny świecznik na podgrzewaczu z płyty CD i quillingu-papierowych pasków (M. Kalbarczyk) Frekwencja ogółem – 295 osób	08–21.12.2022
	Muzeum Handlu Wiślanego: — Pierniczkowe warsztaty przedświąteczne „Kolorowe pierniczki” w terminie 1–21.12.2022 (A. Liedtka, P. Krygier, M. Mellerowska) — w dniach 6 i 10.12.2022 warsztaty w ramach Jarmarku św. Mikołaja (bezpłatne) Frekwencja ogółem – 675 osób	1–21.12.2022

II. 6. Noc Muzeów . Otwarcie wystawy „Dyplom. 2022”. Dyplom Liceum Sztuk Plastycznych 2022. Fot. G. Szukay

Tabela 5. Wydarzenia w Muzeum w innych terminach

Lp.	Tytuł, rodzaj prezentacji oraz osoba prowadząca	7.10.2022
1	Wręczenie nagrody Flisaka dla Karoli Skowrońskiej przez Prezydenta Grudziądza Macieja Glamowskiego (podczas koncertu z okazji 102. rocznicy powrotu Grudziądza do Macierzy) – organizator Urząd Miejski w Grudziądzu	23.01.2022
2	Finisaże wystaw: — „Odkryte/zakryte. Prześwity i inne obrazy o ikonie Pawła Wyborskiego”. Spotkanie z Pawłem Wyborskim (prowadzenie M. Promiński, Ł. Ciemiński). Frekwencja 12 osób	3.03.2022
	— „Waldek i przyjaciele. Waldemar Styperek in memoriam” (prowadzenie Ł. Ciemiński). Frekwencja 6 osób	29.03.2022
3	„Rozśpiewane nutki” – audycja Państwowej Szkoły Muzycznej w Grudziądzu dla uczniów szkół podstawowych. Frekwencja 64 osoby	17.05.2022
4	Uroczystość wręczenia grudziądzkiej Nagrody Kopernika Ekonomisty (I edycja) dr. Wiesławowi Rozłuckiemu przez Prezydenta Grudziądza Macieja Glamowskiego –organizator Urząd Miejski w Grudziądzu	31.05.2022
5	LEKKO-atletyczne zmagania z Bronkiem – w przestrzeni wystawy poświęconej Bronisławowi Malinowskiemu spotkanie z Martą Wieliczko, Małgorzatą Dłużewską-Wieliczko i Robertem Malinowskim (prowadzenie Marcin Zygmunt). Frekwencja 12 osób	2.06.2022
6	XXXIII Zjazd Kawalerzystów 19–21.08.2022 – wręczenie Odznak Honorowych Fundacji, zwiedzanie wystawy „Centrum Wyszolenia Kawalerii w Grudziądzu 1920–1939”; koncert grudziądzkiego zespołu The G Singers – organizator Fundacja na Rzecz Tradycji Jazdy Polskiej	21.08.2022
7	Wykład „Rola duchowieństwa katolickiego w działalności opozycji antykomunistycznej w latach 1980–1989” prof. Wojciecha Polaka w związku z uroczystością odsłonięcia tablicy pamiątkowej błogosławionego księdza Jerzego Popiełuszki	22.10.2022
8	Spotkanie podsumowujące zadanie: „Konserwacja prac Zygmunta Lipińskiego” z udziałem dr hab. Małgorzaty Pronobis-Brzezińskiej (prowadzenie M. Promiński). Frekwencja 15 osób	4.11.2022

Il. 7. Muzeum na leżaku – spotkanie Widoki Grudziądza, 26.07.2022. Fot. Ł. Ciemiński

Tabela 6. Prelekcje i warsztaty edukacyjne zorganizowane poza siedzibą Muzeum

Lp.	Działania i osoby biorące udział wydarzeniu	Data
1	Prelekcja podczas wernisażu wystawy „Chełmińska Galeria Sztuki” – Jacek Malczewski „Kobieta w ogrodzie” w Muzeum Ziemi Chełmińskiej w Chełmnie – M. Promiński	14.05.2022
2	Zajęcia w Stowarzyszeniu Twórców Ludowych w Lublinie w ramach Akademii Sztuki Ludowej „Ze świętymi pośród zwierząt” – Ł. Ciemiński	20.05.2022
3	Prelekcja nt. historii 18 Pułku Ułanów Pomorskich podczas uroczystości 20. rocznicy Klubu Kawaleryjskiego 18 Pułku Ułanów Pomorskich w Mirowie Dużym – M. Żebrowski	28.05.2022
4	Warsztaty dotyczące wystawy archeologicznej „Skarby, depozyty, przedmioty codziennego użytku”: wykonanie monety w Szkole Podstawowej im. ks. Jana Lesińskiego w Słupie – I. Sulik-Kurowska, M. Kalbarczyk	30.05.2022
5	Prelekcja „Historia Grudziądza od strony militarnej” dla członków Stowarzyszenia Osób Chorych na Stwardnienie Rozsiane w Grudziądzu – M. Żebrowski	13.06.2022
6	Prelekcja „Ucieczki brytyjskich jeńców z obozu jenieckiego w Grudziądzu” dla członków Stowarzyszenia Osób Chorych na Stwardnienie Rozsiane w Grudziądzu – M. Żebrowski	16.06. 2022

Il. 8. Wernisaż wystawy „Mój świat cudów, Waldemar Woźniak”, 25.11.2022.
Fot. G. Szukay.

7	Spotkanie edukacyjne „Na czym polega praca muzealnika” dla przedszkolaków „Dobrego Przedszkola” w Grudziądzu – E. Markot-Borkowska	20.06.2022
8	Prelekcja „O tym jak zmieniał się pruski garnizon dawnego Osterode” podczas wydarzenia „Biwak wojsk napoleońskich. Zamek Ostróda 2022”, Ostróda 1–3.07.2022 – M. Żebrowski.	3.07.2022
9	Prelekcja „Zarys dziejów Żydów w Grudziądzu oraz działalności «Mądrego Abrahama z Polski»” w Kole Miłośników Dziejów Grudziądza – Ł. Ciemiński	12.10.2022
10	Prelekcja „Historii Zakładu GZPGum Stomil” podczas uroczystego otwarcia Ronda PePeGe – M. Żebrowski	20.12.2022

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWO-BADAWCZA

Działalność naukowo-badawcza pracowników merytorycznych Muzeum bazowała przede wszystkim na opracowywaniu publikacji naukowych i popularnonaukowych oraz przygotowywaniu referatów na tematyczne konferencje naukowe.

Swoje badania na temat sytuacji współczesnej sztuki nieprofesjonalnej na Podlasiu i Lubelszczyźnie kontynuował Ł. Ciemiński, natomiast kierownik Działu Historii D. Schoenwald zgłębiał swoje poszukiwania utraconych po drugiej wojnie światowej grudziądzkich muzealiów.

W roku 2022 stacjonarne badania archeologiczne przeprowadziła M. Kurzyńska na następujących stanowiskach:

- Słupski Młyn stan. 1, gm. Gruta – wielokulturowy zespół osadniczy;
- Wielki Wełcz, dz. 378/1 i 377/1, gm. Grudziądz;
- Turznice, dz. 155/15, stan. 5, gm. Grudziądz.

Ponadto w celu weryfikacji stanowisk M. Kurzyńska dokonała prospekcji terenowej na terenie powiatu świeckiego w miejscowości Krusze-Osiek, gm. Warlubie i Lipinki, stan. 14 i 15, gm. Warlubie.

- W roku 2022 Dział Archeologii prowadził następujące nadzory archeologiczne:
- Grudziądz, ul. Rybacka, dz. 63/3 – nadzór archeologiczny nad I częścią przy budowie budynku mieszkalno-usługowego z podziemnym garażem (I. Sulik-Kurowska, M. Kurzyńska);
 - Grudziądz, ul. Szewska 19–21 – nadzór archeologiczny przy rewitalizacji kamienic (M. Kurzyńska);
 - Grudziądz, Góra Zamkowa – nadzór archeologiczny związany z oświetleniem schodów (M. Kurzyńska);
 - Węgrowo dz. 122/6, stan. 5, gm. Grudziądz – nadzór archeologiczny – budowa linii elektroenergetycznej (I. Sulik-Kurowska);
 - Zakurzewo, dz. 283, gm. Grudziądz – badania archeologiczne przy budowie domu jednorodzinnego (M. Kurzyńska);
 - Gogolin dz. 183/9, gm. Grudziądz – nadzór archeologiczny przy budowie szamba ekologicznego (M. Kurzyńska).

Dużym wsparciem dla prowadzenia stacjonarnych badań i nadzorów archeologicznych była pomoc pracowników Działu Gospodarczego grudziądzkiego muzeum: M. Bergiusa, Zbigniewa Osiewicza i Piotra Ziółkowskiego.

W 2022 r. M. Kurzyńska kontynuowała kwerendy do przygotowywanej publikacji „Corpus importów rzymskich – ziemia chełmińsko-dobrzyńska, ziemia świecka” oraz rozpoczęła prace z zespołem Instytutu Archeologii UMK w Toruniu nad projektem związanym z wydaniem publikacji „Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Grucznie na Pomorzu Wschodnim – badania XIX–XX w.”

Tabela 7. Udział pracowników w konferencjach naukowych i popularyzacyjnych oraz wykłady uniwersyteckie realizowane poza siedzibą Muzeum

Lp.	Działania i osoby biorące udział wydarzeniu	Data
1	Wykłady online „Etnografia po grudziądzku” dla studentów architektury informacji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (dalej: UMCS) – Ł. Ciemiński	5.04.2022 19.04.2022
2	Wykład „Niechże cię deszcz rozklepie. O ludowym kulcie świętych patronów” dla studentów UMCS – Ł. Ciemiński	19.05.2022
3	Wykład o sztuce ludowej i nieprofesjonalnej w UMCS dla studentów studiów podyplomowych z muzealnictwa – Ł. Ciemiński	18.06.2022
4	Referat „Emocje i ich wpływ na postawy ludności polskiej na Pomorzu w ostatnich miesiącach przed wybuchem II wojny światowej na przykładzie regionu grudziądzkiego” podczas konferencji „Wojna emocji. Historia emocji a studia nad wojną” – Niepołomice, Kraków 22–24.09.2022 – dr P. Nastrożny	22.09.2022
5	Referat „Budownictwo wojskowe Twierdzy Grudziądz: jego rozmieszczenie i wpływ na urbanizacyjny układ miasta” podczas ogólnopolskiej konferencji historycznej „Miasto – twierdza – garnizon. Historie współistnienia i wyzwania teraźniejszości”, Gdańsk–Hevelianum (7.10.2022) – M. Żebrowski	7.10.2022
6	Referat „Milcz kacapska mordo! Kulisy służby i życia codziennego oficerów i żołnierzy pułków kawalerii Wojska Polskiego na Pomorzu w okresie międzywojennym” podczas konferencji „Kawaleria na przestrzeni dziejów” – Uniwersytet Wrocławski (10–11.12.2022) – dr P. Nastrożny	10.12.2022

DZIAŁANIA PROMOCYJNE I WSPÓŁPRACA Z MEDIAMI

W 2022 r. działania promocyjne Muzeum skupiły się w głównej mierze wokół promowania nowego Oddziału – Muzeum Handlu Wiślanego „Flis”. Wydarzenia realizowane w Muzeum i poza siedzibą promowane były na profilu facebook, stronie www., w prasie i telewizji. Jak co roku kierownik Działu Edukacji i Promocji M. Bolek-Maszewska opracowała ulotkę informującą o wydarzeniach muzealnych na każde półrocze 2022 r.

Dnia 22 czerwca 2022 r. dyrektor W. Pacuszka podczas wykładu on-line połączonego z prezentacją zapoznała mieszkańców miasta partnerskiego Gütersloh z działalnością grudziądzkiego Muzeum.

W 2022 r. kontynuowano redakcję strony internetowej „Grudziądzka Strefa Kultury”, na której prezentowane są postaci, wydarzenia, instytucje związane z życiem kulturalnym Grudziądza.

Tabela 8. Działania promocyjne poza siedzibą Muzeum

Lp.	Działania i osoby biorące udział w wydarzeniu	Data
1	Stoisko promocyjne Muzeum i prowadzenie warsztatów „Kokarda narodowa” podczas Rodzinnego Pikniku Patriotycznego w Parku Miejskim w Grudziądzu (M. Bolek-Maszewska)	2.05.2022
2	Stoisko promocyjno-edukacyjne Muzeum Handlu Wiślanego „Flis” podczas Rodzinnego Pikniku Radia PIK – Marina w Grudziądzu (W. Pacuszka, M. Bolek-Maszewska, M. Kalbarczyk, M. Promiński)	15.05.2022
3	Stoisko promocyjno-edukacyjne Muzeum Handlu Wiślanego „Flis” na stadionie Olimpii podczas Międzynarodowych Biegów im. Bronisława Malinowskiego w Grudziądzu (W. Pacuszka, D. Schoenwald, P. Urbanowski, M. Promiński)	4.06.2022
4	Stoisko promocyjno-edukacyjne Muzeum Handlu Wiślanego „Flis” podczas Festiwalu Wisły we Włodawku (P. Urbanowski, P. Krygier, K. Cieszyńska)	12–13.08.2022
5	Stoisko promocyjno-edukacyjne Muzeum Handlu Wiślanego „Flis” podczas Festiwalu Wisły w Toruniu (M. Promiński, A. Liedtka, A. Błońska, P. Urbanowski)	14–15.08.2022

Jak co roku, wydarzenia realizowane przez grudziądzkie Muzeum znalazły życzliwość regionalnych i lokalnych mediów. Instytucja bardzo owocnie współpracowała z dziennikarzami TVP Bydgoszcz, Radia PIK, Radia ESKA, TV Spółdzielni Mieszkaniowej w Grudziądzu, Magazynu Qltura, „Gazety Pomorskiej”, Naszego Kuriera Grudziądzkiego „Pokochaj Grudziądz”, portalu grudziądz365.pl, I i II Programu Polskiego Radia i Radiem ZET.

GROMADZENIE I OPRACOWYWANIE ZBIORÓW

Na koniec 2022 r. suma pozycji inwentarzowych skupionych w czterech merytorycznych działach wyniosła 35 063. W ciągu roku instytucja powiększyła zbiory o 195

nowych pozycji inwentarzowych. Są to głównie dary, przekazy i zakupy. Łączna wartość pieniężna darów i przekazów w 2022 r. wyniosła 38 385,00 zł.

W 2022 r. za kwotę 7342,00 zł zakupiono do zbiorów:

- ikonografię: 3 fotografie z wystawy ogrodniczej w Grudziądzu, 1927; zdjęcie pamiątkowe 129 pułku piechoty, 1905; 2 pocztówki: Góra Zamkowa w Grudziądzu, 1907; ogród w Parku Miejskim, 1907; 4 albumy fotograficzne Gazowni Miejskiej w Grudziądzu z lat 1950–1976;
- archiwalia: akcja Drukarni Pomorskiej na 1000 marek, 1922; zaświadczenie Powiatowej Kasy Chorych na nazwisko Błachnio, 1930; zeszyt ćwiczeń domowych o.o. jezuitów, 1930;
- czasopisma, gazety: „Solidarność Grudziądzka”, 1981; „Echo Strzemięcina”, nr 1, 1990;
- biurko secesyjne;
- szklanicę w formie buta, Grudziądz, pocz. XX w.;
- talerz nagrodowy Towarzystwa Rowerowego w Grudziądzu, 1908;
- przycisk do papieru w formie krzyża walecznego, ok. 1915;
- łańcuch Cechu Brukarskiego w Grudziądzu, 1935 r.;
- tacę Cechu Piekarskiego w Grudziądzu, 1936 r.

Wśród darowizn od osób prywatnych i instytucji znalazły się:

- ikonografia: 14 fotografii z uroczystości 60-lecia OSP w Mniszku; 7 fotografii z zawodów OSP z dnia 28.05.1988 r.; 38 fotografii OSP w Mniszku z okresu PRL; fotokronika OSP Mniszek z lat 1928–1983; 3 zdjęcia grupowe uczniów na plaży nad Wisłą w Grudziądzu, 1932–1933; tableau maturzystów Gimnazjum Matematyczno-Przyrodniczego w Grudziądzu, 1935 r.; zdjęcie wachmistrza Antoniego Jeziorskiego (mundur wieczorowy 1939 r.); zdjęcie st. wachmistrza Antoniego Jeziorskiego 1935 r.; fotografia z dedykacją rotmistrza Emila Macielińskiego; 2 fotografie z uroczystości odznaczenia Antoniego Jeziorskiego Wielkopolskim Krzyżem Powstańczym, 25.01.1968; zdjęcie dyrekcji G.Z.P.Gum. „Stomil” S.A. z okazji 75-lecia zakładu;
- archiwalia: dyplom zawodów pływackich na nazwisko Stępień, Grudziądz, 1932 r.; zaświadczenie ukończenia kursu obrony przeciwlotniczo-gazowej na nazwisko Stępień, 1932 r.; 5 świadectw szkolnych Gimnazjum Klasycznego w Grudziądzu na nazwisko Stępień, 1927–1929; 9 świadectw szkolnych Gimnazjum Matematyczno-Przyrodniczego w Grudziądzu na nazwisko Stępień, 1929–1933; Podziękowania dla Pomorskiej Odlewni i Emalierni w Grudziądzu za współuczestnictwo w obchodach 500-lecia urodzin Mikołaja Kopernika, 1972 r. (2 sztuki); Podziękowania od Wojewody Toruńskiego dla OSP w Grudziądzu za akcję gaśniczą, 1992 r.; Życzenia Prezydenta Miasta z okazji 50-lecia OSP w Mniszku, 1985 r.; poświadczenie nadania złotego medalu za zasługi dla pożarnictwa dla OSP Mniszek, 1987 r.; komplet dyplomów dla OSP w Mniszku z lat 1975–2000 (13 sztuk); dyplom dla OSP w Mniszku z 1933 r.; korespondencja dotycząca

Straży Pożarnej w Grudziądzu z okresu 1985–1992 (9 pism); legitymacja Orderu Wojennego *Virtuti Militari* Nr 4077, 01.05.1933 r.; legitymacja Nr 4077 uprawniająca do noszenia odznaki Orderu „*Virtuti Militari*”, 22.04.1921 r.; legitymacja „Odznaka Pamiątkowa Wojsk Wielkopolskich”, 11.10.1921 r.; legitymacja Nr Ł-1527 odznaczenia „Wielkopolskim Krzyżem Powstańczym”, 25.01.1968 r.; legitymacja Nr Ł-54756 odznaczenia „Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski”, 18.12.1968 r.; legitymacja „Frontu Pomorskiego” Nr 1218, (brak daty); legitymacja osobista Nr 111, Ministerstwo Spraw Wojskowych 1936 r.; legitymacja osobista Nr 420, Ministerstwo Spraw Wojskowych 12.12.1935 r.; legitymacja osobista Nr 2355, Stowarzyszenie „Rodzina Wojskowa” 01.01.1936 r.; legitymacja Nr 229 uprawniająca do noszenia „Żołnierskiego znaku pułkowego” Nr 229/22 z 06.05.1925 r.; patent Nr 6322, „Odznaka Pamiątkowa Wojsk Wielkopolskich”, Poznań 11.10.1921 r.; legitymacja Nr 274/32, do Odznaki Pamiątkowej Centrum Wyszkozenia Kawalerii Nr P 27, 2.12.1932 r.; świadectwo Państwowej Odznaki Sportowej klasy III stopnia I, Nr 16/32, 31.12.1933 r.; dyplom przyznania Medalu Niepodległości, 1930 r.; dokument potwierdzający nadanie medalu pamiątkowego za wojnę 1918–1921, Komenda Centrum Wyszkozenia Kawalerii. Grudziądz, 28.11.1928 r.; Dokument potwierdzający nadanie wachmistrzowi Antoniemu Jeziorskiemu medalu „Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości”. Komenda Centrum Wyszkozenia Kawalerii L.7755/28. Grudziądz, 29.12.1928 r.; dyplom za zdobycie w zawodach strzeleckich z kbk II miejsca i srebrnego żetonu, Grudziądz, 24.04.1933 r.; dyplom za zdobycie w zawodach strzeleckich z kbk III miejsca, Grudziądz, 1935 r.; dyplom za zdobycie w zawodach strzeleckich podoficerów kadry VI miejsca, Grudziądz, 15.05.1938 r.; dyplom nadania Brązowego Medalu za Długoletnią Służbę. Toruń, 19.05.1938 r.; dyplom uznania nadany przez Centralę Rolniczą Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” 04.07.1954 r.; podziękowanie Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Bydgoszcz, Bydgoszcz, 1954 r.; dyplom uznania z okazji 50 Rocznicy Powstania Wielkopolskiego. Poznań, 27.12.1968 r.; świadectwo ukończenia czteromiesięcznego kursu podoficerów, Szkoła podoficerska przy 17 pułku ułanów w Gnieźnie. 12.09.1921 r.; zaświadczenie ukończenia czteromiesięcznego kursu doszkolenia podoficerów zawodowych, Śrem, 28.02.1924 r.; zaświadczenie o ukończeniu kursu dokształcającego w Lesznie, Leszno, 02.04.1925 r.; zaświadczenie o złożonym egzaminie, Komenda Obozu Szkolnego Kawalerii, L.5181/26, Grudziądz, 10.11.1926 r.; świadectwo egzaminu nadzwyczajnego Nr 11, Państwowa Komisja Egzaminów Nadzwyczajnych w Szkołach Powszechnych w Grudziądzu, Grudziądz, 23.03.1932 r.; zeszyt ewidencyjny kadry zawodowej podoficerskiej (12 kart); 2 dokumenty – życiorys Antoniego Jeziorskiego; książka rodzinna Antoniego Jeziorskiego; dokument urodzenia ważny w sprawie wojskowej. Nr rejestru 4/1900, 20.04.1932 r.; świadectwo urodzenia tylko ważne w sprawach szkolnych i naukowych, Nr rejestru 121/26. Leszno, 31.05.1933 r.; protokół po wypadku z dnia 12.12.1935 r. na strzelnicy

- w Grupie; 2 meldunki do Komendanta Centrum Wyszkozenia Kawalerii, 1935 r.; zaświadczenie rejestracji Nr 429/1/1/1223, Wojsko Polskie, Rejonowa Komenda Uzupełnień, Starogard – Świecie. 20.07.1945 r.; zaświadczenie pamiątkowe za dołożenie cegielki do odbudowy zrębów państwowości Odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej. Bydgoszcz, 07–08.1945 r.; zaświadczenie Okręgowej Komisji Wyborczej o wyborze na radnego. Świecie, 06.12.1954 r.; odpis skrócony aktu urodzenia Antoniego Jeziorskiego. Nr 4/1900. Gąsawa, 12.05.1950 r.; poświadczenie obywatelstwa Antoniego Jeziorskiego oraz żony Bronisławy. Świecie, 13.07.1950 r. 9–194/50; zaświadczenie ukończenia kursu Ogólnego P.D.O.K. Stowarzyszenie Rodzin Wojskowych. 24.05.1938 r.; książka kwitowa dla członków Apostolstwa Modlitwy i Kasy Pogrzebowej przy kościele św. Krzyża w Grudziądzu; świadectwo ukończenia szkoły powszechnej w Żninie, 01.14.1914 r.; świadectwo wyjścia z niewoli, Toruń, 15.10.1939 r.; książka meldunkowa nr 21316; dokumentacja techniczna zakładu „Stomil” z lat 1946–1949 (29 sztuk); świadectwo dojrzałości Gimnazjum Matematyczno-Przyrodniczego w Grudziądzu, 1934 r.; zaświadczenie o przysposobieniu wojskowym 64 pułku piechoty 1932 r.
- malarstwo, rysunek grafika: P. Wyborski, *Materia/fosforencja*, 2017–2018, olej na płótnie; W. Karcz, *I co dalej*, l. 80. XX w., olej na płótnie; J. Bednarek, *Portret Teresy Labudy*, 1965, olej na płótnie; M. Wolszczan-Kuźniar, *Portret Jadwigi Łopusiewicz*, l. 60. XX w., olej na płótnie; S. Żukowski, *Szwedzi w Ostrej Bramie*, 1944, linoryt; K. Sokołowska (?), *Drzewo*, 1950, linoryt; B. Jamontt, *Zarośla*, 1952, akwaforta; Z. Kaliszczak, *Ulica Podmurna w Toruniu*, 1955, linoryt; Z. Kotlarczyk, *Pejzaż*, 1947, staloryt; Majewska (?), *Staruszka przy piecu*, niedatowany, akwaforta; brak autora, *Drzewo*, niedatowany, akwaforta; brak autora, *Łodzie*, niedatowany, drzeworyt; brak autora, *Eine Hottentottin (dziki człowiek)*, 2. poł. XIX w., grafika; brak autora, *Leśny człowiek*, 2. poł. XIX w., grafika; tablica anatomiczna, 2. poł. XIX w., staloryt; M. Sobociński, *Chrystus*, 1983, kolaż, rysunek ołówkiem; W. Jankowski (?), *Kościół pw. Św. Rodziny w Ryjewie*, 15 VIII 1949, akwarela; M. Ziomek, *Poranny spacer*, niedatowany, akwarela; *Jezus z uczniami* – grafika; *Solidarność – Boże Narodzenie*, lata 80. XX w., serigrafia; J. Fedorowicz, *Papież Jan Paweł II – Solidarność*, 1983, grafika
 - rzeźba: kopia *Madonny Dobrej Nadziei*, l. 60. XX w.;
 - rzemiosło: serwis do kawy, KPM Wałbrzych, l. 20. XX w., porcelana; 2 talerze deserowe z owocami, Silesia, l. 30. XX w., porcelana; łyżka stołowa, posrebrzana, pocz. XX w.;
 - falerystyka: Order Wojenny Virtuti Militari Nr 4077; Odznaka 17. Pułku Ułanów Nr 229; Odznaka Centrum Wyszkozenia Kawalerii Nr P 27; Odznaka pamiątkowa Frontu Pomorskiego Nr 1218; Odznaka pamiątkowa Wojsk Wielkopolskich Nr J 319; Odznaka za zawody strzeleckie III klasy; Medal Niepodległości; Medal Pamiątkowy za wojnę 1918–1921; Medal za Długoletnia Służbę X Lat; Medal za Długoletnia Służbę XX Lat; Brązowy Krzyż zasługi PRL; Wielkopolski Krzyż Powstańczy Nr Ł-1527; Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski Nr Ł-54756;

- archiwalne czasopisma, gazety, książki: czasopismo o modzie z reklamą firmy Korzeniewskiego, II RP; kalendarz informacyjny dla urzędników państwowych, Warszawa 1939;
- talerz folkowy drewniany; puzderka; 2 baranki wielkanocne; 2 makatki; konik drewniany; waga; buty długie oficerskie wz. 1931 na prawidłach; piec żeliwny z odlewni Herzfeld Victorius, ok. 1920; proporczyk Centrum Wyszkozenia Kawalerii; żeton Centrum Wyszkozenia Kawalerii (św. Jerzy), kolor srebrny za zawody strzeleckie, 1933; guzik od munduru wyjściowego z 1939 r.; 2 ostrogi do munduru wyjściowego; puchar nagrodowy za II miejsce w turnieju koszykówki, 1987; puchar przechodni za I miejsce w turnieju piłki ręcznej, 1985; puchar mistrzowski Ligi Wojewódzkiej Juniorów w piłce nożnej, 1988/1989; puchar W.K.F.S.T dla zwycięzcy turnieju w koszykówce, 1986; puchar przechodni Naczelnika powiatu dla zwycięzcy w piłce ręcznej, 1974; puchar przechodni za zajęcie I miejsca w turnieju piłki ręcznej, 1984; puchar w dowód uznania dla mistrzowskiego zespołu, 1947; puchar nagrodowy za zajęcie I miejsca w turnieju szachowym, 1980; puchar przechodni w rozgrywkach piłki nożnej szkół podstawowych; puchar nagrodowy za I miejsce w turnieju koszykówki kobiet, 1979; puchar K.S. „Ruch” Sekcja motorowa, 1958; puchar za I miejsce w turnieju w piłce koszykowej juniorów starszych, 1982; puchar dla Mistrza Pomorza w boksie od red. Gazety Pomorskiej, 1954; puchar nagrody przechodniej drużynowej kl. III 20 okr., 1958; puchar nagrody przechodniej dla mistrza miasta w siatkówce męskiej, 1948; puchar nagrody przechodniej w wyścigu kolarskim na 100 km, 1960; puchar dla najlepszego zespołu seniorów Motorowych Mistrzostw Pomorza, 1948; puchar za zwycięstwo w wiosennym turnieju piłki nożnej, 1979; puchar za I miejsce w Ogólnopolskim Turnieju Piłki Ręcznej Juniorów, 1978; puchar za Halowy Turniej Piłki Nożnej Trampkarzy, 1984; puchar przechodni za mistrzostwa miasta w koszykówce męskiej, 1958–1960; puchar z okazji 50-lecia K.S. „Ruch”, 1975; sztandar Klubu Sportowego „Ruch”, sztandar Klubu Sportowego „Stomil”.

Zbiory muzealnej biblioteki powiększyły się o 145 pozycji inwentarzowych na łączną kwotę 4304,81 zł, z tego 11 książek na łączną kwotę 894,31 zł oraz prenumerata „Archeologia Żywa” za łączną kwotę 62,00 zł. Pozostałe pozycje pochodziły z darów i wymiany międzymuzealnej. Aktualnie zbiór księgozbioru liczy 595 pozycji inwentarzowych. Wzbogacona została również kolekcja katalogów z dziedziny sztuki, historii, numizmatyki, archeologii i etnografii oraz innych dyscyplin wiedzy.

W każdym z działów merytorycznych opracowywano karty katalogu naukowego zabytków. Ponadto przeprowadzono inwentaryzacje zbiorów w działach: archeologii i gabinecie numizmatycznym.

UDOSTĘPNIANIE ZBIORÓW

W 2022 r. Muzeum udostępniło swoje zbiory następującym instytucjom:

- Muzeum Okręgowemu w Toruniu – 3 prace Józefa Pietrzyka na wystawę czasową „Józef Pietrzyk 1942–2020 – Czas przemijania”;
- Muzeum Ziemi Chełmińskiej w Chełmnie – obraz Jacka Malczewskiego „Kobieta w ogrodzie” na ekspozycję Chełmińska Galeria Sztuki;
- Muzeum Okręgowemu w Toruniu – 2 prace Waldemara Woźniaka na wystawę czasową „Waldemar Woźniak. Malarstwo”;
- Muzeum Ziemi Krajeńskiej w Nakle nad Notecią – 226 monet i medali na wystawę czasową „Wojsko Polskie w numizmatyce i medalierstwie”;
- Muzeum Regionalnemu w Krasnymstawie – pracę Antoniego Teslara oraz album z reprodukcjami widoków miast pomorskich na wystawę czasową „Antoni Teslar. Miejsca”;
- Muzeum Okręgowemu w Toruniu – młotek sądowy, nalepkę napieczętną i dodatek gazety „Adwokat i Doradca Domowy” na wystawę czasową „Zasłużeni w imię prawa – historia Toruńskiej Adwokatury”;
- Muzeum Regionalnemu w Szczecinku – 5 odznak masonskich na wystawę czasową „Ku Światłu, w świecie dawnych szczecineckich masonów”.

WYDAWNICTWA

Publikacje wydane przez Muzeum:

- „Rocznik Grudziądzki”, t. 30, 2022, red. W. Sieradzan;
- *Skarby, depozyty, przedmioty codziennego użytku. Katalog wystawy*, M. Kurzyńska.

Publikacje wydane we współpracy z Muzeum:

- *Wojsko w przestrzeni miast*, t. 1, red. M. Krotofil, P. Nastrożny, W. Sieradzan, Grudziądz–Toruń 2022 (publikacja wydana wspólnie z Towarzystwem Naukowym w Toruniu).

Publikacje wydane dla Muzeum:

- *Flis. Muzeum Handlu Wiślanego. Przewodnik po wystawie*, wyd. Urząd Miejski w Grudziądzu 2022;
- *Żydzi w Grudziądzu. Dzieje. Ludzie. Miejsca*, M. Mellerowska, katalog towarzyszący wystawie, Urząd Miejski w Grudziądzu 2022

Wydane publikacje i artykuły pracowników Muzeum

Łukasz Ciemiński:

- *Abraham Icchak Bromberg – ostatni rabin Grudziądza, kapitan Armii Polskiej na Wschodzie*, „mądry Abraham z Polski”, [w:] *Wojsko w przestrzeni miast*, t. 1, 2022, s. 99–106;

- *Biel się nie smuci. Ostap Łoziński in memoriam*, „Pismo Folkowe”, nr 1–2 (158–159), 2022, s. 34–35.
- *Wspomnienia (nie)oczywiste*, „Pismo Folkowe”, nr 1–2 (158–159), 2022, s. 36.
- *Franciszka. Lucyna Kozłowska*, „Pismo Folkowe”, nr 4 (161), 2022, s. 34–35.
- *Watra baśni sędziwej. Huculska sztuka ludowa ze zbiorów Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu*, „Zbiór Wiadomości o Antropologii Muzealnej”, nr 9, 2022, s. 351–354;
- *Figura Matki Boskiej Skępskiej jako wizerunek acheiropoietyczny*, „Literatura Ludowa”, t. 66, nr 4, 2022, s. 7–26.
- teksty w: *Pradzieje zbawienia. Starotestamentowe wizerunki Boga i człowieka w rzeźbie ludowej*, katalog wystawy pod red. K. Kraczoń, Stowarzyszenie Twórców Ludowych, Lublin 2022.

Małgorzata Kurzyńska

- *Nieznane materiały z epok brązu i żelaza z Wabcza, pow. chełmiński, w zbiorach Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia”, t. 38, 2022, s. 123–162;
W 2022 r. ukazały się drukiem:
- *Wielokulturowy kompleks osadniczy w Maruszy, obręb Skarszewy (stan. 9), pow. Grudziądzki i osada z młodszego okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu rzymskiego, ślad osadnictwa z wczesnego średniowiecza*, [w:] *XXI Sesja Pomorzoznawcza. Materiały z konferencji Toruń, 22–24 listopada 2017 roku*, red. J. Gackowski, K. Adamczak, E. Bokiniec, M. Weinkauff, M. Markiewicz, D. Bienias, Toruń 2021, s. 243–254;
- *Szynych (stan. 14), pow. Grudziądzki. Wielokulturowy kompleks osadniczy z przełomu epoki brązu i żelaza, cmentarzysk kultury pomorskiej, osada wczesnośredniowieczna*, [w:] *XXI Sesja Pomorzoznawcza. Materiały z konferencji Toruń, 22–24 listopada 2017 roku*, red. J. Gackowski, K. Adamczak, E. Bokiniec, M. Weinkauff, M. Markiewicz, D. Bienias, Toruń 2021, s. 255–264.
- *Badania powierzchniowe i weryfikacyjno-sondażowe na cmentarzysku i osadzie z młodszego okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu rzymskiego w rejonie Grudziądzka-Rządza (stanowiska 1,4), pow. grudziądzki*, [w:] *XXI Sesja Pomorzoznawcza. Materiały z konferencji Toruń, 22–24 listopada 2017 roku*, red. J. Gackowski, K. Adamczak, E. Bokiniec, M. Weinkauff, M. Markiewicz, D. Bienias, Toruń 2021, s. 319–327.
- *Marusza, obręb Skarszewy, stan. 9 (pow. grudziądzki) wielokulturowy kompleks osadniczy (osada kultury łużyckiej, osada i cmentarzyska kultury oksywskiej i wielbarskiej*, [w:] *XXII Sesja Pomorzoznawcza. Od epoki kamienia do nowożytności*, red. J. Woźny, J. Szalkowska-Łoś, J. Łoś, Bydgoszcz 2021, s. 170–175.
- *Grudziądz-Rządza (stan. 1,4,5), pow. grudziądzki. Wielokulturowy kompleks osadniczy z młodszego okresu rzymskiego, okresu wpływów rzymskich i wczesnego*

średniowiecza (cmentarzyska, osady), [w:] *XXII Sesja Pomoroznawcza. Od epoki kamienia do nowożytności*, red. J. Woźny, J. Szalkowska-Łoś, J. Łoś, Bydgoszcz 2021, s. 176–185.

Sławomir Kwiatkowski

- *Inwentarz kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja Biskupa w Grudziądzu w 1661 roku oraz donacje na jego rzecz w latach 1661–1682*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 30, 2022, s. 249–284.

Paweł Nastrożny

- *Rocznik Grudziądzki, Dzieje periodyku (1960–2022)*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 30, 2022, s. 285–300;
- *Ksiądz kanonik Wojciech Zawacki (1964–2020)*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 30, 2022, s. 335–342;
- *Wybrane aspekty służby i życia codziennego w garnizonach pomorskich w świetle rozkazów Okręgu Generalnego Pomorze i Okręgu Korpusu nr VIII z lat 1920–1939*, [w:] *Wojsko w przestrzeni miast*, t. 1, 2022, s. 55–70;
- *Kolekcja austriackich halerzy w Muzeum*, „Kalendarz Grudziądzki 2023”, 2022, s. 167–174.
- *Rocznik Grudziądzki, t. XXIX (2021)*, „Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza”, 2022, nr 5.

Wioletta Pacuszka

- *Sprawozdanie z działalności Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu za rok 2021*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 30, 2022, s. 389–418.

Dawid Schoenwald

- *100 lat parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Ojca Pio w Grudziądzu 1922–2022*, Grudziądz 2022;
- *Zaginione skarby Muzeum*, „Kalendarz Grudziądzki 2023”, 2022, s. 105–116.

Paweł Urbanowski

- tekst do katalogu *FLIS. Muzeum Handlu Wiślanego. Przewodnik po wystawie*, Grudziądz 2022

Mariusz Żebrowski

- *Ucieczki jeńców brytyjskich z obozu jenieckiego w Grudziądzu w 1918 roku*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 30, 2022, s. 147–156;
- *Wojsko w przestrzeni miasta Ostródy od około 1850 do 1945 roku. Wybrane problemy przestrzenne i architektoniczne* (współautor W. Sieradzan), [w:] *Wojsko w przestrzeni miast*, t. 1, 2022, s. 9–24;
- *Ślady wojny francusko-pruskiej*, „Kalendarz Grudziądzki 2023”, 2022, s. 131–136.

Netografia

Łukasz Ciemiński

Cykl esejów poświęconych kultowi świętych patronów w kulturze ludowej – „Święci z wiejskiego podwórka” dla portalu kultura.ludowa.pl:

- *Wielki Antoni od świń i koni;*
- *Jabłka Błażeja gardel dobrodzieja;*
- *Anielskie połajanki Franciszki Rzymianki;*
- *Jedenasta godzina świętego Wierzyna;*
- *Chrzcziciela wody i jagody.*

UDZIAŁ W KONFERENCJACH, SZKOLENIACH, SESJACH NAUKOWYCH I INNYCH WYDARZENIACH

1. Udział w spotkaniach związanych z organizacją Muzeum Handlu Wiślanego – dyrektor W. Pacuszka, Wojciech Kozłowski, E. Markot-Borkowska, P. Urbanowski.
2. Udział w warsztatach wypieku piernika w Żywym Muzeum Piernika oraz Muzeum Toruńskiego Piernika – Oddziale Muzeum Okręgowego w Toruniu – M. Szczepanowska, M. Kalbarczyk, P. Urbanowski, M. Bergius – 26.01.2022.
3. Udział w konferencji on-line z okazji Dnia Ochrony Danych Osobowych „Ochrona danych osobowych na co dzień” – M. Bolek-Maszewska – 28.01.2022.
4. Udział w szkoleniu Rady LGD „Grudziądzki Spichlerz” – dyrektor W. Pacuszka – 5.02.2022.
5. Udział w uroczystości odsłonięcia tablic Żołnierzy Wyklętych – przy al. 23 Stycznia w Grudziądzu – dyrektor W. Pacuszka – 1.03.2022.
6. Udział w spotkaniu Zarządu Stowarzyszenia Muzealników Polskich Oddział Kujawsko-Pomorski – E. Markot-Borkowska – 2.03.2022, 17.05.2022, 18.10.2022.
7. Udział w wernisażu wystawy „Święci roku liturgicznego” w Muzeum Ziemi Krajeńskiej w Nakle nad Notecią – M. Promiński, Ł. Ciemiński, M. Bergius – 10.03.2022.
8. Udział w posiedzeniu Kujawsko-Pomorskiego Oddziału Stowarzyszenia Muzealników Polskich w Muzeum Okręgowym w Toruniu – dyrektor W. Pacuszka, E. Markot-Borkowska, M. Bolek-Maszewska, Ł. Ciemiński, P. Urbanowski – 11.03.2022, 28.06.2022, 13.12.2022.
9. Udział w szkoleniu on-line dotyczącym zakresu ubezpieczenia gminy-miasto Grudziądz oraz procedury likwidacji szkód organizowane przez Nord Partner Sp. z o.o. – W. Kozłowski – 17.03.2022.
10. Udział w uroczystości odsłonięcia tablicy informacyjnej poświęconej Wiktorowi Kulerskiemu – dyrektor W. Pacuszka, D. Schoenwald, E. Markot-Borkowska – 18.03.2022.
11. Udział w debacie on-line „Zarządzanie zespołem a kwestia komunikacji” w ramach cyklu „Muzea jutra” – E. Markot-Borkowska – 22.03.2022.

12. Udział w spotkaniu Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego Oddział w Toruniu – Ł. Ciemiński – 23.03.2022.
13. Udział w spotkaniu dotyczącym identyfikacji wizualnej jednostek kultury – E. Markot-Borkowska – 8.04.2022.
14. Udział w spotkaniu dyskusyjnym nt. badań nad publicznością, prowadzonych przez dr Katarzynę Plebańczyk z Instytutu Kultury, Wydział Zarządzania i Komunikacji Społecznej UJ w Krakowie – M. Bolek-Maszewska – 6.04.2022.
15. Udział w prelekcji „Co Kopernik miał w swoim wacku?” oraz promocji książki *Grudziądz z Kopernikiem w tle* autorstwa Grażyny Leśniewskiej w Filii nr 13 przy ul. Mikołaja z Ryńska w Grudziądzu – M. Waliszewska, 6.04.2022.
16. Udział w spotkaniu redakcji „Rocznika Grudziądzkiego” – dyrektor W. Pacuszka, A. Wajler, M. Kurzyńska, D. Schoenwald, M. Żebrowski – 20.04.2022.
17. Udział w uroczystościach pogrzebowych artysty Zbigniewa Smolińskiego – E. Markot-Borkowska, M. Promiński – 27.04.2022.
18. Udział w konferencji C-City w Gütersloh (Niemcy): konferencja miast partnerskich: Gütersloh, Broxtowe (Wielka Brytania), Chateaurux (Francja), Falun (Szwecja) oraz Grudziądz – E. Markot-Borkowska, P. Urbanowski – 12–14.05.2022.
19. Udział w wernisażu wystawy „Chełmińska Galeria Sztuki” – Jacek Malczewski „Kobieta w ogrodzie” (Muzeum Ziemi Chełmińskiej w Chełmnie) – dyrektor W. Pacuszka, M. Promiński – 14.05.2022.
20. Udział w warsztatach budowania strategii marki i planu promocji Doliny Dolnej Wisły, Chrystkowo – P. Urbanowski, 18.05.2022.
21. Udział w posiedzeniu Komisji Kultury Urzędu Miejskiego w Grudziądzu – dyrektor W. Pacuszka, E. Markot-Borkowska – 23.05.2022.
22. Udział w uroczystościach 20. rocznicy Klubu Kawaleryjskiego 18 Pułku Ułanów Pomorskich w Mirowie Dużym – M. Żebrowski – 28.05.2022.
23. Udział w uroczystej sesji rady miejskiej z okazji nadania tytułu Honorowego Obywatela Grudziądz Karoli Skowrońskiej – dyrektor W. Pacuszka, A. Wajler, D. Schoenwald, M. Kurzyńska, M. Promiński, M. Żebrowski – 8.06.2022.
24. Udział w spotkaniu Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego w Muzeum Etnograficznym w Toruniu – Ł. Ciemiński – 13.06.2022.
25. Udział Muzeum w VIII Toruńskim Kiermaszu Książki Regionalnej w Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu, organizowanym przez Toruński Oddział Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego, Wojewódzką Bibliotekę Publiczną – Książnice Kopernikańską w Toruniu i Bibliotekę Uniwersytecką w Toruniu – M. Waliszewska, M. Szczepanowska, L. Basak, M. Bergius – 14.06.2022.
26. Udział w szkoleniu on-line „Tworzenie dostępnych cyfrowo treści w mediach społecznościowych” – M. Bolek-Maszewska – 14.06.2022.
27. Udział w konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 500-lecia ogłoszenia przez M. Kopernika traktatu o szacunku monety, Centrum Kultury Teatr w Grudziądzu – dyrektor W. Pacuszka – 14.06.2022.

28. Udział w spotkaniu dot. promocji marki ziemi chełmińskiej w Muzeum Ziemi Chełmińskiej w Chełmnie – M. Bolek-Maszewska, Ł. Ciemiński – 29.06.2022.
29. Udział w jury X. Jubileuszowego Pleneru Rzeźbiarskiego „U Styperków” – dyrektor W. Pacuszka (przewodnicząca jury), Ł. Ciemiński – 27.06–2.07.2022.
30. Udział w webinarium pt. „Tożsamość kulturowa Ukrainy” organizowanym przez Narodowe Centrum Kultury – M. Szczepanowska – 29.06.2022.
31. Udział w warsztatach budowania strategii marki i planu promocji Doliny Dolnej Wisły w Ostromecku – P. Urbanowski.
32. Udział w otwarciu Skarbcza Koronnego i Komnat Królewskich na Zamku Królewskim na Wawelu – dyrektor W. Pacuszka, M. Promiński – 30.06.2022.
33. Udział w promocji wydawnictwa D. Schoenwalda *Wdecki Park Krajobrazowy. Historia Regionu źródłem pisana, cz. 2* – Wdecki Park Krajobrazowy w Tleniu – dyrektor W. Pacuszka, S. Kwiatkowski – 15.07.2022.
34. Udział w warsztatach on-line w ramach budowania strategii marki i planu promocji Doliny Dolnej Wisły – P. Urbanowski – 19.07.2022.
35. Udział w uroczystości obchodów 78. Rocznicy Wybuchu Powstania Warszawskiego w Grudziądzu – dyrektor W. Pacuszka – 1.08.2022.
36. Udział w spotkaniu promocyjnym publikacji dotyczącej poznańskich Bambrów w ramach Festiwalu Tradycji Poznańskich i Święta Bamberskiego w Poznaniu – Ł. Ciemiński – 5.08.2022
37. Udział w uroczystości wręczenia umowy dotacyjnej na prace konserwatorskie budynku Bramy Wodnej w siedzibie Urzędu Marszałkowskiego w Toruniu – W. Kozłowski – 23.08.2022.
38. Udział w projekcie „Narodowe Czytanie” – A. Mickiewicz *Ballady i Romanse* – ballada *Powrót taty* A. Mickiewicza – Ł. Ciemiński – 3.09.2022.
39. Udział w spotkaniu Kapituły ks. prof. Janusza Pasierba – dyrektor W. Pacuszka – 08.09.2022.
40. Udział w szkoleniu on-line: Zarządzanie dostępnością cyfrową w podmiocie publicznym i organizacji, www.gov.pl – M. Bolek-Maszewska – 13.09.2022.
41. Udział w Walnym Zgromadzeniu Stowarzyszenia Muzealników Polskich w Warszawie – M. Bolek-Maszewska – 15.09.2022.
42. Udział w uroczystej gali rozdania nagród MUSEJON w Toruniu – dyrektor W. Pacuszka, M. Promiński – 23.09.2022.
43. Udział w szkoleniu on-line „Zakładowy Fundusz Świadczeń Socjalnych 2022/2023” – członkowie komisji socjalnej muzeum – 07.10.2022 r.
44. Udział w uroczystościach 100 – lecia Zespołu Szkół Mechanicznych w Grudziądzu – E. Markot-Borkowska, D. Schoenwald – 7.10.2022.
45. Udział w promocji książki Krystyny Pawłowskiej dotyczącej obrazów fabrycznych *Świat duchowej wyobraźni* w Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku – Ł. Ciemiński, 24.10.2022.
46. Udział w wernisażu wystawy „Siudmak Universum” w Muzeum Sztuki Fantastycznej w Warszawie – dyrektor W. Pacuszka, D. Schoenwald – 14.10.2022.

47. Udział w konferencji „Kierunki rozwoju digitalizacji i udostępniania zasobów dziedzictwa regionalnego i kultury online” – w ramach projektu Kultura w zasięgu 2.0 – M. Bolek-Maszewska – 18.10.2022.
48. Udział w uroczystości 70-lecia Koła Przewodników PTTK w Grudziądzu – dyrektor W. Pacuszka – 25.10.2022.
49. Udział w szkoleniu dot. składania wniosku o dofinansowanie strat wojennych muzeum – D. Schoenwald – 26.10.2022.
50. Udział w otwarciu nowej wystawy stałej: „Gniew. Miasto na szlaku wielkiej historii” na zamku w Gniewie – dyrektor W. Pacuszka, E. Markot-Borkowska, M. Promiński, Ł. Ciemiński, M. Bergius – 26.10.2022.
51. Udział w spotkaniu Komitetu Upamiętnienia Biskupa Chrystiana w Grudziądzu – dyrektor W. Pacuszka, Ł. Ciemiński – 27.10.2022.
52. Udział w konferencji „Edukacja ekologiczna w szkołach” zorganizowanej przez Starostwo Powiatowe w Grudziądzu – dyrektor W. Pacuszka, M. Szczepanowska, M. Kalbarczyk – 4.11.2022.
53. Udział w posiedzeniu Komisji Interesariuszy IHIA UMK w Toruniu – dyrektor W. Pacuszka – 7.11.2022.
54. Udział w seminarium „Odbiorcy instytucji kultury. Nauczycielki i nauczyciele” zorganizowanej przez Poznański Instytut Dziedzictwa i Bramę Poznania – M. Szczepanowska, M. Kalbarczyk – 7.11.2022.
55. Udział w charakterze jurora podczas II konkursu sztuki ludowej Narracje-Interpretacje „Z niewiast najślawniejsza” motywy maryjne w polskim malarstwie ludowym; Lublin – Stowarzyszenie Twórców Ludowych – Ł. Ciemiński – listopad 2022.
56. Uczestnictwo w obchodach miejskich Narodowego Święta Niepodległości – dyrektor W. Pacuszka, E. Markot-Borkowska, D. Schoenwald – 11.11.2022.
57. Udział w posiedzeniu Komisji Edukacji Rady Miejskiej Grudziądza – dyrektor W. Pacuszka – 16.11.2022.
58. Uczestnictwo w forum dyskusyjnym „Digitalizacja w muzeach” – E. Markot-Borkowska, forum on-line – 17–18.11.2022.
59. Udział w gali wręczenia nagrody „Odkrywca” w Centrum Kultury i Historii Wahadło w Brześciu Kujawskim – dyrektor W. Pacuszka, M. Promiński – 29.11.2022.
60. Udział w warsztatach on-line pt. „Chwile wspólne” organizowanych przez Narodowe Centrum Kultury – M. Szczepanowska – 1.12.2022.
61. Udział w wernisażu wystawy „W kołysce ziemi obiecanej. Przedwojenne szopki bożonarodzeniowe ze zbiorów Łukasza Ciemińskiego” w Muzeum Ziemi Chełmińskiej w Chełmnie – dyrektor W. Pacuszka, M. Promiński – 14.12.2022.
62. Udział w obchodach 800. rocznicy nadania Grudziądza Biskupowi Chrystianowi – E. Markot-Borkowska, M. Bolek-Maszewska – 3–4.12.2022.
63. Uczestnictwo w obchodach 155. Rocznicy urodzin Józefa Piłsudskiego – dyrektor W. Pacuszka, E. Markot-Borkowska – 5.12.2022.

64. Udział w Gali Jubileuszowej Europejskich Dni Dziedzictwa; organizator: Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa – dyrektor W. Pacuszka, M. Bolek-Maszewska, P. Urbanowski, Ł. Ciemiński – 7.12.2022.
65. Udział w szkoleniu nt. audytu wewnętrznego w Urzędzie Miejskim w Grudziądzu – dyrektor W. Pacuszka – 19.12.2022.

FREKWENCJA

W 2022 r. grudziądzkie Muzeum odwiedziło łącznie 41 897 osób, w tym udostępniony od 9.09.2022 r. oddział – Muzeum Handlu Wiślanego „Flis” – 10 574 osób. W warsztatach edukacyjnych wzięło udział 3631 osób, w tym we „Flisie” – 2160. Ofertą zrealizowanych lekcji muzealnych zainteresowanych było 2117 osób. W wykładach zorganizowanych w Muzeum w 2022 r. wzięło udział 485 osób, a koncertów wysłuchało 877 osób.

Górze Zamkową i wieżę Klimek zwiedziło 40 759 osób.

PROJEKTY I INWESTYCJE

1. Konserwacja prac Zygmunta Lipińskiego. W ramach zadania przeprowadzono konserwację 10 prac artysty oraz zrealizowano film promujący zadanie. Konserwację prac przeprowadziła dr hab. Małgorzata Pronobis-Brzezińska z Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Koszt zadania 77 125,55 zł.
2. Organizacja konferencji „Wojsko w przestrzeni miast w XIX i XX w.” z wydaniem publikacji pokonferencyjnej – koszt projektu – 33 593,00 zł.
3. Konserwacja wewnętrznych ścian ceglanych – Brama Wodna. W ramach zadania. Koszt realizacji zadania 59 275,12 zł.
4. Modernizacja systemu elektronicznego zabezpieczenia muzeum – 17 445,29 zł.

BUDŻET MUZEUM (DANE OGÓLNE) ORAZ POZYSKIWANIE FUNDUSZY ZEWNĘTRZNYCH

W roku 2022 muzeum otrzymało dotację podmiotową z Urzędu Miejskiego w Grudziądzu w wysokości 3 570 779,00 zł. Dochody własne ze sprzedaży towarów i usług stanowiły kwotę 371 218,65 zł.

Koszty działalności muzeum ogółem wyniosły 3 955 648,96 zł (bez inwestycji) – w tym koszty osobowe 2 416 388,30 zł, a koszty rzeczowe 1 539 260,66 zł. W kosztach rzeczowych największą pozycję – 972 631,92 stanowiło utrzymanie nieruchomości.

Na działalność merytoryczną wydatkowano 242 839,20 zł, na remonty 71 617,93 zł, zaś pozostałe środki zamknęły się kwotą 252 171,61 zł.

Na realizację zadań statutowych w 2022 r. muzeum pozyskało następujące środki zewnętrzne:

1. Konserwacja wewnętrznych ścian ceglanych – Brama Wodna – Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego – 19 808,84 zł; Urząd Miejski w Grudziądzu – 39 466,28 zł.
2. Modernizacja systemu elektronicznego zabezpieczenia Muzeum – Urząd Miejski w Grudziądzu – 17 445, 29 zł.
3. Konferencja historyczna „Wojsko w przestrzeni miast w XIX i XX w.” z wydaniem publikacji pokonferencyjnej – Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego – 15 000,00 zł; Urząd Miejski w Grudziądzu – 18 593,19 zł.
4. Konserwacja prac Zygmunta Lipińskiego – Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego – 59 155,30 zł; Urząd Miejski w Grudziądzu – 17 970,25 zł.

W 2022 r. wsparły nas również firmy, instytucje i osoby prywatne. Muzeum otrzymało darowizny w formie pieniężnej na kwotę 6847 zł.

Bibliografía

Katarzyna Furmańska

Gdudziądz

**BIBLIOGRAFIA MIASTA GRUDZIĄDZA I REGIONU
ZA LATA 2021–2022****ROK 2021****WYDAWNICTWA ZWARTE**

Arczewska, Magdalena

Matki w izolacji penitencjarnej : próba rekonstrukcji związków przyczynowo-skutkowych na podstawie biografii osadzonych / Magdalena Arczewska Zakład Socjologicznych Analiz Polityk Publicznych (Uniwersytet Warszawski). [w:] Aspekty prawno-kryminalistyczne i kryminologiczne w ujęciu naukowym, s. 149–161. Lublin : Wydawnictwo Naukowe Tygiel sp. z o.o., 2021. – ISBN : 9788366489929

Temat: Dom dla Matki i Dziecka (Zakład Karny Nr 1 , Grudziądz) ; Kobieta ; Macierzyństwo ; Więźniowie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Barwy i dźwięki : motywy muzyczne w Galerii Współczesnego Malarstwa Pomorskiego / [wstęp: Emilia Markot-Borkowska, eseje o obrazach: Mateusz Promiński]. Grudziądz : Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi, 2021. – [28] stron : fotografie, ilustracje ; 21 × 21 cm. – ISBN : 9788388076503

Temat: Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Malarstwo polskie ; Muzyka ; Tematy i motywy ; Wystawy sztuki ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Katalog wystawy

Betcher, Tomasz (1981–)

Szeptun / Tomasz Betcher. Warszawa : Wydawnictwo WAB, 2021. – 318, [2] strony ; 21 cm. – ISBN : 9788328076921

Temat: Powieść obyczajowa ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Betcher, Tomasz (1981–)

Żołnierskie serce / Tomasz Betcher. Warszawa : Wydawnictwo WAB, 2021. – 414, [2] strony ; 21 cm. – ISBN : 9788328092808

Temat: Powieść obyczajowa ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Bonczkowski, Janusz

Edycja ksiąg rachunkowych miasta Grudziądza z lat 1548–1624 (1635–1636) / Janusz Bonczkowski, Archiwum Państwowe (Toruń), [w:] Editiones sine fine. T. 2 / pod redakcją Krzysztofa Kopińskiego i Janusza Tandeckiego, s. 61–71. – Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2021. – ISBN : 9788323145264, ISBN : (e-book)

Temat: Archiwum Państwowe (Bydgoszcz) ; Archiwum Państwowe (Toruń) ; Księga rachunkowa ; Księgi miejskie ; Zbiory archiwalne ; Źródłoznawstwo ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Bujak, Adam (1942 -). Ryszka, Czesław (19460150)

Sanktuaria polskie / Adam Bujak ; tekst Czesław Ryszka. Kraków : Biały Kruk, 2021. – 283, [1] s. : fot., il. ; 32 cm. – ISBN : 9788375533149

Temat: Katolicyzm ; Klasztory (budynki) ; Kult maryjny ; Sanktuaria ; Polska ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie ; okolice) ; Album

Chróścińska, Marianna. Piotrowska, Ewa. Strychała, Mieczysława,

Bajki naszych dziadków / Marianna Chróścińska, Ewa Piotrowska, Mieczysława Strychała, Iwona Liegmann [projekt graficzny]. [Miejsce wydania nieznane] : [wydawca nieznany], [2021]. – [56] stron ; 15 × 22 cm.

Temat: Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Bajki i baśnie

Cieluch, Monika Joanna

A niech to szlag! / Monika Cieluch. Gdynia : Amare, 2021. – 354, [6] stron ; 21 cm. – ISBN : 9788382194067

Temat: Powieść obyczajowa ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Cieluch, Monika Joanna

Czekoladowe Zacisze. Monika Cieluch. T. 1. Słupsk : Szósty Zmysł, 2021. – 455, [7] stron ; 21 cm. – ISBN : 9788366737365

Temat: Powieść obyczajowa ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Cieluch, Monika Joanna

Do ostatniej kropli krwi / Monika Cieluch. Gdynia : Amare, 2021. – 357, [3] strony ; 21 cm. – ISBN 978-83-8219-106-6

Temat: Powieść ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Cieluch, Monika Joanna

Mężczyzna z przeszłością / Monika Joanna Cieluch. Bydgoszcz : Wydawnictwo Inanna, 2021. – 332, [10] stron ; 21 cm. – ISBN : 9788379953882

Temat: Powieść obyczajowa ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Ciemiński, Łukasz

„Ludowy gotyk?” : echa sztuki gotyckiej w dawnej rzeźbie ludowej i średniowieczne fascynacje Piotra Wolińskiego / Łukasz Ciemiński. [w:] „Przed ołtarzem pól...” : święci w kulturze ludowej, s. 95–107. „Przed ołtarzem pól...” : święci w kulturze ludowej / redakcja naukowa Damian Gocół, Joanna Szadura, 2021. – ISBN : 9788322795132

Temat: Woliński, Piotr (1951–) ; Artyści ; Rzeźba polska ; Rzeźbiarze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Czerepowicki, Krzysztof

Piętnaście wojewódzkich zlotów aktywnych krajoznawców / Krzysztof Czerepowicki. Grudziądz : nakładem własnym, 2021. – 32 strony : fotografie, ilustracje, errata ; 21 cm.

Temat: Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze ; Krajoznawstwo ; Zjazdy i konferencje ; Województwo kujawsko-pomorskie ; Broszura

Czerepowicki, Krzysztof

XV Jubileuszowy Wojewódzki Zlot Aktywnych Krajoznawców, Chełmno 2021, 2–3 października 2021 roku / Krzysztof Czerepowicki. Grudziądz : nakładem własnym, 2021. – 32 strony : fotografie, ilustracje ; 21 cm.

Temat: Wojewódzki Zlot Aktywnych Krajoznawców (15 , 2021 , Chełmno) ; Krajoznawstwo ; Chełmno (woj. kujawsko-pomorskie)

Czy sarna jest żoną jelenia? lokalne gatunki z rodziny jeleniowatych w Grudziądzu : dla najmłodszych / Centrum Edukacji Ekologicznej (Grudziądz), Urząd Miejski (Grudziądz). Grudziądz : [Centrum Edukacji Ekologicznej ; Urząd Miejski], 2021. – [12] stron ; 21 cm

Temat: Zwierzęta leśne ; Jeleniowate ; Polska ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Domasłowski, Jerzy

Śladami grudziądzkich ewangelików : krótki ilustrowany przewodnik po mieście / Jerzy Domasłowski, Parafia Ewangelicko-Augsburska św. Jana (Grudziądz). Grudziądz : Parafia Ewangelicko-Augsburska św. Jana w Grudziądzu, 2021. – [18] stron : faksymilia, fotografie, ilustracje, mapy ; 21 cm. – ISBN : 9788396136305

Temat: Ewangelicyzm augsburski ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Przewodnik turystyczny

Furmańska, Katarzyna (1973 -) ; Milinkiewicz, Robert (1969–)

Biblioteka Towarzystwa Czytelni Ludowych w Grudziądzu w latach 1921–1939 / Katarzyna Furmańska, Robert Milinkiewicz. Grudziądz : Biblioteka Miejska im. Wiktora Kulerskiego w Grudziądzu, 2021. – 184, [2] strony : faksymilia, fotografie ; 24 cm. – ISBN : 9788390589695

Temat: Biblioteka Miejska im. Wiktora Kulerskiego (Grudziądz) ; Towarzystwo Czytelni Ludowych ; Biblioteki ludowe ; Biblioteki publiczne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Bibliotekarstwo, archiwistyka, muzealnictwo

Gancarczyk, Paweł (1970–)

Petrus Wilhelmi de Grudencz i muzyka Europy Środkowej XV wieku / Paweł Gancarczyk. Warszawa : Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2021. – 327 stron : faksymilia, mapa, nuty ; 25 cm. – ISBN : 9788366519237

Temat: Piotr z Grudziądza (ok. 1400–ok. 1480) ; Kompozytorzy ; Muzyka europejska ; Europa Środkowa; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Gręzicki, Marek. Płaczek, Janusz (1956–)

Zarządzanie ciągłością działania infrastruktury krytycznej w Wojskowych Zakładach Uzbrojenia S.A. w Grudziądzu / Marek Gręzicki, Janusz Płaczek. [w:] Działania przemysłu obronnego na rzecz infrastruktury krytycznej i obronnej państwa / redakcja naukowa Paweł Soroka, Anna Zagórska, s. 188–207. Warszawa : Dom Wydawniczy Elipsa, 2021. – ISBN : 9788380174146

Temat: Wojskowe Zakłady Uzbrojenia (Grudziądz) ; Infrastruktura krytyczna ; Przedsiębiorstwo wojskowe ; Zarządzanie kryzysowe ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Grudziądz : gotyckie zabytki Grudziądza. Grudziądz : wydawca nieznanym, [2021]. – Folder ([8] stron) : fotografie, mapa ; 21 × 11 cm.

Temat: Architektura ; Budownictwo ceglane ; Gotyk ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Folder

Hawelko, Michał ; Hawelko-Wizo, Wiesław (1954–).

Hawelkowie / Michał Hawelko, Wiesław Hawelko-Wizo. Grudziądz : Wydawnictwo Wizo-Art., 2021. – 156 stron : ilustracje ; 22 cm. – ISBN : 9788366202047

Temat: Wiersze ; Malarstwo polskie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Hawelko-Wizo, Henryk (1954–). Grzeszczuk, Ewa

Haiku : rdzawki / Wiesław Hawelko-Wizo, Ewa Grzeszczuk. Grudziądz : Wydawnictwo Wizo-Art., 2021. – 132 strony : ilustracje ; 21 cm. – ISBN : 9788366202054

Temat: Wiersze

Hinz, Janusz (1960–)

Bibliografia grudziądzka : wydawnictwa zwarte 2016–2020 wraz z uzupełnieniami / Janusz Hinz. Grudziądz : Koło Miłośników Dziejów Grudziądza. Klub „Centrum” Spółdzielni Mieszkaniowej, 2021. – 178 stron ; 25 cm. – ISBN : 9788362052318

Biblioteka Koła Miłośników Dziejów Grudziądza ; t. 86

Temat: Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Bibliografia terytorialna

Historia kołem się toczy.... : 30-lecie IV Liceum Ogólnokształcącego im. Kazimierza Wielkiego w Grudziądzu / [opracowanie: Janusz Hinz, Małgorzata Piłat, Magda Przybysz, Jolanta Wojciechowska, Krystyna Zedlewska]. Grudziądz : IV Liceum Ogólnokształcącego im. Kazimierza Wielkiego, 2021. – 75 stron : fotografie ; 21 cm. – ISBN : 9788393404124

Temat: IV Liceum Ogólnokształcące im. Kazimierza Wielkiego (Grudziądz) ; Licea ogólnokształcące ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Temat: Księga pamiątkowa

Hoffman, Kazimierz (1928–2009)

Gaśniemy w magii : wiersze wybrane / Kazimierz Hoffman ; pod redakcją Grzegorza Kalinowskiego i Roberta Mielhorskiego.. Bydgoszcz : Kujawsko-Pomorskie Centrum Kultury, 2021. – 114 stron ; 22 cm. – ISBN 978-83-86970-30-8

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Ile kosztuje miasto? / [Urząd Miejski w Grudziądzu]. Grudziądz : Urząd Miejski w Grudziądzu, [2021]. – [6] stron : fotografie, ilustracje ; 22 × 11 cm.

Temat: Urząd Miejski (Grudziądz) ; Budżety miejskie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Folder

Jaskulski, Waldemar

Pułkownik Józef Korycki (1885–1954) : biografia tatarskiego artylerzysty / Waldemar Jaskulski. Wrocław ; Białystok : Muzułmański Związek Religijny w Rzeczypospolitej Polskiej. Najwyższe Kolegium Muzułmańskie, 1443 = 2021. – 208 stron : faksymilia, fotografie, ilustracje, mapa, portret ; 21 cm. – ISBN : 9788365802385

Temat: Korycki, Józef (1885–1954) ; Artyleria ; Tatarzy ; Biografie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Józef Mrotek : na skrzydłach fantazji. / Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz). Grudziądz : Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi, 2021. – 44 strony : fotografie, ilustracje ; 21 × 21 cm. – ISBN : 9788388076510

Temat: Mrotek, Józef (1950–) ; Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Malarstwo polskie ; Wystawy sztuki ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Katalog wystawy

Józef Mrotek : na skrzydłach fantazji w pandemii. / Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz). Grudziądz : Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi, [2021]. – [4] strony : ilustracje ; 21 × 20 cm.
Mrotek, Józef (1950–) ; Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Malarstwo polskie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Broszura

Kaczmarek, Andrzej Antoni (1949–)

„MiszMasz” : okruciny życia / Andrzej Antoni Kaczmarek. Wrocław : Wydawnictwo Anda, 2021. – 276, [2] strony : fotografie, portrety, errata ; 30 cm. – ISBN : 9788394653910

Temat: Kaczmarek, Andrzej Antoni (1949–) ; Dzieciństwo ; Rodzina ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Pamiątki i wspomnienia

Kaczmarek, Andrzej Antoni (1949–)

Zima nas ominęła / Andrzej Antoni Kaczmarek. Wrocław : Wydawnictwo Anda, 2021. – 54, [4] strony : ilustracja ; 21 cm. – ISBN : 9788394653903

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Kalendarz Grudziądzki : 2022 / [redakcja: Anna Janosz, Ryszard Byner ; fotografie: Piotr Bilski, Gerard Szukay ; ekslibris Henryk Stopikowski]. Grudziądzkie Towarzystwo Kultury. Grudziądz : Grudziądzkie Towarzystwo Kultury, 2021. – 226 stron : 21 cm – 978-83-65924-04-9

Temat: Kalendarz Grudziądzki (czasopismo) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Czasopisma polskie

Kluczwajd, Katarzyna (1962–)

Grudziądz i okolice / Katarzyna Kluczwajd. Bielsko-Biała : Wydawnictwo Pascal Spółka z o.o. ; Toruń : na zlecenie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Kujawsko-Pomorskiego, 2021. – 102, [2] strony : fotografie, ilustracje, mapy ; 19 cm. – ISBN : 9788381037709

Temat: Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie , okolice) ; Przewodnik turystyczny

Koprowska-Głowacka, Anna (1975 -)

Czarownice z Pomorza i Prus / Anna Koprowska-Głowacka, Gdynia : Wydawnictwo Region, 2021. – 356, [3] strony ; 25 cm. – ISBN 978-83-7591-780-2

Temat: Inkwizycja ; Malleus maleficarum ; Czarownice i czarownicy ; Procesy o czary ; Przemoc wobec kobiet ; Księstwo pomorskie (1121–1637) ; Prusy Królewskie ; Prusy Książęce ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie ; okolice)

Koprowska-Głowacka, Anna (1975–)

Legends i podania Ziemi Chełmińskiej / Anna Koprowska-Głowacka ; [ilustracje Agnieszka Korfanty]. Gdynia : Wydawnictwo Region, 2021. – Wydanie III. – 35, [1] strona : ilustracje ; 24 cm. – ISBN : 9788375917734

Temat: Ziemia chełmińska ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Legendy i podania polskie

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Ludwik Rydygier chluba Dusocina / Jerzy Krzyś, Koło Miłośników Dziejów Grudziądza. Grudziądz : Koło Miłośników Dziejów Grudziądza : Klub „Centrum” Spółdzielni Mieszkaniowej, 2021. – 28 stron : ilustracje (w tym kolorowe) ; 21 cm. – ISBN : 9788362052301

Biblioteka KMDG ; t. 85

Biblioteka Koła Miłośników Dziejów Grudziądza t. 85

Temat: Rydygier, Ludwik (1850–1920)

Kubasiewicz-Houée, Ewa (1940–)

Bez prawa powrotu / Ewa Kubasiewicz-Houée. Kraków : Wydawnictwo Księgarnia Akademicka : Instytut Literatury, 2021. – 243, [3] strony, [20] stron tablic : faksymilia, fotografie, portrety ; 21 cm. – ISBN : 9788366765610

Temat: Kubasiewicz-Houée, Ewa (1940–) ; NSZZ „Solidarność” ; Solidarność Walcząca ; Emigracja polityczna ; Opozycjoniści ; Stan wojenny w Polsce (1981–1983) ; Więźniowie polityczni ; Bydgoszcz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Fordon (Bydgoszcz , część miasta) ; Francja ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Polska

Kurzyńska, Małgorzata (1960–)

Badania powierzchniowe i weryfikacyjno-sondażowe na cmentarzysku i osadzie z młodszego okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu rzymskiego w rejonie Grudziądza-Rządza (stanowiska 1, 4), pow. grudziądzki / Małgorzata Kurzyńska, [w:] XXI Sesja Pomorzoznawcza : Toruń, 22–24 listopada 2017 roku. T. 1, Od epoki kamienia do okresu wędrówek ludów / redakcja naukowa Jacek Gackowski, Kamil Adamczak, Ewa Bokiniec, Marcin Weinkauf, Małgorzata Markiewicz, Dorota Bienias, s. 319–327. Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2021. – ISBN : 9788323148067

Temat: Epoka żelaza ; Osadnictwo ; Stanowiska archeologiczne ; Zabytki archeologiczne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Rządza (Grudziądz , część miasta) ; Materiały konferencyjne

Kurzyńska, Małgorzata (1960–)

Grudziądz-Rządza (stan. 1, 4, 5), pow. grudziądzki : wielokulturowy kompleks osadniczy z młodszego okresu przedrzymskiego, okresu wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza (cmentarzyska, osady) / Małgorzata Kurzyńska, [w:] XXII Sesja Pomorzoznawcza : od epoki kamienia do nowożytności, s. 176–185. Bydgoszcz : Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2021. – ISBN : 9788363572709, ISBN : 9788380183940 UKW, ISBN : 9788380183957 e-book

Temat: Epoka żelaza ; Osadnictwo ; Stanowiska archeologiczne ; Średniowiecze ; Zabytki archeologiczne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Rządza (Grudziądz , część miasta)

Kurzyńska, Małgorzata (1960–)

Marusza, obręb Skarszewy, stan. 9 (pow. grudziądzki) wielokulturowy kompleks osadniczy (osada kultury łżyckiej, osada i cmentarzyska kultury oksywskiej i wielbarskiej) / Małgorzata Kurzyńska, [w:] XXII Sesja Pomorzoznawcza : od epoki kamienia do nowożytności. s. 170–175. Bydgoszcz : Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2021. – ISBN : 9788363572709, ISBN : 9788380183940 UKW, ISBN : 9788380183957 e-book

Temat: Epoka żelaza ; Osadnictwo ; Stanowiska archeologiczne ; Zabytki archeologiczne ; Marusza (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Grudziądz)

Kurzyńska, Małgorzata (1960–)

Szynych (stan. 14), pow. grudziądzki : wielokulturowy kompleks osadniczy z przełomu epoki brązu i żelaza, cmentarzysko kultury pomorskiej, osada wczesnośredniowieczna / Małgorzata Kurzyńska, [w:] XXI Sesja Pomorzoznawcza : Toruń, 22–24 listopada 2017 roku. T. 1, Od epoki kamienia do okresu wędrówek ludów, / redakcja naukowa Jacek Gackowski, Kamil Adamczak, Ewa Bokiniec, Marcin Weinkauf, Małgorzata Markiewicz, Dorota Bienias, s. 255–264. Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2021. – ISBN : 9788323148067

Temat: Epoka brązu ; Epoka żelaza ; Osadnictwo ; Stanowiska archeologiczne ; Średniowiecze ; Zabytki archeologiczne ; Szynych (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Grudziądz)

Kurzyńska, Małgorzata (1960–)

Wielokulturowy kompleks osadniczy w Maruszy, obręb Skarszewy (stan. 9), pow. grudziądzki (osada kultury łżyckiej, cmentarzysko i osada z młodszego okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu rzym-

skiego, ślad osadnictwa z wczesnego średniowiecza) / Małgorzata Kurzyńska. [w:] XXI Sesja Pomorzoznawcza : Toruń, 22–24 listopada 2017 roku. T. 1, Od epoki kamienia do okresu wędrówek ludów, / redakcja naukowa Jacek Gackowski, Kamil Adamczak, Ewa Bokiniec, Marcin Weinkauff, Małgorzata Markiewicz, Dorota Bienias, s. 243–254. Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2021. – ISBN : 9788323148067

Temat: Epoka żelaza ; Osadnictwo ; Stanowiska archeologiczne ; Średniowiecze ; Zabytki archeologiczne ; Marusza (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Grudziądz)

Leliwa, Leszek (1947–)

Utwory ważne i nierozważne / Leszek Leliwa. Grudziądz : Studio Grafiki Komputerowej, 2021. – 87, [1] strona : ilustracje ; 21 cm. – ISBN : 9788362324408

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Majewski, Kamil Artur

Realizacja rekultywacji składowiska odpadów komunalnych z energetycznym wykorzystaniem biogazu : studium przypadku zrehabilitowanego wysypiska odpadów przy ulicy Rataja w Grudziądzu = Rehabilitation of a municipal landfill site with energetic use of biogas : case study of a rehabilitated landfill site at Rataja Street in Grudziądz / Kamil Artur Majewski, Park Naukowo-Technologiczny Uniwersytetu Zielonogórskiego. [w:] Wybrane problemy środowiska przyrodniczego w ujęciu naukowym s. 78–89. Lublin : Wydawnictwo Naukowe Tygiel sp. z o.o., 2021. – ISBN : 9788366489622

Temat: Biogaz ; Utylizacja ; Rekultywacja gruntów ; Składowiska odpadów

Makowska, Ewa (1973–)

Koszty i ich kalkulacja w dwudziestoleciu międzywojennym w Polsce na przykładzie Browaru Kuntersztyn w Grudziądzu / Ewa Makowska. Toruń : TNOiK Dom Organizatora, 2021. – 338, [2] strony : faksymilia, fotografie, ilustracje ; 24 cm. – ISBN : 9788372859044

Temat: Browar Kuntersztyn (Grudziądz) ; Browar ; Dwudziestolecie międzywojenne (1918–1939) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Mapa powiatu grudziądzkiego : informator powiatowy, baza wiodących firm. Brodnica : Wizar, [przed 2021]. – 1 mapa : wielobarwna ; 27 × 39 cm, na arkuszu 68 × 48 cm, złożona 23 × 12 cm.

Temat: Mapy ; Powiat grudziądzki (woj. kujawsko-pomorskie)

Markot-Borkowska, Emilia (1984 -)

Wilhelm Burza / [tekst: Emilia Markot-Borkowska ; fotografie: Mateusz Promiński, Krzysztof Sadowski, Gerard Szukay, Jacek Świdorski]. Grudziądz : Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, 2021. – [24] strony : faksymilia, fotografie, ilustracje ; 21 × 21 cm. – ISBN : 9788388076534

Temat: Burza, Wilhelm (1871–1945) ; Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Malarstwo polskie ; Malarze polscy ; Zbiory muzealne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Broszura ; Katalog twórczości

Mroczne Pomorze : opowiadania z dreszczykiem. Toruń : Wojewódzka Biblioteka Publiczna Książnica Kopernikańska w Toruniu, 2021. – 234, [1] strona : ilustracje ; 22 cm. – ISBN : 9788391905685

Temat: Konkurs Literacki „Mroczne Pomorze 1920” (2020 , Toruń) ; Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska (Toruń) ; Nowele kryminalne polskie

Zawiera m.in:

Grablis, Kinga : Bestia z wieży, czyli dlaczego w 1919 roku spłonęła wieża dawnego kolegium, s. 77–86.
Żebrowski, Mariusz: Zegarek komisarza, s. 223–233.

Murawska, Krystyna Alicja

Pamięć i czas / Krystyna Alicja Murawska. Grudziądz : Epros Sp. z o. o. sp.k., 2021. – 82, [2] strony ; 21 cm. – ISBN : 9788394955465

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Nadolny, Anastazy (1937–)

Słownik biograficzny kapłanów wyświęconych w latach 1921–1945 pracujących w diecezji chełmińskiej / ks. Anastazy Nadolny. Pelplin : Bernardinum, 2021. – 796 stron : fotografie, mapa, portrety ; 25 cm. – ISBN : 9788381276245

Temat: Diecezja Chełmińska ; Duchowieństwo katolickie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Słownik biograficzny

Ornacka, Ewa (1964–)

Skazana / Ewa Ornacka. Poznań : Dom Wydawniczy Rebis, 2021. – Wydanie II (dodruk). – 287, [1] strona ; 21 cm. – ISBN : 9788381883313

Temat: Krygier, Beata (1961–) ; Zakład Karny Nr 1 (Grudziądz) ; Kobieta ; Więźniowie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Pachulski, Jan (1957–)

Historia rodziny Pachulskich / Jan Pachulski. Grudziądz ; Wąbrzeźno : Wąbrzeskie Zakłady Graficzne Sp. z o.o., 2021. – 241, [3] s. : faks., fot., portr., tablice genealog. ; 24 cm. – ISSN : 9788378262060

Temat: Pachulscy (rodzina) ; Pachulski, Jan (1957–) ; Czachówki (gm. Biskupiec, pow. Nowe Miasto Lubawskie) ; Biografie

Pasierb, Janusz Stanisław (1929–1993)

Wiersze zebrane. T. 1 / Janusz Stanisław Pasierb ; [redakcja Maria Wilczek, Ewa Wiorko, Tomasz Tomasiak ; przypisy Tomasz Tomasiak]. Pelplin : Bernardinum, 2021. – 392 strony ; 22 cm. – ISBN : 9788381276511

Temat: Pasierb, Janusz Stanisław (1929–1993) ; Wiersze

Pasierb, Janusz Stanisław (1929–1993)

Wiersze zebrane. T. 2 / Janusz Stanisław Pasierb ; [redakcja Maria Wilczek, Ewa Wiorko, Tomasz Tomasiak ; przypisy Tomasz Tomasiak]. Pelplin : Bernardinum, 2021. – 442 strony ; 22 cm. – ISBN : 9788381276528

Temat: Pasierb, Janusz Stanisław (1929–1993) ; Wiersze

Pasierb, Janusz Stanisław (1929–1993)

Wiersze zebrane. T. 3 / Janusz Stanisław Pasierb ; [redakcja Maria Wilczek, Ewa Wiorko, Tomasz Tomasiak ; przypisy Tomasz Tomasiak]. Pelplin : Bernardinum, 2021. – 360 stron ; 22 cm. – ISBN : 9788381276535

Temat: Pasierb, Janusz Stanisław (1929–1993) ; Wiersze

Pasierb, Janusz Stanisław (1929–1993)

Wiersze zebrane. T. 4 / Janusz Stanisław Pasierb ; [redakcja Maria Wilczek, Ewa Wiorko, Tomasz Tomasiak ; przypisy Tomasz Tomasiak]. Pelplin : Bernardinum, 2021. – 288 stron ; 22 cm. – ISBN : 9788381276542

Temat: Pasierb, Janusz Stanisław (1929–1993) ; Wiersze

Pasierb, Janusz Stanisław (1929–1993)

Wiersze zebrane. 1–4 / Janusz Stanisław Pasierb ; [redakcja Maria Wilczek, Ewa Wiorko, Tomasz Tomasiak ; przypisy Tomasz Tomasiak]. Pelplin : Bernardinum, 2021. – Dane tekstowe.

Plik tekstowy EPUB 4,94 MB. – ISBN : 9788381277471

Temat: Pasierb, Janusz Stanisław (1929–1993) ; Wiersze ; E-booki

Powiat grudziądzki / Starostwo Powiatowe w Grudziądzu. Grudziądz : wydawca nieznany, [2020–2021]. – [6] stron : fotografie ; 21 × 10 cm.

Temat: Turystyka ; Powiat grudziądzki (woj. kujawsko-pomorskie) ; Folder

Powiat grudziądzki zaprasza. Grudziądz : wydawca nieznany, [2020–2021]. – [12] stron : fotografie ; 21 × 10 cm.

Temat: Turystyka ; Powiat grudziądzki (woj. kujawsko-pomorskie) ; Folder

Przerwa, Henryk

Dalsza droga / Henryk Przerwa. Grudziądz : Henryk Przerwa, 2021. – 94, [1] strona : ilustracje ; 21 cm. – ISBN : 9788395923777

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Przerwa, Henryk

Odprowadź mnie jeśli możesz. T. 1 / [Henryk Przerwa & Alicja Szpanowska]. Grudziądz : Henryk Przerwa, 2021. – 89 stron : ilustracje ; 21 cm. – ISBN 978-83-959237-6-0

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Przerwa, Henryk

Przesłanie moje zapisane : pamiętniki-kartki-listy / Henryk Przerwa i nie tylko. Grudziądz : Henryk Przerwa, 2021. – [4], 85, [3] strony : ilustracje ; 21 cm. – ISBN : 9788395923753

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Przerwa, Henryk

Splątane dłoń w dłoni. T. 7 / Henryk Przerwa. Grudziądz : Henryk Przerwa, 2021. – [4], 94, [1] strona : ilustracje ; 21 cm. – ISBN : 9788395923746

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Przerwa, Henryk

Żywotem twym jestem. T. 6 / Henryk Przerwa. Grudziądz : Henryk Przerwa, 2021. – [4], 83, [1] strona : ilustracje ; 21 cm. – ISBN : 9788395923722

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Raginiak, Stanisław (1952 -)

Być = To be / Stanisław Raginiak ; [przekł. na j. ang. Damian Tarkowski, Bogdan Możdżeń, Tadeusz Raginiak]. Toruń : Wydawnictwo Horyzont Idei, 2021. – 90, [2] s. : il. ; 21 cm + 1 płyta CD. – ISBN : 9788365185105

Temat: Łukta (pow. Ostróda) ; Wiersze

Rocznik Grudziądzki. T. 29 / [redakcja: Wiesław Sieradzan]. Grudziądz. Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, Instytut Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu, Polskie Towarzystwo Historyczne, 2021. – 446 stron : 24 cm.

Temat: Rocznik Grudziądzki (czasopismo) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Czasopisma polskie

Rowerem po powiecie grudziądzkim : trasa nr 2 / [redakcja i zdjęcia: Michał Kosowicz]. Grudziądz : Starostwo Powiatowe w Grudziądzu, [2021]. – [20] stron : fotografie, mapa ; 21 cm.

Temat: Turystyka rowerowa ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie , okolice) ; Powiat grudziądzki (woj. kujawsko-pomorskie) ; Przewodnik rowerowy

Schoenwald, Dawid (1978 -)

Dawne tramwaje Grudziądza : źródła z lat 1896–1946 z okazji 125-lecia istnienia komunikacji tramwajowej : wydano z okazji jubileuszu 125-lecia istnienia komunikacji tramwajowej w Grudziądzu / Dawid Schoenwald ; Miejski Zakład Komunikacji Sp. z o.o. w Grudziądzu. Grudziądz : Epros Sp. z o.o. sp. k., 2021. – 207 stron : faksymilia, fotografie, portrety ; 34 cm. – ISBN : 9788394955472

Temat: Komunikacja tramwajowa ; Tramwaje ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Słownik dziennikarzy i publicystów Pomorza i Kujaw (1808–2021) / [zespół redakcyjny: Bolesław Aszklar, Ryszard Buczek, Gizela Chmielewska, Zbigniew Kołpacki (szef zespołu), Grzegorz Młokosiewicz ; autorzy biogramów (poza zespołem redakcyjnym): Krystyna Bacciarelli, Jerzy Długosz, Zefiryn Jędrzyński, Jerzy Kiss-Orski]. Bydgoszcz : Kujawsko-Pomorski Oddział Stowarzyszenia Dziennikarzy RP, 2021. – 320 stron : portrety ; 24 cm. – ISBN : 9788393822423

Temat: Dziennikarze ; Publicyści ; Kujawy ; Pomorze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie ; okolice) ; Słownik biograficzny

Smentek, Szymon

Diaspora polska na łamach „Gazety Grudziądzkiej” na przełomie XIX i XX wieku / Szymon Smentek, Akademia Pomorska (Słupsk), [w:] Polska i sąsiedzi na przestrzeni wieków : morze, Pomorze, kraje sąsiednie / pod redakcją Wojciecha Skóry i Agnieszki Teterycz-Puzio ; Akademia Pomorska w Słupsku. Słupsk : Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2021, s. 107–129.

Temat: Gazeta Grudziądzka (1894–1939) ; Czasopismo polskie ; Emigracja ; Polacy za granicą ; Niemcy ; Polska

Stawarz, Przemysław

Kapelan Legionów : Książd pułkownik Józef Panaś / Przemysław Stawarz. Łódź : Księży Młyn Dom Wydawniczy, 2021. – 261, [3] strony : faksymilia, fotografie, portrety ; 24 cm.

– ISBN : 978-83-7729-642-4

Temat: Panaś, Józef (1887–1940) ; Kapelani wojskowi ; Wojsko ; Publicyści ; Politycy ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie ; okolice)

Śladami naszych przodków : Mokre. Mokre : Koło Gospodyń Wiejskich Mokrzanki, 2021. – 40 stron : faksymilia, fotografie, ilustracje, portrety ; 16 × 22 cm. – ISBN : 9788396246400

Temat: Mieszkańcy wsi ; Społeczności lokalne ; Wsie ; Mokre (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Grudziądz) ; Broszura

Wajler, Anna (1950 -)

Biegnij, Bronek, Biegnij...! : Bronisław Malinowski (1951–1981) : mistrz olimpijski – lekkoatleta / [tekst: Anna Wajler ; zdjęcia archiwalne: Piotr Bilski, Leszek Fidusiewicz, Janusz Szewiński ; zdjęcia zabytków: Paweł Nastrożny (medale), Marcin Osadowski (puchary), Jacek Świdorski (puchary)]. Grudziądz : Wydawnictwo Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, 2021. – 19, [1] strona : fotografie, ilustracje, portrety, errata ; 21 × 21 cm. – ISBN : 978-83-8876-52-7 (błądny)

Temat: Malinowski, Bronisław (1951–1981) ; Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Igrzyska Olimpijskie (22 , 1980 , Moskwa) ; Lekkoatletyka ; Wystawy biograficzne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Katalog wystawy

Waldek i przyjaciele : Waldemar Styperek in memoriam / Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) Grudziądz : Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi, [2021]. – [4] strony : ilustracje ; 21 × 20 cm.

Temat: Styperek, Waldemar (1949–2012) ; Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Rzeźba polska ; Rzeźbiarze polscy ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Broszura

Wiśniewski, Dariusz

Bliskie dusze : Demony Przeszłości / Dariusz Wiśniewski. [Grudziądz] : wydawca nieznanym, [2021]. – 66 stron ; 21 cm. – ISBN 978-83-62324-39-2

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Zespół Szkół Mechanicznych w Grudziądzu : 1921–2021 : historia i dzień dzisiejszy : publikacja przygotowana na jubileusz 100-lecia szkoły. Grudziądz : wydawca nieznanym, 2021. – [16] stron : fotografie, ilustracja, portret, errata ; 21 cm.

Temat: Zespół Szkół Mechanicznych (Grudziądz) ; Mechanika stosowana ; Szkoły zawodowe ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Broszura

Zwalińska, Marta

Przemiany przestrzeni publicznej w centrum Grudziądza w kontekście aktywności społecznej mieszkańców / Marta Zwalińska, [w:] Człowiek i miasto : Gdańsk i inne przestrzenie / redakcja naukowa Katarzyna Szalewska i Zbyszek Dymarski, s. 177–195. Gdańsk ; Sopot : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2021. – ISBN : 9788382063738

Temat: Przestrzenie publiczne ; Historia ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Zwolińska, Iwona

Wdrażanie Biura Audytu w miejskiej spółce wodociągów i oczyszczalni / Iwona Zwolińska.

[w:] Audyt i kontrola zarządcza : analiza wybranych zagadnień. Cz. 2 / redakcja naukowa Izabela Zawislińska, Maciej Rysiński. Warszawa : Oficyna Wydawnicza SGH, 2021, s. 161–168. – ISBN : 9788380305052

Temat: Miejskie Wodociągi i Oczyszczalnia (Grudziądz) ; Audyt wewnętrzny ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Żebrowski, Mariusz (1967 -)

Białochowo 1939 : zbrodnia bez kary / Mariusz Żebrowski. Rogóźno : Gmina Rogóźno, 2021. – 36 stron ; 21 cm :

Temat: Selbstschutz ; II wojna światowa (1939-1945) ; Zbrodnie wojenne ; Białochowo (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Rogóźno) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie ; okolice)

Żebrowski, Mariusz (1967 -)

Żyją póki pamiętamy : cmentarze wojenne i wojskowe w Grudziądzu / [kwerenda i opracowanie: Mariusz Żebrowski]. Grudziądz : Urząd Miejski w Grudziądzu, 2021. – 28 stron : faksymilia, fotografie, ilustracje, mapy ; 15 cm. – ISBN : 9788387882822

Temat: Cmentarze wojenne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

XXXII Zjazd Kawalerzystów : Grudziądz, 20–22 sierpnia 2021 r. / Fundacja na Rzecz Tradycji Jazdy Polskiej w Grudziądzu. Grudziądz : Fundacja na Rzecz Tradycji Jazdy Polskiej, 2021. – [6] stron : fotografia ; 10 × 17 cm.

Temat: Zjazd Kawalerzystów II RP (32 , 2021 , Grudziądz) ; Kawaleria ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Program imprezy

V Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej w Grudziądzu : 25.07–12.09.2021 r., koncerty organowe i kameralne, Bazylika św. Mikołaja i kościół Podwyższenia Krzyża św. w Grudziądzu. Grudziądz : wydawca nieznanym, 2021. – [2] strony : fotografia ; 15 × 11 cm.

Temat: Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej (5 , 2021 , Grudziądz) ; Bazylika kolegiacka św. Mikołaja (Grudziądz) ; Konkursy i festiwale muzyczne ; Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego (Grudziądz) ; Muzyka kameralna ; Muzyka na organy ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Ulotka

WYDAWNICTWA CIĄGŁE

Rocznik Grudziądzki

Ciemiński, Łukasz

Tarcza (tas) na zwój Tory z grudziądzkiej synagogi. Łukasz Ciemiński. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 157–165.

Temat: Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Żydzi ; Zbiory muzealne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Fijałkowska, Izabela

Relikty zamku krzyżackiego w Grudziądzu na XIX-wiecznych litografiach ze zbiorów Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu. / Izabela Fijałkowska. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 221–232.

Temat: Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Zbiory muzealne ; Litografia ; Zamek krzyżacki (Grudziądz) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Fijałkowska, Izabela

Sprawozdanie z działalności miejskiego konserwatora zabytków w Grudziądzu w roku 2020 / Izabela Fijałkowska. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 343–354.

Temat: Miejski konserwator zabytków (Grudziądz) ; Ochrona zabytków ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Sprawozdanie

Furmańska, Katarzyna (1973–)

Bibliografia miasta Grudziądz i regionu za lata 2019–2020 / Katarzyna Furmańska. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 391–446.

Temat: Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie , okolice) ; Bibliografia terytorialna

Grzeszna-Kozikowska, Anna ; Kryger, Zdzisław

Fotografie ślubne Władysława i Ludwika Trzcіńskich oraz Barbary i Macieja Ludwika Weinerów – rola warsztatu historyka w datowaniu fotografii / Anna Grzeszna-Kozikowska, Zdzisław Kryger. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 237–257.

Temat: Trzcіńscy (rodzina) ; Weinerowie (rodzina) ; Muzeum Ziemi Chełmińskiej ; Zbiory muzealne ; Fotografia ; Źródła historyczne ; Źródłoznawstwo

Hinz, Janusz (1960–) ; Rauchfleisz Tadeusz (1934–)

Sprawozdanie Koła miłośników Dziejów Grudziądzka za lata 2019–2020 / Janusz Hinz, Tadeusz Rauchfleisz. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 333–342.

Temat: Koło Miłośników Dziejów Grudziądzka ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Sprawozdanie

Jaros, Kinga

Bolesław Bork (1923–2017). Kaszubski pedagog, którego nie złamała okupacja/ Kinga Jaros. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 275–294.

Temat: Bork, Bolesław (1923–2017) ; Pedagogzy ; Kaszuby (Polska, Region) ; Kaszubi ; Pisarze polscy, Biografia

Kołyшко, Marek

Egon Naganowski. Pisarz, który w Grudziądzu „wraстал w polskość / Marek Kołyшко. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 259–266.

Temat: Naganowski, Egon (1913–2000) ; Pisarze polscy ; Biografia ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Kołyško, Marek

Restauracja urny ze zbiorów Działu Archeologii Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu. / Marek Kołyński // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 177–177.

Temat: Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Zbiory muzealne ; Naczynia ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Kurzyńska, Małgorzata (1960–)

Odkrycia archeologiczne w okresie międzywojennym na terenie powiatów: brodnickiego, grudziądzkiego, chełmińskiego, świeckiego i wąbrzeskiego na podstawie źródeł Pomorskiego Urzędu Wojewódzkiego (cz. 1) / Małgorzata Kurzyńska. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 19–38.

Temat: Archeologia ; Powiat grudziądzki (woj. kujawsko-pomorskie) ; Powiat brodnicki (woj. kujawsko-pomorskie) ; Powiat chełmiński (woj. kujawsko-pomorskie) ; Powiat świecki (woj. kujawsko-pomorskie) ; Powiat wąbrzeski (woj. kujawsko-pomorskie)

Ławniczak, Remigiusz

Stosunek mieszkańców Grudziądza i powiatu grudziądzkiego do Armii Czerwonej w 1945 roku w kontekście przestępczej działalności czerwonoarmistów / Remigiusz Ławniczak. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 119–144.

Temat: Armia Czerwona ; Ludność cywilna ; Opinia publiczna ; Polacy ; Przestępstwo ; Rosjanie ; Wojsko ; Żołnierze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Powiat grudziądzki (woj. kujawsko-pomorskie)

Nastrożny, Paweł

Książd Leon Pelka (1886–1939) / Paweł Nastrożny. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 267–274.

Temat: Pelka, Leon (1886–1939) ; Duchowieństwo katolickie ; Biografia ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Nastrożny, Paweł

Ostatnie miesiące pokoju. Sytuacja w Grudziądzu w okolicach 1939 roku w świetle meldunków komend garnizonów wojskowych / Paweł Nastrożny. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 99–118.

Temat: 1918–1939 ; Historia ; Garnizon ; Dwudziestolecie międzywojenne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; okolice)

Niewęglowska, Aneta

Problem zdrowia i higieny na łamach Gościa Świętecznego – bezpłatnego dodatku do Gazety Grudziądzkiej w czasach zaboru pruskiego / Aneta Niewęglowska. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 79–98.

Temat: Zdrowotność ; Higiena ; Gazeta Grudziądzka (1894–1939) ; Czasopismo polskie

Pacuszka, Wioletta (1972–)

Sprawozdanie z działalności Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu za rok 2020 / Wioletta Pacuszka. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 355–387.

Temat: Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Muzealnictwo ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Sprawozdanie

Poliński, Dariusz, Kołyško, Marek

Pozostałości późnośredniowiecznych fortyfikacji Starego Miasta Toruń w świetle nadzoru archeologicznego w 2007 roku / Dariusz Poliński, Marek Kołyško. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 189–205.

Temat: Architektura obronna ; Badania archeologiczne ; Twierdza Toruń ; Twierdze i fortyfikacje ; Toruń (woj. kujawsko-pomorskie)

Rozynkowski, Waldemar (1968 -)

Kult Matki Bożej w życiu prymasa Stefana Wyszyńskiego w świetle jego *Zapisków więziennych* spisanych w Rywałdzie / Waldemar Rozynkowski. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 179–187.

Temat: Stefan Wyszyński (błogosławiony, 1901–1981) ; Prymasi ; Maria (Matka Jezusa Chrystusa) – kult ; Więźniowie polityczni ; Rywałd (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Radzyń Chełmiński) Schoenwald, Dawid (1978–)

Sprawozdanie Tymczasowego Zarządu Miejskiego w Grudziądzu za okres 09.03–15.05.1945 roku. / Dawid Schoenwald // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 145–153.

Temat: 1945–1989 ; Administracja samorządowa ; Samorząd miejski ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Schoenwald, Dawid (1978–)

Sprawozdanie z konferencji „*Saeculum aureum civitas Graudensis*. Rola Grudziądza oraz jego okolic w Prusach Królewskich i I Rzeczypospolitej w XVI wieku” / Dawid Schoenwald. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 325–331.

Temat: 1501–1600 ; Konferencja „*Saeculum aureum civitas Graudensis*. Rola Grudziądza oraz jego okolic w Prusach Królewskich i I Rzeczypospolitej w XVI wieku” (2020 , Grudziądz) ; Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Historia ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Konferencja ; Sprawozdanie

Szczupak, Dominika

Kuchnie w przestrzeni wybranych zamków krzyżackich z obszaru ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologiczno-architektonicznych / Dominika Szczupak. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 39–54. Temat: Zamki krzyżackie ; Archeologia ; Architektura ; Badania naukowe ; Kuchnie ; Ziemia chełmińska

Targowski, Michał

Wilkierz wsi Konarzyn z 1662 roku. Zapomniane źródło do badań nad historią Olędrow z Dolnej Grupy / Michał Targowski. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 207–219.

Temat: Olędrzy ; Osadnictwo ; Wilkierz ; Dolna Grupa (woj. kujawsko-pomorskie, pow. świecki, gm. Dragacz)

Waszak, Przemysław

Gotycki krucyfiks z katedry Trójcy Świętej w Chełmży / Przemysław Waszak. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 55–78.

Temat: Krucyfiks ; Rzeźba sakralna ; Bazylika konkatedralna Świętej Trójcy (Chełmża) ; Katedra Świętej Trójcy (Chełmża) ; Chełmża (woj. kujawsko-pomorskie)

Wittstock, Hanna

Leonard Brzeziński (1904–1984) – artysta haftu i kustosz pamięci / Hanna Wittstock. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 295–313.

Temat: Brzeziński, Leonard (1904–1984) ; Kaszuby (Polska, region) ; Kaszubi ; Artyści ludowi ; Haft kaszubski ; Biografia

Zdanowski, Marcin ; Markot-Borkowska Emilia (1984 -)

MUSEJON 2020 czyli słów kilka o potrzebie muzealnej wymiany doświadczeń, rywalizacji i sile marketingu / Marcin Zdanowski, Emilia Markot-Borkowska. // Rocznik Grudziądzki. T. 29 (2021), s. 317–324.

Temat: MUSEJON – kujawsko-pomorskie muzealne wydarzenie roku ; Muzealnictwo ; Konkursy

Kalendarz Grudziądzki

Ambrosius-Okońska, Małgorzata

Kalendarz ważniejszych imprez kulturalnych, sportowych i turystycznych / oprac. Małgorzata Ambrosius-Okońska. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2021, s. 221–226

Temat: Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Imprezy

Byner, Ryszard

Centrum wczoraj i dzisiaj / Ryszard Byner. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2021, s. 107–122

Temat: Urbanistyka ; Śródmieścia ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Byner, Ryszard

Coraz mniej nas / Ryszard Byner. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2021, s. 85–92

Temat: Demografia ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Byner, Ryszard

Z żałobnej karty: Henryk Stopikowski (1935–2021). / Ryszard Byner. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2021, s. 210–213

Temat: Stopikowski, Henryk (1935–2021) ; Zbiory prywatne ; Eksklibrisy ; Kolekcjonerzy ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Byner, Ryszard

Z żałobnej karty: Zbigniew Szczepanek (1933–2020) / Ryszard Byner. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2021, s. 201–206

Temat: Szczepanek, Zbigniew (1933–2020) ; Malarstwo polskie ; Artyści plastycy polscy

Calendarium grudziądzkie / oprac. Stanisław Poręba et al. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2021, s. 7–57

Temat: Kalendarium ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Cieślakiewicz, Mateusz

Dary natury / Mateusz Cieślakiewicz. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2022, s. 93–106.

Temat: Lasy komunalne ; Las ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Gajewski, Bernard ; Janosz, Anna

Vacat story / Bernard Gajewski, Anna Janosz. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2022, s. 179–184

Temat: Vacat (Grudziądz) ; Zespoły muzyczne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Grabowski, Włodzimierz (1964 -)

Muzeum w Forcie / Włodzimierz Grabowski. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2022, s. 147–152

Temat: Fort Wielka Księża Góra (Grudziądz) ; Muzeum Fort Wielka Księża Góra (Grudziądz) ; Twierdza Grudziądz ; Muzealnictwo ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Hinz, Janusz (1960–)

Grudziądzkie publikacje / oprac. Janusz Hinz. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2021, s. 215–219

Temat: Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie , okolice) ; Bibliografia

Janosz, Anna

Gwiazda Central Parku / Anna Janosz. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2022, s. 161–168

Temat: Zakrzewska, Danuta ; Iskierki (Grudziądz) ; Zespoły taneczne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Janosz, Anna

Z żałobnej karty: Krzysztof Borowiec (1967–2019) / Anna Janosz. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2022, s. 198–200

Temat: Borowiec, Krzysztof (1967–2019) ; Miejska Orkiestra Dęta (Grudziądz) ; Kapelmistrzowie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Cekaemista Kiepura / Jerzy Krzyś. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2021, s. 153–160.

Temat: Kiepura, Jan (1902–1966) ; Odzyskanie niepodległości przez Polskę (1918) ; Wojna polsko-bolszewicka (1919–1920) ; Śpiewacy polscy) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Leśniewska, Grażyna

Traktat po 500. latach / Grażyna Leśniewska. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2021, s. 65–72

Temat: Kopernik, Mikołaj (1473–1543) ; Ekonomia ; Monetyzm ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Lewandowska, Renata

Z żałobnej karty: Ks. Tadeusz Nowicki (1934–2021) / Renata Lewandowska. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2021, s. 207–209

Temat: Nowicki, Tadeusz (1934–2021) ; Duchowieństwo katolickie ; Honorowi Obywatele Grudziądza ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Nastrożny, Paweł

Gwiazdka w 18. Pułku / Paweł Nastrożny. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2021, s. 141–146.

Temat: 18. Pułk Ułanów Pomorskich (Grudziądz) ; Kawaleria ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Nowak, Antoni

Patroni ulic Grudziądza / Antoni Nowak. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2022, s. 59–64

Temat: Patroni ulic i placów ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Historia

Piwowarski, Tomasz

Rozprawa z mitem / Tomasz Piwowarski. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2021, s. 123–130

Temat: Urban, Władysław Antoni (1911–1939) ; Kampania wrześniowa (1939) ; Lotnicy wojskowi ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Skowrońska, Karola (1944 -)

Kawalerskie ślady / Karola Skowrońska. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2021, s. 131–140

Temat: Kawaleria ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Schoenwald, Dawid (1978 -)

Cyrk przyjechał / Dawid Schoenwald. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2021, s. 169–178

Temat: Cyrk ; Historia ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Stenzel, Adam (1956–)

Szynwałd / Adam Stenzel. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2021, s. 185–196

Temat: Szynwałd (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Łasin)

Żebrowski, Mariusz (1967 -)

Historia epidemii w Grudziądzku // Mariusz Żebrowski. // Kalendarz Grudziądzki 2022. – 2021, s. 73–84

Temat: Epidemie ; Choroby zakaźne ; Historia ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Biuletyn Koła Miłośników Grudziądza

Ambrosius-Okońska, Małgorzata

Historia konkursu „Ozdabiamy domy kwiatami” w Grudziądzku / Małgorzata Ambrosius-Okońska. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 34

Temat: Ozdabiamy domy kwiatami (konkurs) ; Grudziądzkie Towarzystwo Kultury ; Ogródki działkowe i przydomowe ; Rośliny ozdobne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Ambrosius-Okońska, Małgorzata

Gazeta Grudziądzka i dodatek Śmiech, czyli prasówka z dawnych lat na poważnie i wesoło / Małgorzata Ambrosius-Okońska. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 45
Temat: Gazeta Grudziądzka (1894–1939) ; Czasopismo polskie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Arendt, Beata

Willa Victoriusa dla Liceum Plastycznego /Beata Arendt. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 2
Temat: Architektura i budownictwo ; Budownictwo miejskie ; Willa Victoriusa (Grudziądz) ; Victorius (rodzina) ; Szkolnictwo artystyczne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Byner, Ryszard

Jubileuszowy tom „Kalendarza Grudziądzkiego” na 2021 r. / Ryszard Byner. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 1
Temat: Kalendarz Grudziądzki (czasopismo) ; Grudziądzkie Towarzystwo Kultury ; Czasopisma regionalne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Frąckowiak–Kleszowska, Halina

Obraz polskiej wsi widziany oczami czytelników Gazety Grudziądzkiej w dwudziestoleciu międzywojennym / Halina Frąckowiak–Kleszowska. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 3
Temat: Gazeta Grudziądzka (1894–1939) ; Czasopismo polskie ; Tematy i motywy

Frąckowiak–Kleszowska, Halina

W imię Niepodległej – Roman Dmowski i Józef Piłsudski / Halina Frąckowiak–Kleszowska. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 43
Temat: Odzyskanie niepodległości przez Polskę (1918) ; Piłsudski, Józef (1867–1935) ; Dmowski, Roman (1864–1939) ; Biografie

Frąckowiak–Kleszowska, Halina

Wiktor Kulerski i jego „Gazeta Grudziądzka” w okresie I wojny światowej. Nie tylko Dmowski i Piłsudski... / Halina Frąckowiak–Kleszowska. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 8
Temat: Kulerski, Wiktor (1865–1935) ; Zakłady Graficzne i Wydawnicze Wiktora Kulerskiego (Grudziądz) ; Gazeta Grudziądzka (1894–1939) ; Czasopismo polskie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Furmańska Katarzyna (1973–), Milinkiewicz Robert (1969–)

Biblioteka Towarzystwa Czytelni Ludowych w Grudziądzu w latach 1921–1939 / Katarzyna Furmańska, Robert Milinkiewicz. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 42
Temat: Furmańska Katarzyna, Milinkiewicz Robert. Biblioteka Towarzystwa Czytelni Ludowych w Grudziądzu w latach 1921–1939. Grudziądz : Biblioteka Miejska im. Wiktora Kulerskiego w Grudziądzu, 2021 ; Towarzystwo Czytelni Ludowych (Grudziądz) ; Biblioteki publiczne ; Biblioteki ludowe ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Guttman, Jarosław

Wyzwolenie Grudziądza w 1945 roku / Jarosław Guttman. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 39
Temat: Bitwa pod Grudziądzem (1945) ; II wojna światowa (1939–1945) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Hawelko-Wizo, Wiesław (1954 -)

Prezentacja książki Mennonici Sosnowka – Schönsee i okolice / Wiesław Hawelko-Wizo. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 40

Temat: Hawelko-Wizo, Wiesław. Mennonici Sosnowka – Schönsee i okolice. Grudziądz : Wydawnictwo Wizo-Art, 2020 ; Mennonici; Osadnictwo ; Ołędrzy ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie ; okolice)

Hinz, Janusz (1960–)

Co było w 2021 roku / Janusz Hinz. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 46

Temat: Koło Miłośników Dziejów Grudziądza

Hinz, Janusz (1960–)

Promocja książki „Bibliografia grudziądzka wydawnictwa zwarte z lat 2016–2020” / Janusz Hinz. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 38

Temat: Hinz Janusz, Bibliografia grudziądzka wydawnictwa zwarte z lat 2016–2020 : Grudziądz : Koło Miłośników Dziejów Grudziądza. Klub „Centrum” Spółdzielni Mieszkaniowej, 2021 ; Bibliografia regionalna ; Grudziądz (województwo kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Chełmnianin z Grudziądza / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 14

Temat: Rafiński, Stefan (1929–) ; Honorowi Obywatele Miasta Chełmna ; Nauczyciele ; Biografie ; Chełmno (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Cicho minęło stulecie / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 32

Temat: Centrum Wyszkozenia Kawalerii (Grudziądz) ; Kawaleria ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Długa mobilizacja 18. Pułku Ułanów Pomorskich / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 19

Temat: 18. Pułk Ułanów Pomorskich (Grudziądz) ; Kawaleria ; Mobilizacja (wojsko) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Dziesięć Grudziądzkich Przykazań / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 17

Temat: Odzyskanie niepodległości przez Polskę (1918) ; Wojna polsko-bolszewicka (1919–1920) ; Kulerski, Wiktor (1865–1935) ; Gazeta Grudziądzka (1894–1939) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Dziwne losy szpitala wojskowego w Grudziądzu / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 33

Temat: 113. Szpital Wojskowy z Przychodnią – Grudziądz ; Szpital Wojskowy (Grudziądz) ; Wojsko ; Szpitale wojskowe ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Gen. bryg., prof. dr med. Ludwik Rydygier (1850–1920) / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 41

Temat: Rydygier, Ludwik (1850–1920) ; Chirurdzy ; Generałowie ; Biografie

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Grudziądz w dobie Grunwaldu / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 25

Temat: Komturstwo grudziądzkie ; Państwo krzyżackie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Jesienne biegi myśliwskie w Centrum Wyszkozenia Kawalerii / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 30

Temat: Centrum Wyszkozenia Kawalerii (Grudziądz) ; Kawaleria ; Psy ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Linia Trynki / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 23

Temat: Trynka (kanał) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Oblężenie Grudziądza w 1659 roku / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 15

Temat: Bitwa o Grudziądz (1659) ; Potop szwedzki (1655–1660) ; Historia ; Grudziądz (województwo kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Obrona Gruty we wrześniu 1939 roku / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 24

Temat: Kampania wrześniowa (1939) ; Gruta (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Gruta)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Ostatni etat Centrum Wyszkozenia Kawalerii / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 22

Temat: Centrum Wyszkozenia Kawalerii (Grudziądz) ; Kawaleria ; Grudziądz (województwo kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Pandemia hiszpanki / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 16

Temat: Epidemie ; Grypa ; Polska

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Pierwsza honorowa obywatel Grudziądza / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 12

Temat: Salomea Sujkowska (1912–1996) ; Honorowi Obywatele Grudziądza ; Lekarze ; Działacze społeczni ; Biografia ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Powstańcy w Grudziądzu. Ciężka dola / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 27

Temat: Powstanie Listopadowe (1830–1831) ; Powstańcy listopadowi ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Przysposobienie Wojskowe Konne w Grudziądzu. Wskrzeszenie Krakusów (1929–1939) / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 28

Temat: Przysposobienie Wojskowe Konne ; Kawaleria ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Sfóra w Centrum Wyszkozenia Kawalerii / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 9

Temat: Centrum Wyszkozenia Kawalerii (Grudziądz); Kawaleria; Psy; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Służba zdrowia obrony Westerplatte / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 26

Temat: Słaby, Mieczysław Mikołaj (1905–1948); Lekarze; Służba zdrowia; Obrona Westerplatte (1939)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Święto Żołnierza w Grudziądzu w 1994 roku / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 18

Temat: Zjazd Kawalerzystów II Rzeczypospolitej Polskiej (Grudziądz); Fundacja na Rzecz tradycji Jazdy Polskiej (Grudziądz); Kawaleria; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Tatarski artylerzysta / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 10

Temat: Korycki, Józef (1885–1954); 16. Pułku Artylerii Polowej (Grudziądz); Kawaleria; Tatarzy; Biografie; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Tatarski ułan i czołgista – najstarszy ułan polski na emigracji / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 13

Temat: Abramowicz, Stefan, Mustafa (1915–2018); Kawaleria; Tatarzy; Biografie

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Uchronić od zapomnienia. Przebieg działań 65. starogardzkiego pułku piechoty w wojnie obronnej 1939 roku. / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 11

Temat: 65. Starogardzki Pułk Piechoty (Grudziądz); Kampania wrześniowa (1939); Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Wojska elektorskie, szwedzkie, saskie, hetmańskie i rosyjskie w Grudziądzu / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 29

Temat: Wojna polsko-szwedzka (1626–1629); Potop szwedzki (1655–1660); III wojna północna (1700–1721); Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Z grudziądzkich koszar na olimpiady / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 44

Temat: Centrum Wyszkozenia kawalerii (Grudziądz); Jazda konna; Trening sportowy; Igrzyska olimpijskie; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

700 lat Gromady Bzowo / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 20

Temat: Bzowo (woj. kujawsko-pomorskie, gmina Warlubie, pow. świecki); Historia

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Zwycięskie boje 16. Dywizji w Bitwie Warszawskiej 1920 roku / Jerzy Krzyś. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 31

Temat: 16. Pomorska Dywizja Piechoty ; Bitwa warszawska (1920) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Pacuszka, Wioletta (1972–)

Promocja książek „Graudentum. Studia z dziejów Grudziądza i okolic” / Wioletta Pacuszka. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 4

Temat: Graudentum : studia z dziejów Grudziądza i okolic. T. 1, Średniowiecze / pod redakcją Wiesława Sieradzana. – Grudziądz : Muzeum im. ks. dr Władysława Łęgi w Grudziądzu ; Toruń : Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2020

Graudentum : studia z dziejów Grudziądza i okolic. T. 2, Okres wczesnonowożytny / pod redakcją Wiesława Sieradzana. – Grudziądz : Muzeum im. ks. dr Władysława Łęgi w Grudziądzu ; Toruń : Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2020.

Pietkiewicz, Mirosław

Wydarzyło się w Grudziądzu. Wielka defraudacja w PPG / Mirosław Pietkiewicz. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 7

Temat: Pepege (Grudziądz) ; Grudziądzkie Zakłady Przemysłu Gumowego „Stomil” ; Przemysł gumowy ; Przywłaszczenie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Skowrońska, Karola (1944–)

Grudziądz – stolica polskiej kawalerii / Karola Skowrońska. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 6

Temat: Kawaleria; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Sobolewski, Andrzej

Śpiewniki z Grudziądza obroną polskośći podczas zaborów / Andrzej Sobolewski. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 5

Temat: Pieśń patriotyczna polska ; Śpiewnik ; Muzyka patriotyczna ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Sobolewski, Andrzej

Zbrodnie hitlerowskie na duchowieństwie katolickim w dekanacie grudziądzkim i najbliższych okolicach / Andrzej Sobolewski. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 36

Temat: Dekant grudziądzki ; Ludobójstwo niemieckie (1939–1945) ; Duchowieństwo katolickie ; II wojna światowa (1939–1945)

Szajerka, Marek

Aneks źródłowy do Biuletynu KMDG nr 36 (714) z 22.09.2021 r. do odczytu Andrzeja Sobolewskiego „Zbrodnie hitlerowskie na duchowieństwie katolickim w dekanacie grudziądzkim i najbliższych okolicach” / Marek Szajerka. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 37

Temat: Sobolewski, Andrzej: Zbrodnie hitlerowskie na duchowieństwie katolickim w dekanacie grudziądzkim i najbliższych okolicach – aneks źródłowy ; Źródła historyczne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Szajerka, Marek

Budziki i zegary kapliczkowe z 2 poł. XIX w. do 1914 r. / Marek Szajerka. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 35

Temat: Zegary i zegarki

Szulc, Jolanta. Sobolewski, Andrzej

100 lecie odzyskania Niepodległości 1920–2020: chwila wspomnień, zadumy i ciekawostek z historią w tle / Jolanta Szulc, Andrzej Sobolewski. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 19 (2021), nr 21
Temat: Odzyskanie niepodległości przez Polskę (1918) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Inne

Betscher, Ewa. Guenter, Wojciech. Bonek, Robert

Pamięć u polskich pacjentów ze stwardnieniem rozsianym – korelacje z nastrojem i zespołem zmęczenia = Memory in Polish multiple sclerosis patients – correlations with mood and fatigue / Ewa Betscher (Oddział Neurologii i Neuroimmunologii Klinicznej. Regionalny Szpital Specjalistyczny w Grudziądzu), Wojciech Guenter (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Collegium Medicum w Bydgoszczy. Katedra Neuropsychologii Klinicznej), Robert Bonek (Fundacja Wspierania Rozwoju Neurologii i Neuroimmunologii Klinicznej MoA, Bydgoszcz). // Psychiatria Polska : organ Polskiego Towarzystwa Psychiatrycznego. T. 55, nr 6 (2021), s. 1327–1339
Temat: Chorzy ze stwardnieniem rozsianym ; Nastrój (psychologia) ; Stwardnienie rozsiane ; Polska

Chylińska-Labuda, Katarzyna

Jacek Jaszczuk : poeta z Dublina z Nagrodą World Poetry Day UNESCO Award / Katarzyna Chylińska-Labuda. // Akant : miesięcznik literacki. R. 24, nr 13 (2021), s. 24–25
Temat: Jaszczuk, Jacek (1972–) ; World Poetry Day (20 , 2020) ; Imprezy literackie ; Konkursy i festiwale literackie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Ciechanowski, Hadrian

Organizacja urzędu rejonowego na przykładzie urzędów rejonowych w Toruniu i Grudziądzu = Organization of a district office on the example of district offices in Toruń and Grudziądz = Organisatorisches Aufbau eines Bezirksamtes am Beispiel der Bezirksämter in Thorn und Graudenz / Hadrian Ciechanowski, Instytut Historii i Archiwistyki (Uniwersytet Mikołaja Kopernika ; Toruń). // Rocznik Toruński. T. 48 (2021), s. 221–247.

Inny tytuł

Temat: Urząd Rejonowy (Grudziądz) ; Urząd Rejonowy (Toruń) ; Administracja rządowa ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Toruń (woj. kujawsko-pomorskie)

Ciemiński, Łukasz

Waldek i przyjaciele : Waldemar Styperek „in memoriam” / Łukasz Ciemiński. // Twórczość Ludowa. R. 36, nr 3/4 (2021), s. 72–73.
Temat: Styperek, Waldemar (1949–2012) ; Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Rzeźba polska ; Rzeźbiarze polscy ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Galanciak, Dawid

Historia parafii i kult św. Józefa w kościołach stacyjnych Roku Świętego Józefa w diecezji toruńskiej = The history of the parishes and cult of St. Joseph at station churches in the Year of St. Joseph in the roman catholic diocese of Toruń / Dawid Galanciak. // Studia Gdańskie (Gdańsk). T. 48 (2021), s. 155–176
Temat: Józef (święty) ; Diecezja Toruńska ; Kościół katolicki ; Kościoły i kaplice ; Kult świętych ; Święci i błogosławieni ; Chełmno (woj. kujawsko-pomorskie) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Toruń (woj. kujawsko-pomorskie)

Grablis, Kinga (1999–)

Więzi rodzinne a problematyka dóbr osobistych / Kinga Grablis. // Studia Iuridica Toruniensia. T. 28 (2021), s. 27–44

Temat: Sąd Najwyższy (Polska) ; Dobra osobiste ; Odszkodowanie za szkodę niemajątkową ; Orzecznictwo ; Rodzina ; Więź rodzinna

Jaszczyk, Jacek (1972–)

Chima ; List z emigracji XX / Jacek Jaszczyk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 24, nr 10 (2021), s. 26, 29
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

Człowiek Witruwiański ; List z emigracji XXIII / Jacek Jaszczyk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 24, nr 13 (2021), s. 25, 31
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

[Incipit:] Biegnę / Jacek Jaszczyk. // LiryDram : kwartalnik literacko-kulturalny. 2021, nr 33, s. 52–53.
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

[Incipit:] Może – tylko tyle ; Miasto portowe (Dublin) ; List do portiera Domu Literatury I ; List do portiera Domu Literatury V ; Pierwszy list do Oisín ; [Incipit:] Chciałbym abyś ; Wiersz irlandzki ; Geniusze ; Pocztówka z Grudziądza ; [Incipit:] Chciałbym raz jeszcze ; Na wprost ; Miłość / Jacek Jaszczyk. // LiryDram : kwartalnik literacko-kulturalny. 2021, nr 30, s. 37–44
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

[Incipit:] Tu, gdzie tysięczny deszcz / Jacek Jaszczyk. // LiryDram : kwartalnik literacko-kulturalny. 2021, nr 31, s. 66
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

Inkluzja / Jacek Jaszczyk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 24, nr 9 (2021), s. 2
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

List z emigracji XIII / Jacek Jaszczyk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 24, nr 2 (2021), s. 26
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

List z emigracji XIV / Jacek Jaszczyk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 24, nr 3 (2021), s. 25
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

List z emigracji XV / Jacek Jaszczyk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 24, nr 4 (2021), s. 27
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

List z emigracji XVI / Jacek Jaszczyk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 24, nr 5 (2021), s. 20
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

List z emigracji XVII / Jacek Jaszczyk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 24, nr 6 (2021), s. 19
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

List z emigracji XVIII / Jacek Jaszczyk. // *Akant : miesięcznik literacki*. R. 24, nr 7 (2021), s. 28
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

List z emigracji XIX / Jacek Jaszczyk. // *Akant : miesięcznik literacki*. R. 24, nr 9 (2021), s. 26
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

List z emigracji XXI / Jacek Jaszczyk. // *Akant : miesięcznik literacki*. R. 24, nr 11 (2021), s. 25
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

Masyw Gotarda w nas i wyspa ; List z emigracji XXII / Jacek Jaszczyk. // *Akant : miesięcznik literacki*. R. 24, nr 12 (2021), s. 3,31
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

Matce / Jacek Jaszczyk. // *Poezja Dzisiaj*. Nr 149/150 (2021), s. 169
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

Miasto portowe (Dublin) ; In Statu Nascendi ; Przez chwilę byłem Jackiem ; Trzeci list do Oisín ; Kwiecień ; Matce ; Typologia / Jacek Jaszczyk. // *Wyspa (Warszawa)*. 2021, nr 1, s. 73–78
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

Modlitwa do lata ; Wiersz irlandzki / Jacek Jaszczyk. // *Epea : almanach*. 2021, nr 1, s. 32
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–). Zygnier, Marlena (1972 -).

To poezja wybrała mnie... / z Jackiem Jaszczykiem rozmawia Marlena Zynger. // *LiryDram : kwartalnik literacko-kulturalny*. 2021, nr 30, s. 26–36
Temat: Poezja polska ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Kornacka, Kamila

Poezja musi trochę boleć / Kamila Kornacka // *Gazeta Olsztyńska*. – 2021, nr 59, s. 18–19. 13–14 III
Temat: Raginiak, Stanisław (1952 -) ; Poezja polska ; Łukta (pow. Ostróda) ; Łukta (pow. Ostróda)

Kulerski, Witold ; Astramowicz-Leyk, Teresa

Komunistyczny proces i więzienie w relacji więźnia politycznego Witolda Zygmunta Kulerskiego / Kulerski, Witold. Teresa Astramowicz-Leyk [opracowanie] // *Echa Przeszłości*. [T.] 22, nr 2 (2021), s. 343–357
Temat: Kulerski, Witold (1911–1997) ; Procesy polityczne ; Stalinizm ; Zbrodnie sądowe ; Polska

Łukaszewicz, Aleksandra

Grudziądz szykuje się na inwestorów / Aleksandra Łukaszewicz. // *Puls Biznesu (Wyd. zasadnicze)*. 2021, nr 226, s. 12.
Temat: Działka budowlana ; Inwestycje ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Malinowski, Grzegorz

Promocja tomiku „Być” S. Raginiaka w Łukcie / Grzegorz Malinowski. // Nasza Gmina Łukta. – 2021, nr 10, s. 4.

Temat: Raginiak, Stanisław: Być. – Wydawnictwo Horyzont Idei, 2021.

Pasiut, Judyta

Analiza współpracy międzynarodowej wybranych miast na prawach powiatu w ujęciu gospodarczym = Analysis of international cooperation of selected cities with county rights as an economic / Judyta Pasiut. // Studia Ekonomiczne (Nowy Sącz). 2021, nr 1, s. 106–121

Temat: Miasta partnerskie ; Miasto na prawach powiatu ; Samorząd terytorialny ; Współpraca gospodarcza ; Współpraca międzynarodowa ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Jelenia Góra (woj. dolnośląskie) ; Nowy Sącz (woj. małopolskie) ; Siedlce (woj. mazowieckie)

Pless, Józef (1950–)

Kłamstwo ; Pamięć ; Ego / Józef Pless. // Ciechanowskie Zeszyty Literackie. Nr 23 (2021), s. 175–177

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Promiński, Mateusz (1989–)

Święci (nie) od parady / Mateusz Promiński. // Twórczość Ludowa. R. 36, nr 1/2 (2021), s. 65–66

Temat: Soremski, Jerzy ; Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Artyści ludowi ; Ikonografia chrześcijańska ; Sztuka ludowa ; Święci i błogosławieni ; Wystawy sztuki ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Raginiak, Stanisław (1952 -)

Kolęda dla Matki / Stanisław Raginiak // Nasza Gmina Łukta. – 2021, nr 12, s. 12.

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Szajerka, Marek

Szkoła biskupa misyjnego Prus św. Chrystiana – przyczynek do dziejów szkolnictwa wyższego w Polsce / Marek Szajerka. //Piotrkowskie Zeszyty Historyczne. T. 5 (2003), s. 63–93

Temat: Chrystian (biskup , ok. 1180–1245) ; Szkolnictwo wyższe ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Szczepańska-Piszcz, Małgorzata

W cieniu szpitala / Małgorzata Szczepańska-Piszcz. // Przegląd (Warszawa , 1999). 2021, nr 40, s. 16–19

Temat: Stomil Grudziądz ; Bezrobocie ; Dług ; Szpitale ; Transformacja systemu społeczno-gospodarczego ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Wojciechowska, Maja, Zielińska, Marta

Rola książki regionalnej i turystycznej w promocji regionu na przykładzie Grudziądza / Maja Wojciechowska. // Acta Universitatis Lodzensis. Folia Librorum. 2021, [nr] 1, s. 19–42

Temat: Marketing terytorialny ; Edytorstwo ; Regionalizm ; Turystyka ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

ROK 2022

WYDAWNICTWA ZWARTE

Bancerz, Przemysław (1967–)

Jak milion wskrzeszeń / Przemysław Bancerz. [Kraków] : Wydawnictwo Ridero, 2022. – 41 stron ; 21 cm. – ISBN : 978-83-8273-631-1

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Betcher, Tomasz (1981–)

Po tamtej stronie chmur / Tomasz Betcher. Warszawa : Wydawnictwo WAB, 2022. – 318, [2] strony ; 21 cm. – ISBN : 9788328096813

Temat: Powieść obyczajowa ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Bezpłatna opieka medyczna. Grudziądz : Euromedica Grupa, [ok. 2022]. – [8] stron : fotografie, ilustracje ; 21 cm.

Temat: Grupa Euromedica (Grudziądz) ; Państwowa służba zdrowia ; Służba zdrowia niepubliczna ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Birecki, Piotr (1972–), Sieradzan, Wiesław (1957–)

Z kaszubskich Konarzynek do Hamburga-Altony : życie i twórczość Józefa Tyborskiego / Piotr Birecki, Wiesław Sieradzan. Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2022. – 252 strony : faksymilia, fotografie, ilustracje, portrety ; 23 cm. – ISBN : 9788323148340

Temat: Tibor, Joseph (1877–1922) ; Kaszubi ; Malarstwo niemieckie ; Rzeźba niemiecka ; Altona (Hamburg , część miasta) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Konarzynki (woj. pomorskie, pow. chojnicki, gm. Konarzyny) ; Biografia

Bonczkowski, Janusz

Ordynacja sądowa miasta Grudziądza z 1572 r. / Janusz Bonczkowski (Archiwum Państwowe w Toruniu). [w:] Belliculum diplomaticum VIII Thorunense : dokumentacja i materiały archiwalne instytucji wymiaru sprawiedliwości : problemy, wyzwania, perspektywy. S. 49–57. / pod redakcją Krzysztofa Kopińskiego. Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2022. – 67 stron : faksymilia ; 23 cm. – ISBN : 9788323148241

Temat: Ławnicy ; Prawo ; Sądownictwo ; Sędziowie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Brałkowski, Zdzisław (1953–)

Cywil w służbie narodu / Zdzisław Brałkowski. Gdynia : Wydawnictwo Novae Res, 2022. – 225, [3] strony ; 21 cm. – ISBN : 978-83-8219-926-0

Temat: Powieść ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Ceran, Tomasz Sylwiusz (1983–), Sprenger, Mirosław

Grudziądzkie ścieżki pamięci : wiek XX : gra edukacyjna / [koncepcja i opracowanie gry: dr Tomasz Ceran ; autor tekstów: Mirosław Sprenger]. Bydgoszcz ; Toruń : Samorząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego : Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego ; Grudziądz ; Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2022. – 1 pudełko (1 instrukcja, [72] karty luzem, 1 plansza, 24 żetony, 1 klepsydra) : fotografie, ilustracje, mapa ; 19 × 19 × 4 cm + 1 CD-ROM. Temat: Miasta ; Miejsca pamięci narodowej ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Gry edukacyjne

Cieluch, Monika Joanna

Chłopak, który pragnął kochać / Monika Joanna Cieluch. Gdynia : Wydawnictwo Amare – Grupa Wydawnicza Zaczytani, copyright 2022. – 365, [5] stron ; 21 cm. – ISBN : 978-83-8313-049-1
Temat: Powieść obyczajowa ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Cieluch, Monika

Czekoladowe Zacisze. T. 2 / Monika Joanna Cieluch. Słupsk: Szósty Zmysł, 2022. – 333, [1] strona ; 21 cm. – ISBN : 978-83-66737-41-9
Temat: Powieść; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Cieluch, Monika Joanna

Dziewczyna, która czuła zbyt mocno / Monika Joanna Cieluch. Gdynia : Wydawnictwo Amare, 2022. – 483 strony ; 21 cm. – ISBN : 978-83-8219-895-9 (oprawa miękka) :
Temat: Powieść ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Cieluch, Monika Joanna

Niepokorna / Monika Joanna Cieluch. Wydawnictwo Amare, 2022. – 456 stron ; 21 cm. – ISBN : 978-83-8219-622-1
Temat: Powieść ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Czerepowicki, Krzysztof

XVI Wojewódzki Zlot Aktywnych Krajoznawców, Kruszwica 2022, 8–9 października 2022 roku / Krzysztof Czerepowicki. Grudziądz : nakładem własnym, 2022. – 28 strony : fotografie, ilustracje, portret ; 21 cm.
Temat: Wojewódzki Zlot Aktywnych Krajoznawców (16 , 2022 , Kruszwica) ; Imprezy ; Krajoznawstwo ; Chełmno (woj. kujawsko-pomorskie) ; Województwo kujawsko-pomorskie (1999–) ; Broszura

Damazyn, Michał (1976 -)

Dykcyjnarz kujawsko-pomorski : zasłużeni działacze „Solidarności” i opozycji antykomunistycznej odznaczeni medalem „Unitas Durat Palatinatus Cuiaviano-Pomeraniensis”. T. 1 / Michał Damazyn. Toruń ; Bydgoszcz ; Włocławek : Wydawnictwo Jagielloński Instytut Wydawniczy, 2022. – 462 strony ; 24 cm. – ISBN 978-83-67201-22-3
Temat: NSZZ „Solidarność” ; Antykomunizm ; Opozycja polityczna nielegalna ; Ordery i odznaczenia ; PRL ; Związki zawodowe ; Województwo kujawsko-pomorskie (1999–) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie ; okolice) ; Słownik biograficzny

Danielewicz, Henryk

Droga lęków, nadziei i wdzięczności / Henryk Danielewicz. Brzezia Łąka : Wydawnictwo Poligraf, 2022. – 345 [1] stron ; 21 cm. – ISBN : 978-83-8159-621-3
Temat: Danielewicz, Henryk ; Choroby ludzi ; Kardiologia ; Życie codzienne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie ; okolice) ; Dzienniki

Flis dla dzieci. – Grudziądz : Flis Muzeum Handlu Wiślanego Oddział Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, [2022]. – [12] stron : fotografie, ilustracje ; 21 cm.

Temat: Muzeum Handlu Wiślanego Flis (Grudziądz) ; Handel ; Muzea regionalne ; Transport wodny śródlądowy ; Wisła (rzeka) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Broszura

Flis Muzeum Handlu Wiślanego : przewodnik po wystawie = exhibition guide / [redakcja: Paweł Urbanowski ; wstęp Wioletta Pacuszką]. Grudziądz : Urząd Miejski w Grudziądzu, 2022. – 30 stron : fotografie, ilustracje ; 21 × 22 cm. – ISBN : 9788387882853

Temat: Muzeum Handlu Wiślanego Flis (Grudziądz) ; Muzea regionalne ; Zbiory muzealne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Wisła (rzeka) ; Przewodnik po wystawie

Fuszara, Miłosław

Larum : opowieść o ludziach w czas wojny / Mirosław Fuszara. Boguszewo brokrzy, 2022. – 319 stron ; 22 cm. – ISBN : 978-83-952581-2-1

Temat: Fuszara, Miłosław ; II wojna światowa (1939–1945) ; Rody ; Polska ; Gmina Gruta (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki) ; Boguszewo (woj. kujawsko-pomorskie, pow. Grudziądz, gmina Gruta) ; Pamiątniki i wspomnienia

Fuszara, Miłosław

Z chama – obywatel : zlepek faktów, wspomnień i domysłów 1860–1922 / Mirosław Fuszara. Boguszewo : brokrzy, 2022. – 328 stron ; 22 cm. – ISBN : 978-83-952581-1-4

Temat: Fuszara, Miłosław ; Chłopi ; Rody ; Wsie ; Gubernia lubelska (1837–1915) ; Momoty Górne (woj. lubelskie, pow. janowski, gm. Janów Lubelski) ; Potok-Stany (woj. lubelskie, pow. janowski, gm. Potok Wielki) ; Tambow (Rosja) ; Powiat hrubieszowski (1919–1939) ; Gmina Gruta (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki) ; Boguszewo (woj. kujawsko-pomorskie, pow. Grudziądz, gmina Gruta) ; Pamiątniki i wspomnienia

Gazeta antynikotynowa „Nie spal się” : wtorek 20 września 2022 r. Grudziądz : wydawca nieznanym, 2022. – [8] stron: ilustracje ; 30 cm.

Temat: Palenie tytoniu ; Rzucenie palenia ; Polska ; Druki ulotne

Grochowski, Paweł (1965–)

Biskup Prus Chrystian i początki Grudziądza / [opracowanie: Paweł Grochowski]. Grudziądz : Urząd Miejski w Grudziądzu, 2022. – 27, [1] strona : ilustracje ; 15 cm. – ISBN : 9788387882860

Temat: Chrystian (biskup , ok. 1180–1245) ; Biskupi ; Chrystianizacja ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Prusy (kraina historyczna) ; Biografia

Hawelko-Wizo, Wiesław (1954–)

Czarne chmury nad Ceglanyim Miastem : teatryki non sensacji / Wiesław Hawelko-Wizo ; [ilustracje: Krystyna Kuchmecka]. Grudziądz : Wydawnictwo Wizo-Art., 2022. – 106 stron : ilustracje ; 21 cm. – ISBN : 9788366202054

Temat: Miniatura literacka ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Hawelko-Wizo, Wiesław (1954–) ; Klimczuk-Tabit, Natalia (1969–)

Boskie milczenie ; Zakazana miłość / Wiesław Hawelko-Wizo, Natalia Klimczuk-Tabit ; [ilustracje: Natalia Tabit]. Grudziądz : Wydawnictwo Wizo-Art., 2022. – ISBN : 9788366202061

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Historia i perspektywy rozwoju sprzętu samochodowego o przeznaczeniu wojskowym : wybrane aspekty nowoczesnego szkolnictwa wojskowego / [zespół redakcyjny: płk Sławomir Budek, Ewa Markiewicz ; Szefostwo Służby Czołgowo-Samochodowej, Bydgoszcz]. Grudziądz ; Bydgoszcz : KRD, 2022. – 176 stron : faksymilia, fotografie, ilustracje ; 26 cm. – ISBN : 9788363779436

Temat: Kształcenie ; Samochody ; Samochody wojskowe ; Technika ; Wojsko

[Incipit:] 800-lecie nadania Grudziądza Biskupowi Chrystianowi 1222–2022 [...]. Grudziądz : wydawca nieznanym, 2022. – [2] strony : ilustracja ; 21 × 10 cm.

Temat: Chrystian (biskup , ok. 1180–1245) ; Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi ; Grudziądz) ; Popularyzacja wiedzy ; Wykład ; Ulotka

Iwaneczko, Dariusz (1965 -)

Obozy i więzienia sowieckie na ziemiach polskich (1944–1945) : leksykon / wstęp, opracowanie i redakcja naukowa Dariusz Iwaneczko. Rzeszów ; Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2022. – 248 stron : faksymilia, fotografie, ilustracje, plany, portret ; 31 cm + mapy. – ISBN : 978-83-8229-623-5

Temat: NKWD ; Łagry (ZSRR) ; Stalinizm ; Więziennictwo ; Zbrodnie sowieckie ; Kresy wschodnie Rzeczypospolitej ; Polska ; ZSRR ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Encyklopedia

Jędrzejak, Łukasz Michał

Od Krępy po Grudziądz : historia pilota Wacława Jurka / Łukasz Jędrzejak. Ostrów Wielkopolski : Biblioteka Publiczna im. Stefana Rowińskiego w Ostrowie Wielkopolskim, copyright 2022. – 69 stron : faksymilia, fotografie, ilustracje, portrety, tablice genealogiczne ; 21 × 25 cm. – ISBN : 9788396020024

Temat: Jurek, Wacław (1896–1971) ; Wojsko Polskie (1918–1939) ; Lotnicy wojskowi ; Powstańcy wielkopolscy (1918–1919) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Biografia

Kaczmarek, Andrzej Antoni (1949–)

Jedenaście / Andrzej Antoni Kaczmarek. Wrocław : Wydawnictwo Anda, 2022. – 88, [4] strony ; 21 cm. – ISBN : 9788394653927

Temat: Powieść ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Kaczmarek, Andrzej Antoni

„Krzyk osamotnienia” / Andrzej Antoni Kaczmarek. – Wrocław : Wydawnictwo Anda, 2022. – 59, [3] strony ; 21 cm. – ISBN 978-83-946539-3-4

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Kalendarz Grudziądzki : 2023 / [redakcja: Anna Janosz, Ryszard Byner]. Grudziądz : Grudziądzkie Towarzystwo Kultury, 2022. – 228 stron : 21 cm. – 978-83-65924-05-6

Temat: Kalendarz Grudziądzki (czasopismo) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Czasopisma polskie

Konserwacja prac Zygmunta Lipińskiego. Grudziądz : Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzku, [2022]. – Folder ([8] stron) : fotografia, ilustracje, portret ; 21 × 10 cm.

Temat: Lipiński, Sigmund (1873–1940) ; Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Konserwacja zabytków ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Folder

Koper, Sławomir (1963–)

Ulubieńcy bogów umierają młodo / Sławomir Koper. – Dane tekstowe. Plik tekstowy EPUB 3,23 MB. – Warszawa : Fronda, copyright 2022. – ISBN : 9788380797970

Temat: Milczewski-Bruno, Ryszard (1940–1979) ; Pisarze polscy ; Biografia ; E-booki

Korolewicz, Danuta

Mimozami jesień się zaczyna : powieść kryminalna / Danuta Korolewicz. Radom : Lucky, 2022. – 368 stron ; 21 cm. – ISBN : 9788367184014

Temat: Powieść ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Kropiewska-Gajewska, Anna (1963–). Rosset, Tomasz Feliks de (1958–)

Waldemar Wojtek Woźniak : mój świat cudów : malarstwo – asamblaż – rysunek / [autorzy: Anna Kropiewska-Gajewska, Tomasz F. de Rosset]. Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2022. – [1], 163, [6] stron : fotografie, ilustracje, portrety ; 30 cm. – ISBN : 9788323149644

Temat: Kopacz, Ireneusz (1967–) ; Woźniak, Waldemar (1948–) ; Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Muzeum Okręgowe (Toruń) ; Malarstwo polskie ; Wystawy sztuki ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Toruń (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzemiński, Tomasz

Wiktor Kulerski i jego „Gazeta Grudziądzka” wobec strajków szkolnych na Kaszubach w latach 1906–1907 / Tomasz Krzemiński. [w:] Strajki szkolne na Kaszubach w latach 1906–1907. S. 68–84. Gdynia : Instytut Balticum ; Pelplin : Wydawnictwo „Bernardinum” Sp z o.o., 2022. – 257, [7] stron : faksymilia, fotografie, ilustracje, mapy, portrety ; 25 cm + mapa. – ISBN : 9788396658418 (Instytut Balticum), ISBN : 9788381279697 (Bernardinum)

Temat: Kulerski, Wiktor (1865–1935) ; Gazeta Grudziądzka (czasopismo) ; Germanizacja ; Strajki szkolne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Kujaczyński, Henryk (1942–). Borzyszkowski, Marek (1965–)

Wspomnienia z 40 lat istnienia Parafii pw. św. Maksymiliana Marii Kolbego w Grudziądzu / ks. Marek Kujaczyński, ks. Marek Borzyszkowski. Grudziądz : Parafia pw. św. Maksymiliana Marii Kolbego w Grudziądzu, 2022. – 202 strony : faksymilia, fotografie ; 24 cm. – ISBN : 9788396558305

Temat: Borzyszkowski, Marek (1965–) ; Kujaczyński, Henryk (1942–) ; Kościół katolicki ; Parafia św. Maksymiliana Marii Kolbego (Grudziądz) ; Życie religijne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Kurzyńska, Małgorzata (1960–)

Skarby, depozyty, przedmioty codziennego użytku / [tekst: Małgorzata Kurzyńska]. Grudziądz : Muzeum im. ks. dr Władysława Łęgi w Grudziądzu, 2022. – 28 stron : fotografie, errata ; 21 × 21 cm. – ISBN : 9788388076558

Temat: Muzeum im. ks. dr Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Wystawy archeologiczne ; Zbiory muzealne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Broszura

Leśniewska, Grażyna

Grudziądz : z Kopernikiem w tle / Grażyna Leśniewska. Grudziądz : Urząd Miejski w Grudziądzu, 2022. – 86 stron : faksymilia, fotografie, ilustracje, portrety ; 31 cm. – ISBN : 9788387882839

Temat: Kopernik, Mikołaj (1473–1543) ; Obchody ; Rocznice ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Małecki, Robert (1977–)

Wiatrołomy / Robert Małecki. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2022. – 532, [4] strony ; 21 cm. – ISBN : 9788308076798

Temat: Powieść ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Marciniak, Michał

Strażnik pamięci / Michał Marciniak. Toruń : Wydawnictwo Horyzont Idei, 2022. – 96 stron ; m. – ISBN : 9788365185235

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Toruń (woj. kujawsko-pomorskie)

Mellerowska, Monika

Żydzi w Grudziądzu : dzieje – ludzie – miejsca / Monika Mellerowska. Grudziądz : wydawca nieznanym, 2022. – [28] stron : faksymilia, fotografie, ilustracje, portrety ; 21 × 21 cm.

Temat: Judaizm ; Żydzi ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Broszura

Miłkowska, Elżbieta (1957–)

Ludwik Rydygier patron szkoły w Dusocinie : honorowy obywatel miasta i gminy Grudziądz / Elżbieta Miłkowska. Pelplin : Wydawnictwo Bernardinum, 2022. – 182, [2] strony, [16] stron tablic, [2] karty tablic złożone luzem : faksymile, fotografie, ilustracje, mapa, errata ; 21 cm. – ISBN : 9788381279086

Temat: Rydygier, Ludwik (1850–1920) ; Chirurdzy ; Patroni szkół ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie , okolice) ; Biografia

Mistrzowie : Andrzej Seweryn, Krystyna Janda, Adam Ferency, Ewa Błaszczyk : 19.03–09.04.2022, Centrum Kultury Teatr w Grudziądzu. Grudziądz : Centrum Kultury Teatr w Grudziądzu, 2022. – Folder ([6] stron) : fotografie ; 22 × 11 cm.

Temat: Grudziądzka Wiosna Teatralna (2022) ; Konkursy i festiwale teatralne ; Teatr polski ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Folder

Mitkiewicz, Leon (1896–1972). Rezmer, Waldemar (1949 -)

W wojsku polskim 1917–1938. T. 3, W wojsku polskim 1930–1938 / Leon Mitkiewicz ; wstęp i opracowanie naukowe Waldemar Rezmer. Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2022. – 505 stron, [30] stron tablic : 23 cm. – ISBN : 978-83-231-4810-4 Mitkiewicz, Leon (1896–1972) (1896–1972) Temat: Wojsko Polskie (1918–1939) ; Kawaleria ; Oficerowie ; Polska ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Pamiętniki i wspomnienia

Procedura zobowiązania do leczenia odwykowego : przewodnik dla rodzin i instytucji / Miejska Komisja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych w Grudziądzu. Kraków : Wydawnictwo Edukacyjne SPS. Studio Profilaktyki Społecznej Sp. z o.o., [2022]. – 16 stron : fotografie, ilustracje ; 15 cm. – ISBN : 9788395884665

Temat: Alkoholizm ; Przymusowe leczenie odwykowe ; Polska ; Broszura

Przerwa, Henryk

Jak sen we śnie / Henryk Przerwa. Grudziądz : Henryk Przerwa, 2022. – [4], 203, [4] strony : ilustracje ; 21 cm. – ISBN : 9788395923784

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Przerwa, Henryk

Mysł do myśli / Henryk Przerwa. Grudziądz : Henryk Przerwa, 2022. – [4], 194, [2] strony : fotografie, ilustracje ; 21 cm. – ISBN : 9788396518118

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Przerwa, Henryk. Kretkowski, Tadeusz

Wierszyki i limeryki : autorów dwóch / Henryk Przerwa, Tadeusz Brunon Kretkowski. Grudziądz : Henryk Przerwa, 2022. – 171, [5] stron : fotografie, ilustracje ; 21 cm. – ISBN : 9788396518101

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Quest „Grudziądz – powrót do przeszłości” : gra terenowa / tekst i opracowanie Krzysztof Szustka. Grudziądz : wydawca nieznany, [2022]. – Folder ([6] stron) : ilustracje ; 10 × 21 cm.

Temat: Gry i zabawy terenowe ; Popularyzacja wiedzy ; Questing ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Folder

Rocznik Grudziądzki. T. 30 / [redakcja: Wiesław Sieradzan ; tłumaczenie: Anna Maleszka].

Grudziądz : Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, Instytut Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu, Polskie Towarzystwo Historyczne, 2022. – 417 stron : 24 cm.

Temat: Rocznik Grudziądzki (czasopismo) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Czasopisma polskie

Schoenwald, Dawid (1978 -)

100 lat parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Ojca Pio w Grudziądzu / Dawid Schoenwald. Grudziądz ; Górna Grupa : SGK – Tomasz Kowalski, 2022. – 158 stron : faksymilia, fotografie, ilustracje, mapy, portrety ; 31 cm. – ISBN : 9788395599118

Temat: Parafia Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Ojca Pio (Grudziądz) ; Kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Ojca Pio (Grudziądz) ; Kościół katolicki ; Duchowieństwo katolickie ; Życie religijne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Smola, Tomasz

Szkolenie dowódców i załóg wozów zabezpieczenia technicznego dziś i jutro / mjr mgr inż. Tomasz Smola. [w:] Pojazdy zabezpieczenia technicznego służby czołgowo-samochodowej : historia, współczesność i wyzwania XXI wieku. S. 99–111. / [redakcja naukowa: Sławomir Budek, Jarosław Kończak, Radosław Dłutkowski, Jacek Plak, Jacek Pietrzak]. Warszawa-Wesoła : Bel Studio Sp. z o.o., 2022. – Dane tekstowe. Plik tekstowy PDF 10,34 MB. – ISBN : 9788377984093

Temat: Wojsko Polskie (1944–) ; Dowódcy ; Logistyka wojskowa ; Szkolenie wojskowe ; E-booki

Stajkowski, Aleksander

Wielobarwie / Aleksander Stajkowski. Grudziądz : Teed Barbara Stajkowska, 2022. – 61, [3] strony ; 21 cm. – ISBN : 9788395225031

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Stenzel, Adam (1956–)

Grudziądzkie Towarzystwo Kolekcjonerów i Miłośników Sztuki Dawnej „Pomorze” 2002–2022 / [tekst: Adam Stenzel]. Grudziądz : Grudziądzkie Towarzystwo Kolekcjonerów i Miłośników Sztuki Dawnej „Pomorze”, [2022]. -16 stron : fotografie, portrety ; 22 cm.

Grudziądzkie Towarzystwo Kolekcjonerów i Miłośników Sztuki Dawnej „Pomorze” ; Kolekcjonerstwo ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Broszura

Stykała, Magdalena

W sercu ułana / Magdalena Stykała. [Kielpin] : Wydawnictwo BookEdit, copyright 2022. – 482 strony ; 24 cm. – ISBN : 978-83-67539-03-6

Temat: Kawaleria ; Powieść ; Bukowiec (woj. kujawsko-pomorskie, pow. Świecie ; okręg) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie ; okolice)

Sylwetki Honorowych Obywateli Grudziądza. Urząd Miejski (Grudziądz), 2022. – 15 stron : portrety ; 21 cm. – ISBN : 9788387882846

Temat: Foch, Ferdinand (1851–1929) ; Jan Paweł II (papież , 1920–2005) ; Ładoś, Jan (1906_2005) ; Malinowski, Bronisław (1951–1981) ; Nowicki, Tadeusz (1934–2021) ; Peszkowski, Zdzisław J (1918–2007) ; Rydygier, Ludwik (1850–1920) ; Rydz-Śmigły, Edward (1886–1941) ; Skowrońska, Karola (1944–) ; Szachnitowski, Czesław (1914–2015) ; Honorowi obywatele ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Triennale Jednego Dzieła 2022 / [redaktor: Anna Bator]. Grudziądz : Koło Miłośników Dziejów Grudziądza. Klub „Centrum” Spółdzielni, copyright 2022. – 44 strony : fotografie, ilustracje, errata ; 21 cm. – ISBN : 9788362052325

Temat: Galeria Klubu „Centrum” (Spółdzielnia Mieszkaniowa , Grudziądz) ; Triennale Jednego Dzieła (2022 , Grudziądz) ; Konkursy i festiwale artystyczne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Urban, Renata

Tradycje sportów konnych w Polsce do 1939 roku / Renata Urban. Szczecin : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2022. – 393 strony : faksymilia, fotografie, ilustracje, portrety ; 25 cm. – ISBN : 978-83-7972-533-5

Temat: Jazda konna ; Koń ; Kawaleria ; Polska ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Toruń (woj. kujawsko-pomorskie)

Willma, Adam (1970–)

Powiat grudziądzki / [tekst: Adam Willma]. Wydawca

Bydgoszcz : ArtStudio ; Toruń : na zlecenie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Kujawsko-Pomorskiego, [2022]. – 193, [3] strony : fotografie, mapy, portret ; 23 × 23 cm. – ISBN : 9788395846526

Temat: Fotografia polska ; Turystyka ; Powiat grudziądzki (woj. kujawsko-pomorskie) ; Album

Wiśniewski, Dariusz

Bliskie dusze. 2, Pokonać Demony / Dariusz Wiśniewski. Grudziądz : Studio Grafiki Komputerowej, 2022. – [2], 37, [1] strona ; 21 cm. – ISBN : 9788362324415

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Wojsko w przestrzeni miast. T. 1 / pod redakcją naukową Macieja Krotofila, Pawła Nastrożnego, Wiesława Sieradzana. Grudziądz : Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu ; Toruń : TNT, 2022. – 210, [1] strona : faksymilia, fotografie, mapy, portrety ; 24 cm. – ISBN : 9788388076565 (Muzeum), ISBN : 9788365127983 (TNT)

Temat: Garnizon ; Miasta ; Wojsko

WYDAWNICTWA CIĄGŁE

Rocznik Grudziądzki

Buszewski, Bogusław (1951–)

Znaczenie Walthera Hermanna Nernsta dla i w chemii / Bogusław Buszewski // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 61–75.

Temat: Nernst, Walther Hermann (1864–1941) ; Chemia fizyczna ; Chemicy ; Fizycy ; Nagroda Nobla w dziedzinie chemii ; Profesorowie ; Berlin (Niemcy) ; Getynga (Niemcy) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Lublin (woj. lubelskie)

Domasłowski, Jerzy

Dawid Schoenwald, Dawne tramwaje Grudziądza. Źródła z lat 1896–1946 z okazji 125-lecia istnienia komunikacji tramwajowej : wydano z okazji jubileuszu 125-lecia istnienia komunikacji tramwajowej w Grudziądzu, Grudziądz, ss. 207 / Jerzy Domasłowski. // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 351–357

Temat: Schoenwald, Dawid: Dawne tramwaje Grudziądza ; Opracowanie ; Publikacja bogato ilustrowana ; Tramwaje ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Recenzja

Fijałkowska, Izabela

Architektura szkieletowa Starego Miasta Grudziądza / Izabela Fijałkowska. // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 39–60.

Temat: Architektura niemiecka ; Architektura polska ; Budownictwo miejskie ; Konstrukcje drewniane ; Mur pruski ; Stare Miasto (Grudziądz , część miasta)

Fijałkowska, Izabela

Sprawozdanie z działalności Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądzu w roku 2021 / Izabela Fijałkowska. // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 359– 374

Temat: Miejski konserwator zabytków (Grudziądz) ; Ochrona zabytków ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Sprawozdanie

Grochowski, Paweł (1965–)

Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Oddział w Grudziądzu w latach 2018–2021 / Paweł Grochowski. // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 375–380

Temat: Oddział w Grudziądzu (Towarzystwo Opieki nad Zabytkami) ; Konserwacja zabytków ; Organizacje kulturalne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Sprawozdanie

Hinz, Janusz (1960–) ; Rauchfleisz, Tadeusz (1934–)

Sprawozdanie Koła Miłośników Dziejów Grudziądza za 2021 rok / Janusz Hinz, Tadeusz Rauchfleisz. // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 381–387

Temat: Koło Miłośników Dziejów Grudziądza ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Sprawozdanie

Hinz, Joanna

Ślupski Młyn – Przesławice : miejsce zbrodni i pamięci / Joanna Hinz. // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 157–173.

Temat: Selbstschutz ; Ludobójstwo niemieckie (1939–1945) ; Okupacja niemiecka Polski (1939–1945) ; Przystępstwo wojenne ; Ofiary wojny ; Przesławice (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Łasin) ; Ślupski Młyn (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Gruta)

Janczak, Bartosz

Generał bryg. Marian Przewłocki (1888–1966) : z Kamieńca Podolskiego przez Grudziądz, Wilno do 2. Korpusu Polskiego i na emigrację / Bartosz Janczak. // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 319–334.

Temat: Przewłocki, Marian (1888–1966) ; 2 Korpus Polski (Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie) ; Generałowie ; Kawaleria ; Polacy za granicą ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Kamieniec Podolski (Ukraina, obw. chmielnicki, rej. kamieniecki) ; Tel Awiw-Jafa (Izrael) ; Wielka Brytania ; Wilno (Litwa)

Krzemiński, Tomasz

Klimat kulturowy Grudziądza i miast Prus Zachodnich w drugiej połowie XIX wieku / Tomasz Krzemiński. // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 77–84.

Temat: Nernst, Walther Hermann (1864–1941) ; Modernizacja ; Społeczności lokalne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Niemcy ; Prusy Zachodnie ; Wąbrzeźno (woj. kujawsko-pomorskie)

Kwiatkowski, Sławomir

Inwentarz kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja Biskupa w Grudziądzu w 1661 roku oraz donacje na jego rzecz w latach 1661–1682 / [opracowanie] Sławomir Kwiatkowski. // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 249–284.

Temat: Więckowic, Andrzej (ok. 1636–1676) ; Bazylika kolegiacka św. Mikołaja (Grudziądz) ; Majątek kościelny ; Wyposażenie świątyń

Maleszka, Mateusz

Walther Hermann Nernst i spór o „niemiecką fizykę” / Mateusz Maleszka. // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 85–96.

Temat: Nernst, Walther Hermann (1864–1941) ; I wojna światowa (1914–1918) ; Antysemityzm ; Badania naukowe ; Fizycy ; Polityka naukowa ; Przystępstwo wojenne ; Niemcy

Nastrożny, Paweł

Ksiądz kanonik Wojciech Zawacki (1964–2020) / Paweł Nastrożny. // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 335–342.

Temat: Zawacki, Wojciech (1964–2020) ; Diecezja Toruńska ; Kapelani ; Kanonicy ; Proboszczowie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Mokre (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Grudziądz)

Nastrożny, Paweł

„Rocznik Grudziądzki” dzieje periodyku (1960–2022) / Paweł Nastrożny. // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 285–300.

Temat: Rocznik Grudziądzki (czasopismo) ; Czasopismo naukowe ; Czasopismo regionalno-lokalne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Niedzielska, Magdalena (1958–)

Walther Hermann Nernst (1864–1941) : życie i działalność naukowa / Magdalena Niedzielska. // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 97–109.

Temat: Nernst, Walther Hermann (1864–1941) ; Chemicy ; Fizycy ; Nagroda Nobla w dziedzinie chemii ; Berlin (Niemcy) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Wąbrzeźno (woj. kujawsko-pomorskie)

Pacuszka, Wioletta (1972–)

Sprawozdanie z działalności Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu w roku 2021 / Wioletta Pacuszka. // *Rocznik Grudziądzki*. T. 30 (2022), s. 389–[418]

Temat: Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Muzealnictwo ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Sprawozdanie

Rakowski, Witold (1936–)

Ludność Grudziądza i jej zmiany w latach 1946–2020 / Witold Rakowski. // *Rocznik Grudziądzki*. T. 30 (2022), s. 193–223.

Temat: Liczebność populacji ; Ludność miejska ; Migracje ; Ruch naturalny ludności ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Rozyrkowski, Waldemar (1968–)

Wizyta prymasa Stefana Wyszyńskiego w domu generalnym siostr pasterek w Jabłonowie Pomorskim (10–11 VI 1965 r.) / Waldemar Rozyrkowski. // *Rocznik Grudziądzki*. T. 30 (2022), s. 301–310.

Temat: Maria Karłowska (błogosławiona , 1865–1935) ; Stefan Wyszyński (błogosławiony , 1901–1981) ; Pasterki (zakon) ; Duszpasterstwo ; Prymasi ; Święci i błogosławieni ; Wizyta duszpasterska ; Jabłonowo Pomorskie (woj. kujawsko-pomorskie, pow. brodnicki, gm. Jabłonowo Pomorskie) ; Rywałd (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Radzyń Chełmiński)

Rybiak, Filip

Wkroczenie Armii Czerwonej do Radzyna Chełmińskiego w styczniu 1945 r. : w źródłach historycznych i współczesnej pamięci mieszkańców / Filip Rybiak. // *Rocznik Grudziądzki*. T. 30 (2022), s. 175–192.

Temat: Operacja mazowiecko-mazurska (1944–1945) ; Pamięć zbiorowa ; Zesłania ; Radzyń Chełmiński (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Radzyń Chełmiński) ; Radzyń Chełmiński (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Radzyń Chełmiński , okolice)

Sieradzan, Wiesław (1957–)

Lothar Hyss (5 III 1960–19 III 2022) niemiecki historyk sztuki / Wiesław Sieradzan. // *Rocznik Grudziądzki*. T. 30 (2022), s. 343–347.

Hyss, Lothar (1960–2022)

Temat: Muzeum Prus Zachodnich (Münster) ; Historycy sztuki ; Muzealnicy ; Niemcy (część południowa) ; Polska

Sieradzan, Wiesław (1957–)

Piotr z Grudziądza w świetle najnowszych badań : uwagi na marginesie monografii Pawła Gancarczyka, „Petrus Wilhelmi de Graudencz i muzyka Europy Środkowej XV wieku” / Wiesław Sieradzan. // *Rocznik Grudziądzki*. T. 30 (2022), s. 311–316.

Temat: Gancarczyk, Paweł (1970–) Petrus Wilhelmi de Grudencz i muzyka Europy Środkowej XV wieku ; Piotr z Grudziądza (ok. 1400–ok. 1480) ; Kompozytorzy ; Monografia ; Muzyka europejska ; Recenzja

Sieradzan, Wiesław (1957–)

Związki Walthera Hermanna Nernsta z Grudziądzem / Wiesław Sieradzan. // *Rocznik Grudziądzki*. T. 30 (2022), s. 111–123.

Temat: Nernst, Walther Hermann (1864–1941) ; Dzieciństwo ; Chemicy ; Fizycy ; Kształcenie ; Szkoły ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Pokrzywno (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Gruta) ; Wąbrzeźno (woj. kujawsko-pomorskie)

Szudy, Józef (1939–)

Walther Hermann Nernst – pionier współczesnej fizyki / Józef Szudy. // *Rocznik Grudziądzki*. T. 30 (2022), s. 125–146

Temat: Nernst, Walther Hermann (1864–1941) ; Chemicy ; Fizycy ; Nagroda Nobla w dziedzinie chemii ; Termodynamika ; Berlin (Niemcy) ; Getynga (Niemcy) ; Graz (Austria, okolice) ; Lipsk (Niemcy) ; Zurych (Szwajcaria)

Waszak, Przemysław

Krucyfiksy znad wejścia do dawnego szpitala św. Jakuba w Toruniu, ul. Szpitalna 4 / Przemysław Waszak // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 19–37.

Temat: Szpital św. Jakuba (Toruń) ; Krucyfiks ; Rzeźba sakralna ; Toruń (woj. kujawsko-pomorskie)

Zielińska, Agnieszka (1975–)

Spis zawodowy i spis przedsiębiorstw z 1907 roku jako źródło do badania zagadnień społeczno-gospodarczych na przykładzie powiatu grudziądzkiego / Agnieszka Zielińska. // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 225–245

Temat: Praca ; Przedsiębiorstwo ; Statystyka gospodarcza ; Statystyka publiczna ; Zatrudnienie ; Zawód ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie , okolice)

Żebrowski, Mariusz (1967–)

Uciezki jeńców brytyjskich z obozu jenieckiego w Grudziądzu w 1918 roku / Mariusz Żebrowski. // Rocznik Grudziądzki. T. 30 (2022), s. 147–156.

Temat: I wojna światowa (1914–1918) ; Jeńcy wojenni ; Uciezki więźniów ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Kalendarz Grudziądzki

Ambrosius-Okońska, Małgorzata

Kalendarz ważniejszych imprez kulturalnych, sportowych i turystycznych / oprac. Małgorzata Ambrosius-Okońska. // Kalendarz Grudziądzki 2023. – 2022, s. 221–228.

Temat: Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Imprezy

Ambrosius-Okońska, Małgorzata

Z żałobnej karty: Zdzisław Lewandowski (1936–2022) / Małgorzata Ambrosius-Okońska. // Kalendarz Grudziądzki 2023. – 2022, s. 210–214.

Temat: Lewandowski, Zdzisław (1935–2022) ; Ośrodek Szkolno-Wychowawczy nr 1 (Grudziądz) ; Pedagogdy ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Biografie

Byner, Ryszard

Dwa głośne procesy / Ryszard Byner. // Kalendarz Grudziądzki 2023. – 2022, s. 117–129.

Temat: Kohn, Adam ; Szamrak, Mieczysław ; Dumański, Stefan ; Procesy sądowe ; 1918–1939 ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Byner, Ryszard

Strażniczka naszej historii / Ryszard Byner. // Kalendarz Grudziądzki 2023. – 2022, s. 77–88.

Temat: Skowrońska, Karola (1944–) ; Honorowi Obywatele Grudziądz ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Byner, Ryszard

Z żałobnej karty: Adam Bauman (1948–2021) / Ryszard Byner. // Kalendarz Grudziądzki 2023. – 2022, s. 192–196.

Temat: Bauman, Adam (1948–2021) ; Aktorzy ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Biografie

Byner, Ryszard

Z żałobnej karty: Emilia Kasak (1985–2021) / Ryszard Byner. // *Kalendarz Grudziądzki 2023.* – 2022, s. 197–201.

Temat: Kasak, Emilia (1985–2021) ; Niepełnosprawni sportowcy ; Podnoszenie ciężarów ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Biografie

Calendarium grudziądzkie / oprac. Stanisław Poręba et al. // *Kalendarz Grudziądzki 2023.* – 2022, s. 7–57

Temat: Kalendarium ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Drozdowska, Jadwiga

Z żałobnej karty: Bożena Sikorska-Nowacka (1937–2022) / Jadwiga Drozdowska. // *Kalendarz Grudziądzki 2023.* – 2022, s. 202–209.

Temat: Sikorska-Nowacka, Bożena (1937–2022) ; Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Muzealnicy ; Życie muzyczne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Biografie

Grabowski, Włodzimierz

Strzelnica samolotowa / Włodzimierz Grabowski. // *Kalendarz Grudziądzki 2023.* – 2022, s. 145–149.

Temat: Lotnictwo wojskowe ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Hinz, Janusz (1960–)

Grudziądzkie publikacje / oprac. Janusz Hinz. // *Kalendarz Grudziądzki 2023.* – 2022, s. 215–220.

Temat: Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie , okolice) ; Bibliografia

Janosz, Anna

Diva światowych scen operowych / Anna Janosz. // *Kalendarz Grudziądzki 2023.* – 2022, s. 97–104.

Temat: Toczyńska, Stefania (1943–) ; Śpiewacy polscy ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Biografie

Janosz, Anna ; Milewski, Adam

Jubileusz Józefa Plessa / Anna Janosz, Adam Milewski. // *Kalendarz Grudziądzki 2023.* – 2022, s. 159–166.

Temat: Pless, Józef (1950–) ; Życie literackie ; Poezja polska ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Biografie

Jaszczyk, Jacek (1972–)

Pocztówka z Grudziądza / Jacek Jaszczyk. // *Kalendarz Grudziądzki 2023.* – 2022, s. 150.

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

Wiersz irlandzki / Jacek Jaszczyk. // *Kalendarz Grudziądzki 2023.* – 2022, s. 150.

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Kompozytor hejnału / Jerzy Krzyś. // *Kalendarz Grudziądzki 2023.* – 2022, s. 89–96

Temat: Szpulecki, Stanisław (1888–1966) ; Hejnał Grudziądza ; Życie muzyczne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Leśniewska, Grażyna

Rok Kopernika ekonomisty / Grażyna Leśniewska. // *Kalendarz Grudziądzki 2023.* – 2022, s. 69–76.

Temat: Kopernik, Mikołaj (1473–1543) ; Rok Mikołaja Kopernika (Grudziądz) ; Ekonomia ; Monetaryzm ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Nastrożny, Paweł

Kolekcja austriackich halerzy / Paweł Nastrożny. // Kalendarz Grudziądzki 2023. – 2022, s. 167-174.
Temat: Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Zbiory muzealne ; Numizmatyka ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Nowak, Antoni

Patroni ulic Grudziądza / Antoni Nowak. // Kalendarz Grudziądzki 2023. – 2022, s. 59-68.
Temat: Patroni ulic i placów ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Historia

Pietkiewicz, Mirosław

Cmentarz gminy żydowskiej / Mirosław Pietkiewicz. // Kalendarz Grudziądzki 2023. – 2022, s. 175-182.
Temat: Cmentarze żydowskie ; Żydzi ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Piwowski, Tomasz

Zapomniany bohater / Tomasz Piwowski. // Kalendarz Grudziądzki 2023. – 2022, s. 137-144.
Temat: Mielczyński, Benedykt (1914-1939) ; Kampania wrześniowa (1939) ; Lotnicy wojskowi ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Pless, Józef (1950-)

Radość zbudzonych ptaków / Józef Pless. // Kalendarz Grudziądzki 2023. – 2022, s. 130.
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Schoenwald, Dawid (1978 -)

Zaginione skarby w muzeum / Dawid Schoenwald. // Kalendarz Grudziądzki 2023. – 2022, s. 105-116.
Temat: Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (Grudziądz) ; Zbiory muzealne ; Straty wojenne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Stenzel, Adam (1956-)

Mokre. Zarys dziejów / Adam Stenzel. // Kalendarz Grudziądzki 2023. – 2022, s. 183-190.
Temat: Mokre (woj. kujawsko-pomorskim, pow. grudziądzki, gm. Grudziądz) ; Historia

Szymczyk, Aleksandra (1963-)

Dumny grudziądzanin w Dublinie / Aleksandra Szymczyk. // Kalendarz Grudziądzki 2023. – 2022, s. 151-157
Temat: Jaszczyk, Jacek (1972 -) ; Życie literackie ; Poezja polska ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Biografie

Żebrowski, Mariusz (1967 -)

Ślady wojny francusko-pruskiej / Mariusz Żebrowski. // Kalendarz Grudziądzki 2023. – 2022, s. 131-136.
Temat: Wojna francusko-pruska (1870-1871) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Biuletyn Koła Miłośników Grudziądza

Ambrosius-Okońska, Małgorzata

Pasje i zbiory Joachima Ambrosiusa / Małgorzata Ambrosius-Okońska. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 14
Temat: Ambrosius, Joachim (1937 -) ; Kolekcjonerzy ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Błachnio, Wiesław

Polskie Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne w Grudziądzu / Wiesław Błachnio. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 26

Temat: Oddział w Grudziądzu (Polskie Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Byner, Ryszard

Kalendarz Grudziądzki na 2022 / Ryszard Byner. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 1

Temat: Kalendarz Grudziądzki (czasopismo) ; Grudziądzkie Towarzystwo Kultury ; Czasopisma regionalne ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Cieminski, Łukasz

Zarys dziejów Żydów w Grudziądzu oraz działalność „mądrygo Abrahama z Polski” / Łukasz Ciemieński. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 28

Temat: Bromberg, Abraham Icchak (1898–1975) ; Społeczności lokalne ; Żydzi ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Czerepowicki, Krzysztof

Piętnaście wojewódzkich złotych aktywnych krajoznawców / Krzysztof Czerepowicki. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 2

Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze

Temat: Krajoznawstwo ; Zjazdy i konferencje ; Województwo kujawsko-pomorskie

Froelich, Xaver (1822–1898). Szajerka, Marek

Wymiar sprawiedliwości w Grudziądzu w średniowieczu i czasach nowożytnych w świetle dzieła Xaverego Froelicha *Historia powiatu grudziądzkiego* / Xaver Froelich, Marek Szajerka [opracowanie], Adam Wolnikowski [tłumaczenie]. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 35

Temat: Froelich, Xaver (1822–1898) ; Historia powiatu grudziądzkiego ; Sądownictwo ; Historia ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Guttman, Jarosław

Dębieniec / Jarosław Guttman. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 27

Temat: Dębieniec (woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Radzyń Chełmiński) ; Historia

Guttman, Jarosław

Moja pasja odznaki krajoznawcze / Jarosław Guttman. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 34

Temat: Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze ; Krajoznawstwo ; Odznaki i oznaki ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Guttman, Jarosław

Płużnica i jej tajemnice / Jarosław Guttman. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 16

Temat: Płużnica (woj. kujawsko-pomorskie, pow. wąbrzeski, gm. Płużnica) ; Historia

Guttman, Jarosław

Ruda – lokalne Bieszczady / Jarosław Guttman. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 17

Temat: Ruda (woj. kujawsko-pomorskie, pow. brodnicki, gm. Górzno) ; Historia

Guttman, Jarosław

Wieldządz / Jarosław Guttman. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 24

Temat: Wieldządz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Historia

Hinz, Janusz (1966–)

Co było w 2022 roku. / Janusz Hinz. // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 36

Temat: Koło Miłośników Dziejów Grudziądza

Hinz, Janusz (1966 -) ; Śladek Ali (1933–2002)

Ali Śladek i jego zainteresowania artystyczne oraz spuścizna w postaci artykułów w prasie codziennej Grudziądza / Janusz Hinz, Ali Śladek. // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 12

Temat: Śladek, Alojzy (1933–2002) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Kirzenkowski, Lech

Zdobycie Korony Gór Polskich od 2018 r. do 2021 r. / Lech Kirzenkowski. // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 11

Temat: Kirzenkowski, Lech ; Korona Gór Polskich ; Góry ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krupska, Małgorzata

Brawurowa ucieczka do Szwecji grudziądzanina Tadeusza Szkodowskiego / Małgorzata Krupska. // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 10

Temat: Szkodowski, Tadeusz ; Ucieczki ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krupska, Małgorzata

Poeta w grudziądzkiej Twierdzy – Fritz Reuter / Małgorzata Krupska. // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 3

Temat: Reuter, Fritz (1810–1874) ; Pisarze niemieccy ; Twierdza Grudziądz ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Biografie

Krupska, Małgorzata

Procesy czarownic w Grudziądzu. Część I: Anna Glade i Greta Odegosh / Małgorzata Krupska. // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 30

Temat: Glade, Anna ; Odegosh, Greta ; Czarownice i czarownicy ; Procesy o czary ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krupska, Małgorzata

Procesy czarownic w Grudziądzu – część II: Barbara Rahn i Anna Maruna / Małgorzata Krupska. // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 31

Temat: Rahn, Barbara ; Maruna, Anna ; Czarownice i czarownicy ; Procesy o czary ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krupska, Małgorzata

Stefania Toczyńska – grudziądzki słowik / Małgorzata Krupska. // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 8

Temat: Toczyńska, Stefania (1943–) ; Śpiewacy polscy ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Biografie

Krupska, Małgorzata

Warunki życiowe najuboższych mieszkańców Grudziądza w okresie międzywojennym / Małgorzata Krupska. // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 18

Temat: Problemy społeczne ; Społeczności lokalne ; Ubóstwo ; Dwudziestolecie międzywojenne (1918–1939) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Bitwa, która ocaliła Grudziądz / Jerzy Krzyś. // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 4

Temat: Bitwa pod Brodnicą (1920) ; Brodnica (woj. kujawsko-pomorskie) ; Bitwy

Krzyś, Jerzy (1928–2023)

Czwarty generał spoczywa w grudziądzkiej ziemi / Jerzy Krzyś. // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 7

Temat: Courbière, Wilhelm René de l'Homme de (1733–1811) ; Ursyn-Pruszyński, Stanisław Napoleon (1857–1929) ; Kasprzycki de Castenedolo, Stefan (1870–1936) ; Zieliński, Franciszek Antoni (1876–1954) ; Generałowie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Biografie

Leliwa, Leszek (1947 -)

Ośrodek obliczeniowy w Grudziądzu / Leszek Leliwa. // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 19

Temat: Ośrodki obliczeniowe ; Komputeryzacja ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Leliwa, Leszek (1947 -)

Twórczość poetycka Leszka Leliwy / Leszek Leliwa. // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 20

Temat: Leliwa, Leszek (1947–) ; Poezja polska ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Leśniewska, Grażyna

Traktat De aestimatione monetae Mikołaja Kopernika – po 500 latach / Grażyna Leśniewska. // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 25

Temat: Kopernik, Mikołaj (1473–1543) ; Kopernik, Mikołaj (1473–1543). De aestimatione monetae ; Monetaryzm ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Nastrożny, Paweł

Rocznik Grudziądzki, t. XXIX (2021) / Paweł Nastrożny. // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 5

Temat: Rocznik Grudziądzki (czasopismo) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Czasopisma polskie

Nehring, Julia (1933–) ; Frąckowiak-Kleszowska, Halina

Trudny okres okupacji i pierwsze lata powojenne we wspomnieniach pani Julii Nehring / Julia Nehring, Halina Frąckowiak-Kleszowska. // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 32

Temat: Nehring, Julia (1933–) ; Wspomnienia ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Pless, Józef (1950–)

Wiersze 1970–2020 / Józef Pless ; [obrazy: Lech Twardowski]. Konin : Wydawnictwo Psychoskok Sp. z o.o., 2021. – Plik tekstowy PDF 19,10 MB. Tryb dostępu: online. – ISBN : 9788381198110

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; E-booki

Satkiewicz, Andrzej (1939 -) ; Ambrosius-Okońska, Małgorzata

Zarys dziejów Związku Przyjaciół Pomorza w Grudziądzu 1995–2018 / Andrzej Satkiewicz, Małgorzata Ambrosius-Okońska [opracowanie] // *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza* – R. 20 (2022), nr 13

Temat: Oddział w Grudziądzu (Związek Przyjaciół Pomorza) ; Organizacje ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Sikora, Jan

Historia powstania PLO oraz pewnego historycznego rejsu / Jan Sikora. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 9

Temat: Polskie Linie Oceaniczne ; m/s Mickiewicz (statek) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Skiwski, Waldemar

Wiktor Kulerski – mniej znane fakty z okresu młodości / Waldemar Skiwski. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 6

Temat: Kulerski, Wiktor (1865–1935) ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Biografie

Sobolewski, Andrzej

Schönbornowie z Grudziądza. / Andrzej Sobolewski // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 33

Temat: Schönborn von (rodzina) ; Rody niemieckie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Biografie

Szajerka, Marek

Wiązanie pospolite (kowadełkowe) w murach ceglanych na terenie średniowiecznego Grudziądza / Marek Szajerka. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 23

Temat: Architektura ; Zabytki ; Cegła ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Szajerka, Marek

Wozówkowe wiązanie cegieł w murze w średniowiecznych obiektach na terenie Grudziądza. Fragmentaryczna lokalizacja obiektów / Marek Szajerka. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 21

Temat: Architektura ; Zabytki ; Cegła ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Szajerka, Marek

800. rocznica założenia Grudziądza 1222–2022 / Marek Szajerka. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 22

Temat: Lokacja miast i wsi ; Miasta ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Węsierski, Edmund

Andrzej Urbaniak – bohater, który poświęcił młode lata dla Ojczyzny, nie żałując krwi walczył o wolność i niepodległość Polski / Edmund Węsierski. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 15

Temat: Urbaniak, Andrzej (1899–1983) ; Lotnicy ; Aeroklub Grudziądzki ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Biografie

Węsierski, Edmund

Bata : obuwnicze imperium morawskiego rodu / Edmund Węsierski. // Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza – R. 20 (2022), nr 29

Temat: Spółka Obuwia Bata ; Bata, rodzina ; Obuwie ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Inne

Jaszczyk, Jacek (1972–)

Abecedarium / Jacek Jaszczyk. // LiryDram : kwartalnik literacko-kulturalny. 2022, nr 35, s. 83

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

- Jaszczuk, Jacek (1972–)
Astra ; List z emigracji XXV / Jacek Jaszczuk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 25, nr 2 (2022), s. 3, 37
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)
- Jaszczuk, Jacek (1972–)
Głagolica / Jacek Jaszczuk. // Poezja Dzisiaj. Nr 153 (2022), s. 87
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)
- Jaszczuk, Jacek (1972–)
List z emigracji XXIV / Jacek Jaszczuk. Akant : miesięcznik literacki. R. 25, nr 1 (2022), s. 29
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)
- Jaszczuk, Jacek (1972–)
List z emigracji XXV / Jacek Jaszczuk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 25, nr 2 (2022), s. 37
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)
- Jaszczuk, Jacek (1972–)
List z emigracji XXVI / Jacek Jaszczuk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 25, nr 3 (2022), s. 21
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)
- Jaszczuk, Jacek (1972–)
List z emigracji. 27 / Jacek Jaszczuk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 25, nr 4 (2022), s. 25
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)
- Jaszczuk, Jacek (1972–)
List z emigracji XXVII / Jacek Jaszczuk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 25, nr 6 (2022), s. 25
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)
- Jaszczuk, Jacek (1972–)
List z emigracji XXVIII / Jacek Jaszczuk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 25, nr 5 (2022), s. 21
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)
- Jaszczuk, Jacek (1972–)
List z emigracji XXIX / Jacek Jaszczuk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 25, nr 8 (2022), s. 25
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)
- Jaszczuk, Jacek (1972–)
List z emigracji XXX / Jacek Jaszczuk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 25, nr 9 (2022), s. 34
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)
- Jaszczuk, Jacek (1972–)
List z emigracji XXXI / Jacek Jaszczuk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 25, nr 10 (2022), s. 21
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)
- Jaszczuk, Jacek (1972–)
List z emigracji XXXII / Jacek Jaszczuk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 25, nr 11 (2022), s. 21
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)
- Jaszczuk, Jacek (1972–)
List z emigracji XXXIII / Jacek Jaszczuk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 25, nr 12 (2022), s. 21
Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

List z emigracji XXXIV / Jacek Jaszczyk. // Akant : miesięcznik literacki. R. 25, nr 13 (2022), s. 21

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

Wiersz irlandzki ; Matce ; [Incipit:] Może / Jacek Jaszczyk. // Migotania : gazeta literacka. 2022, nr 4, s. 37

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Jaszczyk, Jacek (1972–)

Źródłosłów / Jacek Jaszczyk. // LiryDram : kwartalnik literacko-kulturalny. 2022, nr 34, s. 105

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Pierzchała, Kazimierz (1968–)

Wsparcie resocjalizacyjne personelu więziennego dla matek przebywających w polskich zakładach kar-
nych = Rehabilitation support of prison staff for mothers in Polish prisons / Kazimierz Pierzchała. // Prison Systems Review. Nr 117 (2022), s. 181–199

Temat: Dom dla Matki i Dziecka (Zakład Karny Nr 1 , Grudziądz) ; Macierzyństwo ; Więziennictwo ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Raginiak, Stanisław (1952–)

Papież żegna Ukrainę : [wiersz] / Stanisław Raginiak // Nasza Gmina Łukta. – 2022, nr 3, s. 12

Temat: Wiersze ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie)

Sawicki, Krzysztof (1957–)

Rocznicowe wspomnienie : Józef Gielniak – mistrz linorytu (1932–1972) / Krzysztof Sawicki. // Rocznik Jeleniogórski. T. 54 (2022), s. 258–261

Temat: Gielniak, Józef (1932–1972) ; Graficy polscy ; Linoryt ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Kowary (woj. dolnośląskie, pow. karkonoski, gm. Kowary)

Wojciechowska, Maja

Rynek regionalnej książki turystycznej i formy jej promocji na przykładzie Grudziądza oraz regionu kujawsko-pomorskiego / Maja Wojciechowska. // Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum. 2022, [nr] 1, s. 23–47

Temat: Edytorstwo ; Księgarstwo ; Regionalizm ; Turystyka ; Promocja czytelnictwa ; Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) ; Województwo kujawsko-pomorskie (1999–)

ISSN 0080-3464

